

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

4

BAKİ - 2023

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-103

HISTORY AND ITS PROBLEMS

ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

4

ADİLOĞLU
BAKİ – 2023

Baş Redaktor - **Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Baş redaktorun müavini - **İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Məsul katib - **Qabil Əli oğlu Əliyev** - *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Bariş Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrail qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
İsmayılov Qüdrət Seyfulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyeovich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Mehdiyeva Nisbət Cəmməmməd qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadəh - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichin İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı - *Azərbaycan tarx muzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

Web-sayt: <https://tarixveonunproblemleri.az/>

Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Şəhadətnamə № 0060079 (1997)

©Lisenzia ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR

MƏMMƏDOV İ.A.	<i>Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət halında birləşdirən sülaləyə dair</i>	5-11
QURBANOV A.S.	<i>İspaniya-Səfəvi əlaqələrində Antonio de Qoveanın səfərlərinin əhəmiyyəti</i>	12-16
RUİNTƏN S.F.	<i>Terminlərlə Osmanlı tarixi: "Sancaq sistemi", "Qardaş qətli", "Ekber və Erşed sistemi", "Qəfəs sistemi"</i>	17-24
PAŞAYEVA E.M.	<i>XVII–XVIII əsrlərdə Krım türklərinin mədəniyyəti</i>	25-29

YENİ DÖVR

MUSAYEVA Sh.	<i>Manifestations of colonial policy in Yelizavetpol governorate (1868-1900 years)</i>	30-35
ХАРЧИЕВ Б.М.-Г.	<i>К вопросу о проекции ислама в Ингушетии в XIX-XX вв.</i>	36-42
ƏSƏDOVA R.	<i>Birinci Dünya müharibəsi dövründə İrəvan quberniyasında demoqrafik dəyişikliklər</i>	43-47

MÜASİR DÖVR

HACIYEV İ.	<i>Behbud Ağa Şahxatinskiyın dövlətçilik və diplomatik fəaliyyəti</i>	48-57
ADIGÖZƏLOVA A.	<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti</i>	58-64
İSMAYILOV S.Ə.	<i>Bakı Dövlət Universitetinin ilk Nizamnaməsi haqqında</i>	65-69
БЕЛИЕВ Я., РЗАЕВ А.А.	<i>Гейдар Алиев - архитектор и создатель внешнеполитической идеологии Азербайджанской Республики</i>	70-74
EYYUBOV İ.	<i>Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisidir</i>	75-82
АББАСОВ Т.Н.	<i>Об истории российско-турецких отношений в XX столетии: от конфронтации к партнерству</i>	83-89
GÜLƏLİYEV A.	<i>Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlərdə ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi</i>	90-94
İSKƏNDƏROVA S.E.	<i>İslam Konfransı Təşkilatından İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına doğru</i>	95-99
ABBASOVA G.Ə.	<i>Multikulturalizmin milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında rolu</i>	100-104
İBRAHİMOVA P.	<i>Türk dövlətlərinin strateji əməkdaşlığı çərçivəsində Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri və İkinci Qarabağ müharibəsinin Özbəkistan mediasında əksi</i>	105-111
XANƏLİYEV C.	<i>Azərbaycan SSR-də sovet milli siyasəti ətrafında ixtilaflar və milli münasibətlərin kəskinləşməsi (1920-ci illərin ilk yarısı)</i>	112-118
MUSAYEVA Z.S.	<i>1980-ci illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin əsas istiqamətləri</i>	119-123
FATMA BETÜL AYDEMİR BAŞ	<i>SSRİ-də "Sinatra doktrinası" dövründə Qazaxıstandakı vəziyyətin Azərbaycan mətbuatında əksi ("Kommunist" və "Xalq qəzeti" nümunəsində)</i>	124-130
MUSTAFAYEVA L.	<i>Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələləri</i>	131-134
ABDULLAYEV İ.	<i>Azərbaycanda kommunikasiya və rabitənin inkişafı</i>	135-140
ŞAMİLOVA A.M.	<i>Azərbaycan Respublikasında gender bərabərliyi probleminin həllinin ictimai-siyasi fəallığın artmasına təsiri</i>	141-144

QULİYEV S.	<i>Ulu öndərin hüquqi dövlət sahəsində misilsiz xidmətləri</i>	145-148
HAJIGADIRLI U.	<i>Fundamentals of foreign policy and Poland's security policies after the destruction of the bipolar world system</i>	149-157
BAYRAMOVA Z.T.	<i>Rusiya-Ukrayna müharibəsində Türkiyənin mövqeyi</i>	158-163

ARXEOLOGİYA, ETNOQRAFİYA, MUZEYŞÜNASLIQ

DADAŞOV Ə.N.	<i>Eneolit dövrü əkinçiliyi və əkinçilik alətləri</i>	164-168
ИБРАГИМОВА Р.М.	<i>Общие сведения о некоторых народах Северного Кавказа в письменных источниках XIX века</i>	169-174
YUSİFOVA D.	<i>Azərbaycanın orta əsr şəhər və qalalarında aparılan arxeoloji tədqiqatlara dair</i>	175-179
İMANZADƏ Ə.	<i>Cənubi Amerikanın mistik geoqlifləri – Naska cizgiləri</i>	180-184

MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, DEMOQRAFİYA, METODİKA

MƏMMƏDOV A.B.	<i>XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhalinin təbii artım tempinin azalması ilə bağlı tarixi demoqrafiyanın aktual problemləri</i>	185-192
MƏMMƏDLİ B.A.	<i>Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1993-1997-ci illər): anlaşılmaz münasibətlərdən – strateji tərəfdaşlığa doğru</i>	193-202
NADİROV A.H.	<i>Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan tarixşünaslığında yeri</i>	203-207
AŞUROVA G.R.	<i>XIX əsrdə Gəncə bölgəsi üzrə əhalinin ailə vəziyyəti demoqrafik problemlər kontekstində</i>	208-210
ГАСЫМОВА М.Е.	<i>Мультимедийные презентации как средства обучения на уроках истории</i>	211-215
ELMƏDDİN BEHBUD	<i>“1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar” adlı (8 cildlik) ensiklopedik soraq kitabının nəşri xüsusiyyətləri</i>	216-220

UOT 94(479.24)

İLHAM MƏMMƏDOV

Gəncə Dövlət Universitetinin

Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ilhamseyid528@gmail.com

AZƏRBAYCAN TORPAQLARINI VAHİD DÖVLƏT HALINDA BİRLƏŞDİRƏN SÜLALƏYƏ DAİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/5-11>

IX əsrin ortalarından başlayaraq Abbasi xilafətində feodal münasibətləri inkişaf etməyə başladı. Xəlifələr dövlətə məxsus iri vilayətləri dövlətə xidmət müqabilində Əmirlərin istifadəsinə verirdilər. Zaman keçdikcə verilən torpaqlar irsi olaraq əmirlərin övladlarını istifadəsinə keçirdi. Yaranan bu cür əmrliklər zaman keçdikcə mərkəzi hökumətə tabe olmur ödəməli olduqları vergiləri dayandırırtdılar. Tədricən mərkəzi hökumətin təsiri bölgələrdə azalır. Yaranan əmirliklərin başçıları yerli hakimlərə çevirildilər. Onlar bir biri ilə müharibələr aparır bir birinin torpağını tutur sülh bağlayır, mülkləri ilə əlaqədar istədikləri hökmü verirdilər. Belə bir siyasi şəraitdə sacilər sülaləsində tarix səhnəsinə çıxdı. Sacilər Azərbaycan torpaqların vahid mərkəzdə birləşdirərək, 50 ildən artıq bir zamanda Azərbaycan ərazisində hakimiyyətdə oldular.

Açar sözlər: Xilafət, Azərbaycan, Sülalə, Abbasilər, Sacilər, Feodal müharibələri.

Giriş. IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərindən başlayaraq Abbasilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət zəifləməyə başladı. Xilafətin zəifləməsindən istifadə edən iri feodallar öz aralarında quruluşmalar yaradaraq bir biri ilə mübarizələr aparırdılar. Feodal ara müharibələri Abbasi xilafətini dahada zəiflədir xəlifənin hakimiyyəti artıq getdikcə formal xarakter alırdı. Mərkəzdən kənarda yerləşən iri və orta feodallara artıq xəlifəyə tabe olmaq istəmir onlar yeni yarım müstəqil və mestəqil dövlətlər qurmağa çalışırdılar. İri feodallar ilk növbədə xəlifə xəzinəsinə göndərilən vergilərin məbləğini azaldırdılar. Öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikcə Mərkəzi hökumətə göndərdikləri vergiləri tamamilə dayandırırtdılar. Feodallar bir biri ilə dağıdıcı müharibələr aparır daha güclülər zəif qonşularının mülklərini öz torpaqlarına qatmaqla mülklərini genişləndirirdilər. həmin dövrdə bu cür iri feodallar xəlifəyə açıq aşkar tabe olmaqdan imtina edirdilər. Abbasi hökuməti bu cür separatizmə qarşı qoşun göndərirdi. Bu cür savaşlarda xəlifənin qoşunları qalib gəldikdə asi feodal mərkəzə tabe olur yox əgər feodal qalib gəlirdisə, mərkəzi hakimiyyətlə əlaqəsini tamamilə kəsirdi. Belə olan halda xəlifə onların hakimiyyətin tanıyır feodal öz mülkündəki məscidlərdə verilən xütbələrdə öz adı ilə birlikdə xəlifənin adını çəkilməsi ilə kifayətlənirdi. Abbasilərin hakimiyyəti ilk olaraq Şimali Afrikada zəiflədi. Belə ki, həmin torpaqlarda İdrisilər Əqlənilər sülaləsinə mənsub iri feodallar möhkəmlənmişdilər. Bu dövrdə indiki Mərakeş, Tunis və Liviya ərazisindəki hakimlər öz müstəqilliklərini elan etdilər. Şimali Afrikada yerləşən Abbasi mülklərinin mərkəzdən ayrılmasından 20 il sonra Ərəbistan yarmadasının cənubunda Yəmənin torpaqlarında Zeyidilər də Abbasilərdən ayrıldıqlarını elan etdilər. Abbasilərin bu cür zəifləməsi nəticəsində Mərkəzi Asyada və Xorasanda ərazisində Tahirilər dövləti yarandı. 861-ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra babəkilər hərəkətinin təsiri ilə artıq tamam zəifləmiş Xilafətin parçalanması prosesi yenidən başlanır: Təbəristanda Ələvilər, İranda Səffarilər, Misirdə Tulunilər, Xorasan və Orta Asiyada Samanilər dövlətləri yaranır. Bu dövrdə Xilafətin təsiri Azərbaycan ərazisində də zəifləyirdi. Artıq bu dönmə Azərbaycan torpaqların da bir sıra yarım-müstəqil feodal mülkləri mövcud idi. Bu mülklər hələ də formal olsa da, xilafətin bir parçası idilər. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən fəth edilməsindən sonra bu torpaqlarda yaranan ilk müstəqil dövlət Sacilər dövləti oldu. Dövlətin əsasını Sacilər sülaləsinin mənsubları qoyduqları üçün dövlətin adı da tarixi qaynaqlarda məhz Sacilər dövləti olaraq qeyd olunmuşdur.

IX əsrin sonu - X əsrin əvvəllərindən başlayaraq Abbasilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət zəifləməyə başladı. Xilafətin zəifləməsindən istifadə edən iri feodallar öz aralarında qruplaşmalar yaradaraq bir-biri ilə mübarizə aparırdılar. Feodal ara müharibələri Abbasi xilafətini daha da zəiflədir,

xəlifənin hakimiyyəti artıq getdikcə formal xarakter alırdı. Mərkəzdən kənarda yerləşən iri və orta feodallar artıq xəlifəyə tabe olmaq istəmir, yeni yarımüstəqil və müstəqil dövlətlər qurmağa çalışırdılar. İri feodallar ilk növbədə xəlifə xəzinəsinə göndərilən vergilərin məbləğini azaldırdılar. Öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikcə, Mərkəzi hökumətə göndərdikləri vergiləri tamamilə dayandırırıdılar. Feodallar bir-biri ilə dağıdıcı müharibələr aparır, daha güclülər zəif qonşularının mülklərini öz torpaqlarına qatmaqla mülklərini genişləndirirdilər. Həmin dövrdə bu cür iri feodallar xəlifəyə açıq-aşkar tabe olmaqdan imtina edirdilər. Abbasi hökuməti bu cür separatizmə qarşı qoşun göndərirdi. Bu cür savaşlarda xəlifənin qoşunları qalib gəldikdə asi feodal mərkəzə tabe olur, yox əgər feodal qalib gəlirdisə, mərkəzi hakimiyyətlə əlaqəsini tamamilə kəsirdi. Belə olan halda, xəlifə onların hakimiyyətini tanıyır, feodal öz mülkündəki məscidlərdə oxunan xütbələrdə öz adı ilə birlikdə xəlifənin adının çəkilməsi ilə kifayətlənirdi. Abbasilərin hakimiyyəti ilk olaraq Şimali Afrikada zəiflədi [1, 237].

Sacilərin ana vətəni Mərkəzi Asyada yerləşirdi. Daha dəqiq desək, Uruşanadakı (Orta Asiya) Cankəkət adlı dağ kəndində yerləşirdi. Sülalənin banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast idi. Mənbələrdə onu Afşin titulu ilə qeyd edirlər. Məhz bu səbəb sacilərin türk mənşəli olması ehtimalını yüksəldir. Əbu Sacın adı mənbələrdə ilk dəfə Babəkin tutularaq Bərzəndə Afşinin düşərgəsinə aparılarkən, digər Ərəb sərkərdələri ilə birlikdə çəkilmişdir. Həmin dövrdə Əbu Sacın sərkərdəlik keyfiyyətləri üzə çıxırdı. Belə ki, Xəlifə onu həmin ərəfədə Xilafətə qarşı çıxmış Minkicəvr əl-Fərqaniyə qarşı yolladı. Bu yürüşlərdə uğur qazanan Əbu Sac daha sonra Təbəristan hakimi Məzayarın qiyamının yatırılmasına göndərildi. Əbu Sac hər iki səfərdə uğurla iştirak etdi. Ard-arda parlaq qələbələr qazanan Əbu Sac, getdikcə ordunun və xəlifənin etimadını qazandı.

Əbu Sacın sərkərdəlik istedadını dəyərləndirən Xəlifə Əl Mütəvəkkil onu Hicaz yolunun mühafizə rəisi təyin etdi. O, bu vəzifədə 865-ci ilə qədər qaldı. O, işinə vicdanla yanaşdığı üçün Xəlifə tərəfindən dəfələrlə təltif edilmişdi. Sonrakı dövrlərdə Xilafətdə Abbasi vəliəhdləri arasında hakimiyyət uğrunda ara müharibələri başladı. 865-ci ildə Əbu Sac Abbasi vəliəhdlərindən Müstəzzin namizədliyini dəstəklədi. Əbu Sac 865-ci ildə Mesopatomiyanın Cərcərayə şəhəri yaxınlığında xəlifə əl-Müstəinin qoşunlarını ard-arda üç dəfə məğlub etdi. 866-cı ildə Əbu Sac Kufə şəhərinin əmiri vəziyyəsinə təyin edildi. Ardından yenidən Hicaz yolunun mühafizəsinin təşkili üzrə rəis təyin edildi. 870-874-cü illərdə Əbu Sac Hələb, Künsər, Mudar və digər Bizansla sərhəd vilayətlərinə vali, 874-cü ildə Əhvaz vilayətinə hakim təyin olundu. Həmin ərəfədə Mesopatomiya zənci üsyanı adlanan kölə hərəkatı başlamışdı. Zənci qoşunları Əhvaz vilayətinin Dulab adlı bölgəsində Əbu Sacın qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdılar. Ardından qiyamçılar Əhvaz vilayətini tutdular. Bu məğlubiyyət Əbu Sacın nüfuzunu sarsıtdı. O tutduğu vəzifələrdən azad edildi. Əbu Sac 879-cu ildə Cundi Saburda vəfat etdi.

879-cu ildə Əbu Sacın böyük oğlu Məhəmməd İbni Əbu Sac Hicaz yolunun mühafizi Məkkə və Mədinə şəhərlərinin hakimi, 882-ci ildə Ənbar vilayətinin valisi təyin edildi. Daha sonra ona Fərat və Rahbə yollarının mühafizi vəzifələri tapşırıldı. Həmin dövrdə o, Mosul bölgəsində bir çox şəhərlərin idarəsini də öz əlinə aldı. Məhəmməd İbni Əbu Sacın nüfuzunun artması onun müttəfiqlərini də narahat edirdi. Belə ki, 886-cı ildə Məhəmmədin keçmiş müttəfiqi olmuş Şam hakimi İshaq ibn Kundəcə aralarındakı müttəfiqlik düşmənçiliyə çevrildi. 886-cı ildə Məhəmməd İbni Əbu Sac Misir hakimi Əhməd İbni Tulunla möhkəm ittifaq quraraq, İshaq ibn Kundəcə ağır məğlubiyyətə uğratdı. Misir qoşunlarından yardım alan Məhəmməd 886-cı ildə Mosul bölgəsini tutmağa çalışan xəvric qüvvələrini darmadağın etdi. Bölgədə nüfuzunun artmasından istifadə edərək, Əlcəzirə və Mosul bölgələrini ələ keçirdi. Növbəti il Məhəmməd İbni Əbu Sac Əhməd İbni Tulunun hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi. Keçmiş müttəfiqlər arasında Şam yaxınlığında baş verən döyüşdə Məhəmmədin ordusu Tulunilər tərəfindən darmadağın edildi. Məhəmməd əvvəlcə Hələb şəhərinə, ardından Rakkaya, sonra Mosula, ən nəhayət Hədisə bölgəsinə tərəf çəkildi. Məhəmmədi bir müddət təqib edən Xumara-veyh daha sonra onun təqibini tulunilərlə ittifaqa qoşulan İshaq ibn Kundəcə tapşırıldı. Məhəmməd geri dönərək, İbni İshaqı Mosul yaxınlığında qarşıladı. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Məhəmməd qalib gəldi. İbni İshaq Hələbə doğru geri çəkildi. Məhəmməd İbni İshaqın ardınca Şama doğru irəlilədi, ancaq İbni İshaq yenidən Tulunilərlə birləşdi.

Bundan sonra Məhəmməd yürüşü dayandıraraq İraqa geri döndü. O, Bağdada gəldi, xəlifə tərəfindən ehtiramla qarşılanaraq bir sıra torpaqların hakimi təyin edildi. 889-cu ildə Dəbilin, 890-cı ildə isə Azərbaycanın hakimi təyin olunan Məhəmməd 891-ci ildə Azərbaycana gəldi. Ancaq Marağa

hakimi Abdullah ibn əl-Hüseyn əl-Həmədani onun hakimiyyətini tanımaqdan imtina edərək, şəhərə buraxmadı. Məhəmməd Marağanı mühasirəyə alaraq uzun müddət mühasirədə saxladı. 893-cü ildə şəhər hakimi öldürüldükdən sonra Marağa təslim oldu. Beləliklə, Məhəmmədin Azərbaycan hakimiyyəti başladı.

Sacilərin Azərbaycandakı hakimiyyət illəri Abbasilər dövlətinin ağır siyasi böhran keçirdiyi dövrə təsadüf edirdi. Mərkəzdən ayrılmış keçmiş Abbasi canişinləri öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. İlk dövrlər Məhəmməd xəlifənin ali hakimiyyətindən tamamilə imtina etmədi. Xəlifə Məhəmmədin sədaqətinə güvənərək onu Bağdada çağırdı [2, 203]. Hökumətə qarşı üsyan etmiş qoşunların və bədəvilərin üsyanının yatırılmasında Məhəmmədin də xidmətlərindən istifadə etdi. Məhəmməd 902-ci ildə üsyan yatırıldıqdan sonra Xəlifənin icazəsi ilə Azərbaycana geri döndü. Məhəmməd İbni Əbu Sac Azərbaycan torpaqlarına canişin təyin edildiyi dövrdə bölgədə bir sıra siyasi proseslər baş verirdi. Belə ki, Ərməniyyə hakimi I Aşot Baqrati (884-890) ölmüş, onun sələfləri Bizansla yaxınlaşma siyasəti aparırdılar. I Aşotun varisləri arasındakı mübarizədən I Sumbat qalib gəldi. O, xilafətdən tamamilə ayrılmaq niyyətində idi. I Sumbatı müsəlmanlara qarşı istifadə etmək istəyən Bizans onu dəstəkləyirdi. Xəlifə I Sumbatla münasibətləri gərginləşdirmək istəmədiyi üçün onun Ərməniyyədəki hakimiyyətini tanıdı. Xəlifə I Sumbatı təltif etmək üçün Məhəmməd vasitəsilə ona tac və qiymətli xəzlər göndərdi. Hakimiyyətini möhkəmləndirən I Sumbat Bizans imperatoru VI Levlə müttəfiqlik münasibətləri qurmağa başladı. Bizans-erməni ittifaqından xəbər tutan Bağdad hökuməti Məhəmməd İbni Əbu Sac I Sumbatın cəzalandırılması göstərişini verdi. Məhəmməd hərbi əməliyyatlara başladı. Birinci hərbi səfər sühlə başa çatdı. Sumbat xilafətin hakimiyyətini tanıdı. I Sumbat hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra Ərməniyyədən şimaldakı torpaqları işğal etməyə başladı. Bu dövrdə Baqratilərin siyasi nüfuzu da artmaqda idi. Bütün bu səbəblərdən, Xəlifənin göstərişi ilə 893-cü ildə Məhəmməd ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Hərbi səfərə başlayan Məhəmməd Divin şəhərini mühasirəyə aldı. Təşvişə düşən ermənilər Katalikos II Georqu barışıq üçün Məhəmmədin yanına göndərdilər. Ancaq Məhəmməd I Sumbatın onun hüzuruna gələrək təslim olmasını tələb etdi. Məhəmmədin tələbi yerinə yetirilmədiyi üçün o, hərbi səfəri davam etdirdi. Ard-arda qələbələr qazanan Məhəmməd İbni Əbu Sac çoxlu əsirlər ələ keçirdi. Vjan qalası ətrafında düşərgə salan Məhəmmədin ordusu qəfil hücumla məruz qalaraq xeyli itki verdi. Məhəmməd geri çəkilməyə məcbur oldu. O, katalikos II Georqu da özü ilə apardı. Sonrakı dövrlərdə Alban hökmdarı Qriqor Hammamın xahişi ilə Məhəmməd II Georqu azad etdi. Məhəmməd İbni Əbu Sac Xilafət əleyhinə baş qaldırmış bədəvi qiyamlarını yatırarkən, 896-cı ildə I Sumbat Suriya torpaqlarına soxuldu Ancaq Şam əmirinin qoşunları tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradılaraq, geri oturduldu. Məğlubiyyətin ardından I Sumbat Ərməniyyə vilayətinə geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu məğlubiyyətdən sonra onun mövqeyi zəiflədi.

Ərməniyyədə nahararların (Feodalların) Sumbata qarşı qiyamı başladı. Ərməniyyədəki bu hərçmərciliyə son qoymaq üçün Məhəmməd yenidən I Sumbata qarşı hərbi yürüşə başladı. O, Ərməniyyənin bir çox vilayətlərini fəth etdi. I Sumbatın ailəsi ilə birlikdə bir çox qohumları da Məhəmməd İbni Əbu Sacın əlinə keçdi. I Sumbatın yaxınlarından əlavə Məhəmməd bir çox üsyançı nahararların ailələrini də əsir aldı. Məhəmmədin bu uğurları xəlifə tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. 898-ci ildə Xəlifə Ərməniyyənin də hakimiyyətini Məhəmməd Afşin İbni Əbu Sacı tapışdı. Bu hadisə I Sumbatla Məhəmməd arasındakı ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Bununla belə, o, ölkəni tərk edərkən oğlu Divdadı Dvin şəhərində qoyub gedən Məhəmməd Sacinin hakimiyyətini tanımalı oldu [1, 240].

I Sumbatın müqavimətini sındıran Məhəmməd Gürcüstan ərazisinə hərbi səfərə çıxdı, Tiflis və ətraf vilayətləri tutdu. Həmin vaxt Gürcüstanda hakimiyyət II Atrnersehin (881-926) əlində idi. II Atrnerseh Məhəmmədə heç bir müqavimət göstərə bilmədi. Məhəmmədin ölkədə olmamasından istifadə edən I Sumbatın Ani və Dvini yenidən ələ keçirib, Divdadı ona bac verməyə məcbur etməsi, Sacilər ordusunu geri qayıtmağa vadar etdi. Lakin bu zaman Azərbaycanda taun xəstəliyi baş qaldırdı. O qədər adam qırıldı ki, ölənlərə kəfən tapmaq mümkün olmadı, onları paltarlara və keçələrə bükürdülər. Ölüləri basdırmırdılar, onlar yollarda atılıb qalmışdılar. Taun, Məhəmməd İbni Əbu Sacın yaxın adamlarını da tutdu. Onun xeyli xidmətçisi qırıldı. Mart ayında Azərbaycanın Bərdə şəhərində Afşin adlandırılan Məhəmməd İbni Əbu Sacın özü də vəfat etdi [1, 241]. Məhəmməd İbni Əbu Sacın qəfil ölümü Sacilərin bölgədə mövqeyini zəiflətdi. Gürcü, erməni feodalları və onların havadarı Bi-

zans Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün yenidən birləşdilər. Ancaq onların bu planını Məhəmmədin digər qardaşı Yüsif İbni Əbu Sac pozdu. Yusif əvvəllər Xəlifənin əmirində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdı. O, bir müddət Hicaz yolunun mühafizlərinin rəisi olmuşdu. Ancaq sonralar xəlifənin əleyhinə çıxması ittihamı ilə həbs edilərək Bağdada göndərilmişdi. Xəlifə Yusifin xidmətlərini və istedadını nəzərə alaraq onu əfv etdi. Daha sonra Yusif Xəlifənin ordusunda xəvariclərə qarşı döyüşdü. O, 896-cı ildə Marağaya qardaşının yanına gəldi. Məhəmmədin vəfatına qədər orada qaldı. Məhəmmədin vəfatından sonra onun oğlu Divdad Dəbil şəhərindən Marağaya, Sacilərin mərkəzi şəhərinə gəldi. Onun hakimiyyəti uzun sürmədi. 901-ci ildə Saci qoşunları Yusifə biət edərək, onun hakimiyyətini tanıdılar. Yusif Divdaddan onun yanında qalmasını xahiş etdi, lakin Divdad Bağdada gedərək Xəlifəyə xidmət etmək istədiyini bildirdi. Yusif Divdadı Bağdada yola saldı.

Yusifin hakimiyyət illərində Ön Asya və Qafqaz bölgəsində də xilafətdən ayrılma meyilləri gücləndi. Ancaq Yusif Xilafətdən tam ayrılmaq istəmirdi, buna baxmayaraq hakimiyyətə gəlmiş yeni xəlifə əl-Müqtəfi (902-908) Sacilərin mövqeyini zəiflətmək üçün Ərməniyyəni onların təbeliyindən çıxararaq bir başa xəlifəyə tabe etmək istəyirdi. Xəlifəni bu cür qərar verməyə Ərməniyyə hakimi I Sumbat təhrik edirdi. 908-ci ildə Xilafətdə hakimiyyətə yeni xəlifə əl-Müqtədir (908-932) gəldi. O, Yusiflə münasibətlərini yaxşılaşdıraraq, onu Azərbaycan və Ərməniyyənin hakimi təsdiq etdi. I Sumbat Yusifin hakimiyyətini tanımaq istəmədiyindən, Xəlifədən Ərməniyyəni Sacilərin hakimiyyətindən azad etməsini xahiş etdi. Əvəzində Ərməniyyənin xilafətə tam tabe ediləcəyi sözünü verdi. Bu danışıqlardan xəbər tutan Yusif Bin Əbu Sac Ərməniyyə üzərinə yürüşə çıxdı. O, Divin şəhərini mühasirəyə aldı. I Sumbatla qısa müddətli sülh bağladı. Sonrakı il, Yusif Vaspurakan knyazları Arsrunilər ilə I Sumbat arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Ərməniyyə ərazisinə daxil oldu; bir qədər sonra isə hökmdar tacını Qaqik Arsruniyə təqdim etdi. Bu tədbir I Sumbatın mövqelərini xeyli zəiflətdi [1, 241]. I Sumbat barışıq üçün katalikos İhonı Yusifin yanına göndərdi. Yusif katalikosun sülh təklifinə əhəmiyyət vermədi. Əvəzində o, İhoanı yanında saxladı. Yusif uğurlu yürüşlərini davam etdirərək, Ərməniyyənin bir çox vilayətini özünə tabe etdi. O, azğınlığı ilə seçilən Sünik hakiminin qoşunlarını darmadağın etdi. Yusif I Sumbatdan illik vergi olaraq 60 min dinar tələb etdi. Yusifin tələbini qəbul edən I Sumbat, vergiləri beş dəfəyə qədər artırdı ki, bu da Ərməniyyədə I Sumbatın nüfuzunu tam məhv etdi. I Sumbatın necə məkirli biri olduğunu bilən Yusif təqibini davam etdirərək, Dzeknavatcor adlanan yerdə ona yetişdi. Yusifin ordusu erməni qoşunlarını darmadağın etdi. I Sumbat Şirak vilayətinə çəkildi. Yusif Şiraka girərək vilayəti tutdu, müqavimət göstərən feodalların qoşununu məhv etdi. Şirakdan dönmə Yusif Dvin şəhərini yenidən fəth etdi. Uğurlu yürüşlərini davam etdirən Yusif Gürcüstan torpaqlarına daxil oldu. O, Tiflis müsəlman əmirliyini özünə tabe etdikdən sonra, Kartli ərazisinə daxil oldu. Kartlini tutduqdan sonra, ardından Kaxetyada uğurlu səfərlər həyata keçirdi. Yusif Gürcüstandakı hərbi əhəmiyyətli bütün qalaları dağıdaraq yenidən Ərməniyyəyə döndü. Yusif I Sumbatın son sığınacağı olan Yerencək qalasını tutaraq, Sumbatı diri ələ keçirdi. 914-cü ildə I Sumbat Dvin şəhərində edam olundu. Beləliklə, Ərməniyyə torpaqları tamamilə Sacilərin tabeliyinə keçdi. Yusif Ərməniyyə taxtına I Sumbatın qardaşı oğlu Aşotu (914-928) gətirdi. Aşot Ərməniyyənin Sacilərdən tam asılı olmasını qəbul etdi. Ərməniyyəni tam tabe etdikdən sonra Sacilər qərbdə Ani və Dvin şəhərlərindən şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Zəncan vilayətindən, şimalda Dərbənd keçidinə kimi olan böyük bir ərazidə hakimiyyətlərini bərqərar etmişdilər. Bu geniş ərazidəki bütün vilayətlərin yerli və gəlmə hakimləri (Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik, Kartli, Kaxet) Sacilərin hakimiyyətini tanıyır, onlara vergi ödəyirdilər. Həmin dövrdə Xəlifənin vəziri İbn əl-Furatın uğurlu daxili və xarici siyasəti Xəlifə hakimiyyətini möhkəmləndirirdi. Yusifin İbn əl Furatla olan yaxşı münasibətləri, onun mövqeyini möhkəmləndirdi. Yusif İbn əl Furat illik vergi olaraq 120 min dinar ödəyirdi. 912-ci ildə İbn əl Furat vəzifəsindən kənarlaşdırıldı.

Xilafətin mərkəzində başlayan itaətsizlikdən istifadə edən Yusif illik vergi ödənişini dayandırdı. Yusifin Mərkəzə vergi ödəməsini dayandırması onun əlində külli miqdarda sərvət toplanmasına səbəb oldu. O, xilafət ordusu ilə savaşa qədər güclü ordu yarada bildi. Yeni vəzir Əli İbni İsa Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan vilayətlərində hərbi işlər amiri vəzifəsinin Yusifə verilməsi ilə bağlı söz vermişdi. Yusif Reyi tutmaq niyyətilə səfərə çıxdı. O, şəhəri mühasirəyə aldı. Həmin ərəfədə Reyi Samanilər tərəfindən təyin edilmiş Əli Səluq idarə edirdi. Yusifin hücumlarına tab gətirməyən Əli Səluq şəhəri təslim etdi. Reyi tutduqdan sonra, Yusif Qəzvin və Zəncanı da ələ keçirdi. Yusifin

uğurlarından narahat olan Bağdad hökuməti onun yeni ərazilərdəki hakimiyyətini tanımadı. Yusif bu torpaqları Əli İbni İsanın fərmanına əsasən tutduğunu bildirdisə də, Əli İbni İsa bunu təkzib etdi. Yusifi özbaşnalıqda ittiham edən xəlifə 20 minlik qoşunla əl-Müflihiyə onun cəzalandırılmasını tapşırırdı. Ancaq Yusif 7 minlik əsgərlə xəlifənin göndərdiyi ordunu məğlub etdi. Xəlifə yenidən Yusifin üzərinə qoşun göndərdi. Yusif xəlifəyə tabe olacağını, həmçinin illik 700 min dinar vergi verəcəyinin əvəzində yeni torpaqların onda qalmasını istədi. Yenidən vəzifəyə gələn vəzir İbn əl-Furat Yusifin xahişini qəbul etmək istəsə də, digər saray məmurlarının təhrikləri nəticəsində Yusifin istəyi qəbul olunmadı. 919-cu ildə Ərdəbil yaxınlığında baş verən döyüşdə Yusif məğlub olaraq əsir düşdü, Bağdada aparılaraq həbs edildi. Sacilərin tabeliyindəki torpaqlara yeni hakimlər təyin olundular. Xilafət qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Yusifin azad etdiyi keçmiş köləsi onun tərəfdarlarını ətrafına toplayaraq hakimiyyəti əlinə aldı. Xəlifə, Məhəmməd ibn Abdullah əl-Fariqini Azərbaycana hakim təyin edib, onu qoşunla Subukun üzərinə göndərdi. Lakin xəlifə ordusu darmadağın edildi. Tam hüquqlu hakimə çevrilmiş Subuk xəzinəyə ildə 220 min dinar vergi vermək şərtlə hakimiyyətinin xəlifə tərəfindən tanınmasına nail oldu. Subuk müstəqil siyasət yürüdü, Ərməniyə hakimi Aşotla ittifaqa girmişdi. Subuk Bizansın Azərbaycan torpaqlarına etdiyi hücumun da qarşısını məharətlə almışdı. Dvini tutan bizanslılar, Subukun hücumları nəticəsində geri çəkilməmişdilər. Subukun apardığı müstəqil siyasət Xilafətin Qafqazdakı və Ön Asyadakı torpaqlarının itirilməsi təhlükəsini yaradırdı. Saraydakı dövlət məmurlarının təhriki ilə xəlifə əl-Müqtədir Yusifi azad edərək, əvvəlki vəzifələrinə yenidən təyin etdi. Əvəzində o, ildə xilafət xəzinəsinə 500 min dinar vergi ödəməyi öhdəsinə götürdü. 922-ci ildə Yusif Ərdəbil şəhərinə gəldi. Həmin ərəfədə Subuk da vəfat etdi. Yusif Arrana və Ərməniyəyə öz valilərini təyin etdi. Yerli hakimlərdən iki illik vergilərin verilməsini tələb etdi. 924-cü ildə Rey şəhərini, 925-ci ildə isə Həmədan şəhərini tutdu [4, 158]. Yusifin uğurları bəzi saray xadimlərini narahat edirdi. Onlar Yusifi Bəhreynə baş qaldırmış Qəramətilərin üzərinə göndərməsi üçün Xəlifəyə təzyiq edirdilər. Yusif Bağdada çağırılaraq Qəramətilərin üzərinə göndərildi. 927-ci ildə Yusif İbni Əbu Sac Bəsrə şəhəri yaxınlığında Qəramətilərlə apardığı döyüşdə yaralanaraq əsir düşdü. Xəlifənin Yusif üçün göndərdiyi fidyələri alan Qəramətilər, verdikləri vədə xilaf çıxaraq bu böyük sərkərdə, müdrik dövlət xadimini öldürdülər. Azərbaycan torpaqlarını qısa müddətli də olsa birləşdirməyi bacaran Yusif İbni Əbu Sacın hakimiyyəti başa çatdı.

Yusifin ölümünün ardından qardaşı oğlu Əbülmüsafir əl-Fəth ibn Məhəmməd Azərbaycan hakimi təyin olundu. Ancaq onun hakimiyyəti uzun sürmədi. Əbülmüsafir əl-Fəth ibn Məhəmməd 929-cu ildə öldürüldü. Əl-Fəthdən sonra hakimiyyəti Sacilərin qulamu Vasif əs-Sirvani ələ keçirdi. Ancaq Vasif əs-Sirvani də öz hakimiyyətini Sacilərə məxsus bütün torpaqlarda təmin edə bilmədi. Vasif əs-Sirvanidən başlayaraq, Azərbaycanı Saci sülalə mənsubları deyil, onların qulamaları (azad edilmiş kölələri) idarə edirdi. Vasif əs-Sirvanidən sonra Yusifin keçmiş qulamlarından olmuş və sərkərdəsi olan Muflih Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdi. Tarixi mənbələrdə Sacilər dövlətinin bu dövrü haqqında olduqca az məlumat verilir. Ancaq Ərdəbil və Bərdə ərazisində Muflihin adına kəsilmiş sikkələr üzərindəki yazılar onun miladi 931-932-ci illərdə hakimiyyətdə olduğundan xəbər verir. Qədim mənbələrdə onun erməni Bizans qüvvələrinə qarşı döyüşməsindən bəhs edilir. 932-ci ildən başlayaraq Yusifin əmirləri arasında ara müharibələri başladı. Baş verən bu savaqlarda əmirlər iki qrupa ayrılmışdılar. Bir qrup əmir Muflihin, çoxu isə Deysəm ibn İbrahim ibn Şadluyənin (Balduyə) tərəfini tuturdu. Bu ara müharibələri 941-ci ilədək davam etdi. Baş verən müharibələrdən Deysəm qalib ayrıldı. Sacilər arasında başlayan ara müharibələrindən istifadə edən Deyləm hakimi Ləşkəri ibn əl-Mərdi Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək məqsədilə hərbi yürüşə başladı. O, Sacilərə məxsus bir sıra vilayətləri işğal etdikdən sonra, dövlətin mərkəzi sayılan Ərdəbil şəhərini mühasirəyə aldı. Ancaq Ərdəbil əhalisi şəhəri təslim etməyərək Ləşkəri ibn əl-Mərdiyə güclü müqavimət göstərdilər. Ləşkəri ibn əl-Mərdi Ərdəbili mühasirədə saxladığı zaman Deysəm özünü şəhərin müdafiəçilərinin yardımına yetirdi. Şəhər sakinlərinin qala divarlarının arxasından çıxaraq hücumu və Deysəmin süvarilərinin qəfil basqını nəticəsində, Ləşkəri ibn əl-Mərdinin ordusu darmadağın edildi. Ləşkəri ibn əl-Mərdi Muğanda müttəfiqi olan yerli hakimlərdən birinin qalasına sığınmaqla canını qurtara bildi. Aranın sakitləşməsindən istifadə edən Ləşkəri ibn əl-Mərdi Gilana qayıdaraq yenidən ordu toplaydı. O, yenidən Azərbaycana daxil olaraq, Araz çayının sahilində düşərgə salmış Deysəmin ordusuna qəfil hücum etdi, gözlənilməz hücum nəticəsində Deysəm məğlub olaraq Rey şəhərinə doğru geri

çəkildi. Rey hakimi Vuşməgirlə ittifaqa girərək yenidən güclü ordu toplaya bildi. Həmin vaxt Muğan ərazisində baş vermiş yolxucu xəstəlik nəticəsində, Ləşkəri ibn əl-Mərdinin Muğandakı müttəfiqi də öldü. Deysəmin qəfil hücumundan ehtiyatlanan Ləşkəri ibn əl-Mərdi Arazı keçərək, Vaspurakan üzərinə səfərə çıxdı, ancaq yolda sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Ləşkərinin öldürülməsinin ardından, orduya onun oğlu rəhbərlik etdi. Ləşkərinin oğlu uğursuz döyüşlərdən sonra məğlub olaraq Mosul hakimi Nəsirəddövlənin himayəsinə sığındı. Nəsirəddövlə onu yenidən ordu ilə təchiz etdi. Hərbi yardım müqabilində Nəsirəddövlə Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarını tutdu. Deysəm Həmdan qoşunlarının işğal etdiyi yerlərin bir hissəsini geri qaytara bildisə də, Azərbaycan üzərində əvvəlki hakimiyyətini bərqərar edə bilmədi. Bunun ən önəmli səbəbi, feodal çəkişmələri idi.

Nəticə. Sacilər Cənubi Qafqazın və Ön Asiyanın bir çox vilayətlərini özlərinə tabe etmişdilər. Bu vilayətlərdən ən önəmliləri Şirvan, Curzan, Xaçın, Şəki, Haydak, Əhər, Kartli, Kaxet kimi inkişaf etmiş vilayətlər idi. Bu da Sacilərin dövlət xəzinəsinə külli miqdarda maliyyə axınını təmin edirdi. Məhəmməd İbni Əbu Sacın dövründə xilafət mərkəzinə ödənilən vergi miqdarı 500 min dinar təyin olunmuşdu ki, bu da olduqca böyük məbləğ demək idi. Deysəmin hakimiyyəti illərində dövlətin maliyyə işlərini olduqca bacarıqlı maliyyəçi kimi tanınmış Əbülqasım Əli ibn Cəfər aparırdı. Əbülqasım Əli ibn Cəfər Azərbaycan əsilli idi. O, Yusif İbni Əbu Sacın hakimiyyəti illərində də dövlətin maliyyə sistemində rəhbərlik etmişdi. Uzun illər Sacilər sülaləsinə sədaqətlə xidmət etdikdən sonra Əbülqasım Əli ibn Cəfər bəzi iqtidar mənsubları tərəfindən iftiralara məruz qalaraq şərləndi. Daha sonra bütün ali vəzifələrdən kənarlaşdırıldı. Bu cür alçaldıcı münasibətlərə dözməyən Əbülqasım Əli ibn Cəfər gizlincə Deyləm hakimi Məhəmməd ibn Müsafirin yanına getdi. Sacilər dövlətinin ağır siyasi böhran keçirdi haqda hakimin oğlu Salar Mərzban ibn Məhəmmədə məlumat verərək, onu Sacilər üzərinə yürüş etməyə inandırma bilir. Salar Mərzban ibn Məhəmməd 941-ci ildə Sacilərin ərazisinə girərək, paytaxt Ərdəbil şəhərini tutdu və Deysəmin hakimiyyətinə son qoydu. 50 ildən artıq bir zaman kəsində Azərbaycan torpaqlarında hökm sürmüş Saci dövlətinin varlığına son qoyuldu. Xilafətin zəiflədiyi bir dövəmdə bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət ətrafında birləşməsi mütərəqqi hadisə idi. Düzdür Sacilər bəzən tam müstəqil, bəzən isə xilafətin tabeliyində mövcud olsalar da, onlar Azərbaycan torpaqlarını Bizans və erməni təcavüzündən qoruya bilmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III–XIII əsrin I rübü). Bakı, "Elm", 2007, 608 s.
2. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 s.
3. Movsey Kalankatuklu. Albanya tarixi. Mixtar Qoş Alban səlnaməsi. Bakı, "Avrasya press", 2006, 295 s.
4. Madelung W. "The Minor Dynasties of Northern Iran". In Frye, Richard N. (ed.). The Cambridge History of Iran, Volume 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, pp.198–249.
5. Clifford Edmund Bosworth. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual, Columbia University, 2007, 791 p.
6. Minorsky V. Studies in Caucasian history. Cambridge University Press, 2004, 560 p.

ИЛЬХАМ МАМЕДОВ

*Старший преподаватель кафедры истории Азербайджана
Гянджинского государственного университета, доктор философии по истории*

О ДИНАСТИИ, ОБЪЕДИНИВШЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЗЕМЛИ В ЕДИНОЕ ГОСУДАРСТВО

Со середины IX века в Аббасидском халифате стали развиваться феодальные отношения. Халифы отдавали амирам крупные провинции, принадлежавшие государству, в обмен на службу государству. Со временем земли, отдаваемые в обмен на военную службу, передавались по наследству детям эмиров. Образовавшиеся такие феодальные поместья постепенно

переставали подчиняться центральной власти и прекратили платить налоги. Со временем влияние центральной власти в регионах уменьшилось. К независимости стремились главы вновь возникших полунезависимых феодальных сословий. Они вели войны друг с другом, оккупировали земли друг друга, заключали мир и создавали новые союзы. В такой политической ситуации на арену истории вышла династия Саджи, которая объединила земли Азербайджана в единый центр и господствовала на территории Азербайджана более 50 лет.

Ключевые слова: Халифат, Азербайджан, Династия, Аббасиды, Саджи, феодальные войны.

ILHAM MAMMADOV

*Head teacher of Azerbaijan History Department
of Ganja State University, doctor of philosophy in history*

ABOUT THE DYNASTY THAT UNITED THE AZERBAIJANI LANDS INTO A SINGLE STATE

From the middle of the 9th century, feudal relations began to develop in the Abbasid caliphate. The caliphs gave large provinces belonging to the state to the Amirs in exchange for service to the state. Over time, the roepags were inherited by the children of the emirs. Over time, such orders that arose did not obey the central government and stopped the taxes they had to pay. Gradually, the influence of the central government decreases in the regions. The heads of the emerging emirates were turned into local judges. They waged wars with each other, occupied each other's land, made peace, and gave whatever verdict they wanted regarding their property. In such a political situation, the Saji dynasty entered the stage of history. The Sajis united the lands of Azerbaijan in a single center and dominated the territory of Azerbaijan for more than 50 years.

Keywords: Caliphate, Azerbaijan, Dynasty, Abbasids, Sajis, Feudal wars.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 oktyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Səidə İsmayilzadə, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94; UOT 94(479.24)

SEVİNC QURBANOVA

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı,

Azərbaycan Dillər Universiteti

Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi

sevinc.qurbanova.adu@gmail.com

İSPANIYA-SƏFƏVİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ ANTONIO DE QOVEANIN SƏFƏRLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/12-16>

XVI-XVII əsrlərdə dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsində elçilərin, səfirlərin və müxtəlif missiyaların xidmətlərindən geniş istifadə olunurdu. İspaniya krallığı və Səfəvi dövləti arasında diplomatik əlaqələrin genişlənməsində iştirak etmiş şəxslərdən biri portuqaliyalı rahib Antonio de Qovea olmuşdur. Məqalədə Antonio de Qoveanın Səfəvi dövlətinə səfərləri, oradakı fəaliyyəti və bunun İspaniya-Səfəvi münasibətlərinə təsiri işıqlandırılıb.

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, münasibətlər, İspaniya, Antonio de Qovea, Avqustinlər.

Giriş. Səfəvi dövlətinə səyahət edən avropalı səyyahlar haqqında, xüsusilə də onların dərc edilmiş xatirələri və hesabatları ilə bağlı bir çox bioqrafik məlumatlar var. Don Qarsia de Silva i Fiqeroaya qədər bu missiyanı ispanlar və əsasən də portuqaliyalı missionerlər yerinə yetirirdi. Bu cür şəxslərdən biri Antonio de Qovea (1575-1628) olmuşdu. Antonio de Qovea XVII əsrin əvvəllərində İspaniya krallığı ilə Səfəvi dövləti arasında diplomatik əlaqələrin genişlənməsində elçi kimi fəaliyyət göstərmiş. Eyni zamanda Müqəddəs Avqustin ordeninin üzvü olaraq missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olub. Qeyd etmək lazımdır ki, Müqəddəs Avqustin ordeni Katolik kilsəsinin dini ordenidir. 1244-cü ildə Toskanada bir neçə qrupun birləşdirilməsindən yaranmışdı. Bir çox dövlətlərdə, həmçinin XVII əsrdə Səfəvi dövləti ərazisində missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olurdular.

Antoni de Qoveanın Səfəvi dövlətinə səfərləri və apardığı danışıqlar 1603-1612-ci illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsi ərəfəsində aparılırdı. İspan kralı III Filippin məhz onu Səfəvi sarayına göndərməsində bir neçə məqsədi var idi. Bunlardan biri Osmanlı ilə müharibə ərəfəsində olan və ona qarşı birgə çıxış etmək planlarını Şah I Abbas ilə müzakirə etmək idi. Digər tərəfdən ispan kralı İngiltərənin Hörmüzdə möhkəmlənməsinin qarşısını almaq istəyirdi. Səfəvi dövlətində xristianlar üçün əlverişli şəraitin yaradılması, burada kilsə inşası və avqustin ordeninin fəaliyyətinə icazə alınması Antonio de Qoveanın qarşısında duran əsas məqsədlər idi. Osmanlı ilə mübarizədə Avropa dövlətləri ilə hərbi ittifaq bağlanmasına nail olmaq istəyən Şah I Abbas Antonio de Qovea geri dönrəkən, onunla öz elçisi Allahverdi bəy Türkməni də İspaniyaya göndərmişdi [7, s.199].

Şah I Abbasın razılığı ilə 1602-ci ildə İsfahan şəhərində Müqəddəs Avqustin ordeninin missiyası yaradılmışdı. Bunun ardınca şəhərdə kilsə və monastır inşa edilmişdi. İspaniyanın Müqəddəs Avqustin ordeni üzərində təsiri güclü idi və bir çox avqustinləri elçi kimi Səfəvi sarayına göndərmişdi. Bununla da bu ordenin üzvləri iki ölkə arasında əlaqələrin genişlənməsində əsas vasitəçilər olmuşdular [5, s.224].

Antonio de Qovea haqqında. Avqustin təriqətinin missioneri olan Antonio de Qovea 1602-1613-cü illər arasında Səfəvi dövlətinə səfər edən portuqal əsilli səfir idi. 1575-ci ildə Portuqaliyanın Beja şəhərində anadan olub. O, kilsə təhsilini bitirdikdən və keşiş təyin olunduqdan sonra 1597-ci ildə Avqustin təriqətinin missioneri kimi Hindistana getmişdi. Hindistanda Tana monastırı və 2 ildən sonra Qoada monastırda keşiş, fəlsəfə və ilahiyyat professoru kimi fəaliyyət göstərirdi. Portuqaliya və Səfəvi dövlətində kilsənin maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə İspaniya kralı III Filipp tərəfindən digər iki avqustinli ilə (Xeronima de la Kruz və Kristobal del Espiritu Santo) birlikdə diplomatik missiyanın nümayəndəsi seçilmişdi [4]. İspan kralı III Filippin əmri ilə 3 dəfə Səfəvi dövlətinə səfər edib və Şah I Abbas ilə görüşüb.

Antonio de Qovea Səfəvi dövlətinə ikinci səfərindən sonra Avropaya getdiyi dönmədə 1611-ci ilin 19 iyununda Portuqaliya tacından kral vaiz titulu almışdı. Bunun ardınca 19 avqust tarixində o, V Pavel tərəfindən Kirenenin (Afrika) titullu yepiskopu və Səfəvi dövlətində apostol ziyarətçisi təyin edilmişdi [2]. 1613-cü ildə İrandan (Səfəvi dövləti - S.Q.) qaçdıqdan sonra 1616-19-cu illərdə Qoada qalırdı. 1620-ci ilin yanvarında Valensiyaya yola düşdükdən sonra səyahət etdiyi gəmi üç əlcəzair korsan gəmisi tərəfindən tutulmuşdu. Əlcəzairdə əsirlikdə olarkən o, ispanlar və portuqallar da daxil olmaqla, təxminən on beş min xristianı əhatə edən məhbuslar arasında pastorluq xidməti göstərmişdi. Yepiskop Qoveanın fidyəsi təxminən 3000 dukat dəyərində qiymətləndirilirdi. Sardiniyanın vitse-kralı və Madrid sarayının səyindən sonra yepiskop Qovea 1621-ci ilin avqustun 15-də buraxıldı və Valensiyaya qayıtdı [4]. Antonio de Qovea ömrünün son illərini Madriddə ədəbi fəaliyyətə həsr edərək keçirmişdi.

Antonio de Qovea diplomat kimi fəaliyyət göstərəndə Səfəvi dövləti ilə bağlı iki kitab yazıb [9]. De Qovea ilk kitabı olan "Jornada"nı Persiyaya (Səfəvi dövlətinə - S.Q.) 1602-1603-cü illərdə ilk səfərindən sonra yazıb. İlk səfərindən sonra Persiya (Səfəvi dövləti - S.Q.) haqqında ilk yazılı hesabatının girişini yazdı. "Jornada" kitabı 1606-cı ildə nəşr olundu. Bu kitabı yazarkən 1604-1605-ci illərdə Səfəvi dövlətinə səfər etmiş avqustinli keşişlər Belçior dos Anyos (portuqal dilində - Belchior dos Anjos) və Gilyerme de Santu Agostinyunun (portuqal dilində - Guilherme de Santo Agostinho) məlumatlandırıcı məktublarını da oxuyub [9]. "Jornada" kitabı yalnız Səfəvi dövləti və sonuncu fəsilə müəllifin şahın sarayındakı missiyasından bəhs edir. Həmçinin buraya Şah I Abbasın ispan kralı III Filippə məktubunun mətni də daxildir.

Onun "Relaçam" adlanan ikinci kitabını Səfəvi dövlətində ikinci səfəri zamanı yazmışdı. Kitab 1611-ci ildə Lissabonda nəşr edilmişdir. Bu kitab yalnız Persiya (Səfəvi dövlətinə - S.Q.) həsr olunub. Həmçinin burada yaşayan erməni əhalisinin katolikliyi qəbul etmə perspektivindən danışılıb. Müəllif bu kitabı yazarkən iki avqustinli keşişlərin məlumatlandırıcı məktublarından savayı, P.P.Diego de S.Annanın iki məktubundan da ilhamlanıb. Onun ikinci kitabını tənqid edənlər də var. Onlardan Pyetro Della Vallini (Pietro Della Valle) qeyd edə bilərik. O, Antonio de Qoveanın ikinci kitabının birincinin məzmunu ilə ziddiyyət təşkil edən məlumatlardan ibarət olmasını qeyd etmişdi. Digər tərəfdən Antonio de Qoveanın fars dilini yaxşı bildiyi deyilir və onun əsərini XVII əsrin ilk onilliyində Səfəvi dövləti haqqında ən yaxşı sənədləşdirilmiş Avropa mənbəbi hesab edirlər [9].

Antonio de Qoveanın "Relaçam" əsəri 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə onun səfirliyi dövründə olan hadisələr - Lar yəhudiləri, şahın ədalət və iqtisadiyyata münasibəti, onun şəxsi davranışı və Şirazda Aşura yürüşünün təsviri haqqında qeyd olunub. İkinci hissədə Səfəvi-Osmanlı müharibələri haqqında geniş məlumatlar, şahın Təbriz, Mərənd, Colfa (Culfa), Naxçıvan, Bakını geri alması və İrəvanın mühasirəsi əhatə olunub. Bu hissədə həmçinin ordunun gücü kimi hərbi məsələlərlə bağlı məlumatlar var. Üçüncü hissədə isə ermənilərin Roma kilsəsi və Avqustin keşişləri ilə münasibətlərindən bəhs edir [9].

Antonio de Qoveanın Səfəvi dövlətinə səfərləri. Antonio de Qovea ilk dəfə Səfəvi dövlətinə 1602-ci ildə Qoanın arxiyepiskopu Aleyşu de Menzesin əmri ilə səfər etdi. III Filippin məktubunu Şah I Abbasa çatdırmaq üçün İspaniya elçiləri fevral ayında Qoadan İsfahana yola düşdü. Bu elçilər Avqustin təriqətinin keşişləri - Xeronimo de la Kruz, Kristoban do Espiritu Santo və Antonio de Qovea iki aydan sonra Hörmüzə çatdılar. Xorasanda özbəklərlə döyüşən Şah Abbasla görüşmək üçün Lar və Şiraz vasitəsilə Yəzd şəhərinə və oradan Məşhədə getdilər. 1602-ci ilin 5 sentyabrında onların Şah I Abbas ilə Məşhəddə görüşü oldu [4]. Məşhəddən İsfahana qayıdan Şah I Abbas avqustin keşişləri də özü ilə götürmüşdü. Həmin zaman Robert Şerli şahın yanında olaraq danışıqlarda iştirak edirdi. Antonio de Qovea Səfəvi dövlətində katolik xristianlara sərbəstlik və kilsə tikintisinə icazə verilməsini şahdan xahiş etmişdi. Portuqaliyalı nümayəndə heyəti sonra şahın müşayiəti ilə İsfahana yola düşərək noyabrın 10-da ora çatdılar [1, s. 1334].

Qeyd olunan məktub Şah I Abbasın 1599-cu ildə Avropaya göndərdiyi Antoni Şerli və Hüseyinli bəyin səfərinə cavab məktubu idi. Əvvəldə Şah I Abbas ispan elçilərini qəbul etmək istəməmişdi. Lakin kral III Filippin məktubunu gətirdiklərini öyrəndikdən sonra ispan elçilərini 1603-cü ilin fevralında qəbul etdi [8, s.338]. Həmçinin de Qoveanın qeydlərinə görə şah paytaxta gəldikdən sonra ona qarşı münasibətində soyuqluq hiss olunurdu. Bunun əsas səbəbləri kimi Bəhreyni ələ ke-

çirmək niyyəti ilə portuqalların Hörmüzün qarşısına çıxmağa hazırlaşmaları xəbərinin yayılması və avqustin təriqətinin missionerlərinin İsfahanda kilsə tikmək tələbinə qarşı ruhanilərin narazılığı idi. Buna baxmayaraq, şah missionerlərə kilsə və ev tikmək üçün icazə verdi [9].

Məktub ispan kralı III Filippin Səfəvi şahını Avropanın Osmanlılara qarşı döyüşmək niyyətində ciddiliyinə inandırmaq məzmunu daşıyırdı. İsfahanda keçirilən qəbula Antonio de Qovea ilə yanaşı, o zaman Səfəvi sarayında olan ingilis səfiri Robert Şerli və Roma papasının səfiri Fransisko de Kosta da dəvət olunmuşdu. Səfirlərə dövlətlərinin Osmanlıya qarşı müharibəyə girmələri müqabilində Səfəvi dövlətinin şəhərlərində kilsələr tikmək və Hörmüzdə müsəlman, xristian və yəhudilərə ticarət etməyi icazə veriləcəyi deyilmişdi. Ruhanilər yenidən narazılıqlarını bildirdikləri halda, düşmənlə mübarizədə xristian dövlətlərinin onlara kömək etdiyi əsas gətirə bilərdi [7, 104-105]. Qəbuldan sonra şah cavab məktubunu öz elçisi Allahverdi bəy Türkmən və Antonio de Qovea ilə birlikdə Avropaya göndərdi. Eyni məzmunlu məktubda Şah I Abbas İspaniya ilə hərbi ittifaq bağlamaq istəyini bildirmişdi. İspaniya səfirliyinin digər iki üzvünü isə sarayda saxlamışdı. [7, s.105; 8, s. 338]. Beləliklə, de Qovea İsfahanı tərk edib Hindistana üz tutdu. Aprelin 1-də Hörmüzə çatmasına baxmayaraq, ordan Qoaya gedə bilmədi və Şiraza qayıtdı. Səfəviləri Bəhreyni portuqallara qaytarmağa inandırmaq üçün uğursuz cəhdlərindən sonra o, Səfəvi dövlətini tərk etdi [9].

Antonio de Qoveanın Səfəvi dövlətinə ikinci səfəri 1608-ci ilin iyununda baş tutdu. O, İsfahanda daimi Avqustin missiyasının yaradılması vəzifəsi ilə yenidən Səfəvi sarayına göndərilmişdi. Onunla birlikdə İspaniyadan həmçinin Şah I Abbasın səfiri Allaverdi bəy Türkmən də qayıtdı. Şah onları Həmədanda qəbul etdi. İspaniya kralı III Filipp Səfəvi dövlətinin Osmanlılar üzərində qələbəsi münasibətilə Şah I Abbası təbrik etmək üçün onu yenidən Səfəvi sarayına göndərmişdi. Şah I Abbasın qəbulunda olan Antonio de Qovea III Filippin məktubunu ona təqdim etdi. Məktubda qeyd olunduğu kimi, İspaniya kralı III Filipp Şah I Abbası Osmanlılar üzərində qələbə münasibətilə təbrik edirdi. Bundan əlavə, İspaniya donanmasının Qara dənizdə Osmanlı donanmasına hücumları haqqında ətraflı məlumat verirdi. Fars hakiminin Bəhreyn adaları və bir neçə sahil qalasını Hörmüz xanından almasına isə tənqidini bildirmişdi. Səfəvilər dövlətində yerləşən katolik keşişlərinə qarşı mərhəmətli olmasını xahiş etmişdi [7, 105]. İspanların Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə aparmaması və avqustinli keşişin şəxsi davranışından narazı olan Şah I Abbas bu dəfə də de Qoveanı qəbul edərkən soyuq münasibət göstərdi. Antoni de Qoveanın qeyd etdiyinə görə, buna baxmayaraq bu qəbul zamanı Şah I Abbas dərhal öz elçisi Dəngiz bəy Rumunu Antonio de Qovea ilə İspaniyaya kralı və Roma papası ilə danışıqlar aparmaq üçün 1609-cu ildə Avropaya göndərdi. Onun Avropaya elçi göndərməsinin əsas səbəbi Qərb dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə qaldırmaq istəyi idi [3, s.176]. Digər məsələ Osmanlıya rüsum ödəməmək üçün İrandan Avropaya ipəyin Hörmüz yolu ilə daşınması ilə bağlı danışıqlar aparmaq idi [4]. Dəngiz bəy Rumlu özü ilə birlikdə 100 tay ipək də aparmışdı. Kitabının nəşrini tamamlamaq üçün de Qovea əvvəla Lissabona getmiş, oradan isə Madridə yola düşmüş və ispan kralına Şah I Abbasın məktubunu çatdırmışdı. Tarixi mənbələrdə Qovea 1610-cu ilin sentyabrın 4 tarixindən artıq Lissabonda idi. Madridə isə yalnız 1611-ci ildə çatdı. Bununla bərabər, Səfəvilərin bütün ipəyi ala bilmələri üçün ispanların öz nümayəndələrini Hörmüzə göndərmək təklifini də çatdırdı. Qeyd olunan 100 tay ipəyin yarısı Dəngiz bəy Rumlu tərəfindən öz mənfəəti üçün satıldıqdan sonra, qalanı Antonio de Qovea tərəfindən ispan kralına nümunə kimi deyil, hədiyyə olaraq təklif olunmuşdu [9]. Antonio de Qovea və Dəngiz bəy Rumlu İspaniya və Romaya səfər etməli idilər. Lakin türk elçisi (Burada Dəngiz bəy Rumlu nəzərdə tutulur) Romaya səfəri əlverişli və lazım olduğuna inanmadığı üçün ləğv etdi. Onlar Papaya şahın məktubunu və III Filippin yazdığı 1611-ci il 12 may və 17 iyun tarixli iki məktubunu göndərdilər [4]. Şahın Antonio de Qoveanı Colfa (Culfa) erməniləri üçün katolik yepiskopu təyin etməsini görmək arzusunı bildirən Dəngiz bəyin göstərişi ilə İspaniya kralı Roma papasını de Qoveanı Sirene (Cyrene) yepiskopu və İsfahan ermənilərinin Apostol vikarisı rütbəsinə yüksəltməyə razı saldı [9].

Antonio de Qovea və Dəngiz bəy Rumlu Roma papası ilə kral III Filippin məktublarını Şah I Abbasa çatdırmaq üçün 1612-ci ildə Madriddən Qoaya getdilər [8, s. 341]. Sentyabrda Qoaya, 1613-cü ilin aprelinə Hörmüzə, iyunda isə Şah I Abbasın sarayına çatdılar. 1613-cü ildə Səfəvi dövlətinə qayıtdıqdan sonra Dəngiz bəy Rumlu ipək işində iştirak etdiyinə görə edam edildi. İsgəndər bəy Münşi qeyd edirdi ki, Səfəvi şahı Dəngiz bəyin səfərdə olarkən atdığı addımları və onu qəzəbləndi-

rən məlumatlar almışdı. Bu səbəbdən də, Şah I Abbas geri qayıdan Dəngiz bəyi izahat almadan edam etdirmişdi [6, s.1074-1075]. Bunun sonrakı məlumatlarda müxtəlif izahatları var. Bir qədər sonra İsfahana gələn de Qovea İspan kralının "tacir olmadığını" və III Filippin göndərdiyi hədiyyənin ipəyin dəyərini ödədiyini iddia edərək özünü müdafiə etməyə çalışdı. Lakin səfəvilər tərəfindən qiymətləndirildikdən sonra bunun yalan olduğu müəyyən edildi. Antonio de Qovea İspan kralı adından hədiyyələri Şah I Abbasa təqdim edərkən, bunlardan hansının ipəyin pulu ilə alındığını Şah ondan soruşmuşdu. Ondən həmin məbləği ödəmək tələb olunmuşdu. Antonio de Qovea özünü müdafiə etməyə çalışaraq, ipəyin İspan kralı üçün hədiyyə olaraq göndərildiyini güman etdiyini bildirmişdi. Bu yolla məsələdən xəbərdar olan İspan kralı III Filipp də məktub vasitəsilə narazılığını Antoni de Qoveaya çatdırmışdı. 1613-cü ilin 21 oktyabrında şah Gürcüstanda olarkən Qovea şahın icazəsi olmadan Hörmüz istiqamətində İsfahandan ayrılmışdı [3, s.104-105]. Bununla da, İsfahanda qaçaraq, Antoni de Qoveanın İspaniya-Səfəvi diplomatik əlaqələrində iştirakı sona çatmışdı.

Nəticə. Şah I Abbas hakimiyyəti dövründə həyata keçirdiyi mərkəzləşmə siyasəti və islahatları nəticəsində Səfəvi dövlətinin güclənməsinə nail oldu. O, həmçinin fəal xarici siyasət yeridirdi. Onun hakimiyyəti dövründə bir çox Avropa ölkələri ilə, xüsusilə də Papalıq, Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə ilə diplomatik, siyasi və iqtisadi əlaqələr genişlənməmişdi. Bu əlaqələrin ərsəyə gəlməsində ölkələrarası elçilər, səfirlər və müxtəlif missiya xidmətlərindən istifadə olunurdu.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Səfəvi dövlətində Şah I Abbas və İspaniyada kral III Filippin hakimiyyəti dövrlərində İspaniya ilə Səfəvi dövləti arasında diplomatik əlaqələr genişlənməmişdi. Bu əlaqələrin davam etdirilməsində portuqal əsilli səfir və həmçinin Avqustin ordeninin üzvü olan Antonio de Qovea yaxından iştirak etmişdi.

Antonio de Qoveanı qəbul etdiyi zaman digər ölkələrin, əsasən də Roma Papalığının və İngiltərənin nümayəndələrinin iştirakı da təsadüfi hesab etmək olmaz. Bununla İspaniya tərəfinə onlardan konkret addımlar gözlədiyini bildirmək istəyirdi.

Antonio de Qovea Səfəvi dövlətinə birinci səfəri zamanı Şah I Abbas ilə apardıqları danışıqlarda konkret bir nəticə əldə etməmiş və Qoveaya qayıtmışdı. Lakin bundan sonra o, həmçinin Şah I Abbas tərəfindən İspaniya və Roma papası ilə danışıqlar aparmaq və məktubları çatdırmaq üçün Avropaya göndərilmişdi.

Antonio de Qovea da daxil olmaqla, digər xristian din xadimləri, xüsusilə də avqustin missionerləri Səfəvi dövlətinin daxilində katolik kilsəsinin təsirini gücləndirmək istiqamətində fəaliyyət göstərirdilər. Burada kilsə və monastır inşa etməklə, əhali arasında missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa çalışırdılar. Burada xüsusilə ermənilərlə əlaqə vardır və onları öz himayəsinə almaqla Katolik kilsəsinin maraqlarına uyğun istifadə etməyə çalışırdılar.

Şah I Abbasın Antonio de Qoveaya münasibəti də sabit olmamışdı. Antonio de Qoveanın səmimi olmayan davranışı və Səfəvilərin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edən fəaliyyəti ona soyuq münasibət göstərilməsinə səbəb olmuşdu. 1613-cü ildə Avropadan qayıtdıqdan sonra ipəyin çox hissəsinin elçilər tərəfindən mənimsənilməsi, Antonio de Qoveanın isə bunu gizlətməyə və şahı aldatmağa çalışmasını, sonda onun İsfahandan qaçması ilə nəticələnmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydoğmuşoğlu, C. Safevi hökəmdarı Şah Abbasın dini siyasəti // – Ankara: Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, – Summer 2011. vol. 6/3, – p. 1329-1337.
2. Bishop Antonio de Gouvea, O.E.S.A. October 9, 2022. - <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgouvea.html> [07.11.2023].
3. Fernandes, L.G. El imperio Luso-Español y la Persia Safávida: [en2vol.] / L.G. Fernandes. – Madrid: Fundación Universitaria Española, – vol. 2 (1606-1622). – 2009. – 626 p.
4. González Lazcano Rafael. Antonio Gouvea. - <https://dbe.rah.es/biografias/38490/antonio-gouvea> [07.11.2023].

5. Heydarli, G. Activities of Dominican and Augustinian missionaries in the territory of the Safavid Empire: interreligious exchanges and challenges //– Constanta: Revista Română de Studii Eurasiatice, Anul XVI, – 2020. № 1-2, – p.217-228.
6. History of Shah Abbas the Great by Eskandar beg Monshi: [in2vol.] /ed. E. Yarshater. – Boulder: Westview Press, – vol. 2,– 1930. – p. 546-1392.
7. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами/II половина XV - начало XVII века/ - Баку; Издательство Бакинского университета, 1991. 264 с.
8. Nəcəfli, T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında) / T.H. Nəcəfli. – Bakı: Turxan NPB,– 2020. – 520 s.
9. Rudi Matthee. Antonio de Gouvea. December 15, 2002. - <https://www.iranicaonline.org/articles/gouvea-antonio-de> [07.11.2023].

СЕВИНДЖ ГУРБАНОВА

*докторант Института истории им. А.А.Бакиханова,
преподаватель кафедры Регионоведения
Азербайджанского Университета Языков*

ЗНАЧЕНИЕ ВИЗИТОВ АНТОНИО ДЕ ГОВЕА В ИСПАНО-СЕФЕВИДСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

В XVI и XVII веках в расширении межгосударственных связей широко использовались услуги посланников, послов и различных миссий. Одним из тех, кто участвовал в расширении дипломатических отношений между королевством Испания и государством Сефевидов, был португальский проповедник Антонио де Говеа. В статье освещены визиты Антонио де Говеа в государство Сефевидов, его деятельность там и ее влияние на испанско-сефевидские отношения.

Ключевые слова: Сефевидское государство, отношения, Испания, Антонио де Говеа, Августины.

SEVINJ GURBANOVA

*doctoral student at the Institute of History. A. Bakikhanov,
Lecturer Department of Regional Studies, Azerbaijan University of Languages*

THE IMPORTANCE OF THE VISITS OF ANTONIO DE GOVEA IN SPANISH-SAFAVID RELATIONS

In the 16th and 17th centuries, the services of envoys, ambassadors and various missions were widely used in the expansion of interstate relations. The Portuguese priest Antonio de Govea was one of the people who participated in the expansion of diplomatic relations between the kingdom of Spain and the Safavid state. The article highlights Antonio de Govea's visits to the Safavid state, his activities there and its impact on Spanish-Safavid relations.

Keywords: Safavid state, relations, Spain, Antonio de Govea, Augustines.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevdagül Əliyeva, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

**TERMINLƏRLƏ OSMANLI TARİXİ:
“SANCAQ SİSTEMİ”, “QARDAŞ QƏTLİ”, “EKBER VƏ ERŞED SİSTEMİ”,
“QƏFƏS SİSTEMİ”**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/17-24>

Milli İstiqlal müharibəsinin gedişində Osmanlı sultanlığının ləğvi, Lozanna müqaviləsindən sonra Cümhuriyyətin elan edilməsinin ardınca Türkiyədə həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, tarix elmi sahəsində də bir sıra islahatlar, yeniliklər həyata keçirildi. Bu çərçivədə, müsbət hal kimi dəyərləndirə biləcəyimiz bir çox məsələlərlə bərabər, artıq mövcud olmayan sultanlığın tarixinə münasibətdə ögey yanaşmanı da müşahidə etmək mümkündür. Başar tarixinin ən uzun ömürlü imperiyalarından biri olmuş Osmanlı tarixinin ayrı-ayrı problemləri ilə bağlı, hətta günümüzdə belə birtərəfli, qərəzli araşdırmaların yazıldığını görməkdəyik. Öz tərəfimizdən belə məsələlərə yeri gəldikcə aydınlıq gətirilməsini lazım bilirik. Bu məqsədlə, hazırkı məqalə çərçivəsində, mövcud tarixşünaslıq əsərləri əsas götürülərək, Osmanlıda vərasət sistemi çərçivəsində “sancaq sistemi”, “qardaş qətli”, “ekber və erşed sistemi”, “qəfəs sistemi” anlayışları nəzərdən keçiriləcək, Osmanlıda baş verən bu hadisələrin, yeri gəldikcə, ümumilikdə digər xalqların və dövlətlərin də tarixindən paralellər gətirməklə izah edilməsinə cəhd göstəriləcəkdir.

Açar sözlər: Osmanlıda vərasət sistemi, Sancaq sistemi, Qardaş qətli, Ekber və Erşed sistemi, Qəfəs sistemi.

Giriş. “Vərasət” sözü mənə etibarlı ilə “mirasda haqq sahibi olmaq, varis olmaq” deməkdir. Monarxiya quruluşlu dövlətlərdə tətbiq edilən bu sistem hakimiyyətin bir sülalənin əlində qalmasını təmin edən sistemdir. Osmanlı da vərasət sisteminin tətbiq edildiyi dövlətlərdən olmuşdur. Bu sistemin Osmanlının inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsirləri olmuşdur. Yarandığı zaman qədim türk vərasət sisteminə əsaslanan bu sistem Osmanlının mövcudluğu dövründə bir neçə dəfə dəyişikliyə uğramışdır.

Türkiyə tarixşünaslığında mövcud olan araşdırmaları qısa olaraq ümumiləşdirsək, dövlətin quruluşunun ilk illərində ölkə Kayı boyuna məxsus olmaqla, sülalə üzvlərinin ortaq malı idi, mərkəzi hakimiyyət zəif idi. Orxan Qazi zamanında (1326-1359) sancaq sistemi tətbiq edildi. I Muradın dövründə (1359-1389) hakimiyyət “ata və onun oğullarına”, yəni Osman oğullarına aid edildi. Bununla ilk dəfə səltənət prinsipi tətbiq olundu. II Mehmed (1444-1446, 1451-1481) ölkənin idarəsi padşaha aiddir, “devletin bekası ve nizam-ı alem için kardeş katli uygundur” deyərək, “Fateh Qanunnaməsi”ndə qardaş qətlini qanuniləşdirdi. I Əhmədin dövründə (1603-1617) qardaş qətli aradan qaldırıldı, “Ekber və Erşed”, həmçinin “Qəfəs” sistemləri tətbiq edildi. Bununla da taxt savaqlarının qarşısı əsasən alınmış oldu.

Osmanlı tarixi araşdırmaçıları arasında Osmanlı vərasət sisteminin qədim türk adətləri ilə bağlı olduğu fikrində olan müəlliflər də vardır ki (məsələn, Hammer, Akman, Ahmetbeyoğlu vb.), hazırkı məqalədə onların fikirlərindən də geniş istifadə edilmişdir.

Qədim türklərdə vərasət sistemi. Ümumilikdə məlumdur ki, qədim türklərdə hakimiyyət Xaqana/Kağana məxsus olurdu. Bu yüksək səlahiyyət ona Tanrı tərəfindən verilirdi. Qədim türk dövlət hüququnda “kut” sözü ilə ifadə olunan siyasi hakimiyyəti əldə etmənin başqa bir yolu olmamışdır.

Fransız türkoloqu, İslam mədəniyyəti üzrə mütəxəssis Jean-Paul Roux bu məsələdən bəhs edərkən bildirir ki, “... “Kut”, Tenqrinin sadəcə hökmdarlara verdiyi güclü bir ruhdur. Tenqri bu ruhu bir Kağana uyğun gördüyü zaman verir, uyğun gördüyü zaman geri alır. Bu ruha sahib olan bir Kağanın

ünvanına “Tenqrikut” əlavə edilir. Kut sözünün mənası “mutluluk” olaraq bilinse də, bu, ikinci mənasıdır. Moğol dilində kut “kader” deməkdir” [12].

Türk inancına görə, Kut Xaqanın Tanrı ilə əlaqəsi [1, s.35], Tanrının hədiyyəsi idi, dövlətin idarə edilməsi üçün dövləti idarəetmə səlahiyyətinin bir nəfərə verilməsini ifadə edirdi [1, s.37]. Xaqanların hamısının ortağ ünvanı “Tanrının kutu” ifadəsi idi [4, s.27]. Hökmdarın insanpərvərliyi, ədalətə əsaslanan gücü və digər şəxsi keyfiyyətləri də onun qanuni hakimiyyətinin əsaslarından birini təşkil edirdi. Lakin bu keyfiyyətlər ona qeyri-məhdud hakimiyyət vermirdi, o, adət-ənənəyə, qurultay qərarlarına zidd hərəkət edə bilməzdi. Hökmdarlıq, idarəetmə səlahiyyəti Törə ilə çərçivələnirdi. Türk toplumu üçün Törə o qədər əhəmiyyətli idi ki, “dövlətsiz olunur, fəqət Törəsiz olunamaz” deyilirdi [1, s.37].

Osmanlı tarixi və hüquq tarixi araşdırmaçısı Mehmet Akman yazır ki, “kutlanmış” (yəni, kut verilmiş – S.R.) hökmdar onu əlində saxlaya bilməsi üçün təvazökar, ədəbli və dürüst olmalı, böyüklərə hörmət etməli, təkəbbürü və qüruru ilə başqalarını incitməməli, ifratçı olmamalı, var-dövlətini boş yerə sərf etməməli, pis və çirkin işlərə qarışmamalıdır və s. Türk dövlətlərində sülalə mənsubları, kimə veriləcəyi bəlli olmayan “kut”a çatmaq üçün hər fürsətdə bacarıqlarını göstərərək taxta çıxmağa cəhd edirdilər [4, s.31]. Xaqan ölkəni düzgün, ədalətlə idarə etməyəndə xalq narazılıq edir, sülalənin digər üzvləri narazı xalqı öz tərəfinə çəkməklə “kutu geri alındığı” səbəbilə onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırırdılar [4, s.28-29]. Ümumi türk tarixi araşdırmaçısı, qədim türklərdə kut və törə anlayışları ilə bağlı araşdırmaların müəllifi Ali Ahmetbeyoğlu qeyd edir ki, XIV əsr ərəb səyyahı, tacir İbn Batuta “Səyahətnamə”sində türklərin ildə bir dəfə toplanaraq Xaqanın törəyə uyğun hərəkət edib-etmədiyinin müzakirə edildiyi, uyğun hərəkət etmədiyini təqdirdə, onun hakimiyyətdən kənarlaşdırıldığı haqda məlumat verir [1, s.37].

Qeyd etmək lazımdır ki, əslində, törəyə görə sülalənin bütün üzvlərinin kut əldə etmək, hakimiyyətə keçmək hüququna sahib olmalarına rəğmən, vəfat edən hökmdarın oğulları hər zaman digərlərindən bir addım öndə olurdular. Hökmdarlar da vəsiyyətlərində əsasən oğullarını varis təyin edirdilər [4, s.32]. Belə ki, Tanrı tərəfindən “kutlanmış” Xaqanın yerinə keçəcək şəxsin onun ailəsindən çıxma biləcəyi düşüncəsi zamanla hakim düşüncəyə çevrilmiş, qanun halını almışdı. Ümumilikdə bu qayda ilə razılaşmayan sülalə üzvlərindən biri hakimiyyəti istənilən yolla ələ keçirsə belə, onun legitimliyi problem yaratmırdı. Lakin atalarından “qanlarına keçmiş kut”a sahib oğullar arasında taxt savaşıları daxili iğtişaşlarla nəticələnə, əgər oğullardan biri uğur qazana bilməsə, dövlətin parçalanmasına səbəb ola bilərdi ki, bu məqamda, qurultayların vərasət sistemi üzərində mühüm təsiri özünü göstərirdi: sülalə üzvləri arasında fikir ayrılığı yarandığı zaman məsələnin həlli üçün qurultay çağırılır və, əsasən də, qurultayın qərarına əməl edilirdi [4, s.32].

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, qədim türk dövlətlərinin idarəçisi olan Xaqan gücünü, səlahiyyətini hər nə qədər Tanrıdan almış olsa belə, ümumilikdə, digər xalqlardan fərqli olaraq, türklərdə:

- 1) Hökmdar Tanrı deyil, sadəcə Tanrı tərəfindən kut verilmiş idarəedici olaraq qəbul edilirdi;
- 2) İdarə etdiyi ölkə onun mülkü sayılmırdı;
- 3) Dövlət törəyə uyğun idarə edilmədikdə hökmdarın kutu geri alınır, o, hakimiyyətdən kənarlaşdırılır, qurultay tərəfindən kut aldığı hesab edilən yeni hökmdar seçilirdi.

Bu xüsusiyyətlər aspektindən baxıldığında, qədim türk dövlətlərində aristokratiyanın hansı səbəblərdən olmadığı da aydın olur [4, s.28-29].

Osmanlıda vərasət sistemi - Osmanlı sülaləsinə mənsub şəxslərin hüquqa və törəyə əsasən taxta sahib olma hüququnu ifadə edirdi. Osmanlıda ilk dövrlərdə sultan olmaqla bağlı qəti müəyyənləşdirilmiş qaydalar olmamış, bu səbəbdən də hakimiyyətdə olan sultan öldüyündə taxta keçəcək şəxsi dövlətin nüfuzlu məmurları - üləma və ümera (*əmirilər, bəylər* – S.R.) kimi zümrələr fərqli yollar və vasitələrlə seçirmişlər. Bu sistemin həyata keçirildiyi zaman kəsimində saysız-hesabsız intriqlar yaşanmış [4, s.32], yaşanan çəkişmələrin qarşısını almaq məqsədilə vərasət sistemində bir neçə dəfə dəyişikliklər edilmişdir.

“Sancaq sistemi”. Sancaq sistemini başlanan – Orxan Qazi (1326-1359), Sancaq sistemi ilə taxta ilk çıxan – I Murad (1359-1389), Sancaq sistemini qanuniləşdirən – II Mehmed (1444-1446, 1451-1481), Sancaq sistemi ilə taxta son çıxan padşah – III Mehmed (1595-1603), Sancağa çıxmadan padşah olan ilk sultan – I Əhməd (1603-1617) olmuşdur.

Osmanlı dövlətində ən yüksək inzibati vahid əyalət idi. Əyalətlər öz növbəsində, Osmanlı inzibati sisteminin maliyyə və hərbi sisteminin təməlini təşkil edən sancaqlara bölünürdülər. “Təhriş dəftərləri”ndə (Vergi dəftərləri – S.R.) sancaq vahidi əsas götürülmüş, qanunnamələr hər sancaq üçün ayrı-ayrılıqda hazırlanmışdır. Osmanlı dövlətində sancaq həm iqtisadi potensialın müəyyən edilməsi və bölüşdürülməsi baxımından, həm də hərbi baxımdan əsas vahid hesab edilmişdir. Belə ki, müharibə zamanlarında hər sancaq bəyi özünün əsgərləri ilə tabeliyində olduğu bəylərbəyinə əmrinə gəlirdi. İlk dövrlərdə davamlı fəth siyasəti səbəbindən sancaqların hərbi əhəmiyyəti ön planda olsa da, sonrakı zamanlarda hərbi əhəmiyyətinə bir də inzibati əhəmiyyət əlavə olunmuşdu [16, s.46].

Sancağa çıxma – şahzadələrin idarəçilik bacarığı əldə etmələri məqsədilə sancaqlara vali göndərilməsi, başqa sözlə “şahzadə hazırlığı sistemi” (“Şehzade eğitim sistemi”) deməkdir. Osmanlı sultanlarının oğulları hələ atalarının sağlığında yüksək vəzifələrə təyin olunur, hərbi, siyasi, idarəçilik baxımından sultan olmağa hazırlanırdılar. Bu məqsədlə şahzadələr 10-17 yaşlarına çatdıqda anaları, əsgərləri və tabeliyində olan yaxın ətrafı ilə (maiyyət* ilə) Anadolunun müxtəlif şəhərlərinə göndərilirdilər. Sancağa göndərilən şahzadələrə “Çələbi sultan” deyilirdi. Çox təcrübəli dövlət adamları olan Lalalar/Atabəylər tərəfindən onlara dövlət işləri öyrədilir, eyni zamanda döyüş sənəti, dini və mədəni və digər təhsillərə də xüsusi diqqət yetirilirdi.

Şahzadələr öz sancaqlarında tımar** və zeamet*** verə bilər, hökm çıxara bilər, əsgərləri ilə birlikdə müharibələrə qatıla bilərdilər. Lakin görəcəkləri bütün işlər haqqında mərkəzə məlumat vermək məcburiyyətində idilər ki, bu da mərkəzi hakimiyyətin möhkəmliyinə xidmət edirdi. Osmanlı dövlətinin uzun ömürlü olma səbəblərindən biri də, məhz mərkəzi hakimiyyətin güclü olması olmuşdur.

Şahzadələrin sancaqlara göndərilməsi II Mehmedin zamanından (1451-1481) məcburi tətbiq olunmağa başladı. Ən məşhur sancaq şəhəri Manisa olmuşdur (İldırım Bəyazidin oğlu Şüleyman Çələbi, II Muradın oğlu Fateh Mehmed, onun oğlu Mustafa, II Bəyazidin oğulları Abdullah, Aləmşah, Qorqud və Mahmud, Yavuz Səlimin oğlu Süleyman Qanuni, onun oğulları Mustafa, Mehmed və II Səlim, Səlimin oğlu III Murad, Muradın oğlu III Mehmed. Mehmed Manisaya göndərilən son şahzadədir). Digər əhəmiyyətli sancaq şəhərləri: Amasya, Konya, Trabzon, Kütahya, Sivas, Sinop, Muğla, Bursa, İzmit, Əskişəhər və Balıkesir olmuşdur [15].

Tarixi ədəbiyyatlarda sancaq sisteminin müsbət cəhətləri ilə bərabər, həm də mənfi cəhətlərinin olduğu haqda da fikirlər mövcuddur:

✓ Müsbət cəhətlər kimi qeyd edilir ki, Şahzadə hazırlıq sistemi nəticəsində gələcəyin sultanları mükəmməl şəkildə hazırlanırdılar. Xalqla birlikdə yaşamağı öyrənən şahzadələr, xalqın problemlərini bilir, onları aradan qaldırmağın yollarını axtarır, məmurları da bu istiqamətdə yönləndirirdilər [15].

✓ Mənfi cəhətlərindən biri kimi qeyd edilir ki, taxt uğrunda mübarizə kəskinləşirdi. Belə ki, Sultan vəfat edərkən İstanbula ilk daxil olan şahzadə taxta keçir, digər varislərlə şiddətli mübarizə

* Maiyyət – yuxarı vəzifəli məmurun yanında çalışan aşağı vəzifəli məmur mənasını verir / *Türk Dil Kurumu Sözlükləri*. - <https://sozluk.gov.tr/> [02.12.2023].

Sancağa göndərilən şahzadələri xəzinədar, nişancı, ruznameci, çavuşbaşı, divan katibi, mirallem, mirahor, çeşnigir, kapağası, həkim, bağban və digər məmurlar müşayiət edirdilər. Bu, kiçik dövlət nümunəsi idi, şahzadələrə mükəmməl şəkildə hazırlanmaq imkanı verilməsinə xidmət edirdi – S.R.

** Tımar – Anadolu Səlcuqlu və Osmanlı dövlətlərində müəyyən bir xidmət müqabilində verilən, illik gəliri 3.000 – 20.000 akçe olan torpaq / *Türk Dil Kurumu Sözlükləri*. - <https://sozluk.gov.tr/> [02.12.2023].

*** Zeamet – illik gəliri 100.000 – 200.000 akçe olan böyük tımar. Kiçik dövlət məmurlarına verilirdi / *Türk Dil Kurumu Sözlükləri*. - <https://sozluk.gov.tr/> [02.12.2023].

başlayır, mübarizədə üləmanın, üməranın və Yeniçəriərin dəstəyini alan şahzadə üstünlük qazanırdı. Bu mübarizə dövlətə çox böyük zərər verirdi. Məsələn, Ankara döyüşü sonrası yaşanan Fetret dövrü (hakimiyyətsizlik dövrü, 1402-1413) hadisələri buna misal ola bilər.

“Qardaş qətli”. Fetret dövrü hadisələrinin bir daha təkrarlanmaması üçün Fateh Sultan Mehmed “Fateh Qanunnaməsin”ə “Devletin bekası için kardeş katli uygundur” deyərək bir maddə daxil etdi. Bununla da, dövlətin gələcəyi üçün qardaşın qardaşlarını öldürməsinə icazə verilmiş oldu [7, s.11-12]. Amma qeyd etdiyimiz kimi, bu maddənin Qanunnaməyə daxil edilməsində məqsəd, taxt intriqaclarının qarşısını almaq, ən güclü olanın taxta keçməsinə təmin etmək olsa da, Osmanlı tarixi araşdırmaçıları hesab edirlər ki, tam da əksinə, xanədan içi hesablaşma və intriqa dönməni başladaraq öldürülmə qorxusunu hər şahzadənin həyatının bir parçası halına gətirmişdir.

Burada bir məqama da aydınlıq gətirmək istərdik. Araşdırmaçıları arasında “Fateh Qanunnaməsi”ndə bu maddənin necə yazılmış olması ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, yuxarıda əsərinə istinad etdiyimiz Ender Ethem Atay da daxil olmaqla, bir qrup araşdırmaçıları “Devletin bekası için kardeş katli vaciptir” deyərək yazıldığını iddia etsələr də, A.Nilüfer İsvan, İrvin Cemil Schick və digər bir qrup araşdırmaçı “Oğullarımdan hər hansına taxta çıxmaq nəsb olarsa, ictimai asayiş üçün qardaşlarını qətlə yetirməsi uygundur. Alimlərin çoxu bunun din baxımından heç bir zərəri olmadığı qənaətinə gəlir. Ona uyğun hərəkət etsinlər” deyərək yazıldığını bildirirlər. Yəni burada “vacibdir” deyil, “uyğundur” deyildiyi və bu qərarın din baxımından da uyğun görüldüyünü xüsusi qeyd edilir: “Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katil etmək münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Anınla âmil olalar” [2]. Həmçinin, “Qanunnamə”nin üzərində “Bu Kanun-name atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlad-ı kiramım neslen-ba’de-neslin bununla amel olalar” deyərək yazılmasını, əslində qardaş qətlinin Fatehdən əvvəl də mövcud olduğunun və sadəcə onun zamanında qanuniləşdirildiyinin sübutu olduğunu qeyd edirlər [2].

Osmanlı tarixi araşdırmaçılarından Mehmet Akman, Osman Turan və bir çox digərləri qardaş qətli hadisəsinin mahiyyət etibarı ilə siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək və ya əldə saxlamaqla bağlı olduğunu, həm də bu qətlərin yalnız Osmanlı tarixində deyil, Bizans, İran, Ərəb, həmçinin bəzi türk dövlətlərinin də tarixində baş verdiyini qeyd edirlər [4, s.20-23; 5, s.207, 6, s.243-244; 13, s.4].

Ümumi türk tarixində ilk sülalə daxili qətl hadisəsinə Oğuz xaqan dastanında rast gəlinir: Oğuz xan tək Tanrıya inanmaq məsələsində atası Qara xan və əmiləri Kür xan və Küz xanla aralarında olan mübahisə zamanı onları öldürərək taxta keçmişdir [11, s.18-19]. Bundan sonra hunlarda, səlcuqlarda və digər türklərdə də oxşar hadisələr baş vermişdir [bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: 4, s.33-36].

Avstriyalı tərcüməçi, diplomat, tarixçi-şərqşünas, şərqşünaslıq elminin klassiklərindən hesab edilən *Jozef fon Hammer-Purgstall* 1827-1835-ci illərdə yazdığı 10 cildlik “Osmanlı imperiyasının tarixi” (“Geschichte des Osmanischen Reiches”) adlı əsərində qardaş qətli haqqında II Mehmedin qanunlarından bəhs edərkən, burada məqsədin məhz qətlə yetirmək olduğunu deyərək, onu qanunların “ən qorxulusu” adlandırır: “... II Mehmeddən öncə də Osmanlıda qardaş qətlinə rast gəlmək mümkündür, lakin bu qətlər fərqli səbəblərdən baş verirdi. I Mehmed Çelebi (1413-1421) və II Murad da (1421-1451) qardaşlarını qətl etmişdilər, lakin onlar əllərində silah üsyana qalxmış qardaşlarını qətl edirdilər. II Mehmed isə qardaşını “belə bir səbəb olmadığı halda” edam etdirmişdi ... və bu hadisəni Mehmed-i Kuvvel’e şərəf konusu hesab edənlər var” [5, s.207-208].

Hammer daha sonra qeyd edir ki, qardaş qətli sultanların yalnız qardaşlarına münasibətdə deyil, həmçinin onların qardaşları və bacılarının oğulları, nəvələrinə də tətbiq edilirdi: “Mehmed gələcəkdə dövləti təhdid edəcək hadisələrin baş verməsinin qarşısını almaq məqsədilə, “Qanunnamə”sində həmçinin “qızlarımdan övladları Bəylərbəyi vəzifəsinə təyin olunmayacaq, ancaq sancaq bəyi ola biləcəklər” deyərək yazırdı [5, s.208]. Burada Hammer daha bir maraqlı məqama diqqət yetirir: “bu qayda sultanların yalnız nəvələri üçün nəzərdə tutulurdu. “Qanunnamə”də sultanların övladları ilə bağlı söz keçməməsinin səbəbi o ola bilər ki, artıq çoxdan adətə çevrilmiş qaydaya görə, onlar dünyaya gəldiklərində göbəkləri bağlanmamaqla ölümə məhkum edilirdilər” [5, s.208].

Osman Turan araşdırmalarında, padşahlar və alimlər kimi, xalqın da “nizam-ı alem düşüncəsi, din ve devletin bekası kaygısı ile” zəruri olduğu halda qardaş qətlinin məqbul olduğunu, həmçinin Aşık Paşazadənin “kadimden töredir kardeşe kıymak”, “bizden önce gelenler bu kanunu koymuşlardır” deyər yazdığını bildirir [6, s.244].

Mehmet Akman da Osmanlı dövlətindəki qardaş qətlilə kut anlayışı arasında əlaqənin olduğu fikrindədir: “Osmanlı sultanlarının digər səbəblərlə yanaşı, özlərinin kutlarının davam etdiyini göstərmələri, digər sülalə üzvlərinin “kutlarının parlamaması” üçün qardaş qətlindən istifadə etdiyini də söyləmək yəqin ki, yanlış olmaya bilər” [4, s.31]. Müəllif “Osmanlı dövlətində qardaş qətlilə” adlı araşdırmasında, Osmanlı tarixi boyunca müxtəlif səbəblərdən (“üsyən etdiklərinə” və “heç bir günahları olmadan”) 61 xanədan daxili öldürmə hadisəsinin baş verdiyini bildirir: atanın oğlunu edam etdirdiyi 4, qardaşın qardaşı öldürtdüyü 35, əminin qardaşı oğlunu öldürtdüyü 12, qardaş oğlunun əmisini öldürtdüyü 3, babanın nəvəsini öldürtdüyü 6 və bəzi məlumatlara görə, oğlun atanı öldürtdüyü 1 hadisə. Müəllif araşdırması zamanı, eyni zamanda mənbələrlə təsdiq olunmayan digər qətlilər haqda da məlumatlara rast gəldiyini də bildirir [4, s.39-42].

“Qəfəs sistemi”, “Ekber və Erşed sistemi”. Şahzadələr arasında taxt intriqlərini aradan qaldırmaq, qardaş qətlərinin qarşısını almaq məqsədilə Sultan I Əhmədin dövründən başlayaraq “Qəfəs sistemi”nin tətbiqinə, “Ekber və Erşed sistemi”nin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Daha doğrusu, I Əhmədin 1603-cü ildə taxta çıxması ilə “Ekberiyet sistemi” başlamış, 1617-ci ildən sonra “Erşediyet sistemi” ilə birlikdə uygulanmışdır. Bu dövrdən artıq Osmanlı şahzadələrinin sancaqlara göndərilməyib, Topqapı sarayında qəfəsdə saxlanılmasına başlanılmışdır. Bu sistemin tətbiqi ilə hökmdarın taxta keçməsi üçün zəruri olan şərtlər dəyişmiş, “ağlı başında” və “ən yaşlı” olmaq əsas şərt olmuşdur. Elə sistem özü də adını “Ekber” - “Böyük, daha uca” və “Erşed” - “yetkinlik yaşına çatmış, qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik, əqli cəhətdən inkişaf etmiş, sağlam şəxs” mənasını verən sözlərdən almışdır [3].

Ekber və Erşed sistemi ilə şahzadələrin saray içərisində yetişdirilməsinə keçilmişdir. Bu sistemin də özündən əvvəlki sistemlər kimi həm müsbət, həm də mənfi nəticələri olmuşdur. Müsbət cəhəti – ilk baxışdan, şahzadələr arasında taxt intriqlərini qarşısının alınması, mənfi cəhəti – şahzadələrin idarəçilikdən uzaq saxlanması səbəbindən idarəçilik bacarıqlarının olmaması hesab edilir.

Ekber və Erşed sisteminin tətbiqinə keçilməsi ilə bütün şahzadələrin Topqapı sarayında xüsusi otaqlarda gözetçilərin nəzarəti altında davamlı olaraq ev həbsində tutulmasına başlandı. Həyatlarının qorunması qarşılığında azadlıqlarından məhrum edilmiş şahzadələrin saxlandığı otaqlara qəfəs deyilirdi [10, s.185]. Topqapı sarayında Hərəm-i Humayunun yanında şimşək (və ya şümşad) ağacları* ilə əhatə olunan yerdə yerləşdiyinə görə qəfəslər olan yerə Şimşirlik deyilirdi [8, s.5]. Şimşirlik ərazisində çox sayda otaqlardan ibarət 10-12 mənzil olurdu. Hündür divarlarla əhatə olunmuş bu yerin kiçik bağçağı olurdu. Qəfəslər vəliəhd dairələri qarşısında, Validə Taşlığı** yerləşən daxili həyətdə baxır, Validə Sultanın dairəsi ilə Darussaadə ağalığı*** arasında yerləşirdilər.

* Latın dilində “Buxus” (“buxe” - sıx mənasını verir) adlanan şimşək ağacı həmişəyaşıl kol və ya ağacdır.

Gec böyüyür. Oduncağı sıx olduğuna görə belə adlanır. – Azleks. İzahlı və ikidilli lüğətlər. -

<https://www.azleks.az/dictionaries/4/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti> [02.12.2023].

** Padşahların sarayda ailələri ilə birlikdə yaşadığı Hərəm Dairəsi. Haliq istiqamətindədir. - Valide Taşlağı / Osmanlı Kitabeleri Projesi. -

<http://www.ottomaninscriptions.com/information.aspx?ref=list&bid=3067&hid=0> [02.12.2023].

*** Osmanlılarda “Darüssaade” sözü 380 ilə yaxın müddətdə sultanların və ailələrinin yaşadığı Topqapı sarayının Hərəm dairəsinin adı olaraq istifadə edilmişdir. Bəzi mənbələrdə bu söz sarayın özünə aid olaraq da işlədilmişdir. Məsələn, Ədirnə və İstanbuldakı köhnə saraylara “Darüssaade-i Atik” deyilmişdir. Sultanın özəl dairəsinin yerləşdiyi, hərəmləri, uşaqları və cariyələrinin yaşadığı bu yerin özünə məxsus quruluşu və xidmətçiləri olurdu. Burada bütün xidmətləri yerinə yetirən insanlara Darüssaade ağaları deyilirdi, onlar sultana və ailəsinə yaxınlıqları səbəbi ilə Osmanlı siyasi tarixində də önəmli rol oynayıblar. – Ülkü Altındağ. Darüssaade / TDV İslam Ansiklopedisi, IX cilt. İstanbul, TDV, 1994, s.1-3. -

<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/9/C09003260.pdf> [02.12.2023].

Qəfəsdə olan şahzadələrin hər birinin 10-12 cariyəsi, yeməklərin saxlandığı zirzəmidən təyin edilmiş ağaları olurdu. Lakin şahzadələr onları görə, onlarla danışa bilməzdilər, ümumiyyətlə heç kimlə ünsiyyət qura bilməzdilər. Buna cəhd göstərənlər edam edilirdilər. Şahzadənin səhhətində problem yaranarsa, yanına gedəcək həkim yalnız Sultanın icazəsi ilə və nəzarət altında onu müayinə edirdi. Qəfəsdə saxlanılan şahzadələr bir-birləri ilə də görüşə bilməzdilər. Ataları Sultanın ölümündən sonra şahzadələrin anaları və bacıları köhnə saraya göndərilirdilər. Yeni Sultan icazə verərdisə, yalnız anaları gəlib oğulları ilə görüşə bilərdi. Şahzadələr yalnız bayram təbriki münasibətilə Sultanın hüzuruna qəbul edilirdilər və bu qəbul da qəfəsdə baş verirdi. Qəfəsdəki şahzadələrdən taxtda olan Sultanla eyni ata və ananın övladı olanlar digərlərindən şanslı hesab edilirdilər. Qəfəsdə olan şahzadələrin təhsili və digər ehtiyacları xidmətlərində olan cariyələr tərəfindən qarşılanırdı. Lakin cariyələr uşaq sahibi ola bilməzdilər, buna xüsusi nəzarət edilirdi. Şahzadələr yalnız taxta keçdikdən sonra ailə qura bilərdilər. Amma yaşadıkları şərtlər onların sonradan belə övlad sahibi ola bilmə ehtimallarını azaldırdı [9, s.175-176].

Qeyd etmək lazımdır ki, qəfəs sistemi qardaş qətlini aradan qaldırmaq üçün həyata keçirilmiş olsa belə, onu tamamilə aradan qaldıra bilmədi. Məsələn, II Osman (Gənc Osman – 1618-1622) Polşa səfərinə hazırlaşarkən (1621) qardaşı Şahzadə Mehmedini boğduraraq öldürdü [10, s.187]. XVII əsrin ortalarında IV Murad Rəvan qalasını fəth edincə, İstanbula fəthnamə ilə birlikdə Süleyman və Bəyazid adlı iki qardaşını edam fərmanlarını da göndərdi (zəfər şənlikləri sırasında qardaşlarının edam xəbəri duyulmayacaqdı). Digər bir qətl, II Mahmudun qardaşı Sultan IV Mustafanı edam etdirməsidir [10, s.181].

XVIII əsrin sonlarına qədər qəfəs sisteminin sərt qaydalarla mövcudluğu davam etmişdir. III Mustafa (1757-1774) vəfat etdiyində oğlu III Səlim (1789-1807) 13 yaşında oduğuna görə, taxta Mustafanın qardaşı I Əbdülhəmid (1774-1779) çıxır. Mustafa qəfəsdə olmasına rəğmən Səlimə münasibətdə çox mülayim davranır. Hətta Səlimin Fransa kralı XVI Lui ilə (1774-1792) yazışdığı məlumdur. Bunun başqa, 1839-cu ildə I Əbdülməcid (1839-1861) də taxta çıxdığında qardaşı Əbdüləzizə anası ilə birlikdə yaşamaq şərti ilə müəyyən azadlıqlar vermişdi. Əbdüləziz (1861-1876) taxta çıxdıqdan sonra daha da irəli gedərək, qardaşı oğullarına paytaxt həyatına qatılmalarına, saraydan kənarda öz evlərində yaşamalarına icazə verdi. Hətta qardaşı oğulları V Muradı və II Əbdülhəmid özü ilə 1867-ci ildə Paris və London səfərlərinə də aparmışdı. Lakin hakimiyyətinin son illərində onların siyasətə qarışdıqları ilə bağlı xəbərlər alması ilə, onlara verdiyi azadlıqları məhdudlaşdırdı. Sonunda Əbdüləziz taxtdan endirildi və onun yerinə taxta sadəcə 93 gün qalmağı bacarmış V Murad (may-avqust 1876) keçdi. Muraddan sonra taxta keçən II Əbdülhəmid (1876-1909) onu Çırağan sarayında həbs etdi. V Muradın Çırağan sarayında saxlanması istisna idi [9, s.180-181]. Bütün bunları əsas götürən türkiyəli araşdırmaçı Rahime Çeliker hesab edir ki, ümumilikdə, qəfəs uygulamasının 1603-cü ildə I Mustafa ilə başlanması, 1861-ci ildə Əbdülməcidlə sona çatdığını hesab etmək mümkündür [9, s.180-181]. Araşdırmaçılar bu fikirdədirdəirlər ki, qəfəs sistemi nəticədə idarəçilikdə bacarıqsız sultanların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, mövcudluğunun ilk illərində Osmanlı vərasət sistemi qədim türk adətləri ilə bağlı olmuşdur. Türkiyə tarixşünaslığına mövcud olan araşdırmaları qısa olaraq ümumiləşdirsək, dövlətin quruluşunun ilk illərində ölkə Kayı boyuna məxsus olmaqla, sülalə üzvlərinin ortaq malı idi, mərkəzi hakimiyyət zəif idi. Bundan sonra sancaq sistemi, daha sonra növbə ilə qardaş qətl, qəfəs sistemi, ekber və erşed sistemləri tətbiq edildilər. Bu sistemlərdən hər birinin Osmanlı tarixinə təsiri baxımından mənfi və müsbət cəhətləri olmuşdur. Hesab edirik ki, araşdırmalarda xüsusi diqqət yetirilməli olan məsələ ondan ibarətdir ki, Osmanlı vərasət sistemində mövcud olan bütün qayda və prinsiplər bu və ya digər formada ümumilikdə digər xalqların da tarixində mövcud olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq, həm də professor İlber Ortaylının haqlı olaraq “Osmanlı hökmdarının qardaş sevgisi və tolerantlığının sınırlı olması lazım idi” [14] sözlərindən də yola çıxaraq, tarixi hadisələrin müasirləşdirilmədən, meydana gəldikləri məkan və zaman çərçivəsində, “səbəb-nəticə” əlaqələri nəzərə alınaraq araşdırılmalı olduğunu doğru hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Ahmetbeyoğlu. Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümrənliğin Hududları // Tarih Dergisi_ Turkish Journal of History, 71 (2020/1), s.29-50. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1261942> [02.12.2023].
2. A. Nilüfer İsvan, İrvin Cemil Schick. Osmanlı hanedanında kardeş katli yahut aile içi rekabeti ortadan kaldırmanın gerekçeleri ve yolları / "K24" Kitap Kültür Kritik sitesi, 04 Ocak 2018. - <https://t24.com.tr/k24/yazi/aile-ici-rekabet,1503> [02.12.2023].
3. Defne Karalar. Ekber ve Erşed nedir? Ekber ve Erşed Sistemi Özellikleri / Ders: Tarih, 30 Kasım 2021. - <https://derstarih.com/ekber-ve-ersed/> [02.12.2023].
4. Dr. Mehmet Akman. Osmanlı Devletinde Kardeş Katli. Birinci Basım. İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997, 208 s. - https://kupdf.net/download/mehmet-akman-osmanli-305-devletinde-karde-351-katli-1_589b6f8d6454a74a38b1eb2e_pdf [02.12.2023].
5. Joseph von Hammer. Büyük Osmanlı Tarihi. 10 Ciltte. Cilt 3. 263 s. - <https://ru.scribd.com/document/456213434/Joseph-Von-Hammer-Buyuk-Osmanli%C4%B1-Tarihi-3> [02.12.2023].
6. Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları. 18.Basım. İstanbul, Ötüken, 2009, 559 s.
7. Prof. Dr. Ender Ethem Atay. Osmanlıda Devlet Anlayışı ve Teşkilatı // Journal of Social Sciences and Humanities, s.1-20. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2282957> [02.12.2023].
8. Pınar Atalay. Osmanlı Padişahlarının Sehzadelik Dönemlerindeki Eğitimlerinin Tarihsel Sürece Etkisi. - https://www.academia.edu/40840618/OSMANLI_PAD%C4%B0%C5%9EAHLARININ_%C5%9EEHZ%C3%82DEL%C4%B0K_D%C3%96NEMLER%C4%B0NDEK%C4%B0_E%C4%9E%C4%B0T%C4%B0MLER%C4%B0N%C4%B0N_TAR%C4%B0HSEL_S%C3%9CRECE_ETK%C4%B0S%C4%B0 [02.12.2023].
9. Rahime Çeliker. Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Kafes Sisteminin Psikiyatrik Bağlamda İncelenmesi // Kürd Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, Güz 2019, s.173-197. - https://kurdarastirmalari.com/uploads/ariv/rahime_celiker_osmanli_kafes_sistemi.pdf [02.12.2023].
10. Reşad Ekrem Koçu. Topkapı Sarayı. İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi Kütüphanesi: 2, 317 s. - https://turuz.com/storage/Turkologi/2016/1474-Topqpu_Sarayı-Eski_Saray_Yashami-Reshad_Ekrem_Kochu-266s.pdf [02.12.2023].
11. Rüşidəddin Fəzlullah. Oğuznamə. Bakı, AMEA Ensiklopediyası NPB, 2003, 108 s. - <https://www.ebooks.az/view/0TXex1uq.pdf> [02.12.2023].
12. Roux Jean-Paul. Türklerin ve Moğolların eski dini. 1.baskı. İstanbul, İşaret Yayınları, 1994, 320 s. - https://www.academia.edu/35006997/Jean_Paul_Roux_Tu_rklerin_ve_Mog_ollar%C4%B1n_Eski_Dini_pdf [02.12.2023].
13. Seyfettin Aslan. Osmanlılarda Siyasal İktidarı Koruma Çabası Ve Kardeş Katli // Dicle Üniversitesi İİBF Dergisi, Yıl 2017, Cilt 7, Sayı 12, s.1-11. - https://www.researchgate.net/profile/Seyfettin-Aslan/publication/317237058_OSMANLILARDA_SIYASAL_IKTIDARI_KORUMA_CABASI_VE_KARDES_KATLI/links/592d8890a6fdcc89e74d157f/OSMANLILARDA-SIYASAL-IKTIDARI-KORUMA-CABASI-VE-KARDES-KATLI.pdf [02.12.2023].
14. "Şark'ın Senyörü Fatih" / "Fatih ve Edirne" konferansında Prof. İlber Ortaylı'nın konuşması / Gündem Edirne, 31.03.2018. - <https://www.gundemedirne.com/-sarkin-senyor-u-fatih/1134/> [02.12.2023].
15. Şehri Şehzade / TC Kültür ve Turizm Bakanlığı. - <https://manisa.ktb.gov.tr/TR-151851/sehri-sehzade.html#:~:text=%C5%9Eehzadeler%20Anadolu%20da%20belli%20ba%C5%9F%C4%B1,en%20me%C5%9Fhur%20olan%20Manisa'd%C4%B1r.> [02.12.2023].
16. Uğur Gök, Cavid Qasimov, Osman Kimya. Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Sancak Biriminin İdarî Yapısı ve İşleyişi // Uluslararası Türk Dünyası Dilimsel Araştırmalar Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, Haziran 2021, s.44-62. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1153871> [02.12.2023].

СЕВИНДЖ РУИНТАН

Доцент Бакинского Государственного Университета

**ИСТОРИЯ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ТЕРМИНАХ:
“САНДЖАКСКАЯ СИСТЕМА”, “БРАТОУБИЙСТВО”,
“СИСТЕМА ЭКБЕР И ЭРШЕД”, “КАФЕС”**

В рамках настоящей статьи на основе исследований турецких и зарубежных историков исследуются вопросы престолонаследия в Османской империи. В этом контексте рассматриваются понятия «санджакская система», «братоубийство», «система Акбер и Эршед» и «кафес». События, произошедшие в Османской империи, также изучаются путем привлечения параллелей из истории других народов и государств.

Ключевые слова: Престолонаследие в Османской империи, Санджакская система, братоубийство, система Екбер и Ершед, Кафес.

SEVINJ RUİNTAN

Associate professor of Baku State University

**OTTOMAN HISTORY IN TERMS:
“SANJAK SYSTEM”, “FRATRICIDE”, “ELDEST AND COMPETENT”, “KAFES”**

Within the framework of this article, based on research by Turkish and foreign historians, issues of succession to the throne in the Ottoman Empire are explored. In this context, the concepts of “sanjak system”, “fratricide”, “Akber and Ershed system” and “kafes” are considered. Also, the events that took place in the Ottoman Empire are studied by drawing parallels from the history of other peoples and states.

Keywords: Succession to the throne in the Ottoman Empire, sanjak system, fratricide, eldest (ekber) and competent (ershed), kafes.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 dekabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Turan Axundova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94; 94”16/18”

ELZA PAŞAYEVA

Gəncə Dövlət Universitetini Ümumi tarix kafedrasının dosenti, t.ü.f.d.
pashyevya.elza23@mail.ru

XVII –XVIII ƏSRLƏRDƏ KRİM TÜRKLƏRİNİN MƏDƏNİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/25-29>

“Avropanın incisi” adlandırılan Krım yarımadası ayrı-ayrı xalqların və dövlətlərin, fərqli dinlərin təmas nöqtəsi olmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdə Krımın düşdüyü ağır iqtisadi-siyasi vəziyyət Krımın etnik mədəniyyətinə xeyli zərbə vurdu. Lakin buna baxmayaraq Krım türkləri öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirə bildilər. XVII əsrdə Krımda dəftərxana-kargüzarlıq işləri çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Tərcümə və səfirlik işləri türk və latın dillərində aparılırdı. Krımda onlarla kitabxanalar və kitab evləri fəaliyyət göstərirdi. Krımda ədəbiyyat və memarlıq xeyli inkişaf etmişdi. XVIII əsrdə Krımda xalq məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. XVII-XVIII əsrlər Krım mədəniyyəti tarixində islam dininin də özünəməxsus rolu olmuşdur. Məscidlərin tikintisi və onların nəzdində mədrəsələrin fəaliyyəti mühüm yer tuturdu.

Açar sözlər: etnik mədəniyyət, dəftərxana, kargüzarlıq, şəxsi kitabxana, əlyazmalar, xəttat, kitab nəşri, memarlıq, mədrəsə.

Giriş. “Avropanın incisi” adlandırılan Krım yarımadası ayrı-ayrı xalqların və dövlətlərin, fərqli dinlərin də təmas nöqtəsi olmuşdur. Antik dövrdə “Böyük İpək Yolu” Krımdan keçərək Çinlə Romanı – Şərqlə Qərbi birləşdirirdi. Mütəxəssislərin fikrincə Krım yarımadası öz adını türk sözü olan “qırım”dan götürmüşdür. “Qırım” sözü türk dillərində “xəndək” mənasını verir. Qədim Türk Yurdu olan Krımın mənbələrdə adı çəkilən ilk sakinləri kimmerlər və iskitlər hesab edirlər. İskitlərin Krımda miladdan öncə VI-V yüzilliklərdən başlayaraq 800 ildən çox davam etmiş ağalığına III yüzillikdə qədim alman tayfalarından olan qotlar və onların müttəfiqləri olan alanlar son qoydular. Krımdakı iskit padşahlığının paytaxtı indi Simferopol adlandırılan Ağ Məscid idi. Lakin qotların Krımda ağalığı uzun sürmədi. 370-ci ildə Balamber xanın başçılıq etdiyi 100 minlik hun ordusu qotları Krımın dağlıq hissəsinə sıxışdırdılar. Krımda Türk etnik plastının ikinci qatı hunlarla bağlıdır. Hunların böyük hökmdarı Atillanın ölümündən sonra onun böyük oğlu Ərən Krıma qayıtdı. Krıma qayıdan Ərənin ordusunun əksəriyyətini Bulqar türkləri təşkil edirdilər. Türkoloqlar “Alp Ərən” sözünün bu addan götürüldüyünü qeyd edirlər. Şimali Azərbaycana gələn Ərən 451-ci ildə buradakı Sasani ordularını darmadağın etdi. Krımın hələ qədimdən müharibələr meydanına çevrilməsinə baxmayaraq Krım türkləri öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmiş və tarixin bütün dövrlərində özünəməxsus mədəniyyəti ilə seçilmişdir.

Krım xanlığının XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq düşdüyü ağır iqtisadi-siyasi vəziyyət, daha sonra isə Krımın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi Krımın etnik mədəniyyətinə xeyli zərbə və ziyan vurdu. Lakin buna baxmayaraq krım türkləri öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirə bildilər. Krım xanlığı zamanında orada mədəniyyət kifayət qədər yüksək səviyyədə idi. Təhsil də öz dövrünə görə müəyyən qədər geri qalsa da ancaq yüksək təhsil vermək imkanlarını hələ itirməmişdi.

XVI-XVII əsrlərdə Krımda dəftərxana-kargüzarlıq işləri çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Əsas tərcümə və səfirlik işləri əsas etibarilə türk və latın dillərində aparılırdı. Bu dillərdə yerli mütəxəssislərdən əlavə İtaliya və Yunanıstandan gələnlərin də vasitəçiliyindən istifadə edilirdi. XVI əsrə qədər Krım xanlığı dəftərxanası Qızıl Ordu dövlətinin meyarları əsasında qurulmuşdu. Kargüzarlıq işlərində türk dili üstünlük təşkil edirdi. Lakin XVI əsrdən, yəni Məhəmməd Gireyin dövründən başlayaraq Osmanlı dövləti sistemində keçildi və işlərdən bəziləri ərəb dilində aparılmağa başlandı.

Krımda onlarla kitabxanalar və kitab evləri fəaliyyət göstərirdi. Krım xanının kitabxanası bunlar içərisində ən zəngin olanı idi. Kitabxananın əsası bəzi məlumatlara görə XV əsrdə qoyulmuş və artıq XVIII əsrdə Şərgin məşhur kitabxanalarından birinə çevrilmişdi. Lakin 1736-cı ildə kitab-

xana Münxen orduları Baxçasaray şəhərini yandırarkən xeyli ziyan görmüş və nadir əlyazmalar yandırılmış, ya da qarət edilmişdi. XVIII əsrdə Krımın məşhur kitabxanalarından biri də Əbusuud Əfəndi deyilən bir alimin şəxsi kitabxanası idi. Bu şəxs Krımda qazıəsgər vəzifəsini tutur və zəkasına, elminə görə isə hətta Osmanlı dövlətində də məşhur idi. Bundan başqa məscidlərin, hətta kənd məscidlərinin də zəngin kitabxanaları olurdu. Buna misal olaraq XIX əsrin sonunda Krımın Azis kəndinin məscidində xeyli miqdarda qədim əlyazma və kitab aşkar edilmişdi. Kitabxanalardan başqa kitab üzü köçürülməsi sənəti də yüksək inkişaf etmişdi. Bu sənət özünün yüksək pilləsinə məhz XVI-XVII əsrlərdə çatdı. Belə sənətkarlardan Şaban Mirzənin (XVI əsr) adı çəkilir. Bundan başqa Məhəmməd ibn Yusif ibn Məhəmməd (XVIII əsrin əvvəli), Çələbi ibn Molla ibn Osmanın adlarını (XIX əsrin əvvəli) çəkmək lazımdır [3, s.115].

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, Krımdan çıxan savadlı adamlar başqa dövlətlərin, xüsusilə də, Osmanlı dövlətinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayırdılar. Bunlardan Layiq Mehmet Əfəndi (1740-cı ildə vəfat etmişdir) əvvəl müxtəlif Osmanlı şəhərlərində müdərris olmuş, daha sonra isə İstanbul qazisi, sonra isə Anadoluda qazi əsgər olmuşdur. Kalliqraf və şair kimi ad çıxarmışdır. 1750-ci ildə vəfat etmiş Mustafa Rəhmi bəy Osmanlı sultanının saray tarixçisi, şair, xəttat kimi ad çıxarmışdı. 1756-cı ildə vəfat etmiş Səlim baba Köprülü Osmanlıda məşhur olan qadriyyə təriqətinin şeyxlərindən idi. Tatarciq Abdulla əfəndi (1730-1797) III Səlim dövründə Osmanlı dövlətində həyata keçirilən və ya təşəbbüs göstərilən islahatların, eyni zamanda nəşr edilən qanunların əksəriyyətinin müəllifi idi. Əhməd Kamil Əfəndi (1821-ci ildə vəfat etmişdir) musiqiçi, şair, alim və dövlət xadimi olmuşdur. O, Əndərunda təhsil almış və orada da dərslər demişdir. Bundan başqa Osmanlı dövlətində müəzzinbaşı rütbəsində çalışmış, qazıəsgər və müxtəlif mədrəsələrdə müdərris olmuşdur [3, s.120].

1723-cü ildə Krımda karaim türkləri tərəfindən kitab nəşr edilməsi işinə də başlanıldı. Bundan sonra Kəfədə, Baxçasarayda və Balaklavada da kitab nəşr edən yerlər açıldı. Bu kitab nəşri, yazı işinə təkan verməklə yanaşı, eyni zamanda tədris və təhsilin də keyfiyyətini yüksəltmiş oldu.

Krımın xanlıq dövründə ədəbiyyat da xeyli inkişaf etmişdi. Krımın şair və ədəbiyyat xadimlərindən Hüseyn Kəfəvi Əfəndinin (təx.1550-1601), Seyid Musa Əfəndi Kəfəvinin (1583-1644) və s. adlarını çəkmək olar. Saray ədəbiyyatından başqa aşiq yaradıcılığı da güclü inkişaf etmişdi. XVII-XVIII əsrlərdə Krım aşiqlərindən Aşiq Ömər öz yaradıcılığında xalqın ənənələri ilə sufi motivlərini cəmləşdirirdi. Buna görə də onun şeirləri müxtəlif sosial təbəqələr arasında geniş yayılmışdı.

Krım tatarlarında memarlıq da geniş inkişaf etmişdi. Dövlətin paytaxtı olan Baxçasaray XVII-XVIII əsrlərdə doğrudan da gözəl bir şəhərə çevrilmişdi. Şəhərin başlıca küçəsi Çürük Su adlanırdı və böyük bir xiyabana çevrilmişdi. Şəhər tam memarlıq qanunlarına uyğun salınmışdı. Bundan başqa şəhərdə yaxşı təşkil edilmiş çirkab suların axıdıldığı qurğu sistemi də var idi. Krım şəhərlərinin yüksək memarlıq üslubuna malik olduğunu işğaldan sonra buraya səyahət edən alman, ingilis və fransız səyyahları da göstərirdilər. Xüsusilə bu gözəllik Rusiya işğalından sonra şəhərlərə köçürülən xristianların tikdikləri və tam antisənətkarlıya şəraitində olan küçələrin fonunda daha çox nəzərə çarpırdı. Bütün xarici səyyahlar Krım tatarları tərəfindən salınan və onların yaşadığı küçələrin daha səliqəli, təmiz olduqlarını göstərirdilər. Bakalava, Gezle, Kəfə və başqa şəhərlər də gözəl memarlıq üslubuna malik olan şəhərlər idilər.

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Rusiya hakimiyyəti də təhsilin inkişafı üçün müəyyən işlər görməyə başladı. Bunlardan ilk olaraq 1786-cı ildə Rusiyada xalq məktəbləri haqqında nizamnaməyə uyğun olaraq Simferopolda 1793-cü ildə dördillik Əsas Xalq məktəbi açıldı. Məktəb dörd il fəaliyyət göstərdikdən sonra 1797-ci ildə iki illik Kiçik Xalq məktəbinə çevrildi. 1 sentyabr 1806-cı ildə isə həmin xalq məktəbi Simferapol qəza məktəbinə çevrildi. XVIII əsrin sonunda atılmış bu addımdan sonra Krımın başqa yerlərində də xalq məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin bu məktəblərin demək olar ki, hamısı yerli ianələrin hesabına fəaliyyət göstərirdi [1, s.205].

XVII-XVIII əsr Krım mədəniyyəti tarixində islam dininin də özünə məxsus rolu olmuşdur. 1783-cü ilə qədər Krımda İslam tarixi inkişafında ən azı iki mərhələdən keçmidir. Birincisi, Krım ulusunun, eləcə də Məmlük Misirinin daxil olduğu Qızıl Ordanın şərq torpaqlarının təsiri ilə bağlı idi. İkinci mərhələ 1475-ci ildə, yarımada cənub sahillərinin Osmanlı tərəfindən fəthindən sonra Krım xanlığının ən güclü Osmanlı mədəni və dini impulsunu yaşadığı zaman başladı. Bununla belə, Orta Asiya təsiri xeyli zəifləsə də, hələ də tamamilə yoxa çıxmıdı, çünki Osmanlı Krımı Orta Asiya

zəvvarlarının yolunda idi. XV əsrin sonlarından iyerarxik pilləkənin ən zirvəsində, xanların və Krım əyanlarının arasında üləma, seyd və hörmətli şeyxlərin nümayəndələri var idi. Xan sarayının və əyanlarının Osmanlı üslubunda islamlaşdırılması prosesi, geniş miqyasda Sahib Girayın hakimiyyəti dövründə başa çatmışdır. O, son dərəcə dindar bir hökmdar idi.

1666-cı ildə Köhnə Krım bazarının yaxınlığında 1263-cü ildə buxaralı bir nəfər tərəfindən əsas qoyulmuş dördüncü məscidi tapılmışdır. Burada aşkar edilmiş Numizmatik tapıntılar aydın şəkildə göstərir ki, XIV əsrin birinci yarısında Qızıl Ordanın Volqanın qərbindəki bölgələri ilə onun Orta Asiya bölgələri arasında sıx əlaqələr var idi. Müxtəlif kateqoriyalı abidələrin tapıntıları ilə bağlı geniş statistik məlumatlar olmadığından bu əlaqələrin miqyasını qiymətləndirmək çətin olsa da, bu əlaqələrin təkcə ticarət deyil, həm də köç xarakteri daşdığı şübhəsizdir. Bu vahid məkan, dövlət ərazisinin ümumiliyi ilə yanaşı, həm də İslam ənənəsi ilə bağlıdır: xüsusən, ümumi dini mətnlərin (Krımda və Volqada XIII-XIV əsrlərə aid kitabələrdəki hədislər) yayılması, eləcə də dini hakimiyyət orqanlarının - şeyxlərin vahid ölkə daxilində (Mərkəzi Asiyadan) və onun hüdudlarından kənardan (Kiçik Asiyadan) Krıma və Orta Volqaboyu ərazilərə miqrasiyası ilə əlaqədardır. Orta Asiyadan olan zəvvarların bir hissəsi Məkkəyə gedib, Krımdan keçib geri qayıdırdı. Belə ki, buna dəlalət edən sənədlər arasında Səmərqənd "alimi" Mövlanə Müslihiddin Daşkəndi və onun yoldaşlarının Krımdan keçərək həcc ziyarətindən qayıdarkən geri qayıtmasına köməklik göstərilməsi üçün müraciət (3 zülhicə 980-ci il hicri – 6 aprel 1573-cü il) etdiyi sənəd var. Beləliklə, Krımın Orta Asiya ilə dini əlaqələri, görünür, kifayət qədər sıx idi [5, s.301].

Hacı Giray tərəfindən paytaxtın Qırk-Yerə köçürülməsi orada məscid və mədrəsə tikilməsinə səbəb oldu. Təxminən 1500-cü illərdə Salaçikdə (gələcək Baxçasarayın ətrafı) Qırk-Yerin ətəyində I Xan Mengli-Girey "Zincirli" mədrəsəsini qurdu. "Zəncir": giriş qapısının üstündə asılmış iki dəmir zəncir, içəri girənləri başlarını aşağı salmağa məcbur etdiyi üçün bu ad, görünür, mədrəsənin təməli qoyulandan xeyli sonra yaranıb və ilk vaxtlar onun yaradıcısının adını daşıyır. Bu təhsil müəssisəsi Krımda İslam tarixində müstəsna rol oynamağa müvəffəq olmuşdur. "Zincirli" mədrəsəsi Qızıl Ordanın Avropa hissəsinin ərazisində demək olar ki, yeganə islam təhsil müəssisəsi idi ki, burada 400 ildən artıq fasiləsiz dini təhsil verilmiş, 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Mədrəsənin binası, təbii ki, boş yerdə tikilməyib: ondan əvvəl hansısa başqa bina, hətta onların bir qrupu, yəni yaşayış məntəqəsi, ehtimal ki, Qızıl Orda dövrünə aiddir. Binanın divarında üç sətirli ərəb yazısı olan lövhə qorunub saxlanmışdır.

Mədrəsənin divarındakı bina kitabəsinin mətninə ilk müraciət edən məşhur Osmanlı səyyahı və yazıçısı Övliya Çələbi olmuşdur. Övliya Salaçiki təsvir edərkən belə xəbər verir: "Deyildiyi kimi, əvvəllər bu Əski Salacıq şəhərində çoxlu mehmanxanalar, məscidlər, hamamlar və mədrəsələr var idi. İndi Mengli Geray xanın böyük mədrəsəsi var. Onun hündür qapısının üstündə açıq-aşkar müstəsimi dəst-xətti ilə belə bir tarix yazılmışdır: "O, bu mədrəsənin səxavət sahibi Allahın köməyi ilə, Əl-Hacı Geray Xanın oğlu Menqli Geray Xanın köməyi ilə tikilməsini əmr etdi. Onun səltənətini Allah qiyamətə qədər uzun etsin. 906" [5, s.312].

Mədrəsənin maddi təminatının əsasını qərb sahilində Baxçasaraydan 25 verst aralıda yerləşən Ulukul kəndindəki vəqf torpaqları (təxminən 5000 hektar) təşkil edirdi. Torpaq mədrəsələrinin miqdarı ilə bağlı məlumatlar müxtəlifdir. Əblyakim İlmi (1887-1947) Halim-Girayın 1909-cu ildə nəşr etdirdiyi "Gülbün-i xanan" mətninə qeydlərdə yazırdı ki, mədrəsənin Ulukul kəndində 800 hektar vəqf sahəsi var. Üstəlik, müqaviləyə əsasən, gəlirin yarısı tələbələrə saxlanmasına, yarısı isə mədrəsənin xeyrinə gedir. İllik gəlir, onun fikrincə, 20.000 rubl idi və torpaq və idarəetmə yaxşılaşdırılsa, gəlir bir neçə dəfə arta bilərdi.

Müderri "Zincirli" də vəqflərdən gəlir əldə edirdi. Beləliklə, XVII əsrin əvvəllərində. Qazi-Girey, gəliri Menqli-Girey mədrəsəsinin Müderri üçün nəzərdə tutulan vəqfxanaya Qozlevdə bir ev və çayxana bağışlamışdı.

Məscidlərin və çox güman ki, mədrəsələrin tikintisi (onlar çox vaxt məscidlərin yanında yerləşdirilirdi) təkcə hakim sülalə üzvləri tərəfindən deyil, həm də Krımın böyük hörmətli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Məsələn, XVII əsrdə Övliya Əbdərrəhman bəyin Akmeçetdəki (müasir Simferopol) məscidi üzərində 1508/09-cu ilə aid tikili kitabəsini qeyd edir. 1509-cu ildə Simferopol-da tikilmiş Cami-Kəbir 1740-cı ildə kafirlər tərəfindən dağıdıldıqdan sonra bərpa edilmişdir.

Kırım məscidlərini qadınların tikdirməsi haqqında da tarixi məlumatlar vardır. Məsələn, Baxçasarayda bu günə qədər gəlib çatmış Təh-tali məscidi portaldakı tikinti kitabəsinə görə, xan əl-hac Səlim-Gireyin qızı Bek-xan-Sultan tərəfindən tikilmişdir. Xanım hicri 1125-ci ildə (1713-cü ildə) bu məscidi tikdirmişdir. Məscid və mədrəsələrdə böyük kitabxanalar olurdu. Zıncırlı mədrəsəsinin kitabxanası çox böyük idi [5, s.318].

Hicri 1156-cı ildə (25 fevral 1743 - 14 fevral 1744) II Xan Səlyamət-Girey (1740-1743) Baxçasaray sarayında indi Bolşoy və ya Xan kimi tanınan yeni məscid tikdirdi. Məsciddə geniş kitabxana təşkil edilmiş və onun əsasını Osmanlı Sultanı I Mahmudun (1730-1754) Səlyamət-Girəyə göndərdiyi əlyazmalar təşkil etmişdir. Kırım xanlarının “Müxtəsər” tarixçəsi adlanan tarixə görə, “əcəb məscidinin xətibisi və imamının, həmçinin müəzzinlərin və onların naiblərinin təsdiqi edildi. Və padişahın göndərdiyi kitablar təhlükəsizliyi üçün möhürlənərək möminə məscidinin kitabxanasına qoyuldu”. Bu hədiyyənin böyük hissəsi - I Mahmud və Səlyamət Girayın möhürləri olan iyirmiyə yaxın əlyazma hazırda Baxçasaray Tarix-Mədəniyyət və Memarlıq Muzey-Qoruğunun kolleksiyasında saxlanılır. Kolleksiyanın başqa bir hissəsi - sözdə bir hissəsi olaraq Sankt-Peterburqda, Rusiya Milli Kitabxanasının Baxçasaray kolleksiyası (1976-cı ildə Baxçasaray Tarix-Arxeologiya Muzeyindən Əlyazmalar şöbəsinə daxil olub). Hüquqi məzmunlu iki əlyazma nüsxəsində ilk səhifələrdə türk sultanı I Mahmudun, sonuncu səhifədə isə Səlyamət Girayın möhürləri vardır [10, s.131, 132].

Krımда islam hənifilik məzhəbində yayılmışdı. Ümumi islami qayda qanunlara baxmayaraq Kırım tatarlarının özlərinə məxsus “əzizləri” ziyarət qanunu qorunub saxlanmışdı. Hətta əzizlərin qəbrini ziyarət etmək Məkkə Həcc ziyarətinə bərabər tutulurdu. Beləliklə, XVII-XVIII əsr Kırım mədəniyyətində məscidlərin tikintisi və onların nəzdində mədrəsələrin fəaliyyəti mühüm yer tuturdu.

Nəticə. XVII əsrin son rübü - XVIII-ci əsrin əvvəllərində Kırım xanlığının tarixində baş vermiş bir çox əlamətdar hadisələr sülalə və yerli əhalinin gözündə kırım-tatar dövlətinin taleyini dəyişmək təhlükəsi yaradan yeni “tarixi çağırışlar”a səbəb oldu. XVII-XVIII əsrin sonlarında bu cür çağırışlar arasında Şimali Azov və Şimali Qara dəniz bölgələrində yeni sərhəd konfigurasiyası xüsusi yer tuturdu. Onun yaranması, Avropa dövlətləri və Rusiya ilə müqavilələr sisteminə fəal şəkildə daxil olan Osmanlı İmperiyasının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş beynəlxalq mövqeyinin nəticəsi idi. Kırım salnaməçisi Seyid-Məhəmməd-Riza qeyd edirdi ki, o vaxtdan “Kırım sakinləri dövrün hadisələrinə qorxu və intizar qapılarından baxmağa başladılar” [5, s.473]. Amma bütün bu mübarizələrə baxmayaraq Kırım türkləri özünə məxsus mədəniyyətlərini inkişaf etdirmiş və qoruyub saxlamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. М.; Л., Издательство Академии Наук СССР, 1948. 448 с.
2. Орешкова С.Ф. Немировский конгресс. От двусторонних османско-российских отношений к Восточному вопросу / отв. ред. М.С. Мейер. М., Тип. изд-ва МБА, 2015. 336 с.
3. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. М., Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. Т. 1. 602 с.
4. Рибер А. Сравнивая континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе: сб. ст. / под. ред. А.И. Миллера. М., Новое издательство, 2004. С. 33-70.
5. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты: в 2 т. / отв. ред. С.Ф. Орешкова. Т.1: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. М., Изд. Дом «Рубежи XX1», 2005, 542 с.
6. Мурзакевич Н. Статейный список Великого Государя Его Царского Величества посланников: Стольника Василия Михайлова Тяпкина, дьяка Никиты Зотова к крымскому хану Мурад-Гирею, в 1681 году // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1848. Т. 2. Отделение II. С. 568-658.
7. Орешкова С.Ф. Османская империя и Россия в свете их геополитического разграничения // Вопросы истории. 2005. № 3. С. 34-46.
8. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. Ч. 2. М., памятники исторической мысли, 2001. 399 с.

9. Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV-начале XVIII вв.: сб. ст. М., изд-во «Наука», 1979. с.344-375.
10. Артамонов В.А. О русско-крымских отношениях конца XVII - начала XVIII в. // Общественно-политическое развитие феодальной России. М., АН СССР, Инс-т истории, 1985. с.71-88.

ЭЛЬЗА ПАШАЕВА

*Доктор философии по историческим наукам,
доцент Гянджинского Государственного Университета*

КУЛЬТУРА КРЫМСКИХ ТЮРКОВ В XVII-XVIII ВЕКАХ

Крымский полуостров, называемый «Жемчужиной Европы», был точкой соприкосновения разных народов и государств, разных религий. Тяжелое экономическое и политическое положение Крыма в XVII-XVIII веках оказало значительное влияние на этническую культуру Крыма. Однако, несмотря на это, Крымские турки смогли развить свою культуру. В XVII веке делопроизводство в Крыму развивалось на очень высоком уровне. Переводческая и посольская работа осуществлялась на турецком и латинском языках. В Крыму были десятки библиотек и книжных магазинов. В Крыму были высоко развиты литература и архитектура. В XVIII веке в Крыму действовали народные школы. Ислам сыграл уникальную роль в истории Крымской культуры XVII-XVIII веков. Важное место имело строительство мечетей и деятельность медресе при них.

Ключевые слова: этническая культура, канцелярские товары, делопроизводство, частная библиотека, рукописи, каллиграфия, книгоиздание, архитектура, медресе.

ELSA PASHAYEVA

PhD, Associate Professor of Ganja State University

CULTURE OF THE CRIMEAN TURKS IN THE 17TH-18TH CENTURIES

The Crimean peninsula, called the “Pearl of Europe,” was a point of contact between different peoples and states, different religions. The difficult economic and political situation of Crimea in the 17th-18th centuries had a significant impact on the ethnic culture of Crimea. However, despite this, the Crimean Turks were able to develop their culture. In the 17th century, office work in Crimea developed at a very high level. Translation and ambassadorial work was carried out in Turkish and Latin. There were dozens of libraries and bookstores in Crimea. Literature and architecture were highly developed in Crimea. In the 18th century, public schools operated in Crimea. Islam played a unique role in the history of Crimean culture in the 17th-18th centuries. The construction of mosques and the activities of madrassas attached to them played an important role.

Keywords: ethnic culture, stationery, office work, private library, manuscripts, calligraphy, book publishing, architecture, madrasah.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 oktyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Səidə İsmayılzadə, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24); UOT 94(470)“16/18”

SHAFa MUSAYEVA

Lecturer of Department of Social Sciences,
Azerbaijan State Agrarian University
musayeva_shafa@list.ru

MANIFESTATIONS OF COLONIAL POLICY IN YELIZAVETPOL GOVERNORATE (1868-1900 YEARS)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/30-35>

The article analyzes the changes in the composition and structure of the population of Yelizavetpol governorate in the last decade of the 19th century. Based on the statistical materials and reporting documents of the period, the main indicators of the mechanical and natural decline of the population were determined, and the factors affecting this growth were revealed. At this time, the main attention is paid to the special weight of the non-local population among the population of the governorate. In the context of socio-economic processes, expansion of industry and trade in the province, the dynamics of the urban and rural population in the structure of the population of the province are monitored. The article also compares demographic indicators for individual accidents. How the colonial policy of Tsarist Russia influenced the ethno-demographic policy is reflected in the article.

Keywords: Azerbaijan, Ganja region, Yelizavetpol governorate, migration, transfers, ethno-demographic situation.

Introduction. After political stability was ensured in the South Caucasus and the integration of the region into the empire was completed, serious quantitative and qualitative changes occurred in the composition of the population of the Yelizavetpol governorate, an administrative unit established in 1868 in the historical lands of Azerbaijan - the territories of Ganjabasar and Karabakh. Demographic differences between different peoples and ethnic groups were manifested in different levels of the growth rate, their specific weight in the population of the entire governorate, which was related to the difference in the natural growth of individual ethnic groups and the level of participation in the migration process. In general, the main factor affecting the changes in the ethnic and confessional composition and social structure of the population of the province in the last three decades of the 19th century was the migration processes that took place here in the first half of the 19th century, primarily the resettlement policy implemented by Tsarist Russia after the occupation of the South Caucasus.

Main part. In order to make the region, including North Azerbaijan, its own, the tsarism, which had clear colonial intentions, transferred non-Muslim population, primarily Armenians, Russians and Germans, from neighboring Iran and Turkey, as well as from the central provinces of Russia. With this step, plans were implemented to fundamentally change the ethnic-religious composition of the country. It was the resettlement policy that had to play a key role in the assimilation of the newly captured territories. The Russianization and Christianization of Azerbaijan was the basis of the tsarism's resettlement policy. Claims that have been prevailing in Russian historiography for 200 years that "the main goal of settling non-local population in new territories is to achieve the socio-economic and cultural development of these territories and the revival of productive forces" do not fit into any logic. If tsarism had such plans, then first of all concrete steps would be taken to raise the socio-cultural level of the local population and improve their economic situation. In contrast, the colonial structures set the main goal of changing the ethnic composition of the region's population and reducing the Turkish-Muslim factor [2, p. 244-246].

Although the resettlement policy aimed at increasing the number of non-Muslim population in Northern Azerbaijan, including the Yelizavetpol governorate, decreased relatively in the last three

decades of the 19th century, individual manifestations of this policy were evident even until the second decade of the 20th century. If in the first half of the 19th century the resettlement policy of tsarism gave priority to settling Armenians in the South Caucasus, at the end of the century many Russian Caucasian scholars, including N.Shavrov, I.Chopin, K.Borozdin, V.Velichko, U.Yevreinov, A.Budilovich, A.Liprandi, A.Volynets, G.Gershelman and others [1, p.213-214] stated that such a clearly pro-Armenian resettlement policy was wrong for the interests of the empire, and it would lead to bitter consequences in the future. They suggested giving priority to the "Russian element" in the settlement of the South Caucasus. A.Liprandi and A.Volynets wrote that although the Russian viceroy was at the head of the administration of the Caucasus, this did not prevent the foreigners from actually ruling the Caucasus... Aramyants, Lazerevs, Tamamshevs and other Armenian millionaires who were the servants of the viceroy's palace- They were the ones who managed the affairs of the Caucasus. The authors believed that Russia should first of all rely on the Russian population to create a reliable support for itself in the Caucasus. In order to strengthen Russian statehood in the South Caucasus, they suggested the proper organization of the resettlement of Russians to the region and wrote that without it, it is impossible to strengthen Russia in the Caucasus [3, p.14, 65-68, 261]. P.I.Kovalevsky, another supporter (velokoderjavnik) of the great Russian state, even called for the fusion of "culturally underdeveloped peoples" into the Russian people [4, p.270]. Compared to the first half of the 19th century, in the second half of the century, especially at the end of the century, preference for Russians in population settlement in Yelizavetpol governorate can be explained by this. Also, it should not be overlooked that after the Russo-Turkish war of 1877-1878, the transfer of the Armenian population to the South Caucasus slowed down relatively, and Armenians began to be resettled in the territories separated from the Ottoman Empire (in Batum, Ardahan, Kars provinces) [1, p.292- 293].

As a whole, the migration processes that took place throughout the 19th century, first of all mass migrations, had their impact on the demographic situation in Yelizavetpol Governorate at the end of the century. The transfer of non-local population (Armenians, Russians, Germans, Kurds) to the territory of the governorate caused serious quantitative and qualitative changes in the ethno-confessional composition of the governorate.

This was first of all manifested in the number of the population of the governorate. In 1870, the population of Yelizavetpol province was 522,100 people, the natural increase was equal to 9,094 people [5, p.341]. Three years later - in 1873, the population of the province was 593,784 people [6, p.328, 341]. According to the family lists of 1886, 728,943 people lived in Yelizavetpol province, and compared to 1873, the increase was 22.8 percent [7, p. 353]. In that period, the highest growth rate in the South Caucasus was recorded in the Baku governorate (32.1 percent), which can be explained by the mass migration of the population to the city of Baku due to the development of the oil industry.

According to the results of the general population census conducted in the Russian Empire in 1897, 878,415 people lived in the governorate [9, p.197].

The Germans made great contributions to the socio-cultural and economic development of the country, and played an invaluable role in the spread of new farming methods and technical plant species in the region. At the same time, it should be noted that unsuitable harsh living conditions and mass diseases had a negative effect on the socio-physical condition of the Germans. Especially in Yelizavetpol governorate, malaria and cholera caused more hardships to Germans than to other ethnic groups. Among the German colonists, the level of deaths, especially child deaths, was much higher [10, p.94-96]. For example, in 1875-1880, among the German population of the province, the mortality of children under the age of 5 was 60.4-62.4%. However, among Russians, this indicator was 47-57.4% [11, p.65]. The average life expectancy was also low among Germans compared to other nations. For example, in the 80s of the 19th century, among the German population of the province, there were 3 people aged 60-70 and over 70 per 1,000 people, while these indicators were

27 and 15 for Russians, 10 and 7 for Armenians, and 13 and 6 for Azerbaijanis [12, p.9]. The earthquake that occurred near Ganja in early 1870 had severe consequences for the Yelenendof German community [13, p.272]. The unsuitable climatic conditions of the place where they settled led the Germans of Annenfeld to move to Morul valley, which has somewhat milder conditions. However, even this displacement did not have a positive effect on their number growth.

In 1873, the number of Germans living in the governorate was 1,326 (0.2% of the total population), in 1886 it was 1,902 (0.3%), and in 1897 it was 3,066 (0.3%). As it can be seen, during the investigated period, there were no cases of mass migration of Germans to the territory of Yelizavetpol governorate, so the growth of the German population in the governorate was not due to mechanical factors, but to natural factors.

In his research, T.R. Akhundova shows that 127 families lived in Yelenendorf colony in 1819, 215 in 1885, and 429 in 1912. She notes that 501 people lived here in 1819, 134 in 1836, 1400 in 1870, 2575 in 1885, 2575 in 1899, and 2575 in 1903. [6, pp. 48-49]. As the population of the Yelenendorf colony increased, the land it held decreased. Therefore, the village magistrates appealed to the authorities, asking them either to allocate additional plots of land or to allow them to build new villages. The population of the Annenfeld colony was 413 in 1819, 356 in 1885, and 768 in 1899. [14, p.111]. The number of German population of Yelizavetpol gubernia as a whole increased from 928 people in 1819 to 1624 people in 1885 (1.7 times) [6, p.50]. According to the results of the all-Russian population census of 1897, 3086 Germans lived in Yelizavetpol district of Yelizavetpol province. According to the "Caucasian calendar", it is noted that 3,939 Germans live in Yelizavetpol governorate. It is clear that there is actually no significant difference between these two numbers. It is shown that 3,430 Germans live in Baku governorate, and 2,469 of them live in Baku city. Despite the existence of certain differences between the German colonies, demographic growth was taking place among the German population of Yelizavetpol gubernia as a whole. This was also manifested in the formation of several German-owned villages (otcelok) in the western lands of Gubernia, which later developed and turned into villages. Eigenfeld village in Yelizavetpol district, Alekseyevka village in Gazakh district, Traubenfeld village (now Tovuz city), Yelizavetinki village, Grinfeld village, Georgievka village, etc. [15, p.230-232].

Armenians were the second participants of the migration process in the territory of Yelizavetpol governorate. The Ganja-Karabakh region became one of the main places of Armenian migrations that began immediately after the end of the Russian-Iranian (1826-1828) and Russian-Ottoman wars (1828-1829). Article XV of the Treaty of Turkmenchay concluded in 1828 between the Gajar Empire and the Russian Empire created a legal basis for mass migration of Armenians to the territory of Northern Azerbaijan. The mass flow of Armenians to North Azerbaijan, including Yelizavetpol governorate, continued for about 100 years and caused serious changes in the ethno-demographic situation of the governorate. When the tsarist authorities moved Armenians from Iran to North Azerbaijan, they did not limit themselves to placing them only in the territories of the former Iravan, Nakhchivan, and Karabakh khanates, but directed them to the territories of the Baku, Guba, and Lankaran khanates, where they had never lived, as well as to the regions of Ganjabasar, Aresh, Sheki, which will form the northern territories of the future Yelizavetpol governorate. The goal was still the same: to create an ethnic-religious base for themselves in the South Caucasus in the form of Armenians. H. Verdiyeva shows that the number of Armenian families transferred from Iran and the Ottoman Empire to Northern Azerbaijan in 1828-1830 was 21,010 or 119.5 people [10, p.158].

According to the Kameral description of 1873, 99,918 Armenians were registered in Yelizavetpol governorate [12, p. 160-1]. In 1886, the number of Armenians living in the governorate was 258,324 people (13.4% increase compared to 1873), in 1897 this number increased by 33,864 people or 13.1% and reached 292,188 people [8, p.58-59, 54]. This growth was mainly due to mass migrations. Armenians settled mainly in the southern districts of the governorate - Zangezur,

Karyagin, Shusha, Javanshir and Gazakh districts, in the mountainous part of Yelizavetpol district, and this, in turn, led to a decrease in the specific weight of the local people - Azerbaijanis in the total proportion of the population of those districts. However, their number increased rapidly in other districts of the governorate - Nukha, Aresh, Jabrayil districts, areas where Armenians have never lived in history.

At the beginning of the 20th century, the migration of Armenians to the South Caucasus, including Yelizavetpol governorate, and their number and specific weight in the total population continued to increase. Russian authors A. Liprandi and A. Volynets note that the number of Armenians in Yelizavetpol governorate increased from 265,000 in 1897 to 328,000 in 1909 [7, p. 64]. Many Russian authors sharply criticized the policy aimed at creating conditions for Armenians to settle in the country by the tsarist government. Observing this process with concern, A. Liprandi and A. Volynets wrote in 1912 that the settlement of Armenians in Transcaucasia ("colonization" in the book) continues, and soon all its governorates became "formal Armenia" ("форменная Армения" in the book) Yerevan, Yelizavetpol and Tbilisi governorates will be subject to Armenianization [11, p.66-67].

Conclusion. As in the middle of the 19th century, at the end of the century, the transfer of representatives of various religious sects from the central governorates of Russia to Northern Azerbaijan, including the Ganja governorate, served the goals of tsarism to colonize the region by Russifying and Christianizing it. This was ensured by brutally trampling the rights and interests of the region. By placing sectarians and peasants from the Russian nation in remote areas, tsarism aimed to suppress the discontent of religious groups dissatisfied with the ruling religious system in Russia, as well as landless and landless peasants. The third stage of resettlement, which began at the end of the 19th century, meant the completion of the Russification and assimilation of the region. Czarism clearly understood that only in a "foreign environment", by placing fellow tribesmen of their own language and religion among the foreigners, it is possible to create a loyal social, ethnic and religious support here.

During the investigated period, there was also an increase in the number of Azerbaijani Turks, the local population of the governorate. In 1873, their number was 357,917 people (60.3% of the total population of the province, which was 593,784 thousand), in 1886, 415,523 people (55% of the population of the province, which was 745,891 people), and in 1897, they were 534,085 (out of the population of the province, which was 878,415). was 60.8%). The publication "Кавказский календарь" indicates that the number of Azerbaijanis (called "Azerbaijani Tatars" in the publication) is 407,948 people according to the 1897 census [14, p.65]. Unlike other peoples and ethnic groups who moved to Yelizavetpol gubernia, the decrease in the number and specific weight of Azerbaijanis was mainly due to natural factors. Another factor affecting this dynamic was related to the assimilation processes occurring within the population. This was especially evident in the incidents of Zangezur, Karyagin (assimilation of Kurds) and Nukha (assimilation of ethnic groups belonging to the Dagestan group).

Thus, it can be noted that in the last thirty years of the 19th century, serious quantitative and qualitative changes took place in the ethnic composition of the population of Ganja region - Yelizavetpol governorate of Azerbaijan. After the occupation of Northern Azerbaijan by Russia in the first half of the 19th century, the colonial policy implemented by the tsarist government, including the settlement of the Armenian, Russian and German population in the governorate, led to the change of the ethnic composition of the governorate's population and its internationalization. Due to more mechanical factors, absolute and relative growth of non-native nationalities took place in the governorate as well as in the whole of Azerbaijan. However, despite the changes, the number and specific weight of Azerbaijanis in Yelizavetpol governorate was increasing, and Azerbaijanis remained the leading ethnic factor of the governorate.

REFERENCES

1. İsmayilov K. Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti // Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921), - Bakı: "İdeal-Print" MMC, - 2021, - s.291-330.
2. Orucov H.Ə. Azərbaycanda rus kəndlərinin əmələ gəlməsi tarixinə dair // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - Bakı: - 1969, №2, - s.13-21.
3. Липранди А., Волюнец А. Кавказ и Россия / А. Липранди. – Харьков: Тип. "Мирный труд", - 1911, - 262 с.
4. Кавказский календарь на 1917 год. под ред. Н. П.Стельмашука; издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказе. Тифлис: - 1916, - 1075 с.
5. Гершельман Д. Причины неурядиц на Кавказе / Д.Гершельман. - С.-Петербург: В.Березовский, - 1908, - 72 с.
6. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье / Д.Исмаил-заде. – Москва: Наука, - 1982, - 310 с.
7. Свод статистических данных о населении Закавказского Края, извлеченных из посемейных списков 1886 года / - Тифлис: Издательство Тип. И. Мартиросиянца, - 1893, - 6.с.
8. Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею (АКАК), т. X // Под редакцией А.П. Берже. Типография Главного Управления Наместника Кавказского. – Тифлис: - 1885, - 982 с.
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. (и с предисл. Н. А. Тройницкого). - Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1899-1905. т.LXI, Бакинская губерния. – СПб: -1905, - 167 с.
10. Дело Канцелярии Начальника Главного Управления Наместника Кавказского. С всеподданнейшим отчетом Елизаветпольского губернатора о состоянии вверенной ему губернии за 1870 год // АМЕА ТİEA, inv.№1650, vərəq - 53.
11. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы истории Азербайджана / Н.Ибрагимов. – Баку: Азербайджан, - 1995, - 200 с.
12. Всеподданнейший отчет начальника Елисаветпольской губернии за 1887 год // АМЕА ТİEA, inv.4097 (3), vərəq - 18.
13. Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 гг.)/ С.Зейналова. – Баку: Араз, - 2002, - 222 с.
14. Лазарев М.С. Курдский вопрос в 1891-1917 годах / М.Лазарев. –Москва: Наука, - 1972, - 381 с.

ŞƏFA MUSAYEVA

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Sosial elmlər kafedrasının müəllimi*

**YELİZAVETPOL QUBERNATORLUĞUNDA
MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SIYASƏTİNİN TƏZAHÜRLƏRİ
(1868-1900-CÜ İLLƏR)**

Məqalədə XIX əsrin son onilliyində Yelizavetpol quberniyasının əhalisinin tərkibində və strukturunda baş verən dəyişikliklər təhlil edilir. Dövrün statistik materialları və hesabat sənədləri əsasında əhalinin mexaniki və təbii azalmasının əsas göstəriciləri müəyyən edilmiş, bu artıma təsir edən amillər aşkar edilmişdir. Bu zaman qubernatorluq əhalisi arasında yerli olmayan əhalinin xüsusi çəkisinə əsas diqqət yetirilir. Vilayətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslər, sənaye və ticarətin genişlənməsi kontekstində əyalət əhalisinin strukturunda şəhər və kənd əhalisinin dinamikasına nəzarət edilir. Məqalədə fərdi qəzalar üzrə demoqrafik göstəricilər də müqayisə edilir. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin etno-demoqrafik siyasətə necə təsir etdiyi məqalədə öz əksini tapıb.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə vilayəti, Yelizavetpol quberniyası, miqrasiya, köçürmələr, etno-demoqrafik vəziyyət.

ШАФА МУСАЕВА

*преподаватель кафедры социальных наук
Азербайджанского государственного аграрного университета*

**ПРОЯВЛЕНИЯ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ
В ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ
(1868-1900 ГГ.)**

В статье анализируются изменения в составе и структуре населения Елизаветпольской губернии в последнее десятилетие XIX века. На основе статистических материалов и отчетных документов периода определены основные показатели механической и естественной убыли населения, выявлены факторы, влияющие на этот рост. В это время основное внимание уделяется особому весу неместного населения среди населения губернии. В контексте социально-экономических процессов, расширения промышленности и торговли в провинции отслеживается динамика городского и сельского населения в структуре населения провинции. В статье также сравниваются демографические показатели по отдельным несчастным случаям. В статье отражено, как колониальная политика царской России повлияла на этнодемографическую политику.

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджинский район, Елизаветпольская губерния, миграция, переселения, этнодемографическая ситуация.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Səidə İsmayılzadə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94"16/18"; UOT 94"19/..."

БОРИС ХАРСИЕВ

кандидат философских наук,
заведующий отделом этнологии ГБУ

Ингушский научно-исследовательский Институт имени Ч.Э.Ахриева

Harsievfilial@mail.ru

К ВОПРОСУ О ПРОЕКЦИИ ИСЛАМА В ИНГУШЕТИИ В XIX-XX ВВ.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/36-42>

Анализ знаний о религиозных верованиях рассматриваемого региона в указанный период, выявление особенностей кавказского суфизма, его тарикатов, может стать вспомогательной базой в регулировании различных отношений, возникающих на региональном уровне, в рамках государственного управления.

Допустить не суфистское развитие ислама на Северном Кавказе, вероятно для властей кажется невозможным. Слишком сложным может оказаться диалог с объединенными под знаком ислама народами. Сегодня большинство сторонников мусульманской религии озабочены поисками материальных благ, забывая про духовно-нравственные ценности. Что можно определить как трансформацию ценностных модусов ислама в экстраполярных сообществах Северного Кавказа.

Ключевые слова: Ислам, мусульманин, суфизм, мюридизм, Северный Кавказ, религиозные кланы.

Введение. Актуальность темы исследования, несомненно, состоит в том, что процесс формирования исламского мировоззрения в целом у народов Северного Кавказа имеет своеобразные формы, с одной стороны принадлежность каждого мюрида к определенному суфийскому клану (вирду), а с другой, к структуре национальных обычаев. Подобная трансформация лишает само общество основания считать его частью прогрессивной мусульманской уммы. В последние годы наметились сдвиги к освоению знаний по исламоведению, но они пока носят характер слабого просветления.

Значимость и недостаточная практическая разработанность по проблемам мусульманского сообщества горцев Северного Кавказа, определяют несомненную новизну данного исследования. Внимание к вопросу развития исламского просвещения народов Северного Кавказа во второй половине 19 - начале 20 вв. необходимо в целях более глубокого, обоснованного разрешения частных актуальных проблем современной культуры. Запущенный еще в XIX веке процесс культурной интеграции горцев Северного Кавказа и сегодня не получил свое полное завершение.

В пределах краткого исследования поставлены следующие задачи:

1. Осветить основные вопросы истории становление мусульманства в Ингушетии;
2. Привести примеры практик суфистских тарикатов Республике Ингушетия, выявить общие проблемы мусульман в современном государственном пространстве.

Анализ знаний о религиозных верованиях рассматриваемого региона в указанный период, выявление особенностей кавказского суфизма, его тарикатов, может стать вспомогательной базой в регулировании различных отношений, возникающих на региональном уровне, в рамках государственного управления.

История становление мусульманства в Ингушетии. Многие исследователи Северного Кавказа считают, что «В своей истории ингушский народ прошел три религиозных этапа - языческий, христианский и мусульманский. Причем, как отмечено выше, языческие представления и практики сохраняли жизнеспособность до относительно недавнего времени» [1: 142].

Знакомство же ингушей с исламом произошло достаточно давно. Его начало можно связывать с пребыванием монголо-татар в плоскостных районах современной Ингушетии. Их стоянки располагались на равнине между Терекком и Сунженским хребтом. По мнению Сигаури И.М. «...с приходом к власти хана Узбека (годы правления: 1312-1340) исламизация стала вестись более интенсивно. В.Б.Виноградов считает, что ставка хана Узбека, находилась в районе современных ингушских селений «Плиево и Карабулак, мавзолея Борга-Каш и на дороге к Ачалукам...» [2: 216].

Ингуши считают себя приверженцами ислама, то есть мусульманами. В соответствии официальной информации, ингуши являются мусульманами-суннитами и причисляют себя к двум суфийским орденам, или «тарикатам (араб. «дорога, путь» - метод мистического познание). Накшбандий и Кадырий, в свою очередь подразделяющихся на братства - вирд'ы (его члены дают обет придерживаться пути, предложенного устазом - учителем), которые различаются особенностям совершения обряда зикр (радение) и некоторыми ритуалами, предложенными их устазами, основателями религиозного направления. Деление на братства и вирды делает более сложной структуру ингушского общества» [3: 75].

Примечательно, что испытания, выпавших на долю ингушского народа в период насильственной депортации 23 февраля 1944 года в Казахстан и Среднюю Азию, не поколебали основ мусульманской веры, *мюриды* (последователь, ученик) придерживались заветов, например, Кунта-Хаджи, который внушал приверженцам своего учения быть предельно внимательными по отношению к духовным братьям. В каждом населенном пункте в местах депортации были избраны старшина *мюридов тхамата* и его помощник исполнитель *турк*. Они обязывали каждого мюрида оказывать посильную помощь сиротам и беднякам, взаимовыручка помогла выжить многим. Те, кто умер в этих краях, были похоронены по мусульманским обычаям, с соблюдением исламских норм. В период депортации именно суфийские братства способствовали сохранению духовной культуры народа, оторванного от корней, от родной земли.

После восстановления Чечено-Ингушской республики в 1957 году, партийные и советские органы развернули масштабную антирелигиозную кампанию. Товарищ Алисов Л.А. уполномоченный Совета по делам религиозных культов автономной республики, докладывал в Москву руководству «...о прекращении паломничества к так называемым святым местам», в свете выполнения решения ЦК КПСС от 13 января 1960 г. «О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах» [4: 375]. В сложившихся условиях деятельность суфийских братств обрела полулегальный характер. Муллы могли обучать детей и подростков чтению Корана только в собственных домах и по возможности тайно. Запрещалось исполнение любых мусульманских обрядов. На территории Ингушетии не было ни одной официально действующей мечети.

Только в 1983 г. было получено разрешение на открытие мечети в селении Барсуки Назрановского р-на. Ее имамом стал ингуш, получивший высшее духовное образование в Ташкенте и Бухаре.

С началом перестройки появилась возможность открыто выражать религиозные чувства, в том числе без осуждения со стороны государственных органов, молиться, поститься, отмечать религиозные праздники. А после образования Республики Ингушетия произошли еще более значительные изменения в религиозной жизни – начали строиться мечети и открываться *медресе*, стало возможно преподавание «основ ислама» в светских школах, открылись высшие исламские учебные заведения.

По разным сведениям, комитет государственной безопасности вместе с парткомами, в конце 80 и начале 90 гг. XX века, провели грандиозную работу по назначению имамов во вновь открывающиеся религиозные заведения. Такая реакция органов Государственной безопасности была вполне естественной, так как религиозные организации и деятели культа находились под строгим контролем этих органов. В советское время многие деятели литературы, искусства, образования, особенно партийные работники, открыто пропагандировали идеи атеизма. Особенно упорно велась антирелигиозная работа, под контролем партийных организаций, в национальных республиках и областях. В 90-тые годы прошлого века многие

агитаторы атеизма, из числа партийной номенклатуры и советской интеллигенции перешли в ряды активного суфистского мюридизма, сменив символы прошлого служения власти, на новые в соответствии со временем и сменой политического строя.

В 1998 г. был образован Координационный центр мусульман Северного Кавказа.

Сейчас в Ингушетии более двухсот, больших и маленьких мечетей, построенных без привлечения государственных средств.

Места поклонения. Мавзолей Боргла Каш являлся местом паломничества различных народов Кавказа на протяжении многих веков. «Тысячи паломников в начале XVIII столетия нехристиан ежедневно стекались к месту поклонения, прося заступничества угодников Божьих в посылки им дождя и других случаях» [5]. Возле этого культового сооружения окрестные жители совершали различные обряды.

«Зерат (места погребения) Кунта-хаджи не существует, но его последователи совершают паломничество в Эртени, к месту захоронения его матери Хеды (село Первомайское Веденского р-на Чечни).

Местом поклонения мюридов вирда Батал-хаджи Белхароева является зерат устаза, который находится в Сурхахгах. Ему приписывали сверхъестественные качества, якобы он в течение 2 – 3 часов мог проехать 200 верст и вернуться обратно; невидимым ходил среди людей [6: 139].

Зерат Дени Арсанова находится на кладбище в Урус-Мартане, над его могилой возведен мавзолей. После гибели шейха, духовенство, влиятельные и почетные старики Чечни и Ингушетии объявили, что место отца должен занять его сын Бахьяутдин» [7: 30]. Приемник Дени Арсанова Бахьяутдин Арсанов умер в начале 60-х годов, и похоронен рядом с отцом. Зерат Дени и могила Бахьяудина – места паломничества последователей Дени Арсанова в Чечне и Ингушетии.

Пример Арсановых демонстрирует передачу религиозной власти по наследству.

По сведениям М.Албогачиевой, общая численность последователей тариката накшбандий составляет 10% от численности населения Республики Ингушетия [3: 96].

Зератом также считается посещение потомков святого устаза, преподношение подарков, дарение им возможной, для дарителя суммой денег.

Проекция ислама в Ингушетии и проблемы мусульман. Особенности суфизма заключается в том, что путь духовного совершенства суфия лежит только через полное подчинение учителю (устазу), его учению и выполнение всех его указаний. Шейх, устаз суфистского тариката является покровителем членов суфистского сообщества, в соответствии с суфизмом, даже перед Богом. В своих дуа, направленных Аллаху, последователям суфизма, следовало и следует обязательно просить покровительства и у давно почившего устаза - главы суфийского клана, что является «куфром» (падением в неверие), ибо посредничество между творцом и верующим в исламе не допустимо, тем более не допустимы мольбы и обращение с просьбой к давно усопших устазов.

В обществах с господствующим суфизмом государственным органом оставалось только контролировать и инструктировать имамов суфийских *тарикатов*. Преследуя тех деятелей, которые отказывался от участия в том, или ином мюридском сообществе, в пользу непоколебимых канонов ислама.

Постулаты суфизма отступают от норм ислама. Однако их широкая поддержка сторонниками этнического ислама, где важна форма, а не суть веры получила большое распространение на Северном Кавказе.

Иерархия в суфистском клане основа на верности устазу и его учению.

Структура мюридского сообщества состоит следующим образом: 1. потомки устазов; 2. имамы определенного тариката, хранители учения великого суфия; 3. *тхамата* и *турки* населенных пунктов. На последних двух лежит основная деятельность по работе с мюридами. Они являются регуляторами ритуальных процессов, организаторами религиозных мероприятий. То есть исполнительная деятельность в религиозном клане осуществляется через *тхаматов* и *турков*, при полной поддержке имамов определенного тариката, или *вирда*. Как и у лю-

бой исполнительной власти у *тхаматов* и *турков* имеются механизмы поощрения и наказания для членов мюридского общества. В качестве поощрения, примерному члену общества, или его детям, может быть предоставлена возможность получить рабочее, или служебное место, что является важным стимулирующим фактором в республике с большим процентом безработицы. В качестве наказания могут быть использованы денежные штрафы и физическая нагрузка. Например, пройти в стужу пешком большое расстояние. Хуже всего отлучение от мюридского сообщества. Впрочем, от последнего сейчас, некоторые члены сами отходят добровольно. Правда, случаются даже расправы с подобными раскольниками.

В каждом селе, населённом пункте, по установленному турком графику, в неделю один раз, у одного из мюридов собираются активисты того, или иного вирда. У Кодеристкого тариката такие собрания называются «Оршот бийса», то есть «Ночь понедельника» и сборы проходят вечером в воскресенье. У тариката Накш-Банде «Сухбат (араб. термин близкий к понятию товарищества) бийса», сборы назначаются в ночь с четверга на пятницу. На этих собраниях, после совместного моления, *тхамата* и *турк*, а еще лучше имам, ведет беседы с мюридами о жизни великого устаза и его учении. О чудесах, которые творил основоположник тариката, о его покровительстве своим мюридам «на этом и том свете». За верность вирду мюриду обещается рай, в который он войдет во главе с самим устазом. Исполняются гимны прославляющие устаза. Умереть мюридов, например тариката Кодирии, сродни, что умереть шахидом. Ему простятся все земные грехи. Более того, устаз сам спустится в его могилу и избавит от могильных мук.

Вполне вероятно, что структура и ритуалы религиозных сообществ заимствована из ранних верований, как и обрядность похоронно-свадебных процессов, без строгого следования канонам ислама.

Разумеется, все действия суфистских *тарикатов* происходят в рамках государственного регулирования религиозными сообществами, не нарушая законности РФ.

Арабский историк XII века Ибн аль Джаузи призывая приобретать знания писал: «Знай, что самый первый обман Иблиса над людьми – это то, что он отворачивает их от знания. Так как знание - это свет. А когда он (Иблис) гасит их светильники, он делает с ними во мраке все, что захочет». «Тальбис Иблис. 283».

Научное мировоззрение должно опираться на четко выраженный понятийный аппарат, в том числе, опирающийся на первоисточники. В соответствии с нашей темой необходимо определиться с двумя ключевыми понятиями: ислам и мусульманин.

В словаре можно прочитать, что «Ислам (араб., букв. - покорность), монотеистическая религия, одна из мировых религий (наряду с христианством и буддизмом), ее последователи - мусульмане... Основные догматы - поклонение единому богу - всемогущему Богу-Аллаху и почитание Мухаммеда (Да благословит Его Аллах и Приветствует) пророком - посланником Аллаха. Мусульмане верят в бессмертие души и загробную жизнь... Основные направления - суннизм и шиизм.

Коран, понимаемый мусульманами как предвечное, несотворенное «слово Божие», откровение, которое Бог, говорящий в Коране преимущественно от первого лица, как бы слово в слово продиктовал Мухаммаду через своего ангела Джibriла (Гавриила).

Вторым источником мусульманского вероучения является Сунна- священное предание. Это примеры из жизни Мухаммада как источник материала для решения религиозных, социально-политических, правовых проблем, возникающих перед мусульманской общиной. Сунна складывается из хадисов, повествующих о высказываниях Мухаммада по тому или иному конкретному поводу, его поступках или невысказанных одобрениях. Важнейший принцип ислама - строгий монотеизм, носящий абсолютный и безусловный характер...

Мусульманская община теоретически объединяет всех мусульман мира, независимо от их этнической и культурной принадлежности. Таким образом, принадлежность умме - основа самосознания мусульманина. В ней он осознает себя верующим, в ней же обретает социального и правового гаранта. Классический ислам в принципе не проводит национальных различий.

В откровении Бог через пророков дает людям Свой закон, следуя которому, они научатся различать добро и зло...» [8:2431-2432]. Разумное человечество давно освоило постулат: «Там, где нет справедливости, не может быть добра, а значит и мира». Для мусульман справедливость в подчинении своей воли, воли Аллаха, без всяческих посредников. «Мусульмане, приверженцы ислама» [8: 3730].

Противоречие в том, что суннитский ислам не признает посредников между Богом и человеком, имам или мулла - лишь предстоятель на общей молитве, которую может возглавить любой мусульманин, знающий Коран и следующий его предписанию. «О те, которые уверовали! Если вы будете бояться Аллаха, то Он одарит вас способностью различать истину и ложь, отпустит вам ваши прегрешения и простит вас. Воистину, Аллах обладает великой милостью [8: 8; 29]. О те, которые уверовали! Бойтесь Аллаха должным образом и умирайте не иначе, как будучи мусульманами! [8: 3; 102]. Крепко держитесь за вервь Аллаха и не разделяйтесь» [8: 3; 103].

Но мусульмане игнорируют эти постулаты. В исламе все верующие, независимо от своего социального статуса равны перед божественным законом и не могут делиться на группы, соперничающие, или враждующие между собой.

Религия Аллаха в соответствии с Кораном едина, и последователи этой религии названы одним именем мусульмане. Это имя выбрано не самими последователями, это имя выбрано даже не Пророком Мухаммедом, мир ему, оно было выбрано самим Создателем, Он их назвал – Мусульмане.

Аллах субханалохи ва тааля говорит в суре Семейство Имрана, аят 103: «Все вместе держитесь за вервь Аллаха и не разделяйтесь». Вервь Аллаха — это священный Коран. Если мусульмане схватятся за вервь Аллаха и не будут разделяться, Иншаалах, то они станут лидерами во многом, но сегодня положение мусульман такое, какое есть. По причине того, что они не следуют слову Аллаха, сегодня они разобщены как никогда раньше. В среде мусульман бытует вопросы, «Какому масхаду ты следуешь? Какому *тарикату* и *вирду* ты следуешь?». Такие вопросы звучат часто в мусульманской среде. И никто не задается вопросом: «Разве мусульманам это нужно?», но нет каждый озабочен выбором масхада, тариката, вирда и каждый думает, что он обязательно должен выбрать один из них, забывая, что умма на всех одна. Главная проблема мусульман заключается в потере духовного единства.

Современные мусульмане развешивают ярлыки друг на друга и каждый сам взял право решать у кого из них правильное вера, кто попадет в рай, а кто в ад.

Посещая разные мечети на территории Северного Кавказа, мы слышали проповеди имамов. Некоторые из этих людей, показались далекими от той веры, или от того ислама, частью которого мы себя отождествляем. Мы общались с ними достаточно, чтобы услышать то, что они хотели сказать, потому что пытались понять причины лежащие в основе их позиции. Однако, к однозначному выводу так и не пришли.

Нетрудно предположить, что произойдет, если мусульмане продолжат отгораживаться друг от друга. Этот путь чреват уничтожением уммы. Аллах в суре «Скот» Корана говорит: «Тем, кто дробит мусульман и разделяется на секты, Ты Мухаммед ни имеешь никакого отношения. Аллах им судья и позднее Он объявит им о том, что они совершали» [9: 6; 159]. То есть, разделять религию, создавать секты запрещено и об этом упоминается в нескольких местах в Коране. Аллах говорит в суре Румм «О верующие обращайтесь к Аллаху с раскаиванием, бойтесь Его, совершайте намаз и не пополняйте ряды многобожников, и не будьте из числа тех, кто разделит свою религию на разные группы. Противном случаи вас постигнет суровое наказание. И как только вы разрушите единства уммы, вы разрушите ислам» [9: 30; 31-32]. В священном Коране в нескольких местах говорится о братстве мусульманской уммы. Аллах говорит в суре «Пророки»: «По истине ваше братство единое целое. Я Господь ваш и поэтому поклоняйтесь лишь мне» [9: 21; 92]. Это же повторение идет и в других, нескольких сурах Корана, то есть, все верующие должны составлять единое братство. Аллах говорит в суре «Покаяние»: «Верующие мужчины и женщины – поддержка друг для друга» [9: 9; 71].

Итак, мужчины и женщины защитники и поддержка друг для друга. Видим ли мы это сегодня? Очень редко. Люди разделились на разные группы, и каждая из них думает, что именно она, это группа является лучшей, самой праведной, именно ее членам уготована дорога в рай.

Комплекс превосходства, ставший причиной изгнания дьявола из Рая проник в сердца верующих и сегодня мусульмане создали свои особые группы и секты. Несмотря на то, что это строго было запрещено Аллахом субханахои ва таала. Многие мусульмане попали в эту ловушку и сейчас ослеплены высокомерием, поверив в то, что именно их суфийский клан, или секта является превосходящей избранной. Но факт в том, что в исламе нет не кланов, не сект. И любая секта вне ислама.

Итак, название которой дал Аллах людям, поклоняющимся Ему – Мусульмане.

Мусульман, отличающихся по одежде, или по другим признаком внешнего вида, часто останавливают в аэропортах полицейские, чтобы спросить: «Какой ты мусульманин, к какой группе относишься?». Часто приходится отвечать, что ты просто мусульманин, что является абсолютной правдой. Пренебрежительное отношение к себе мусульмане заслужили отсутствием единства к Истине. А там, где нет добра, нет истины, а значит не может быть мира.

Заключение. Допустить не суфистское развитие ислама на Северном Кавказе, вероятно для властей кажется невозможным. Слишком сложным может оказаться диалог с объединенными под знаком ислама народами. Сегодня большинство сторонников мусульманской религии озабочены поисками материальных благ, забывая про духовно-нравственные ценности. Что можно определить как трансформацию ценностных модусов ислама в экстраполярных сообществах Северного Кавказа.

Знание происходящих на территории Северного Кавказа процессов будет способствовать научному и политическому прогнозированию по управлению кавказскими автономиями. А исследование опыта по управлению религиозными течениями на основе исторической методологии может оказаться полезным при корректировке региональной и национальной государственной политики России на Кавказе.

Культивирование традиционного суфизма в Северокавказском регионе России, его поддержка является важным ресурсом власти в управлении горскими мусульманскими народами. Дезинтегрирующие общественную мысль и вечно соперничающие между собой, за влияние над паствой и доверие административных органов, суфистские *тарикаты* – *вирды* податливы управлению, что и обусловило на протяжении двух веков терпимость к ним политической власти государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. М., Изд-во АН СССР, 1953, С.142.
2. Сигаури И.М. Очерки истории и государственного устройства чеченцев с древнейших времен. М., ИД «Русская жизнь», 1997, С.216.
3. Албогачиева М.С.-Г. Ингуши в XX веке: этнографические аспекты религиозных практик // Северный Кавказ: традиционное сельское сообщество – социальные роли, общественное мнение, властные отношения. СПб., 2007, с.75-128.
4. Сборник документов и материалов. Об Ингушетии и ингушах. XIX – XXI вв. Ростов-на-Дону: Южный издательский дом, 2020. С.375.
5. Гребенец Ф.С. Борга-Каш (Могила Борган-Хана) // ТВ. 1913. № 223.
6. Борусевич К.И. Сектанство среди ингушей // Этнографическое обозрение. Издание Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания. Антропологии и Этнографии. Кн. XVIII №3. Под ред. Н.А.Янчука. Москва, 1893, с.139-144.
7. Саламов Хамзат Ровзат. Нальчик 2004. С.30.
8. Большой энциклопедический словарь М.: Большая Российская энциклопедия, 1999-2000. С.2431-2432.
9. Коран (перевод Э.Кулиева). [Электронный ресурс]. – URL: <https://vkorane.info/koran-na-russkom-yazyke/> [13.11.2023]

BORIS XARSIEV

fəlsəfə elmləri namizədi,

Ç.E.Axriyev adına İnquş Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Dövlət Büdcə Müəssisəsinin Etnologiya şöbəsinin müdiri

XIX – XX ƏSRLƏRDƏ İNQUŞETİYADA İSLAMIN PROYEKSİYASI HAQQINDA

Göstərilən dövr ərzində nəzərdən keçirilən regionun dini inanclarının təhlili, Qafqaz təsəvvüfünün və onun təriqətlərinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi dövlət idarəçiliyi çərçivəsində regional səviyyədə yaranan müxtəlif münasibətlərin tənzimlənməsində köməkçi baza ola bilər.

Şimali Qafqazda İslamın qeyri-sufi inkişafını təsəvvür etmək, hakimiyyət strukturları üçün yəqin ki, imkansız görünür. İslam idarəçiliyi altında birləşmiş xalqlarla dialoq qurmaq çox çətin alına bilər. Bu gün müsəlman dini tərəfdarlarının əksəriyyəti mənəvi-əxlaqi dəyərləri unudaraq maddi sərvət axtarışı ilə məşğuldurlar ki, bu, Şimali Qafqazın ekstrapolyar icmalarında İslamın dəyər üslublarının transformasiyası kimi müəyyən edilə bilər.

Açar sözlər: İslam, müsəlman, sufizm, müridizm, Şimali Qafqaz, dini klanlar.

BORIS KHARSIEV

Candidate of Philosophical Sciences,

Head of the Department of Ethnology of the Ingush Research

Institute of Humanities named after Ch. Akhriev.

Republic of Ingushetia

ON THE QUESTION OF THE PROJECTION OF ISLAM IN INGUSHETIA IN THE XIX-XX CENTURIES

The analysis of knowledge about the religious beliefs of the region in question during this period, the identification of the features of Caucasian Sufism, its tariqas, can become an auxiliary base in regulating various relations arising at the regional level, within the framework of public administration.

It probably seems impossible for the authorities to allow a non-Sufi development of Islam in the North Caucasus. Dialogue with the peoples united under the sign of Islam may be too difficult. Today, most supporters of the Muslim religion are concerned with the search for material goods, preferring their spiritual and moral enrichment. What can be defined as the transformation of the value modes of Islam in the extrapolar communities of the North Caucasus.

Keywords: Islam, Muslim, Sufism, Muridism, North Caucasus, religious clans.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Əliyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

RƏNA ƏSƏDOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Tarix İnstitutu, Azərbaycan Universiteti

ORCID: 0000-0002-0310-6201

rena-beyler@gmail.com

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ İRƏVAN QUBERNİYASINDA DEMOQRAFİK DƏYİŞİKLİKLƏR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/43-47>

XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası Rusiya imperiyasının iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən bölgələrindən biri idi. Bu cəhət quberniyadakı əhalinin sayına, etno-demoqrafik proseslərə də güclü təsir göstərmişdi. Birinci dünya müharibəsi dövründə həm əhalinin sayında, həm də etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. Təqdim edilən məqalədə bu dəyişiklikləri izləmək, onun doğurduğu nəticələri araşdırmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Açar sözlər: İrəvan quberniyası, əhali, demoqrafik dəyişikliklər, ermənilərin köçürülməsi, azərbaycanlıların sıxışdırılması.

Giriş. XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanın qərb bölgəsində - İrəvan quberniyasında kapitalist münasibətlərinin inkişafı, yeni sənaye sahələrinin yaranması, ticarət əkinçiliyinin inkişafı sosial-iqtisadi həyata ciddi təsir göstərdi. Tiflis-Aleksandropol (Gümrü)-Qars və Aleksandropol-Uluxanlı-Culfa dəmir yolu xətləri çəkilməsindən sonra [1, s.145,147,152] Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusən də İrəvan quberniyasının dəmir yoluna yaxın ərazilərində iqtisadi həyatın canlanması baş verdi. Dəmir yolu stansiyaları tədricən sənaye ocaqlarına, mühüm ticarət mərkəzlərinə çevrilməyə başladı, şəhərlərin böyüməsi, əmtəə-pul münasibətlərinin kəndə nüfuz etməsi prosesi sürətləndi. XX əsrin ikinci onilliyində bu proseslərin daha da intensivləşməsi [2] fonunda İrəvan şəhərində və İrəvan quberniyasında həm ümumi əhali sayının artımı sürətləndi, həm də quberniya əhalisinin etnik tərkibində digər xalqların nümayəndələrinin sayının artması baş verdi.

Doğrudur, bu göstəricilərə görə bəhs olunan dövrdə quberniya mərkəzi olan İrəvan şəhəri Qafqaz diyarının başlıca sənaye mərkəzi olan Bakı şəhərindən əsaslı şəkildə geri qalırdı, lakin İrəvan quberniyasının əhalisi də bəhs edilən sürətlə çoxalırdı. XIX əsrin sonlarına doğru, xüsusən də XX əsrin ilk onilliklərində İrəvan quberniyası, o cümlədən də eyni adlı qəza çoxmillətli regiona çevrildi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsinə və dövrünə aid statistik toplulardakı [3-7] məlumatlar bunu aydın şəkildə göstərir.

“1914-cü il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1913-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan şəhərinin və İrəvan qəzasının birlikdə əhalisinin etnik tərkibi çoxmillətli idi. Həmin vaxt İrəvan qəzasında, İrəvan şəhəri ilə birlikdə 202229 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların 103919 nəfəri (51,4 faizi) müsəlman şiə və müsəlman sünni, yəni azərbaycanlı, 11357 nəfəri (5,6 faizi) müsəlman və yezidi kürd, 1809 nəfəri (0,9 faizi) rus, 80631 nəfəri (39,9 faizi) erməni, qalanları da qaraçı, yəhudi və digər xalqların nümayəndələri idilər [3, отд. стат., с.130-133].

“1915-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan qəzasında əhalinin etnik tərkibi çoxmillətli olaraq qalırdı. Həmin vaxt İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri ilə birlikdə) 176592 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların 90302 nəfəri (51,1 faizi) müsəlman, yəni azərbaycanlı, 2379 nəfəri (1,3 faizi) rus, 73731 nəfəri (41,7 faizi) erməni, 6369 nəfəri (3,6 faizi) müsəlman və yezidi kürd, qalan az sayda əhali isə qaraçı, yəhudi və digər xalqların nümayəndələri idilər [4, отд. стат., с.250-253].

1913-cü və 1914-cü illərin etno-demoqrafik göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri ilə birlikdə) müharibədən əvvəlki il ərzində azərbaycanlı əhalinin sayı 10 min, ermənilərin sayı 7 min, kürdlərin sayı 5 min nəfər azalmış, yalnız rusların sayı 0,6 min nəfərə qədər

artmışdı. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri ilə birlikdə) əhalinin yarısından çoxunu azərbaycanlı əhali təşkil etməkdə idi.

“1916-cı il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1915-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan qəzasında əhalinin etnik tərkibi çoxmillətli olaraq qalırdı. Həmin vaxt İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri ilə birlikdə) 174479 nəfər yaşayırdı ki, onların 89950 nəfəri (51,6 faizi) müsəlman, yəni azərbaycanlı, 2218 nəfəri (1,3 faizi) rus, 75332 nəfəri (43,2 faizi) erməni, 3485 nəfəri (2 faizi) kürd, qalanları da qaraçı, yəhudi və digər xalqların nümayəndələri idilər [5, отд. стат., с.46-49].

1914-cü və 1915-ci illərin etno-demoqrafik göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri ilə birlikdə) müharibənin birinci ili ərzində azərbaycanlı və rus əhalisinin sayında ciddi dəyişiklik olmamış, kürdlərin sayının azalması davam etmiş, yalnız ermənilərin sayı 2 min nəfərə qədər artmışdı.

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, Birinci dünya müharibəsinin başlandığı 1914-cü il ərzində İrəvan qəzasında əhalinin ümumi sayı 2113 nəfər azalmışdı ki, bu azalmanın da əhəmiyyətli hissəsi kürd əhalinin payına düşürdü. Həmin il azərbaycanlı əhalinin sayı 352 nəfər azalmış, əksinə erməni əhalinin sayı 1601 nəfər artmışdı. Əhalinin tərkibindəki bu dəyişikliyin səbəbi Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların başlanması ilə əlaqədar cəbhəyə yaxın bölgələrdən erməni ailələrinin Cənubi Qafqazın içərilərinə, o cümlədən İrəvan qəzasına köçüb yerləşməsindən qaynaqlanırdı. Azərbaycanlı və müsəlman kürd əhalinin sayının azalması isə İrəvan müharibə başlandıqdan sonra quberniyasında qatı erməni millətçiliyinin yenidən baş qaldırması ilə bağlı idi.

“1917-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan qəzasında əhalinin sayı azalmağa davam edirdi. Həmin vaxt İrəvan qəzasında 154331 nəfər yaşayırdı ki, onların 74227 nəfəri (48,1 faizi) azərbaycanlı, 1435 nəfəri (0,9 faizi) rus, 69650 nəfəri (45,1 faizi) erməni, 6724 nəfəri (4,4 faizi) kürd, qalanları da qaraçı, yəhudi və digər xalqların nümayəndələri idilər [6, отд. стат., с.218-221].

Bu statistik göstəricilərdən aydın olur ki, İrəvan qəzasında Birinci dünya müharibəsinin ikinci ili boyunca, yəni 1915-ci il yanvarın 1-dən 1916-cı il yanvarın 1-nə kimi əhalinin ümumi sayı 20148 nəfər azalmışdı. Bu da başlıca olaraq, azərbaycanlı əhalinin sayında 15723 nəfər azalma ilə əlaqədar idi. Faiz etibarı ilə də azərbaycanlıların sayı 1915-ci il ərzində 3,5 faizə qədər azalmışdı. 1915-ci il boyunca İrəvan qəzasında erməni əhalinin sayı 4081 nəfər azalmışdı. Bu da İrəvan qəzasına daha öncə köçmüş ermənilərin daha təhlükəsiz və yaşayış üçün əlverişli saydıqları Tiflis, Bakı kimi şəhərlərə köçmələri ilə bağlı idi. Həmin il kürdlərin sayında da ciddi dəyişiklik olmuş, lakin azərbaycanlı və erməni əhalidən fərqli olaraq, onların sayı 3239 nəfər artmışdı. Əhalinin tərkibindəki bu dəyişikliyin səbəbi Qafqaz cəbhəsində kürdlərin kompakt yaşadığı bölgələrdə hərbi əməliyyatların genişlənməsi ilə əlaqədar cəbhəyə yaxın bölgələrdən kürd ailələrinin Cənubi Qafqazın içərilərinə, o cümlədən İrəvan qəzasına köçüb yerləşməsi ilə birbaşa bağlı idi.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsi və dövründə bütövlükdə İrəvan quberniyasında əhalinin sayında və etnik tərkibində önəmli dəyişikliklər baş vermişdi. “Qafqaz təqvimi”nin 1914, 1915, 1916 və 1917-ci illər üçün toplularının statistika bölmələrindəki məlumatlar əsasında tərtib edilmiş 1 saylı cədvəldə Birinci dünya müharibəsi və dövründə İrəvan quberniyasında əhalinin sayında və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər əks olunmuşdur.

1 saylı cədvəl.

İrəvan quberniyasında əhalinin sayı və etnik tərkibi

illər	cəmi	O cümlədən				
		azərbaycanlı	erməni	rus	kürd	digər
1913	1071560	384348	607717	14875	56659	7961
1914	1044097	372823	600279	16408	51133	3454
1915	1065914	382121	613559	16161	47828	6245
1916	1120242	379582	669711	16103	48555	6291

Cədvəldən aydın olur ki, 1913-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan quberniyasında etno-demoqrafik vəziyyət faiz göstəricisi ilə ifadədə aşağıdakı kimi idi: əhalinin ümumi sayında azərbaycanlıların payı 35,9 faiz, ermənilər 56,7 faiz, kürdlər 5,3 faiz, ruslar 1,4 faiz təşkil edirdi. Yerdə qalan azsaylı əhali isə yəhudi, qaraçı və digərləri idilər [3, отд. стат., с.130-135].

Bu əvvəlki onilliklərlə müqayisədə çox böyük artım idi. Belə ki, 1886-cı ilə aid statistik məlumatlara görə, İrəvan quberniyasında 670405 nəfər, 1897-ci ildə 829550 nəfər əhali yaşamışdı, yəni müqayisə edilən 11 il ərzində 159145 nəfər çoxalmışdı ki, bu da faizlə Qafqaz üzrə ən yüksək göstərici idi [7, с.32-35]. 1897-ci ildən 1902-ci ilə kimi də İrəvan quberniyasında əhalinin sayı yüksək sürətlə artmaqda davam etmiş və 891058 nəfərə çatmışdı [7, с.44-45]. Bu artımın başlıca səbəbi Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərində erməni qiyamlarının yatırılması ilə bağlı oradan erməni qaçqınların kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza, xüsusən İrəvan quberniyasına köçüb yerləşməsi idi.

Bütövlükdə isə, Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində 27 il əvvələ nisbətən, yəni 1886-cı ildən keçən müddət ərzində İrəvan quberniyası əhalisinin ümumi sayı 401155 nəfər artmışdı ki, bu artımda erməni qaçqınlarının köçü mühüm yer tuturdu.

1913-cü il ərzində İrəvan quberniyasında etno-demoqrafik vəziyyətdə müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. 1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, quberniya əhalisinin sayında əvvəlki 30 ildə ardıcıl davam etmiş artım dinamikası dayanmış, əks proses baş vermişdi. 1 saylı cədvəldən göründüyü kimi 1913-cü il boyunca İrəvan quberniyasında əhalinin sayı 27463 nəfər azalmışdı. Bu statistik göstəricilərdən aydın olur ki, İrəvan quberniyasında 1914-cü ilin əvvəlində azərbaycanlı, erməni və kürd əhalinin sayında azalma olmuş, yalnız rusların sayında 1533 nəfərlik artım olmuşdu.

1915-ci il yanvarın 1-nə olan statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, İrəvan quberniyasında əhalinin sayı da, etnik tərkibi də 2 il əvvəlki göstəricilərə yaxın olmuşdu. Həmin vaxt quberniya əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi: azərbaycanlılar 35,9 faiz, ermənilər 57,6 faiz, kürdlər 4,5 faiz, ruslar 1,5 faiz. Bu göstəricilərə görə, 1915-ci ildə 1913-cü ilə nisbətən yalnız ermənilərin sayı 1 faizə qədər artmışdı.

“1917-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan quberniyasında əhalinin sayında bir il ərzində 54328 nəfər artım olmuşdu. Bu da azərbaycanlı əhalinin həmin müddətdə 2539 nəfər azalması fonunda erməni əhalisinin 56152 nəfər artması hesabına baş vermişdi [6, отд. стат., с.216-221]. İrəvan quberniyasında əhalinin etnik tərkibində aşağıdakı dəyişiklik baş vermişdi: həmin vaxt ərzində azərbaycanlı əhalinin sayı 33,9 faizə düşmüş və ya 2 faiz geriləmiş, ermənilərin sayı isə əksinə 2,1 faiz artaraq 59,8 faizə yüksəlmişdi. Həmin vaxt ruslar ümumi əhalinin 1,4 faizini, kürdlər isə 4,3 faizini təşkil etmişdilər ki, bu da onların faiz göstəricilərində ciddi dəyişiklik olmadığını əks etdirirdi.

1 saylı cədvəldəki statistik göstəricilərdən aydın olur ki, İrəvan quberniyasında 1913-cü ilə nisbətən 1916-cı ildə Birinci dünya müharibəsi ilə əlaqədar əhalinin sayında və etnik tərkibində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdi. 1913-cü ildən 1916-cı ilə kimi əhalinin ümumi sayı 48664 nəfər çoxalmışdı ki, bu da azərbaycanlı və kürd əhalinin azalması fonunda, erməni əhalinin təbii artması hesabına deyil, erməni qaçqınların köçü hesabına, yəni mexaniki olaraq 61994 nəfər artması ilə birbaşa bağlı idi. Çünki həmin müddətdə azərbaycanlı əhalinin sayı 4766 nəfər, kürd əhalinin sayı 8104 nəfər azalmışdı.

Quberniyada yaşayan erməni ailələri bu regiona əsasən XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarından etibarən köçürülməyə başlanmışdı. Bu erməni ailələri başlıca olaraq Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasından köçürülərək keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində məskunlaşdırılmışdılar. XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən İrəvan quberniyasında ermənilərin sayı yenidən sürətlə artmağa başlamışdı ki, bu da artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərində erməni qiyamlarının yatırılması ilə bağlı oradan erməni qaçqınların kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza, o cümlədən xüsusən İrəvan quberniyasına köçüb yerləşmələri ilə bağlı idi.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində rus əhalisinin sayında da artım müşahidə edilirdi. Bu dövrdə rus ailələrinin daha çox Cənubi Qafqaz dəmir yolunun quberniyadan keçən xətləri boyunca məskunlaşması baş verirdi. Onların əsas məşğuliyyəti taxılçılıq, heyvandarlıq, bağçılıq və qismən də yükdaşıma idi.

Ümumiyyətlə, rusların Cənubi Qafqaza, o cümlədən İrəvan bölgəsinə kütləvi köçürülməsi XIX əsrin 30-cu illərindən başlanmışdı. Həmin vaxt çar hakimiyyəti nümayəndələri bir qayda olaraq mərkəzi quberniyalarda yaşayan və rəsmi kilsə ilə münasibətdə olan təriqətçiləri köçürməyə üstünlük verirdi [8, c.49]. Təriqətçi olmayan, rəsmi sənədlərdə dini etiqadı pravoslav kimi qeyd edilən rus əhalisinin Cənubi Qafqaza, o cümlədən sonradan İrəvan quberniyasına aid ediləcək ərazilərə köçürülməsi daha sonrakı onilliklərdə həyata keçirilməyə başlanmışdı. Lakin həmin dövrdə Qafqaz diyarında torpaq quruluşunun nizamlanmaması səbəbindən, həmçinin yerli azərbaycanlı əhalinin torpağa tələbatının ödənilməsini qaydaya salmadan, rus əhalisinin geniş miqyasda köçürülməsini təşkil etmək mümkün olmadı. Yalnız XX əsrin əvvəllərindən etibarən, İrəvan quberniyasına rus əhalisinin köçürülməsi istiqamətində addımlar atıldı. Bu regiona rus ailələri Rusiyanın Avropa hissəsindən, xüsusən də Poltava, Çerniqov, Xarkov quberniyalarından və Kuban vilayətindən köçürülüb yerləşdirildi [8, c.349]. Artıq Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində İrəvan quberniyasında yaşayan rus ailələrinin yarısından çoxunu sonradan köçürülmüş pravoslav ailələri təşkil edirdi. 1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan quberniyasında 16408 nəfər rus yaşayırdı ki, onların da 9453 nəfəri pravoslav, 6955 nəfəri təriqətçi idi [4, отд. стат., с.250-253].

Çar Rusiyanın yeritdiyi milli müstəmləkəçilik siyasətinə görə, türk-müsəlman əhali etibarsız hesab edilir və döyüşən orduya xidmətə cəlb edilmirdi. Lakin müharibə başladıqdan az sonra cəbhələrdə ağır insan itkiləri Rusiya hakimiyyətini məcbur etdi ki, hərbi xidmətə çağırışla bağlı siyasətində qismən dəyişiklik etsin. Çar II Nikolayın 25 iyun 1916-cı il tarixli fərmanı ilə Rusiya imperiyasında hazırkı müharibə müddətində hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilən şəxslərin müsadirə qaydasında cəbhəarxası işlərə cəlb edilməsinə başlandı. Bu fərmana uyğun olaraq, imperiyada yaşayan və xristian olmayan “qeyri-xalqlar”ın 18-43 yaşında sağlam kişiləri cəbhəarxası işlər üçün səfərbərliyə alındı. Qafqaz canişinliyi tərəfindən bu fərmanın icrası gedişində 1916-cı il ərzində Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlı kənd əhalisinin əmək qabiliyyətli hissəsinin 30 faizi təsərrüfat işlərindən zorla ayrıldı, istehkam və digər müdafiə xarakterli tikinti işlərinə, hərbi təyinatlı yüklərin daşınması, yüklənməsi və boşaldılması işinə cəlb edildi [2, s.87]. Müharibə başladıqdan sonrakı dövrdə azərbaycanlı və müsəlman kürd əhalinin sayındakı azalmanın əsas səbəbi də bu idi.

1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, İrəvan quberniyasında 570 nəfər yəhudi, 693 nəfər qaraçı yaşayırdı [6, отд. стат., с.220-221] ki, bu göstəriciyə görə İrəvan quberniyası Cənubi Qafqazın digər quberniyalarından geri qalırdı.

Nəticə. 1913-1916-cı ilə aid statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Birinci dünya müharibəsinin başlanmasından sonra keçən müddət ərzində İrəvan quberniyasında davamlı olaraq əhalinin yarıya qədərini azərbaycanlılar təşkil etməkdə idi. Eyni zamanda rus əhalinin sayında müharibə dövründə hərbi səfərbərliklə əlaqədar azalma olmuşdu. Erməni əhalisinin sayında isə müharibə dövründə hərbi səfərbərliyə baxmayaraq azalma baş verməmiş, əksinə artım baş vermişdi. Bu da Şərqi Anadoludan qaçqın düşən erməni ailələrin quberniyada yerləşdirilməsi hesabına idi.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Əliyev Q.Ə. Qafqazda nəqliyyatın inkişafı. Bakı: “Turxan” NPB, 2019, 400 s.
2. Əsədova R.B. Birinci dünya müharibəsi və Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: “Turxan” NPB, 2015, 200 s.

Rus dilində

3. Кавказский календарь на 1914 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1913, отд. Статистический, с.130-133.
4. Кавказский календарь на 1915 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1914, отд. Статистический, с.228-233.
5. Кавказский календарь на 1916 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1915, отд. Статистический, с.102-105.
6. Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1916, отд. Статистический, с.190-193.

7. Кавказский календарь на 1903 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1902, отд. Статистический, с.22-41; 32-35; 44-45.
8. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье: 30-е годы XIX – начало XX в. М., «Наука», 1982, 310 с.

РЕНА АСАДОВА

*кандидат исторических наук, доцент Института истории НАНА,
Азербайджанский Университет*

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПЕРЕМЕНЫ В ЭРИВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В начале XX века Эриванская губерния была одним из экономически быстро развивающихся регионов Российской империи. Этот аспект оказал сильное влияние на численность населения и на этнодемографические процессы в губернии. В годы Первой мировой войны произошли серьезные изменения как в численности населения, так и в этническом составе. Цель представленной статьи – проследить за этими изменениями и исследовать их последствия.

Ключевые слова: Эриванская губерния, население, демографические изменения, переселение армян, притеснение азербайджанцев.

RENA ASADOVA

*PhD in history, associate professor ANAS Institute of History,
Azerbaijan University*

DEMOGRAPHIC CHANGES IN ERIVAN PROVINCE DURING THE YEARS FIRST WORLD WAR

At the beginning of the 20th century, the Erivan province was one of the economically rapidly developing regions of the Russian Empire. This aspect had a strong impact on the population and ethno-demographic processes in the province. During the First World War there were major changes in both population and ethnic composition. The purpose of this article is to follow these changes and explore their consequences.

Keywords: Erivan province, population, demographic changes, resettlement of Armenians, oppression of Azerbaijanis.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
haciye.i1951@gmail.com

BEHBUD AĞA ŞAHTAXTINSKININ DÖVLƏTÇİLİK VƏ DİPLOMATİK FƏALİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/48-57>

Məqalədə Behbud ağa Şahtaxtinskini həyatının ilk illərinə diqqət yetirilmiş, çətin həyat yolu keçmiş, lakin əməksevərliyi və inadlı mübarizəsi nəticəsində adi fəhləlikdən hüquq müdafiəçisinə, peşəkar inqilabçı kimi formalaşmasına yüksəlmişdir. Milli bolşevik kimi fəaliyyət göstərmiş, “Hümmət” təşkilatının yaradılmasında və inkişafında fəal iştirak etmişdir. Bolşevik ideyaları uğrunda mübarizəyə qoşulsa da, ölkənin milli maraqlarını həmişə müdafiə etmiş, bir müddət məsul və şəərəfli vəzifələrdə işləmiş, Nəriman Nərimanovun yaxın silahdaşlarından biri olmuşdur. RSFSR-lə bağlanan müqavilənin əsas iştirakçısı olmuş, Türkiyə ilə Rusiya arasında Moskva müqaviləsinin bağlanmasında, Naxçıvanın muxtariyyət statusu əldə etməsində, Qars müqaviləsinin işində fəal iştirak etmiş və tarixi xidmətlər göstərmişdir.

Açar sözlər: Nəriman Nərimanov, Behbud ağa Şahtaxtinski, Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, dövlətçilik, diplomatik fəaliyyəti, muxtariyyət.

Giriş. Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində mühüm rol oynamış Kəngərli, Naxçıvan-skilər, Təhmasiblər, Bektaşilər öz görkəmli yetirmələri ilə həmişə diqqəti cəlb etmişlər. Belə tanınmış soylardan biri də Şahtaxtinskilərdir. Ölkəmizdə elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin, parlamentarizmin, dövlət quruculuğunun, diplomatik işin və hər b sənətinin inkişafında Şahtaxtinskilərin xüsusi yeri və böyük xidmətləri vardır. Son iki əsrdən artıq bir dövrdə Azərbaycana İsa Sultan Şahtaxtinski, Məhəmmədəğa Şahtaxtli, Əbülfəz Şahtaxtinski, Leyla xanım Şahtaxtinskaya, Baxşəli ağa Şahtaxtinski, Həmid bəy Şahtaxtinski, Həbibulla Şahtaxtinski, Elmira xanım Şahtaxtinskaya, Toğrul Şahtaxtinski, Məhəmməd Şahtaxtinski, Aleksis Şahtaxtinski və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmiş bu məşhur nəsil [28, s.3] ictimai həyatın bir sıra sahələrində misilsiz xidmətlər göstərmiş, böyük, sanballı töhfələr vermişdir. Fəaliyyət göstərdikləri bütün dövrlərdə Şahtaxtinskilər fədakarlıqlar göstərmiş, Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi uğrunda mrd mübarizlər olmuşlar.

Şahtaxtinski sülaləsinə ad-san qazandırmış, Azərbaycana baş ucalığı gətirmiş nümayəndələrindən biri olan Behbud ağa Şahtaxtinskini də xüsusi yeri vardır. Bu görkəmli dövlət xadimi diplomat, ensiklopedik bilik sahibi, millətinin cəsərtli müdafiəçisi, tanınmış publisist, mükəmməl siyasi məqalələr müəllifi, qətiyyətli və qorxmaz azərbaycanlı kimi geniş şöhrət qazanmışdır.

Behbud ağa Şahtaxtinskini həyatının ilk illəri. Behbud ağa Əliaga oğlu Şahtaxtinski 1881-ci ildə İrəvan quberniyasının Şəhur-Dərələyəz qəzasının Şahtaxtli kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur [8, v.1]. O, kənd məktəbini bitirdikdən sonra işləmək üçün Bakıya gəlmiş, fəhlə sinfinin sıralarına daxil olmuş, ictimai-siyasi həyatda iştirak etmişdi.

Behbud ağa Şahtaxtinski həyatının bu dövrü haqqında öz tərcümeyi halında yazmışdı: “Mən keçmiş hökumətin təsdiq etmədiyi bəy təbəqəsindən çıxmışam. Atamın on iki desyatın torpağı var idi, özü becərirdi, elə kasıb idi ki, dörd oğlu kənd məktəbindən başqa heç bir məktəbə daxil ola bilməmişdi. 1895-ci ildə “İran” paroxodunda xidmətçi işləmişəm. 1896-cı ildə isə müxtəlif müsəlman kontor və dükanlarında qulluq etmişəm. 1907-ci ildə mən jurnalistika ilə məşğul olmağa başladım” [8, v.15 arx.].

XX əsrin əvvəlində fəhlə sinfi sıralarında olan B.Şahtaxtinski Bakı dəftərxana işçi birliyinin yaranmasında və formalaşmasında fəal iştirak etmiş və bu ittifaq bağlanana qədər o, dövlət idarə işçiləri birliyi idarə heyətinin üzvü olmuşdu [8, v.22].

Bakıda fəhlə hərəkatı genişlənmiş, siyasi tətillər və nümayişlər artmış, 1903-cü ilin ümumi tətili, 1904-cü ildə Bakının fəhlələri ilə kapitalistlər arasında kollektiv müqavilənin (“Mazut Konsti-

tusiyası”) bağlanması B.Şahtaxtinskiyin proletar sinfi şüurunun, siyasi tərbiyəsinin, döyüş təcrübəsinin və inqilabi fəallığının artmasına güclü təsir etmişdi [24, s.21].

B.Şahtaxtinski bu dövrdə Bakı kontor qulluqçuları ittifaqında xəzinədar işləmiş, eyni zamanda elmi biliyinin artırılması ilə məşğul olmuş və hüquq müdafiəçisi olmuşdu [15, s.158].

XX əsrin əvvəllərində Bakı fəhlələri arasında olan qeyri azərbaycanlılar təşkilatlanır, azərbaycanlılar isə kənarda qalırdılar. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan ziyalılarından N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, S.M.Əfəndiyev, M.Mövsümov və b. 1904-cü ilin oktyabrında müsəlman dünyasında ilk sosial-demokrat təmayüllü “Hümmət” (Güc) təşkilatını yaratdı [17, s.221]. Hümmətçilər Bakı şəhər fəhlələrinin ən az yarısını təşkil edən azərbaycanlılar arasında inqilabi və siyasi iş aparmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

Azərbaycanlı fəhlələri inqilabi hərəkata cəlb etmək sahəsində “Hümmət” təşkilatı böyük iş aparırdı. Azərbaycanlı fəhlələr arasında inqilabi ideyaları yaymaq üçün 1904-cü ilin oktyabrında “Hümmət” qəzetini çıxarmağa başladılar. Bu, Azərbaycan dilində ilk bolşevik tipli fəhlə qəzeti idi. “Hümmət” qəzeti qısa müddət ərzində öz ideyaları ilə mübarizədə N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyevlə yanaşı olaraq, B.Sərdarov, H.Sultanov, D.Bünyadzadə və B.Şahtaxtinskidən ibarət peşəkar inqilabçılar dəstəsi yetişdirdi [24, s.22]. Onlar Azərbaycan xalqının demokratik azadlıqlar əldə etməsinə çalışır, mənfur çar məmurlarının özbaşınalıqlarına qarşı çıxır, milli hüquq bərabərliyinin, bərabər seçki hüququnun təmin edilməsini tələb edir, milli-azadlıq hərəkatının genişləndirilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. 1905-ci ildə “Hümmət” qəzetinin nəşri qadağan edildikdən sonra bu peşəkar inqilabçılar öz fəaliyyətlərini müxtəlif yollarla davam etdirdilər.

Behbud ağa Şahtaxtinski 1904-1907-ci illərdə “Şərqi-Rus” qəzetinin Bakı nümayəndəsi, 1907-1918-ci illərdə isə jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, müxtəlif mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1912-1913-cü illərdə isə “Baraban” adlı həftəlik yumoristik jurnalın (rus dilində) redaktoru olmuş, məqalələr yazmışdır.

Behbud ağa Şahtaxtinskiyin siyasi fəaliyyəti. 1917-ci il Fevral burjua inqilabından sonra yaranmış şəraitdən faydalanan “Hümmət” partiyası 1917-ci il martın 3-də öz fəaliyyətini bərpa etdi [23]. Martın ortalarında “Hümmət” təşkilatının ümumi yığıncağında “Hümmət”in rəhbər heyəti seçildi: N.Nərimanov (sədr), üzvlər – H.Sultanov, B.Sərdarov, B.Şahtaxtinski, S.M.Əfəndiyev və b. 1917-ci il dekabrın 17-də “Hümmət” təşkilatının qurultayı toplaşdı. Qurultayda hakimiyyət, fəhlə nəzarəti məsələləri, torpaq məsələsi və milli məsələ, partiya nizamnaməsi, təşkilat işi müzakirə olundu. Qurultay “Hümmət”in MK-sını seçdi. Onun heyətinə D.Bünyadzadə, M.İsrafilbəyov, M.Məmməd-yarov, N.Nərimanov, B.Sərdarov, H.Sultanov, B.Şahtaxtinski, S.M.Əfəndiyev və b. daxil oldular. N.Nərimanov MK-nın sədri, D.Bünyadzadə isə katib seçildi [1, s.348].

1918-ci il yanvarın 7-də “Hümmət” təşkilatının M.İsrafilbəyov (sədr), H.Sultanov və B.Şahtaxtinski (müavinlər), D.Bünyadzadə (katib) və İ.Məmməd-zadədən (xəzinədar) ibarət yenidən seçilən Mərkəzi Komitəsi kütlələr arasında fəaliyyətini daha da genişləndirdi.

Bakı Xalq Komissarlarının hakimiyyəti dövründə B.Şahtaxtinski əsasən “Hümmət” təşkilatının üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş, Kəndli Deputatları Sovetinin yaradılması işində iştirak etmişdi. O, N.Nərimanovla birlikdə Kəndli Deputatlar Sovetlərinin İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə seçilmişdi. 1918-ci ilin mayında keçirilən Bakı Qəzası Kəndli Deputatları Sovetinin qurultayı 15 nəfərdən ibarət İcraiyyə Komitəsini seçdi ki, B.Şahtaxtinski də onun tərkibində idi.

Haqlı olaraq qeyd edilir ki, B.Şahtaxtinskiyin Bakı XKS dövründəki fəaliyyətinə “Hümmət” təşkilatındakı fəaliyyəti kontekstindən kənarda baxmaq düzgün deyildir. Bir bolşevik kimi o, Azərbaycanın gələcəyini Sovet hakimiyyətindən kənarda təsəvvür etmədiyindən Bakı XKS-nin siyasətinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmiş, hətta Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etmək üçün hərbi əməliyyatlar apararkən, o bolşevik hakimiyyətini qorumaq üçün fəaliyyət göstərmişdi [24, s.29].

1918-ci il aprelin 25-də Bakı XKS yarandıqdan sonra onun aparatında işləməyə başlayan B.Şahtaxtinski əksinqilabla mübarizə adlanan komissiyada məsul vəzifədə çalışır.

1918-ci ilin iyununda N.Nərimanovun xəstəliyi ilə əlaqədar “Hümmət”in ümumi yığıncağı təşkilatın yeni heyətini seçmiş, iyunun 11-də isə keçirilən iclasda B.Şahtaxtinski sədr, B.Aşırov müavin, D.Bünyadzadə katib seçildilər [1, s.382-383]. B.Şahtaxtinskiyin sədr seçilməsi onun bolşevik

xadimləri arasında olan yüksək nüfuzundan xəbər verirdi. B.Şahtaxtinski "Hümmət"ə sədrlik etdiyi qısa bir dövr ərzində Azərbaycanda bir sıra mühüm hərbi-siyasi dəyişikliklər baş verdi. Həmin dövr B.Şahtaxtinski həyatında ən dramatik və təzadlı hadisələrlə əlaqədardır.

Bu bir faktdır ki, Qafqaz İslam Ordusunun Bakıda Sovet hakimiyyəti yığılarkən B.Şahtaxtinski başçılıq etdiyi hümmətçilər anti-Azərbaycan mövqeyində dayanaraq bolşevik-daşnak Bakı sovetinin müdafiəçiləri sırasında çıxış etmişdilər.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhəri Qafqaz-İslam Ordusu tərəfindən azad edilərkən bir sıra tanınmış kommunistlərlə yanaşı B.Şahtaxtinski də həbs edilmişdi. Özü bu barədə yazır: "Türklərin hücumu zamanı mən Saray kəndində həbs olundum və Gəncə həbsxanasına aparıldım. Həbsxanada 11 gün qaldıqdan sonra azad olundum. Azad edildikdən iki ay yarım sonra Bakıya gedib ailəmi götürməyə və Bakını tərk etməyə icazə verilmişdi" [8, v.15].

1918-ci ilin dekabrında Naxçıvana gələn B.Şahtaxtinski 1920-ci ilin yayına qədər burada ağır şəraitdə yaşamış və fəaliyyət göstərmişdi. O, Naxçıvanda ictimai fəaliyyətlə yanaşı "Hümmət" təşkilatının bölgədəki qrupun fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdu. Naxçıvanın bu dövr vəziyyəti çətin və mürəkkəb idi. Sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, erməni daşnaklarının mütəmadi olaraq Naxçıvana basqınları, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirməsi əhalini və Naxçıvan başbilənlərini müxtəlif addımlar atmağa sövq edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özünün düşdüyü vəziyyət, Zəngəzurda erməni qaniçənlərinin at oynatmaları onların Naxçıvana lazımı kömək göstərməsinə imkan vermirdi. Ona görə də Cəfərqulu xan, Tağı bəy Səfiyev və onların tərəfdarları İran ilə birləşməyi, Böyük xan, Xəlil bəy və onların tərəfdarları Türkiyə ilə birləşməyi tələb edirdilər. Mirzəlibəy Bektəşov, Nəcəfqulu Nəcəfov, Əhməd Əzimov və başqaları Naxçıvanın istiqlaliyyət yolunu Sovet Rusiyasında, Sovet hakimiyyətində görürdü. B.Şahtaxtinski üçüncü qüvvələrlə birləşərək Naxçıvanı düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarmağa çalışırdı.

Naxçıvan Qaçqınlar Komitəsinin sədri kimi fəaliyyət göstərən Behbud ağa Şahtaxtinski bölgədəki qaçqınların yerləşdirilməsi, onların ərzaqla təmin edilməsi ilə məşğul olmuş, vəziyyəti sabitləşdirə bilmişdi [18]. Qaçqınlar Komitəsinin sədri olmaqla yanaşı B.Şahtaxtinski Naxçıvanda ictimai-təminat, mühacirlərə kömək komissiyasında, sonra isə sahipsiz uşaqlar evinin direktoru vəzifəsində də çalışmışdı [19, s.18].

Naxçıvanın həm özünün qarşılaşdığı vəziyyət, həm də İrəvan, Zəngəzur, Vedibasar və Dərələyəzdən qovulmuş 500 min müsəlman qaçqının böyük bir hissəsinin Naxçıvana gəlməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmişdi.

B.Şahtaxtinski 1919-cu ilin sonunda general-qubernatora göndərdiyi məktubda qaçqınların sayının 39.005 nəfər olduğunu yazmışdı [31, v.3]. Behbud ağa yurd-yuvalarından didərgin düşmüş soydaşlarının maddi təchizatı, onların yerləşdirilməsi sahəsində əlindən gələni edirdi. Onun səyi nəticəsində 15 min qaçqın qəza mərkəzlərində və bir sıra kəndlərdə açılmış pulsuz yeməxanalara təhkim olunmuş, Naxçıvan, Şərur və Ordubadda yetim qalmış uşaqlar üçün uşaq evləri açılmışdı.

B.Şahtaxtinski Naxçıvan İnqilab Komitəsi ilə birlikdə Təbriz şəhərində Naxçıvanın ticarət nümayəndəliyini yaratmış, qaçqınları çörəklə, ev əşyaları ilə təmin etmək üçün Azərbaycan hökumətinə, RSFSR hökumətinə, Təbriz, Xoy hakiminə, Maku sərdarına müraciət edir, iqtisadi və ticarət əlaqələrini möhkəmləndirməyə çalışırdı.

Qaçqınlara müəyyən yardımlar edilsə də bu tələbatı tam ödəmirdi. Azərbaycanın Ermənistan-dakı diplomatik nümayəndəliyi qaçqınlara müxtəlif yardımlar edirdi. Diplomantik nümayəndə M.X.Tekinski hərbi attaşesini iki dəfə Naxçıvana göndərmiş və 400 min manat yardım etmişdi. Azərbaycan Xarici İşlər Komissarlığı qaçqınlara yardım üçün Naxçıvan Milli Şurasına 400 min manat vəsait versə də, bu məbləğ onların ehtiyacını ödəmirdi. Bununla belə, B.Şahtaxtinski həyata keçirdiyi genişmiqyaslı işlər, qaçqınlıq nəticəsində sahipsiz qalmış uşaqları qoruyub saxlaya bilən uşaq evinin yaradılması ilə problemin qismən də olsa həllinə nail olmuşdu.

Behbud ağa Şahtaxtinski dövlətçilik fəaliyyəti. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, Sovet rejiminin bərqərar olması bir çox siyasi xadimlər kimi B.Şahtaxtinski həyatında da mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycanda bolşevik çevrilişi baş tutan kimi partiya onu təcili Bakıya dəvət etdi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 19 may 1920-ci il tarixli qərarı ilə Ermənistanla danışıq aparmaq üçün N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə 5 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti müəyyən edilir ki, B.Şah-taxtinski də onun üzvü idi [2, s.81]. 1920-ci ilin iyunun sonlarında Ə.Qarayevin Hərbi Dəniz İşləri Komissarı təyin edilməsindən sonra N.Nərimanovun təqdimatı ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi B.Şah-taxtinskini Xalq Ədliyyə Komissarı vəzifəsinə təsdiq edir.

1920-ci il mayın 20-də RK(b)P MK Siyasi Bürosu “Azərbaycan haqqında məsələ” müzakirə edir. İkitərəfli münasibətləri müəyyənləşdirməkdən ötrü danışıqlara başlamaq üçün Azərbaycana müraciət etmək Xalq Xarici İşlər Komissarlığına tapşırılır. RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin N.Nərimanova nota ilə müraciət edir. Notada daimi qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasından ötrü Moskvaya səlahiyyətli nümayəndə göndərmək təklif edilir. G.Çiçerinin notası tezliklə qəzetlər vasitəsilə bəyan edildi. 1920-ci il iyulun 13-də isə AK(b)P MK bürosu siyasi, hərbi və iqtisadi xarakterli bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi kimi Moskvaya – RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə gedəcək Behbud ağa Şah-taxtinskiyə haqqında məsələni müzakirə etdi. Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər və B.Şah-taxtinskiyə veriləcək direktivlər barəsində məsələlər iyulun 15-də AK (b)P MK bürosunda yenidən müzakirə olundu və büro xüsusi komissiyaya təklif etdi ki, Azərbaycan SSR-in RSFSR-dəki nümayəndəsi B.Şah-taxtinski üçün direktivlərin müddəalarını işləyib hazırlasın [5, v.104].

1920-ci il iyulun 15-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi Xalq Ədliyyə komissarı B.Şah-taxtinskini fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə təyin etdi və ona “RSFSR hökuməti ilə bütün məsələlər, istər siyasi, istərsə də iqtisadi məsələlər barədə danışıqlar aparmaq və sonradan təsdiq olunmaq şərti ilə, Azərbaycan SSR adından hər cür müqavilə və öhdəliklər imzalamaq üçün” mandat verdi [10, v.102].

Səlahiyyətli nümayəndə kimi fəaliyyətinin ilk günlərindən B.Şah-taxtinski Azərbaycanın milli maraqları mövqeyindən çıxış edərək, Sovet Rusiyasının bolşevik rəhbərliyi qarşısında respublikanın suverenliyi və ərazisi bütövlüyünün qorunması məsələsini ardıcıl və qəti qoyurdu. Bunu onun Moskvadakı fəaliyyəti dövründə Sovet Rusiyasının rəhbərləri V.Leninə və G.Çiçerinə göndərdiyi məruzələr və teleqramlar bir daha sübut edir.

1920-ci il iyulun 26-da Moskvaya gələn Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici İşlər komissarı M.D.Hüseynovu Azərbaycan SSR-in daimi nümayəndəsi B.Ə.Şah-taxtinski ilə birlikdə V.İ.Lenin və G.V.Çiçerin qəbul etdilər. Azərbaycan Respublikası hökumətinin səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şah-taxtinskiyə Sovet Azərbaycanının vəziyyəti haqqında gətirdiyi materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra G.Çiçerin 1920-ci il avqustun 4-də RK(b)P MK Siyasi Bürosuna məktubla müraciət etdi. Məktubda yazırdı: “... Şah-taxtinski Sovet Azərbaycanının ağır və birmənalı olmayan vəziyyəti haqqında çoxlu material gətirmişdir. Qırmızı Ordu hissələrinin yerlərdə komandirləri Azərbaycan hökuməti ilə qətiyyən hesablaşmırlar, özbaşına, necə gəldi hərəkət edirlər və onların himayəsi ilə əsl müstəmləkəçilik siyasəti yeridirlər” [34, s.135]. G.Çiçerin “müstəmləkəçiləri cilovlamaq məqsədi ilə” təcili tədbirlər görməkdən ötrü bu məsələni öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaratmağı təklif etmişdi.

Aprel işğalından sonra Ermənistanın Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinə ərazi iddialarından Sovet Rusiyası Cənubi Qafqaz üzərində nəzarətinin tam bərpa olunması üçün məharətlə istifadə edirdi. Məhz bu məqsədlə Sovet Rusiyası münaqişə tərəfləri arasında vasitəçi kimi çıxış etməyə çalışırdı. Onun vasitəçiliyi əslinə Ermənistanın iddia etdiyi Azərbaycan torpaqlarına Qırmızı Ordunun yeridilməsi və sonradan bu qüvvədən Azərbaycana və Ermənistana qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək idi. Bunun üçün Sovet Rusiyası Azərbaycan rəhbərliyinin xəbəri olmadan daşnak hökuməti ilə birbaşa danışıqlar aparır və Naxçıvanın, Zəngəzurun və Qarabağın taleyini həll edirdi.

RSFSR ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında Azərbaycana birbaşa daxil olan dördü mübahisəli ərazi məsələsinə aid 6 bənddən ibarət müqavilə 1920-ci il avqustun 10-da bağlandı. Müqavilənin ikinci bəndində deyilirdi: “Ermənistan Respublikası qoşunlarının yerləşdirilməsi üçün bu sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla mübahisəli vilayətlər Qarabağ, Zəngəzur qəzası və Naxçıvan diyarı RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur” [9, v.33].

Bu müqavilədən xəbər tutan B.Şah-taxtinski etirazını bildirdi. O, 13 avqust 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.Leninə və Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerinə

göndərdiyi teleqramda birmənalı göstərir ki, “bu müqavilə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti erməni xalqı arasında nüfuzunu daha da artırdı” [11, v.14].

Müqavilədə Naxçıvan ərazisinin həmin ölkəyə verilməsi qətiyyətlə pislənilmiş, bu siyasətin Naxçıvana ağır zərbə olacağı, heç vəchlə baş tutmayacağı barədə qəti mövqe bildirirdi. Naxçıvanın Ermənistana verilməsi məsələsinin yolverilməzliyi Leninə məktubla 7 maddədən ibarət tutarlı müddəalarla əsaslandırılmışdır.

B.Şahtaxtinski bu məktubunda Naxçıvan ərazisinin daşnak Ermənistanına verilməsinin Şahtaxtı-Maku, Şahtaxtı-İrəvan, Culfa-Təbriz dəmiryollarının Sovet dövlətinin nəzarətindən çıxması demək olduğunu, Qərb dövlətlərinin regionda nüfuzunun artmasına şərait yaradacağını, vilayətdə Şura hökumətinə münasibətini pisləməyə doğru dəyişəcəyini siyasi cəhətdən əsaslandırmışdı. Nəticə etibarilə 13 avqust 1920-ci il tarixli məktub Sovet Rusiyasının yanlış olan, xalqların özlərinin müqəddəratını müəyyən etmək siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edən Naxçıvan siyasətinə kəskin etirazın ifadəsi idi [22]. Məktubdakı müddəalar XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanı işğaldan qorumaq yollarında böyük fədakarlıqlar göstərmiş Behbud ağa Şahtaxtinskiyə apardığı fəal siyasi mübarizə ilə həm yerli əhalinin hüquqlarının qorunmasına, daha çox isə sovet rəhbər dairələrində bu barədə həyəcan signalının çalınmasına nail olmağa yönəldilmişdi. Cəsarətli və uzaqgörən bolşevik dövlət xadiminin Rusiya dövlətinin başçısına yazdığı 13 avqust 1920-ci il tarixli məktubunda deyilirdi: “Naxçıvan diyarının əhalisi bir neçə il ərzində (1918-1920-ci illər nəzərdə tutulur – İ.H.) daşnaklardan özünün müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır. Bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, onlar bu diyarı ələ keçirə bilməmişlər. İngiltərənin işə qarışmasına ehtiyac yaranmışdır ki, o da öz qoşunları ilə bu diyarı tutmuş və əhalinin açıq etirazlarına baxmayaraq onu zorla daşnaklara vermişdir. Lakin ingilis qoşunları buradan getməli olan kimi dərhal üsyan baş verdi. Çoxsaylı topları, pulemyotları və zirehli texnikası olan nizami daşnak qoşunları darmadağın edildi... Əməkçi xalq əldə silah üç il ərzində qanlı mübarizə apararaq daşnaklardan azad olmuş və Azərbaycanla birləşməyə nail olmuşdur. Nəhayət, hazırda heç bir erməninin olmadığı bu diyarın daşnaklara verilməsi ümumilikdə qəbul olunmuş xalqların müqəddəratını özlərinin həll etməsi prinsipini və Sovet Azərbaycanının hüquqlarının açıq-aşkar pozulmasıdır” [11, v.14-15].

“Behbud ağa Şahtaxtinskiyə Leninə məktubları” haqqında xüsusi məqalə yazan, bunlardan 20 sentyabr 1920-ci il məqaləsini ilk dəfə tam halda çap etdirən akademik İsa Həbibbəyli çox düzgün olaraq göstərir ki, “Ləninə məktublardakı bu cür kəskin və əsaslandırılmış müddəalar Behbud ağa Şahtaxtinskiyə zəruri siyasi-hüquqi savada, dünyagörüşünə malik olduğunu göstərir. Eyni zamanda həmin məktublarda ifadə olunan qətiyyətli mülahizələr sadəcə mövcud vəziyyətin sovet rəhbərliyinə çatdırılması demək olmayıb, konkret məsələ ilə bağlı məktub müəllifinin etirazını da ifadə edirdi” [22].

B.Şahtaxtinskiyə qəti mövqeyi N.Nərimanovun ona göndərdiyi 1920-ci il 8 sentyabr teleqramında yüksək qiymətləndirilirdi [32, v.64].

1920-ci il sentyabrın 20-də V.Ləninə göndərdiyi digər daha geniş və əhatəli məruzəsində B.Şahtaxtinski Sovet Rusiyasını ittiham edərək bildirir: “Ermənistan Rusiya ilə ittifaqdan imtina edir... və nəinki öz müstəqilliyini qoruyur, hətta Rusiyadan yeni ərazilər alır. Rusiya Ermənistanla bilavasitə Azərbaycanla bağlı məsələlər müzakirə edir, lakin Azərbaycanın bundan xəbəri yox idi (11, 13-cü maddələr)” [6, v.2]. B.Şahtaxtinski Qırmızı ordunun Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində roluna toxunaraq bildirmişdi: “Qırmızı ordu bütün qüvvəsi ilə hətta Ermənistanla sərhəd vilayətlərdə belə müsəlman əhalisini tərk edir. Halbuki, daşnakların daimi hücumlarının müsəlman əhalisinin fikri mövcudluğunu qəti təhlükə qarşısında qoyduğunu görmək çətin deyil” [6, v.1-6].

B.Şahtaxtinski bu məktubda Sovet hakimiyyətinin apardığı siyasəti də kəskin tənqid edirdi: “Təəssüf ki, Sovet hakimiyyətinin işi formaca inqilabi, nəticə etibarilə mürtəce olmuşdur... Azərbaycan əhalisi əvvəlcə belə fikirləşirdi ki, Bakıdakı sovet siyasəti yerli hakimiyyətdə olanların işidir. Əhali Moskvaya inanırdı... Lakin burada da tezliklə ümitsizliyə düşər oldu” (Maddə 12) [6, v.7-8].

B.Şahtaxtinski bu məktubunda Türkiyədə, İranda və Qafqazdakı hadisələri təhlil edir, Azərbaycanda vəziyyətin qaydaya salınması üçün 10 maddədən ibarət tövsiyələrini və Şərqdəki işin əsasını təşkil edən 9 maddədən ibarət təkliflərini Ləninə nəzərinə çatdırır. Bütün bunlar onu göstərir ki, “Behbud ağa Şahtaxtinski, sözün əsl mənasında, böyük cəsarətə malik vətənpərvər azərbaycançı şəx-

siyyət olmuş və ölkənin, xalqının maraqlarını hər şeydən uca tutmağı” bacaran geniş dünyagörüşünə malik milli bolşevik idi.

Ümumiyyətlə, B.Şahtaxtinski qaldırdığı məsələlər Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.Solovyovun V.Leninə göndərdiyi “Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz” adlı məlumat məktubundakı fikirlərlə üst-üstə düşürdü.

Behbud ağa Şahtaxtinski diplomatik fəaliyyəti. B.Şahtaxtinski fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə kimi Moskvaya səfərinin əsas məqsədi Sovet Rusiyası ilə ikitərəfli münasibətləri hüquqi cəhətdən tənzimləmək idi. Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə B.Şahtaxtinski Sovet Rusiyası ilə sıx ittifaqı bərabər hüquqlu iki dövlətin ittifaqı kimi görmək istəyirdi. Rusiyada yaradılan sovet quruluşunun Azərbaycanda tətbiqini kortəbii deyil, yerli milli xüsusiyyətləri qorumaq şərti ilə görürdü. Bu şərtlər ilk növbədə Azərbaycan SSR-in siyasi və iqtisadi suverenliyinin, ərəzi bütövlüyünün və nəhayət milli adət-ənənələrinin qorunub saxlanılması idi. Məhz bu amillər nəzərə alınaraq Nəriman Nərimanovun bilavasitə dəstəyi ilə Sovet Rusiyası ilə danışıqların aparılması üçün B.Şahtaxtinski namizədliyi irəli sürülmüşdü.

RSFSR ilə Sovet Azərbaycanı arasında bağlanacaq müqavilələrin layihələri hazırlandı. Azərbaycan SSR-in fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinski müqavilənin hazırlanmasında fəal iştirak edirdi. Müqavilənin layihəsi Azərbaycanda da müzakirə olunmuşdu.

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında müqavilə 1920-ci il sentyabrın 29-da müzakirə olundu. Moskvada aparılan danışıqlar nəticəsində B.Şahtaxtinski ilə G.Çiçerin arasında bir neçə müqavilə imzalandı: xarici ticarətin, poçt, teleqraf və radioteleqram idarələrinin, ərzaq, iqtisadi və maliyyə siyasətinin birləşməsinə dair. Nəhayət, 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında və hərbi-dəniz məsələlərinə dair Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi: “Azərbaycan və Rusiya öz aralarında sıx hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq bağlayırlar” [16, s.66] B.Şahtaxtinski Moskvada imzaladığı bu müqavilələr əslində Azərbaycan SSR-in müstəqilliyinin itirilməsi və işğalının təsdiqlənməsi, ona hüquq-siyasi əsas verilməsi demək idi. Az sonra B.Şahtaxtinski bağladığı müqavilələrə qiymət verərək, onların “münasibətlərdə xaos və hərcmərclik yaradan” adlandırmışdı [27, s.113-116]. RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında bağlanmış yarımcıq müqavilə əslində Mərkəzin Azərbaycana münasibətində imperiya siyasətini pərdələmək vasitəsi oldu.

Azərbaycan SSR ilə Türkiyə hökuməti arasında münasibətlərin qurulmasında və inkişafında B.Şahtaxtinski misilsiz rolu olmuşdu. Eyni zamanda Azərbaycan SSR və onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında müttəfiqlik əlaqələrin yaradılmasında körpü rolunu oynayır. Sovet Rusiyasının Naxçıvan məsələsində ikili mövqeyi bu münasibətlərin inkişafına mane olurdu. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz 1920-ci il avqustun 13-də B.Şahtaxtinski G.Çiçerinə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: “Sovet Rusiyası xalqın tələbinin əksinə olaraq Naxçıvanı daşnaklara verir, halbuki bu yerli müsəlmanların fiziki məhvi təhlükəsi yaradır, necə ki, daşnak Ermənistanında yüzlərlə müsəlman kəndləri dağıdılmışdı” [11, v.14]. Qeyd etməliyik ki, yuxarıda göstərdiyimiz N.Solovyovun V.Leninə məktubunda da “Ermənistan Respublikası yaranarkən onun hüdudlarında 250 müsəlman kəndinin məhv edilməsi” göstərilmişdi.

1920-ci il sentyabrın 20-də V.Leninə göndərilmiş geniş məruzəsində B.Şahtaxtinski bir daha vurğulayırdı: “Türkiyə bizə Şərqi azad edilməsində yardım edə bilər. Lakin Naxçıvanın Ermənistanına güzəşt edilməsi, türklərin daşnaklar üzərinə hücumlarına olan maneələr və nəhayət Ermənistanla gələcəkdə bir sıra Anadolu ərazilərinin vəd olunması, türklərin bizim siyasətə olan inamını itirir” [6, v.1-8]. Lakin Moskva öz böyük oyununu davam etdirməkdə idi. 1920-ci il 10 avqust müqaviləsinin üçüncü bəndinə əsasən oktyabrın 28-də İrəvanda Sovet Rusiyasının səlahiyyətli nümayəndəsi B.Leqranın daşnak hökuməti ilə bağladığı müqaviləyə görə Naxçıvan və Zəngəzur Ermənistanına verilir [35, c.728]. Müqavilənin bu maddələri Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan bir gün sonra, 1920-ci il noyabrın 30-da Azərbaycan Kommunist Partiyasının Siyasi Bürosunun özünün bu hadisə ilə bağlı çağırılmış xüsusi iclasında bir daha təsdiq olundu. Buna baxmayaraq 1920-ci il dekabrın 2-də Sovet Rusiyası ilə Sovet Ermənistanı arasında bağlanmış müqavilədə Naxçıvan Ermənistanın ərəzi kimi göstərilirdi. Dekabrın 2-də Gümrüdə (Aleksandropolda) Türkiyə ilə daşnak Ermənistan

hökuməti arasında bağlanmış sazişə əsasən Naxçıvan ərazisi Türkiyənin protektoratı altında qalırdı [4, v.86].

Türkiyə ilə daşnak Ermənistanı arasında bağlanmış Gümrü sülh müqaviləsinə münasibətdə də B.Şahtaxtinski aydın və şəffaf mövqe nümayiş etdirmişdi. Bu müqavilə ilə daşnak Ermənistanı məğlub olduğunu etiraf etməli olmuş, Naxçıvan, Şahtaxtı və Şərur ərazilərinə qarışmamaq, referendumla təyin olunacaq idarə formasınadək həmin ərazidə Türkiyənin himayəsinə yerli idarəçilik yaradılmasına razılıq vermişdi.

Rusiya hökuməti bu müqaviləni tanımadığını bildirmiş və Azərbaycan hökumətindən də belə mövqe bildirməyi tələb etmişdi. Azərbaycan hökuməti də bu müqaviləni tanımadı. Çünki Gümrü müqaviləsindən bir gün əvvəl Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin bəyanatında Moskvanın təzyiqi ilə Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanı verildiyi elan edilmişdi [6, v.58-59]. B.Şahtaxtinski Azərbaycan bolşevik liderlərinə təlqin etməyə çalışırdı ki, Gümrü müqaviləsi tanınmalıdır. Həm də bildirirdi ki, türklərin mövqeyini müdafiə etməklə torpaqlarımızı xilas etmək mümkündür. Təsədüfi deyildir ki, B.Şahtaxtinskinin bu mövqeyi bir sıra türk diplomatları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və onu “Azərbaycanın xarici siyasətinin rəhbəri” adlandırmışlar.

Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin məlum bəyanatı Naxçıvanda vəziyyəti gərginləşdirdi və dekabrın 5-dən etibarən yerli əhalinin kəskin etiraz çıxışlarına səbəb oldu. Naxçıvanlıları sakitləşdirmək üçün B.Şahtaxtinski Naxçıvana göndərildi. Naxçıvana gələn B.Şahtaxtinski yerli əhali ilə görüşləri zamanı bölgənin taleyi ilə bağlı suallara cavabında açıqcasına demişdi: “Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistanı satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunlar ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər” [33, s.44]. Beləliklə, B.Şahtaxtinski siyasi uzaqgörənliklə, milli dövlətçilik mövqeyindən çıxış edərək, Naxçıvanın Ermənistanı verilməsinə açıq etirazını bildirir və Türkiyənin bu məsələdə oynaya biləcəyi rolunu önə çəkir. Naxçıvan əhalisinin etiraz səsi və türk qoşunlarının Naxçıvanda yerləşməsi Sovet Ermənistanının İnqilab Komitəsinin 1920-ci il dekabrın 28-də bu məsələ ilə bağlı xüsusi bəyanat verməyə məcbur edir. Bəyanatda Ermənistan rəhbərliyi öz ərazi iddialarını pərdələmək üçün, Naxçıvanın özünün müqəddəratını təyin etmək hüququnun olmasına razılığını verir [29, s.301].

Naxçıvan ətrafında vəziyyətin kəskinləşməsi və bu məsələnin qarşdakı Rusiya-Türkiyə danışıqları zamanı çətin müzakirə mövzusu olacağını nəzərə alaraq 1921-ci il yanvarın 12-də AK(b) P MK Siyasi və Təşkilat Bürolarının birgə iclası öz qərarı ilə B.Şahtaxtinski Hərbi İnqilab Şurasının mandatı ilə Naxçıvana komissar təyin etdi [38, s.70]. Həmin ilin yanvarında Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR-in nümayəndələrinin Naxçıvan bölgəsi əhalisinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibəti ilə bağlı keçirdikləri rəy sorğusunda əhalinin 90 faizindən çoxu mahalın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [30, v.79].

Diyanın ictimai-siyasi vəziyyətinə yaxşı bələd olan B.Şahtaxtinski Naxçıvana gəldikdən sonra yerlərdə vəziyyətlə tanış oldu, xalqın yaşayış səviyyəsi ilə maraqlandı, çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirdi. B.Şahtaxtinski 1921-ci il aprelin 19-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin iclasında “Naxçıvanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında” məruzə etdi. Məruzədə Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəz qəzalarında erməni quldurları tərəfindən 240 kəndin dağıdılması, Ermənistan SSR-dən 500 min nəfərdən çox azərbaycanlının öz yurdlarından qovulması, qaçqınların vəziyyəti, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi kimi məsələlərdən bəhs edilmişdir.

B.Şahtaxtinski 1921-ci il aprelin 23-də Naxçıvan SSR-in Fövqəladə Komissarı, həmin ilin iyununda isə Azərbaycan SSR Xalq Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi Komissarı vəzifəsində saxlanılmaqla Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri və Xalq Komissarları Sovetinin sədri təyin edildi. Eyni zamanda o həm də Türkiyə-Zaqafqaziya konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri idi. Qars konfransı dövründə B.Şahtaxtinski həm də Naxçıvan SSR XKS sədri seçildi (əvvəl təyin edilmişdi - İ.H.).

Moskva konfransı ərəfəsində Rusiya diplomatiyası Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrini onun işinə qatmaqla onları Türkiyəyə qarşı qoymaq istəyirdi. Sovet Rusiyası burada erməni məsələsindən istifadə edib Türkiyədən yeni ərazilər güzəştə getməyə nail olmağa çalışırdı. Bununla bağ-

lı konfrans ərəfəsində B.Şahxtinski hazırladığı məruzədə bildirdi: “Türkiyə ilə danışıqlarda əsas maneə erməni məsələsidir. Türkiyə ilə sıx ittifaq bağlamaq üçün biz bu məsələni müzakirə obyektinə çevirməliyik” [12, v.194]. B.Şahxtinski 1920-ci il dekabrın 11-də Gümrüdən Bakıya M.D.Hüseynova və S.Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ikitərəfli müqavilənin bağlanmasını təklif edir və bunu türk xalqının milli-azadlıq hərəkatına mühüm dəstək olacağını bildirir [13, v.194]. Moskva konfransının açılışı günü – 1921-ci il fevralın 26-da B.Şahxtinski Moskvadan Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici İşlər komissarı M.D.Hüseynova yazırdı: “Türklər konfransda Azərbaycan nümayəndələrinin iştirak etməsini istəməirlər və bildirirlər ki, onlarla Azərbaycan arasında qətiyyətlə heç bir mübahisəli məsələ yoxdur. Azərbaycanla müqavilə xüsusi bağlanacaqdır. Mən şəxsən konfransda Azərbaycanın iştirakının əleyhinəyəm. Xırda şeylərdə türklərin əleyhinə getmək bizə sərf etmir” [12, v.2]. Beləliklə, B.Şahxtinskiyə Türkiyə nümayəndə heyətinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Türkiyə Azərbaycanla münasibətləri müstəqil, üçüncü tərəfin, yəni Sovet Rusiyasının müdaxiləsi olmadan qurmağa çalışırdı.

B.Şahxtinskiyə RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninə yazdığı 13 avqust, 20 sentyabr, 7 oktyabr 1920-ci il və 1 mart 1921-ci il tarixli məktub və teleqramlarda, əlavə etdiyi arayışlarda bolşevik hakimiyyətinin Şərq siyasəti, bu zaman yol verilmiş səhvlər, Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin qurulması və bunun Rusiya üçün əhəmiyyəti, Azərbaycan-Rusiya münasibətləri, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü problemi, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və ona muxtariyyət statusu verilməsi, bir sıra ərazilərin coğrafiyası, milli tərkibi və başqa onlarla məsələləri çatdırmış, təklif və mülahizələrini bildirmişdi.

Nəticə. B.Şahxtinskiyə diplomatik bacarığı və peşəkarlığı, geniş dünyagörüşü, milli mövqeyi Naxçıvan diyarında referendum keçirilməsində, Moskva, Qars müqavilələrində və Naxçıvan məsələsində bir daha özünü açıqlığı ilə göstərmişdi. Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin qurulması və inkişafında B.Şahxtinskiyə müstəsna əməyi olmuşdu. O, bildirir ki, bu ölkələr arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması həm Rusiya və Türkiyə üçün, həm də Azərbaycan üçün, eləcə də bolşeviklərin şərq siyasəti üçün əhəmiyyətlidir. Rusiya bununla imperialist ölkələrinin təcrid siyasətindən qurtula bilər. Türkiyə isə Sevr müqaviləsinin ağır şərtlərini aradan qaldıra bilər. Həqiqətən də, B.Şahxtinskiyə proqnozları özünü doğrultdu. Rusiya ilə Türkiyə 1921-ci il martın 16-da “Dostluq və qardaşlıq haqqında” Moskva müqaviləsini imzaladılar. Bu müqavilə ilə hər iki dövlət beynəlxalq aləmdə mövqelərini möhkəmləndirdi, Türkiyə həm də Şərqi Anadoluda və Qafqaz bölgəsində itirdiyi torpaqlarının əksəriyyətini – 23,6 min kv.km olan Qars, Kağızman, Ərdahan, Oltu, Artvin sancaqlarını bütünlüklə, Batum və Sürməli sancaqlarının da bir qismini geri qaytarmağa nail oldu. Rusiya nümayəndəsinin iştirakı ilə Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında 1921-ci il 13 oktyabrda böyük xidməti olmuşdur. Bu müqavilə nəticəsində Türkiyə ilə bu respublikalar arasındakı ərazi-sərhəd məsələləri dəqiqləşdirildi, baş verə biləcək münaqişələr əsasən aradan qaldırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Birinci cild (XIX əsrin 80-ci illəri-aprel 1920-ci il). Bakı, “Azərənşr”, 1986
2. Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti iclaslarının protokolları. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2009, 554 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.379, siy.7, iş 96
4. ARDA, f. 28, siy. 1, iş 55, s.86; Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2004, s.4.
5. ARDA, f. 379, siy. 7, iş 96
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA), f. 1, siy. 1, iş 2a
7. ARPIİ SSA, f.12, siy.3, iş 7410a, v.15 arx.
8. ARPIİ SSA, f.12, siy.3, iş 7410a
9. ARPIİ SSA, f. 158, siy. 6, iş 17
10. ARPIİ SSA, f.609, siy. 1, iş 21

11. ARPIİ SSA, f. 609, siy.1, iş 71
12. ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94
13. ARPIİ SSA, f. 609, siy.1, iş 94, sürət fondu, № 354
14. ARPIİ SSA, f. 456, siy.1, iş 94
15. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər. Bakı: “Azərnəşr”, 1958, 362 s.
16. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı, “Elm”, 2008, 568 s.
17. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Bakı: “Bakı Universiteti”, 2014, 380 s.
18. Cəfərov F. Görkəmli dövlət xadimi və diplomatın Naxçıvandakı fəaliyyəti. “Şərq qapısı” qəzeti, 2011, 12 avqust
19. Əliyev Ə. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1960, 42 s.
20. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 19-cu kitab. Bakı, “Azərnəşr”, 2006, 528 s.
21. Həbibbəyli İ. Behbud ağa Şahmurovun xidmətləri və aqibəti. “Azərbaycan” qəz., 2011, 18 mart
22. Həbibbəyli İ. Behbud ağa Şahmurovun Leninə məktubları. “Şərq qapısı” qəzeti, 2011, 6 oktyabr
23. “Hümmət” qəzeti, 1917, 6 mart
24. İbrahimzadə F. Behbud ağa Şahmurovun siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı: RDS “NPM”, 2007, 232 s.
25. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, “Azərnəşr”, 2011, 474 s.
26. Qars müqaviləsi. Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Hüseynəddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, “AzAtaM”, 2004, 84 s.
27. Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Bakı, 1998, 360 s.
28. Məhəmmədəğa Şahmurov. Seçilmiş əsərləri. Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2006, 432 s.
29. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, “Bakı Universiteti”, 1996, 328 s.
30. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMR DA), f. 1, siy.3, iş 13
31. NMRDA, f.896, siy.9, iş 40
32. Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi (RD SSTA), f.588, siy.2, iş 177
33. Sadıqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən. Bakı, “Elm”, 1995, 144 s.
34. Большевицкое руководство. Переписка. 1912-1927. Москва, 1996, 340 с.
35. Документы внешней политики СССР. Т II, Москва, 1958, 802 с.
36. Гулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997, 164 с.
37. Нахичеванская проблема в 1920-1921 гг. Ереван, 2010, 452 с.
38. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы. Баку, 1989, 324 с.

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ

Академик, Нахчыванское отделение НАНА

ГОСУДАРСТВЕННАЯ И ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БЕХБУДА АГИ ШАХТАХТИНСКОГО

В статье основное внимание уделено первым годам жизни Бехбуда аги Шахтахтинского, который прошел нелегкий жизненный путь, но благодаря своему трудолюбию и упорной борьбе из рядового рабочего он превратился в правозащитника и профессионального революционера. Он действовал как национал-большевик, принимал активное участие в создании и развитии организации “Туммет”. Хотя он и включился в борьбу за большевистские идеи, но всегда отстаивал национальные интересы страны, некоторое время занимал ответственные и

почетные должности, был одним из ближайших соратников Наримана Нариманова. Он был основным участником договора с РСФСР, принимал активное участие в заключении Московского договора между Турцией и Россией, в получении Нахчываном статуса автономии, оказывал исторические услуги в работе над Карским договором.

Ключевые слова: Нариман Нариманов, Бехбуд ага Шахтахтинский, Московский договор, Карский договор, государственность, дипломатическая деятельность, автономия

ISMAIL HAJIYEV

Academic, Nakhchivan Department of ANAS

STATEHOOD AND DIPLOMATIC ACTIVITY OF BEHBUD AGHA SHAHTAKHTINSKI

The article focuses on the first years of the life of Behbud Agha Shahtakhtinski, who went through a difficult life, but as a result of his hard work and stubborn struggle, he grew from an ordinary worker to a human rights activist and a professional revolutionary. He worked as a national bolshevik and took an active part in the creation and development of the organization "Hummet". Although he joined the struggle for Bolshevik ideas, he always defended the country's national interests, worked for some time in responsible and honorable positions, and was one of Nariman Narimanov's close associates. He was the main participant of the contract with the RSFSR, took an active part in the conclusion of the Moscow Treaty between Turkey and Russia, in obtaining the status of autonomy of Nakhchivan, in the work of the Kars treaty and rendered historical services.

Keywords: Nariman Narimanov, Behbud Agha Shahtakhtinski, Moscow Treaty, Kars treaty, statehood, diplomatic activity, autonomy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

UOT 94(479.24)

ARİFƏ ADİGÖZƏLOVA

*Bakı Dövlət Universiteti,
Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi kafedrasının dosenti
adigezelova@bk.ru*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MİLLİ SİYASƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/58-64>

1918-ci il 28 mayda qəbul edilmiş İstiqlal bəyannaməsində bütün millətlərin hüquq bərabərliyini elan edən Azərbaycan hökuməti dövlət quruculuğunda bu prinsipə əməl edirdi. Dövlət idarələrində özgə millətlərin siyasi cəhətdən etibarlı nümayəndələrinin fəaliyyətinə heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdı. Lakin özlərini hələ də Rusiya təbəələri hesab edən rus millətçiləri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanımaq istəmirdilər. Onlar “Vahid, bölünməz Rusiya” kimi böyük dövlətçilik amalları uğrunda mübarizə aparırdılar.

Azərbaycanda yaşayan ermənilər Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan ərazilərində qan tökməkdə idilər. Qarabağ erməniləri Ararat Respublikasına birləşmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Lakin Azərbaycan hökuməti ardıcıl siyasəti yeridərək, separatizm hallarının qarşısını alır və hər yerdə öz hakimiyyətini bərqərar edirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli siyasəti, milli azlıqlar, separatizm, ərazi iddiaları, milli münaqişə.

Giriş: Çar Rusiyası dövründə Qafqazda tətbiq edilən inzibati ərazi bölgüsü və quberniyalarda türklərin, gürcülərin və ermənilərin qarışıq şəkildə məskunlaşması sonralar Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaradırdı. Azərbaycan hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə hələ 1918-ci il mayın 29-da öz tarixi ərazisi olan İrəvan şəhərini ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdi. [9, f.970, s.1, iş 5, v.4].

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan və Gürcüstan respublikaları arasında mübahisəli ərazilər (İrəvan quberniyasının qərbi, Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Zaqatala dairəsi, Sığnax qəzası, Qarayazı çölü, Borçalı qəzası, Qazax qəzası, Qarabağın dağlıq hissəsi, Zəngəzur qəzası) problemi meydana çıxmışdı. Həmin ərazilərin bəzilərinə mübahisələr dinc yolla, yəni əhalinin öz müqəddəratını azad təyinetmə prinsipi ilə həll edildiyindən, silahlı müdaxiləyə ehtiyac qalmamışdı. Lakin Ermənistan tərəfi guya qədimdə həmin mübahisəli ərazilərin “Böyük Ermənistan” ərazisinə daxil olduğunu iddia edərək məsələni silah gücünə həll etməyə çalışırdı. Gürcüstan tərəfi isə əsasən “tarixilik prinsipləri” və “əlverişli iqtisadi şəraiti” ön plana çəkir, əvvəlki inzibati ərazi bölgüsünün saxlanmasına çalışırdı. [5, s.152]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün ərazisində (113,9 min km²) əhalinin ümumi sayı 3,3 milyondan çox idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisində (97,3 min km²) yaşayan əhalinin ümumi sayı 2.861.862 nəfərə bərabər idi. Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi 68,2%, ermənilər – 21,4%, gürcülər – 0,6%, ruslar – 7,5%, digər xalqların nümayəndələri isə 2,3%-ni təşkil edirdi.

Zaqatala əhalisinin 91,8 %-ni müsəlmanlar (əsasən türklər və ləzgilər), 5%-ni gürcülər, 2,7%-ni ermənilər təşkil etməsinə baxmayaraq, Gürcüstan Respublikası bu əraziyə əsassız iddia irəli sürmüşdü [1, s.51]. Lakin Zaqatala əhalisi 1918-ci il 28 iyunda Azərbaycana birləşmək haqqında öz qərarını Milli Şura vasitəsilə elan etmişdi. AXC hökuməti iyunun 30-da Zaqatala dairəsinin Azərbaycana birləşməsi haqqında qərar qəbul etmişdi [1, s.28].

Qarayazı çölü, Sığnax və Borçalı qəzalarının etnik tərkibinə rəğmən (burada da türklər çoxluq təşkil edirdi) gürcü qoşunları alman hərbi qüvvələrinin köməyi ilə bu əraziləri ələ keçirmişdilər [5, s.153-154].

Ermənistan Respublikasının Qarabağ, Qazax, Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarına ərazi iddiaları var idi. 1918-ci ilin yazından etibarən Qarabağa, eləcə də Zəngəzur, Naxçıvan və

Şərur-Dərələyəzə hücum edən Ermənistan silahlı qüvvələri həmin əraziləri azərbaycanlılardan təmizləməyi və Ermənistana birləşdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyəti Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli və İrəvan qəzalarının əhalisinin milli tərkibi haqqında rəsmi sənəd təqdim edərək, həmin ərazilərin Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsinə etiraz etmiş, İrəvan qəzasının bir hissəsinin, qalan qəzaların bütünlüklə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirmişdi [9, f.970, s.1, iş 142, v.56-63].

Qars vilayəti əhalisi (1,5 milyon türk-müsəlman) Azərbaycanla etnik bağlılığını əsas götürərək, dafələrlə vilayətin Azərbaycanın tərkibinə qatılması üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdir. Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyəti Batum və Qars vilayətlərini birləşdirən müstəqil respublikanın yaradılmasını irəli sürmüşdü.

Axıska qəzası əhalisinin milli tərkibi 52 min türk, 23 min erməni və 10 min gürcüdən ibarət idi. Qəzanın Gürcüstanla birləşməsinə istəməyən türk əhalisi 1919-cu ilin yazına kimi partizan müharibəsi aparmışdı. Axıska qəzası Borçalı qəzasına bitişik olduğundan, Azərbaycanla Türkiyə arasında dəhliz rolunu oynayır. Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında Axıska qəzasının Azərbaycana qatılması məsələsini qaldırmışdı [11].

Əhalisinin etnik tərkibini və Çar Rusiyası dövründə Dağıstana verilməsinə nəzərə alaraq, Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransına təqdim etdiyi memorandumda Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsini, Kür və Samur nahiyələrinin bir hissəsini də Azərbaycan ərazisi hesab etdiyini bildirmişdi [13, s.203].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazi münaqişələri səbəbindən Ermənistan tərəfindən xüsusi-lə ağır təcavüzə məruz qalmışdı. 1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229, Gəncə quberniyasında 272, İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, 100 mindən artıq türk-müsəlman əhali soyqırma məruz qalmış, 100 minlərlə əhali öz yurdundan qaçqın düşmüşdür [9, f.894, s.10, iş 80, v.49-56; f.970, s.10, iş 16, v.1-9]. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti sivil qaydada, diplomatik yolla öz tarixi torpaqlarını qoruyub saxlamağa və dinc yanaşı yaşamaq prinsipi ilə mehriban qonşuluq siyasəti yeritməyə çalışırdı. Lakin Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhəd məsələlərini qarışıq komissiya vasitəsilə həll etmək təklifini nə Gürcüstan, nə də Ermənistan respublikaları qəbul etmək istəmirdi. Gürcüstanla ərazi münaqişəsi müharibəyə gətirib çıxarmasa da, Ermənistanla qarşıdurma qaçılmaz oldu. Lakin hər iki qonşu respublika ilə ərazi-sərhəd bölgəsində ən çox itirən Azərbaycan oldu [5, s.197].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli və dini siyasəti. 1918-ci il mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çoxmillətli tərkibini nəzərə alaraq, bütün millətlərin hüquq bərabərliyini qəbul etdi. Belə ki, bəyannamənin 4-cü maddəsində bildirilirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyətdən və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqları təmin edir. 5-ci maddə isə bəyan edirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişafı üçün geniş imkanlar verir [9, f.894, siy.10, iş 192, vər.1].

Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün daxili və xarici düşmənlərin qəsdlərinin hələ real təhlükə olduğu bir şəraitdə dövlət hakimiyyətinin milliləşdirilməsi prosesi çox çətin və məsuliyyətli bir iş idi: bir tərəfdən milli və sinfi düşmənçilik zəminində əhali arasında baş verən iğtişaşları yatırımaq, yeni dövlət hakimiyyətinə mane olan ünsürləri cəmiyyətdən təcrid etmək, şəxsi və mülki təhlükəsizliyi təmin etmək lazım gəlirdi, digər tərəfdən türk dilinin dövlət dili kimi tanınması haqqında 27 iyun 1918-ci il tarixli qərara əsasən bütün hökumət, ictimai və digər idarələr milliləşdirilməli idi. Xalq kütlələri dünənə qədər onların qanını tökən millətlərin nümayəndələrini dövlət idarələrində görmək istəmirdi. Əlbəttə ki, 1917-ci ilin payızından başlayaraq Andranikin başçılığı altında İrəvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, 1918-ci ilin yazında Bakı Sovetinin rəhbərliyi altında bolşevik-daşnak hərbi hissələrinin Bakı quberniyasında törətdiyi soyqırımlardan sonra xalqın bu istəyi təbii idi. Ermənilər və ruslar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən ona qarşı düşmən mövqedə duraraq mübarizə aparırdılar.

Milli kadr çatışmazlığı və dövlət idarələrində çalışan qulluqçuların əksəriyyətinin türk dilini və qrammatikasını bilməməsi üzündən milliləşmə tam mənada həyata keçirilmirdi. Kargüzarlıq işləri həm türk, həm də rus dilində aparılırdı. Dövlət idarələrində özgə millətlərin siyasi cəhətdən etibarlı

nümayəndələrinin fəaliyyətinə heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdı. Lakin özlərini hələ də Rusiya təbəələri hesab edən rus millətçiləri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanımaq istəmirdilər. Onlar vahid, bölünməz Rusiya kimi böyük dövlətçilik amalları uğrunda mübarizə aparırdılar.

Daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir rus və erməni milli şuralarının fəaliyyəti ilə bağlı qeyd edirdi ki, "müxtəlif milli komitələr onlara verilən azadlıq və nəzarətsizlikdən istifadə edərək dövlətimizə qarşı təbliğat aparırlar. Halbuki, ölkə hərbi vəziyyətdə ikən heç bir təşkilata və ya şəxsə siyasətlə məşğul olub aranı qarışdırmaq ixtiyarı verilməyib" [10, 1918, 1 noyabr].

I Dünya müharibəsinin Azərbaycanı dəstəkləyən Osmanlı imperiyasının məğlubiyyəti ilə nəticələnməsi və keçmiş Rusiya imperiyası ilə bir blokda vuruşan Müttəfiq dövlətlərin hərbi hissələrinin Qafqaza gəlişi ilə rus və erməni milli şuralarının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə düşmən mövqeyi yenidən kəskinləşdi. İngilislərin himayəsi ilə L.Biçeraxovun hərbi dəstəsi Bakıya daxil olduqdan sonra isə rus şovinizmi daha da gücləndi. Rus və erməni Milli şuraları Şimali Qafqazdakı denikinçilərlə də əlaqə saxlayır, Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı qəsdlər hazırlayırdı. Bu məsələ ilə əlaqədar hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski general Tomsona müraciət edərək "Bakı şəhərində Könüllü Ordu nümayəndələrinin xristian əhalini silahlandırır hərbi təlim keçirməsini, Amazaspın əli silah tutan erməni əhalisini siyahıya alıb hərbi qüvvələr təşkil etməsini dövlət suverenliyini pozan və müsəlman əhaliyə qarşı yönələn akt" kimi qiymətləndirilir və dərhal hərbi hissələrin təşkilinin qarşısını almağı və onun təşkilatçılarını Azərbaycandan qovmağı" zəruri hesab edirdi [9, f.894, s.10, iş 108, v.8-9]. Tezliklə, Azərbaycan hökumətinin tələbi yerinə yetirildi və Biçeraxovun hərbi dəstələri şəhərdən çıxarıldı.

Azərbaycanda məskun olan qeyri-yerli əhalinin düşmən münasibətinə baxmayaraq Milli Şuranın 1918-ci il noyabrın 19-da keçirilən iclasında parlamentdə bütün millətlərin təmsil olunmasına qərar verilmişdi. 1918-ci il noyabrın 29-da M.Ə.Rəsulzadə "Bütün Azərbaycan əhalisinə" müraciətdə deyirdi: "...bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımızı bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevak, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər" [10, 1918, 29 noyabr].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin etnosiyasi vəziyyətə baxmayaraq, demokratik dövlət kimi insan hüquqları, dil, din, təhsil sahəsində heç bir diskriminasiyaya yol vermirdi. Azərbaycan Parlamentində təmsil olunmaq üçün ruslara 10, ermənilərə 21, digər milli azlıqlara- almanlara, polyalara, gürcülərə və yəhudilərə isə hərəsinə 1 yer verilmişdi [9, f.894, siy,10, iş 187, vər.1-2].

Azərbaycanın rus əhalisinin burjua-kadet dairələri böyük dövlətçilik arzularından əl çəkməyərək, Azərbaycanda qanunverici hakimiyyətin təşkilini ləngidirdi. Rus Milli Şurası öz nümayəndələrini Azərbaycan Parlamentinə göndərməyi qeyri-mümkün hesab edirdi. O, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi çağırılanadək yerli qanunverici orqanın təşkilini arzuolunmaz hesab edirdi. Rus Milli Şurası Azərbaycanın müstəqilliyinin ləğvi və Ufa hökumətinin tanınması haqqında məsələ qaldırmışdı. Ufa hökumətinin proqram platformasında müstəqil dövlətlərin ittifaqı-federativ qurumu qəbul edilirdi. Bu dövlətlər öz parlamentinə malik olub, mərkəzə ancaq suveren hüquqlarının bir hissəsini güzəştə gedirdi. Rus milli şurası isə xalqların öz ölkəsini idarə etmək hüququnu qəbul etmirdi.

Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti milli azlıqlarla razılığa gəlmək üçün Rusiyanın ərazi bütövlüyü məsələsini açıq saxlayaraq, onu ümumdünya konfransının müzakirəsinə çıxarmağı təklif edən platformadan çıxış edirdi [7, s.345].

1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Parlamentdə öz bəyannamələri ilə çıxış edən polyak, alman və gürcü deputatlar Azərbaycan xalqının gələcək səadətini müstəqillikdə gördükləri halda, Yəhudi Milli şurasının üzvü "Azərbaycan türklərini gələcək Ümumrusiya siyasi ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü kimi Rusiya Federativ Respublikasının tərkibində görmək" arzusunu bildirirdi. "Slavyan-rus cəmiyyəti"nin bəyannaməsində isə açıq-aşkar "Vahid bölünməz Rusiya" şüarı irəli sürülür və Müttəfiq dövlətlərin Rusiyanı 1914-cü il sərhədləri daxilində bərpa etmək vədləri xüsusilə vurğulanırdı. "Biz bilirik ki, Rusiya xalqları şovinizmlə zəhərlənməyərək, öz rifahları naminə Böyük Rusiyadan ayrılmayacaq" - deyən M.N.Vinaqradov azad Azərbaycanı Rusiya bolşeviklərdən təmiz-

lənib, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi çağırılınadək məqbul sayırdı. Çünki özünün etiraf etdiyi kimi “vətəndən didərgin düşmüş rus ziyalıları bu normal həyat adasında sığınacaq tapmışdılar” [9, f.895, s.1, iş 1, vər.12-21].

Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi reallığa çevrildiyini dərk edən Rus Milli Şurası 1919-cu il 31 yanvar tarixli qətnaməsi ilə öz nümayəndələrini Parlamentə göndərməyi qərara aldı. Bununla belə rus millətçiləri Şimali Qafqazdakı denikinçilərlə əlaqə saxlayaraq, Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı qəsd hazırlayırdılar.

Parlamentin Rəyasət heyəti Ukrayna Radasının Rus Milli Şurasından əlahiddə olaraq 2 yer ayrılması xahişini nəzərə alaraq, Parlamentdə onlara 1 yer ayırdı. Ukraynalıları Parlamentdə V.N.Kujim təmsil edirdi.

Lənkəran qəzasının rus əhalisi də Azərbaycan hökumətini qəbul etmirdi. Burada əvvəl denikinpərəst qüvvələr, sonra isə bolşeviklərin tərəfdarları hakimiyyəti öz əlinə keçirmişdi. Belə ki, 1919-cu il mayın 15-də Muğan Sovet Respublikası yaradılmışdı. Lakin polkovnik İlyəşeviçin rəhbərlik etdiyi Denikin tərəfdarları ilə Suxorukovun başçılığı altında bolşevik tərəfdarları arasında düşmənçilikdən istifadə edən Azərbaycan hökuməti burada öz hakimiyyətini bərqərar etdi. 1919-cu il avqustun 19-da Britaniya nümayəndələri mayor L.Torin və F.L.Konan-Roanın vasitəçiliyi ilə Muğanın Azərbaycan hakimiyyətini tanınması haqqında sülh müqaviləsi bağlandı. Onun şərtlərinə görə rus əhalisinin şəxsiyyət toxunulmazlığı və dini etiqad azadlığı təmin edilməli idi. Rus əhalisi inzibati idarəçilikdə iştirak etməli idi, lakin hərbi mükəlləfiyyətdən azad edildi. Rusiyaya köçmək arzusunda olan rus təbəələrinin Lənkəranda sərbəst gedişinə şərait yaradılırdı. Rusiyaya köçmək istəməyənlər isə ictimai asayiş üçün təhlükəli olmayanadək Muğanda qala bilərdilər.

Muğanın rus əhalisini parlamentdə təmsil etmək üçün 1 yer verildi. Lənkəranda hakimiyyətinin təşkili general-qubernatora tapşırıldı. Qəza rəisi kəndardan dəvət edilmiş azərbaycanlı, onun köməkçilərindən biri isə rus olmalı idi [9, f.894, s.10, iş 57, v.12].

Azərbaycan torpaqları hesabına böyük dövlət yaratmaq iddiasında olan ermənilər Azərbaycan dövlətinin süqutunu ən çox arzulayan potensial düşmən qüvvə idi. Ağır siyasi şəraitdə Azərbaycan hökumətindən digər ərazi iddialarından əl çəkmək şərtlə İrəvan şəhərini alan Ermənistan hökuməti Paris sülh konfransında daha geniş ərazilər tələb etməkdə ikən Azərbaycan erməniləri də Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan ərazilərində qan tökməkdə idilər. Onların məqsədi Paris sülh konfransınadək bu əraziləri yerli sakinlərdən – türk-müsəlman əhalidən təmizləmək və dərhal ermənilərlə məskunlaşdırmaq, bununla da, ərazi iddialarını “əsaslandırmaq” idi. 1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökuməti Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsində tərki silah əməliyyatı aparması silahlı toqquşmalara son qoymaq məqsədi güdürdü.

Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəkilov Azərbaycan hökumətinə hesabatında yazırdı: “Ermənilər müsəlmanlara nifrətdən və qana hərislikdən doymayaraq, müsəlman kəndlərini dağıtmaq, əhalisini qılıncdan keçirmək kimi düşmən əməllərini dayandırmırlar. Onların vəhşiliyinin həddi yoxdur. Bu vəhşiliklərin qarşısında orta əsr dəhşətləri solğun görünür. İnanmaq olmur ki, XX əsrdə belə bir xalq yaşayır və müdafiəsiz dinc əhaliyə qarşı bütün vəhşilikləri tətbiq edirlər: uşaqları odda yandırır, insanların dilini, qulağını kəsir, işgəncələr verir, təhqiramiz şəkildə qətlə yetirirdilər... Bizim Respublikanın şüarı belədir: millətindən asılı olmayaraq hamı qanun və hökumət qarşısında bərabərdir. Lakin qeyri-ixtiyari düşünmək lazım gəlir - ilahi və bəşəri qanunları tanımayan bir xalq belə bir münasibətə layiqdirmi?!” [9, f.894, s.10, iş 104, v.2].

1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andranik burada bir növ erməni “qubernatorluğu” təşkil edərək, Gorusu onun “mərkəzi”nə çevirmişdi, sonra da “paytaxtı” Şuşa olacaq “Kicik Ermənistan” dövlətini yaratmağa çalışırdı [2, s.190-191]. Qarabağ erməniləri də Ararat Respublikasına birləşmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Ermənistanın fəal təbliğatı və güclü siyasi-hərbi yardımı sayəsində Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər 1918-ci ilin iyulunda Şuşada keçirilən I qurultayında bu mahalın müstəqilliyini elan etdi.

Azərbaycan hökuməti Qarabağda erməni separatizminə qarşı siyasi, diplomatik, hərbi tədbirlər həyata keçirərək, 1919-cu il 15 yanvar tarixli sərəncamı ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarından ibarət general-qubernatorluq yaratdı. Ermənilər Qarabağ general-qubernatoru X.Sulta-

novun hakimiyyətini tanımayaraq, “ölümü müsəlmanlara tabe olmaqdan üstün tuturdular” [9, f.894, s.1, iş 22, v.19].

1919-cu il fevralın 25-də erməni fraksiyası öz bəyanatını oxumaqla Azərbaycan parlamentində təxribatçı fəaliyyətinə başladı [4, I c., s.218].

Ermənilər ingilislərin himayəsi ilə Naxçıvan mahalında da öz “idarəçiliyini” yaratmağa cəhdlər göstərmişdilər. Culfaya qədər ərazini özlərininki sayan ermənilər gürcülərlə hərbi toqquşmadan, Şərur məğlubiyyətdən sonra burada ingilis general-qubernatorluğunun elan edilməsi ilə müvəqqəti olaraq bu fikirlərindən əl çəkmişdilər. Naxçıvan Milli Şurası isə vilayət əhalisinin təkidi ilə Azərbaycan hökumətinə könüllü birləşmək haqqında rəsmi sənəd göndərmişdir. Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaratdı [8, s.282-283].

1919-cu il iyulun 19-25-də aparılan uğurlu döyüşlər erməni “idarəçiliyi”nin bölgədən qovulması ilə nəticələndi [2, s. 211].

Qarabağ general-qubernatorluğunun siyasi-hərbi tədbirlərinin nəticəsində bu bölgədə də analogi proses baş verdi. Belə ki, Qarabağ ermənilərinin 1919-cu ilin avqustunda keçirilən VII qurultayında Azərbaycan Cümhuriyyəti hakimiyyətinin tanınması barədə akt qəbul edildi.

1920-ci ilin əvvəllərində erməni daşnakların təcavüzkar fəaliyyətləri daha kəskin xarakter almağa başladı. Erməni silahlı qüvvələri 1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzurdə 51 azərbaycanlı kəndini dağıtdılar. Mart ayının 23-də Qarabağda başlayan erməni üsyanı isə milli dövlətçiliyimizə qarşı yönəlmiş məkrli siyasətlərinin zirvə nöqtəsi oldu. Ermənilər bu dəfə Sovet Rusiyasının köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyi planlaşdırırdı. Hökuməti tərəfindən bir sıra təcili tədbirlər həyata keçirildi. Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdakı döyüşlərdə ermənilər çox ağır məğlubiyyətə düşər oldular. Erməni nizami ordusu hissələrinin mart ayında Şərur və Ordubada hücumları Kəlbəli xanın silahlı dəstələri və Türkiyənin mahaldakı kiçik döyüş dəstəsinin birgə səyləri nəticəsində dəf olundu, onlar xeyli itki verərək geri çəkildilər [2, s.222-225].

Zaqatalada da mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Zaqatala Milli Şurası 28 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirmiş və iyunun 30-da Zaqatala ayrıca quberniya şəkilində Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Lakin bəzi qüvvələr Dağıstan və Gürcüstanın nüfuzlu dairələri ilə yaxın idilər və tərəddüd edirdilər. Azərbaycan hökumətinin bir sıra tədbirləri – 2 illik vergi borclarının ödənilməsinin tələb edilməsi, ordunun nəfəsinə vergi yığılması, hərbi mükəlləfiyyətin tətbiq edilməsi və s. yerli əhalini narazı salır, hətta hökumətə qarşı ədavət doğururdu. Xalq hakimiyyətinə alışıq Zaqatala sakinləri öz əvvəlki imtiyazlarını saxlamağa çalışırdılar. Burada ruhanilərin əhaliyə təsiri güclü idi və onu istədiyi səmtə istiqamətləndirə bilirdi. Bir-biri ilə düşmənçilik edən kiçik partiyaların fəaliyyəti də anarxiya yaradırdı. Vəziyyəti sabitləşdirmək üçün Azərbaycan hökuməti burada general-qubernatorluq yaratmışdı.

Zaqatalada hökumət əleyhinə fəaliyyət göstərən bir qrup rus və digər xristian etiqadlılar öz məkrli planlarını həyata keçirmək üçün hələ 1918-ci ilin dekabrından Şura yaratmışdılar. Lakin onun zərərli fəaliyyətini nəzərə alaraq, general-qubernator Həşimbəyov onu buraxmaq haqqında göstəriş vermişdir. Təəssüf doğuran belə bir hal idi ki, bu şura ilə hakimiyyətə müxalif olan yerli qüvvələr də əməkdaşlıq edirdi. Qubernator vəzifəsini tutmaq niyyətində olan məktəb müfəttişi İslam bəy Qəbulov yerli hakimiyyəti xalqın gözündən salmağa çalışır, vəzifə iddiasında olanları ətrafına toplayırdı. Laqodex qarnizonunun rəisi polkovnik Nadirov isə Qaxa gələrək xristian əhalini silahlandırırırdı. Onun məqsədi bu idi ki, əhali könüllü olaraq Gürcüstana təslim olmasa, xristian əhalinin köməyi ilə döyüşlə quberniyanı ələ keçirsin.

Quba qəzasında da bəzi qüvvələr separatçı mövqedən çıxış edirdilər. Belə ki, Müvəqqəti hökumət dövründə Quba qəza komissarı olmuş Əli bəy Ziziski, qohumu Şıxlarski bəyləri, barışıq hakimi Cəlilov Qusar dairəsini Dağıstana birləşdirməyə çalışırdılar. Quba qəza rəisi Əmirxan Xoyski Bakı qubernatoruna göndərdiyi 24 avqust 1918-ci il tarixli rapordə bu haqda məlumat vermiş və bu şəxsləri tezliklə qəzadan uzaqlaşdırmağı tələb etmişdi. Bakı qubernatoru Məmməd Fəthi bəy quberniyanın şimal bölgələrində asayışı bərpa etmək üçün Quba əhalisi ilə görüşdə bütün müsəlmanları Qurana and verib birliyə çağırmış, birgə çalışmağı və qonşularla dinc yaşayışı tövsiyyə etmişdi. Qu-

bernator Qusarda olarkən də xalqı hökuməti və yerli hakimiyyəti tanımağa, vətəni müdafiə etməyə çağırırmışdı [10, 1918, 16 oktyabr].

1919-cu ilin 22 yanvarında Cəlilov Temirxan Şuraya Dağlılar İttifaqının vilayət qurultayına Quba, Qusar ləzgiləri adından teleqram vurub, “Dağıstana birləşmək – ya sizinlə yaşamaq, ya da ölmək!” arzusunu bildirmişdi. Lakin Azərbaycan hökumətinin ardıcıl yeritdiyi milli siyasəti separatizm hallarının qarşısını alır və hər yerdə öz hakimiyyətini bərqərar edirdi.

Nəticə. Beləliklə, Cümhuriyyət dövründə milli azlıqların separatçılıq meyllərinə baxmayaraq, Azərbaycan hökumətinin milli siyasəti bütün millətlərin azad və bərabər yaşayışını, vətəndaşlıq hüquqlarını təmin edir və heç bir milli ayrışdırıcıya yol verilmirdi. Həmçinin, Azərbaycan hökumətinin dini siyasəti həyata keçirilərkən də milli azlıqların maraqları nəzərə alınır, qeyri-müsəlman dinlərinə də diqqət göstərilirdi. Belə ki, rus pravoslav kilsəsi, katolik kilsəsi, bəttist və malakan dini icmaları, erməni yeparxiyası, yəhudi ravviniyi Hökumət tərəfindən maddi yardım alır, normal fəaliyyət göstərmələri üçün onlara hər cür şərait yaradılırdı [6, s.167]. Bu bir daha sübut edir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti tolerant və multikultural dəyərlərə sadıq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Адрес-календарь Азербайджанской Республики. Баку, 1920,
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti. (1918-1920). Bakı: “Elm”, 1998. - 336 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I c. Bakı: “Lider Nəşriyyatı”, 2004. - 440 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), İki cildə. I c. Bakı: “Azərbaycan”, 1998. – 976 s.
5. Arzumanlı V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998. - 199 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Dövlət və din münasibətləri. Bakı: Nurlar, 2018. - 320 s.
7. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c. Bakı: “Elm”, 2001. - 672 s.
8. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку: “Азербайджан”, 1998. - 560 с.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.894, s.10, iş.108, v.8-9; f.894, s.10, iş 57, v.12-13; f.894, s.1, iş 22, v.19; f.894, s.10, iş 187, v.1-2; f. 894, s.10, iş 57, v.17-19; iş 103, v.4, 10-11; 894, s.2, iş 81, v.9; iş 39, v.53-54; iş 9, v.36-37, v.39, v. 17-18, iş 88, v.7-7 arx; v. 8-10; iş 39, v.114; v. 25 arx.; f.895, s.1, iş 1, v.12-21; f.970, s.1, iş 142, v.56-63.
10. “Азербайджан», 1918, 1919.
11. Azərbaycan Paris Sülh Konfransında. (1919-1920). Bakı: Ozan, 2008. - 244 s.
12. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokollar. 1918-ci il. Bakı: “Adil oğlu” nəşriyyatı, 2006. - 136 s.
13. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998. – 385 s.

АРИФА АДЫГОЗАЛОВА

*Доцент кафедры новой и новейшей истории Азербайджана
Бакинского государственного университета*

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В Декларации независимости, принятой 28 мая 1918 года, правительство Азербайджана, провозгласившее равенство прав всех наций, последовало этому принципу в государственном строительстве. Не было никаких ограничений на деятельность политически надежных представителей иностранных национальностей в органах государственной власти. Однако русские националисты, до сих пор считающие себя подданными России, не захотели призна-

вать государственную независимость Азербайджана. Они боролись за великие цели государственности, такие как «Единая, неделимая Россия».

Армяне, проживающие в Азербайджане, проливали кровь на территориях Карабаха, Зангезура и Нахчывана. Армяне Карабаха боролись за присоединение к Араратской Республике. Однако правительство Азербайджана проводило последовательную политику, предотвращало случаи сепаратизма и повсеместно установило свою власть.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, национальная политика, национальные меньшинства, сепаратизм, территориальные претензии, национальный конфликт.

ARİFA ADİGOZALOVA

*Associate professor of the department new and modern history of Azerbaijan,
Baku State University*

THE NATIONAL POLICY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The government of Azerbaijan, which proclaimed the equality of all nations in the Declaration of Independence adopted on May 28, 1918, followed this principle in state-building. There were no restrictions on the activities of politically credible representatives of other nationalities in government. However, Russian nationalists, who still consider themselves Russian citizens, did not want to recognize the state independence of Azerbaijan. They were fighting for great statehood, such as a united, indivisible Russia.

Azerbaijani Armenians were also shedding blood in Karabakh, Zangazur and Nakhchivan. The Armenians of Karabakh also fought for the unification of the Ararat Republic. However, the government of Azerbaijan pursued a consistent policy, preventing separatism and establishing its rule everywhere.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, national policy, national minorities, separatism, territorial claims, national conflicts.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

SAMİR İSMAYİLOV

*Bakı Dövlət Universitetinin
Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti
samir.ismayilov@mail.ru*

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN İLK NİZAMNAMƏSİ HAQQINDA

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/65-69>

Məqalədə Azərbaycanın qocaman ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universitetinin ilk nizamnaməsindən bəhs olunur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Bakı Dövlət Universitetinin ilk nizamnaməsi 5 fəsil, 72 maddədən ibarət idi. Nizamnamədən aydın olur ki, Bakı Dövlət Universiteti muxtariyyət hüquqlu elmi-tədris müəssisəsi idi. Universitet Azərbaycan Cümhuriyyətinin Maarif Nazirliyinə tabe idi. Nizamnamədən o da aydın olur ki, Universitet demokratik əsaslarla idarə olunur, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan hər iki cinsin nümayəndələri tədrisə cəlb olunurdu. Bütün bunlar məqalədə arxiv sənədləri əsasında araşdırılaraq, Bakı Dövlət Universitetində tədris, idarəetmə məsələlərinə işıq salınmışdır.

Açar sözlər: Parlament, müzakirə, fraksiya, Bakı Dövlət Universiteti, ali təhsil müəssisəsi, nizamnamə.

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında və o cümlədən onun milli ucqarlarından birini təşkil edən Azərbaycanda maarif sisteminin durumunda xeyli yeni və mütərəqqi təzahürlər meydana gəlməyə başlamışdı. Hələ əsası XIX əsrdə qoyulmuş dünyəvi məktəblər şəbəkəsi bu dövrdə xeyli dərəcədə genişlənir, müsəlman ucqarlarda qızların təhsil almasına qoyulmuş və xürafatdan irəli gələn əngəllər tədricən aradan qaldırılırdı. Elmə, təhsilə həssaslıqla yanaşan, ali məktəb işini dərinlən qiymətləndirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri yaranmış əlverişli vəziyyəti yerində qiymətləndirib qəti addım atdılar. Beləliklə, üç aya yaxın davam edən gərgin müzakirələrdən sonra Parlament 1919-cu il sentyabrın 1-də keçirilmiş 70-ci iclasında “Bakı Dövlət Darülfünunu haqqında qanun”u təsdiq etdi.

Bakı Dövlət Universitetinin ilk nizamnaməsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti 1919-cu il sentyabrın 29-da keçirilmiş 79-cu iclasında 72 maddə, 5 fəsildən ibarət olan “Bakı Dövlət Darülfünunun Nizamnaməsi”ni təsdiq etdi [1, v.1-20]. Beş fəsil, 72 maddədən ibarət nizamnamədə universitetin təşkilatı quruluşu, onun elm və tədris sahələrinin fəaliyyəti, professor-müəllim heyətinin vəzifə və hüquqları müəyyənləşdirildi [3, v.38].

Nizamnamənin 2 maddədən ibarət olan birinci fəslində Bakı Dövlət Universitetinin muxtariyyət hüquqlu elmi-tədris müəssisəsi olub, maarif nazirliyinin strukturunda fəaliyyət göstərdiyi, rektor, prorektor, dekanlar, şura və fakültə iclasları vasitəsilə idarə olunduğu təsbit edildi [3, v.38].

Nizamnaməyə əsasən Universitetin rəhbəri rektor idi. Nizamnamə çərçivəsində ona universitet idarəçiliyinin bütün sahələrinə rəhbərlik etmək səlahiyyəti verilir. Rektor professorlar arasından 3 il müddətinə seçilir, Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunurdu. Rektor öz fəaliyyətində şura tərəfindən hazırlanan və təsdiq edilən təlimatlara əsaslanır, rektorun olmadığı müddətdə, onun vəzifəsini prorektor, yaxud dekanlardan biri icra edirdi [3, v.40].

Prorektor tələbə işləri üzrə rektorun köməkçisi idi. Prorektoru Universitet Şurası professorlar içərisindən 3 il müddətinə seçirdi.

Hər fakültənin başında dekan dururdu. Dekan tədrisə nəzarət edir, rektora və şuraya həvalə edilən vəzifələri fakültə daxilində icra edirdi. Dekan da professorlar arasından 3 il müddətinə seçilir və şura tərəfindən təsdiq olunurdu [3, v.40]. Şura Universitetin idarə edilməsinin ali və müstəqil orqanı idi [3, v.40].

Nizamnamənin 3-cü fəslə Universitetin tədris hissəsi üzrə şəxsi heyətinə həsr edilmişdi. Heyət professorlar, dosentlər, privat-dosentlər, müəllimlər, dillər üzrə mühazirəçilər, prorektorları və müa-

vinləri, assistentlər və ordinatorlardan ibarət idi [3, v.40]. Bu şəxslər həm seçilə, həm də dəvət oluna bilərdilər.

Universitet Nizamnaməsinin 4-cü fəslə tələbələrə həsr edilmişdi. Universitetə hər iki cinsdən olan orta təhsilli şəxslərin qəbul edildiyi təsdiq olunurdu. Mühazirə və əməli məşğələlərdə, tələbələr-dən başqa, azad dinləyicilərin də iştirakına icazə verilirdi [3, v.40]. Qeyd edək ki, bu fəslin müzakirə-si Parlamentdə qızgın mübahisələrə səbəb olmuşdu. Azərbaycanda o zaman yaranmış obyektiv şərai-ti nəzərə alan Parlament üzvləri Darülfünuna azərbaycanlıların qəbul edilməsi şərtlərini yüngülləş-dirmək məqsədilə israr edirdilər ki, gimnaziya və buna bərabər realni məktəbləri bitirib şəhadətnamə alan oğlan və qızlarımız olduqca azdır. Çünki onlar rus dilindən imtahanlarda “əsər”, hətta “inşa” yazarkən qeyri-kafi qiymətə layiq görüldüklərindən, şəhadətnamə almaq hüququndan məhrumdurlar. Lakin sonralar öz təhsillərini artırmışdılar. Ona görə də, bu məktəbləri bitirən azərbaycanlı oğlan və qızlara Darülfünuna qəbul edilmə hüququ verilməlidir. Parlament deputatlarının əksəriyyəti təkidlə nizamnamənin 46-cı maddəsinə 2 qeyd əlavə etmişdilər: Qeyd 1: “Darülfünunun ancaq birinci ilində Azərbaycan təbəəsi olub zükur edadisinin 7-ci və realni məktəbinin 6-cı sinfini qurtaran əfəndilərə ixtiyar verilir ki, tələbə sifətilə Darülfünuna daxil ola bilsinlər və diplom almaq üçün Darülfünunda oxuyan müddət edadi məktəbi proqramı üzrə axırıncı sinif imtahanını verməyə məcbur edilsinlər” [3, v.41-42]. Qeyd 2: “Azərbaycan təbəəsi olan Darülmüəllimin bitirmiş əfəndilər, o cümlədən Alek-sandr darülmüəllimini (Müəllimlər Seminariyası – S.İ.) bitirənlər təyin edilmiş elmlərdən imtahan vermək şərti ilə Darülfünuna (ali məktəbə - S.İ.) girməyə ixtiyarı vardır” [3, v.42].

Parlamentdə ciddi müzakirələrdən sonra Darülfünunda tələbə təşkilatlarının yaradılmasına icazə verildi və nizamnamədə bu təşkilatların hüquq və fəaliyyət sahələri dəqiqləşdirildi [3, v.42].

Tibb fakültəsində təhsil alan tələbələr üçün 10, tarix-filologiya fakültəsində təhsil alan tələbələr üçün isə 8 semestr təhsil müddəti müəyyənləşdirilmişdi.

Beşinci fəsildə Universitetdə qulluq edən şəxslərin hüquq və vəzifələrindən, imtiyazlarından bəhs olunurdu. Universitet şurasına fakültələrin təqdimatı ilə elmlər namizədi və doktoru elmi dərəcələri vermək səlahiyyəti verilirdi [3, v.42]. Nizamnamənin bu fəslində professor-müəllim və işçi heyəti üçün xüsusi bir imtiyaz, pensiya təyin edilmişdi. Belə ki, 25 ildən 30 ilədək xidmət etmiş professorlar illik əmək haqlarının 2/3 hissəsi, 20 ildən 25 ilədək xidmət edənlərə maaşların yarısı, ağır, müalicəedilməz xəstəliyə mübtəla olub işləyə bilməyən professorlara 5-10 il iş təcrübəsi olduqda əməkhaqqının 1/3-i, 10-20 ilədək staja 2/3 hissəsi, 20 ildən artıq iş təcrübəsi olduqda isə tam maaşları həcmində pensiya alırdılar [3, v.43-44].

Bakı Darülfünunun ilk tədris və xidmətçi şəxsi heyəti aşağıdakı kimi idi: Tibb fakültəsi – Professor V.İ.Razumovski – Darülfünunun rektoru, operativ cərrahiyə və topoqrafik anatomiya professoru, L.M.Levin – fakültənin daxili xəstəliklər klinika professoru, professor İ.İ.Şirokoqorov – tibb fakültəsinin dekanı və patoloji anatomiya professoru, professor A.A.Oşman – fakültənin klinika professoru, Qolovinsk – farmakologiya professoru, D.Q.Qureviç – kimya kafedrası üzrə dosent vəzifəsini icra edən, həkim A.M.Prokofyeva fakültənin daxili xəstəliklər klinikasının baş assistenti, həkim D.U.Urusov – anatomiya kafedrası üzrə prorektor vəzifəsini icra edən, həkim A.M.Zamuxovski – anatomiya kafedrası üzrə kiçik assistent, A.A.Juravskaya – anatomiya kafedrası üzrə preporator, həkim A.O.Vartanyan – operativ cərrahlik kafedrası üzrə kiçik assistent.

Tarix-filologiya fakültəsi üzrə - dosent N.A.Dubrovski- tarix-filologiya fakültəsinin dekanı və ümumi tarix dosenti vəzifəsini icra edən, professor Foxt – Qərbi Avropa ədəbiyyatı tarixi professoru, professor N.Q.Qorodeski – fəlsəfə professoru, fəlsəfə elmləri doktoru L.Q.Lopatinski – klassik filologiya kafedrası üzrə dosent, A.M.Şahmurov – türk dili kafedrası dosenti vəzifəsini icra edən, A.B.Selixanoviç – fəlsəfə kafedrası üzrə dosent, P.L.Pilaşevski – rus dili ədəbiyyatı kafedrası üzrə privat dosent, L.A.İşkov – ümumi tarix kafedrası üzrə dosent vəzifəsini icra edən, magistrant L.A.Zimin – müsəlman Şərqi kafedrası üzrə müəllim [6, s.3].

Beləliklə, universitetin və kafedraların əsas işçiləri müəyyənləşdirildi. Bununla yanaşı, universitet bir sıra kadr və texniki problemlərlə qarşılaşdı. Yaranmış çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün 1919-cu ilin sentyabrın 22-də V.İ.Razumovski və N.A.Dubrovski Rusiyanın cənub universitetlərinin

fəaliyyət göstərdiyi şəhərlərə - Rostov, Dnepropetrovsk və Xarkova getdilər. Onlar Rostov-Don, Ye-katerinoslav və Xarkov şəhərlərində fəaliyyət göstərən bir sıra alimlərdən Bakıya gəlmələri üçün razılıq ala bildilər [10, v.2]. Belə bir zamanda universitet komissiyasının üzvü, professor V.K.Finkelşteyn avadanlıq, ədəbiyyat və s. almaq üçün Qərbi Avropaya getdi [10, v.2].

Bütün hazırlıqlar başa çatdıqdan sonra 1919-cu il noyabrın 10-da Universitet Şurasının birinci iclası oldu. İclasda professorların və akademik heyətin tərkibi təsdiq edildi. İlk tədris ilində universitetə ştat üzrə lazım olan 104 nəfər, o cümlədən 43 professor və privat dosent cəlb etmək mümkün oldu [5, s.9].

1919-cu il noyabrın 15-də şənbə günü (bəzi mülahizələrə görə həmin dövrdə həftənin cümə günü qeyri-iş günü hesab olunurdu, yeni iş həftəsi 6-cı günü, şənbə günü başlanırdı) universitetdə birinci dərs günü elan edildi [5, s.9]. Universitetdə ilk mühazirəni ümumdünya tarixindən N.A.Dubrovski oxudu. İzdihamlı auditoriyada təkcə tələbələr deyil, həmçinin çoxlu sayda ziyalılar, parlament və hökumət üzvləri də iştirak edirdi [8, s.18-19].

1919-cu il noyabrın 17-də "Azərbaycan" qəzetində (İ.H. imzası ilə) "Darülfünunun açılması" adlı məqalədə yazılırdı: "Dün Azərbaycan Darülfünunu ilk dəfə olaraq açıldı və ilk gündür ki, məşğuliyyətə başladı" [2, s.15; 4, s.1]. Daha sonra məqalədə Vətənin, millətin ictimai-siyasi həyatında, tərəqqisində universitetin oynayacağı rolun, meyarın heç nə ilə ölçülə bilməyəcəyi böyük sevinc hissi ilə qeyd edilirdi. Eyni zamanda məqalədə Avropa xalqlarının inkişafında həmin ölkələrin universitetlərinin əhəmiyyətli rolundan bəhs edilərək yazılırdı: "Tarixdə Afina darülfünununun yeni bir Yunanıstan yaratdığını kim inkar edə bilər? Bir əsr əvvəl Fransiyayı aləmsümul təqəllüb və təkamülə atan Sorbon darülfünunu, Sorbonna darülfünununda bir silsilə həmiyyətlə çalışan müderrislər dəgilmə? Almanları 1806-cı il fəlakətindən sonra yenidən şöhrətə, siyasət və hərbi hazırlayan və Napoleondan qəhar bir intiqam alan Berlin və Hamburq darülfünunları və hər iki darülfünun simaları Kant və Fixtenin əsərləri olmamışdırmı? ... Yeni millət yeni elm, yeni fəlsəfə demək isə, hər darülfünunda yeni bir məbəd olması icab edər... Azərbaycan Darülfünunu, əlbəttə, bir türk Darülfünunudur, çünki türk milləti, türk parlamanı, türk hökuməti tərəfindən türk gəncliyi üçün açılmışdır... Darülfünunun həyat və məşğuliyyətə başlaması tarixi olan 15 noyabr yeni bir tərəqqi dövrünün açılmasının bir ibtidası olacaqdır" [4, s.1].

"Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 30 noyabr tarixli 260-cı nömrəsində ilk tədris ilində Darülfünunun tarix-filologiya fakültəsində tələbə heyəti və onun milli tərkibi haqqında aşağıdakı məlumatlar yer almışdır: "Tarix-filologiya fakültəsi – 1-ci qrupa qəbul edilmişdir 113 nəfər, 2-ci qrupa latın dilindən əlavə imtahan vermək şərti ilə -107 nəfər, 3-cü qrupa – 27 nəfər, 4-cü qrupa əlavə imtahanları vermək şərti ilə - 63 nəfər, 5-ci qrupa bir ay ərzində tələb olunan sənədləri təqdim etmək şərti ilə - 11 nəfər. Təyin edilmiş imtahanları verən, tələb olunan sənədləri təqdim edən şəxslər birinci qrupa daxil edirlər" [2, s.15].

"Azərbaycan" qəzetinin 5 fevral, 1920-ci il tarixli 21-ci sayında isə tarix-filologiya fakültəsinin milli tərkibi belə idi: "Nazirliyin və Darülfünunun rektorunun verdiyi axırıncı məlumata əsasən hal-hazırda Darülfünunun tarix-filologiya fakültəsinin birinci kursunda 509 həqiqi tələbə var, onlardan 125-i müsəlman, 178-i yəhudi, 121-i rus, 67-si erməni, 5-i gürcü, 13-ü polyak və alman. Darülfünunda cəmi 877 tələbə var. Bunlardan başqa 217 azad dinləyici də var idi" [2, s.16].

Nəticə. Beləliklə, 1919-cu il noyabrın 15-də Azərbaycan xalqı daha bir tarixi hadisəyə şahidlik etdi. Azərbaycanda, Bakıda müsəlman Şərqində ilk Avropa tipli ali məktəb Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyətə başladı. Bakı Dövlət Universiteti haqqında qanunda 4 fakültənin açılması nəzərdə tutulsa da, böyük çətinliklərlə universitet 2 fakültə, tarix-filologiya və tibb fakültəsi ilə ümumilikdə 4 kurs, onlardan tibb fakültəsi üzrə 3 kurs, tarix-filologiya fakültəsi üzrə 1 kurs olmaqla dərslərə başladı. Bakı Dövlət Universitetin yaradılması böyük tarixi bir hadisə idi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın istiqlalının elan edilməsindən sonra Cümhuriyyət xadimləri ölkənin gələcək taleyini, milli özünüdərk prosesini, dünyaya çıxış imkanlarını tam zamanında qiymətləndirib daha bir tələyüklü məsələni həll etdilər. Məhz görülməli bu tədbirlər sayəsində xalqımızın övladları müasir universitet təhsili almaq üçün imkan qazandılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daha bir ilkə imza atdı, Azər-

baycanda universitet təhsilinin təməli qoyuldu. Bütün bunlar milli şüurun, müstəqil dövlətçilik hisslərinin gücləndirilməsinə təsir edirdi.

Universitetin ilk rektoru, professor Vasili İvanoviç Razumovski bu təhsil ocağının fəaliyyətə başlamasının əhəmiyyətindən bəhs edərkən yazırdı: “Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı. Türk xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropa ilə Asiyanın qovuşağında yeni məşəl yandı. Bu böyük tarixi hadisənin şahidləri kimi biz özümüzü xoşbəxt hesab edə bilərik...” [8, s.16].

İlk tədris ilində universitetdə təhsil alan tələbələrin sayı 877 nəfər idi. Bundan başqa, universitetə 217 azad dinləyici qəbul edilmişdi. Bakı Dövlət Universiteti ilk bəhrəsini 1922-ci ildə verdi: 30 nəfər gənc ali təhsilli həkim adına layiq olmaları barədə universitet diplomu aldı [9, s.2]. Lakin Azərbaycanda hər şey arzu edildiyi kimi getmədi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zorla devrilməsi, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi respublikanın, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetinin də tarixində mürəkkəb bir dövrün başlanğıcını qoydu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 79-cu iclası. 29 sentyabr, 1919-cu il. Protokol №79 // ARDA, f.895, siy. 1, iş 119, v. 1-20.
2. Bakı Dövlət Darülfünununun təsisi (sənədlər toplusu). Tərtib edəni və ön sözün müəllifi S.İbrahimov. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 88 s.
3. Bakı Dövlət Darülfünununun Nizamnaməsi. – ARDA, f. 895, siy. 3, iş 73, v. 38.
4. Darülfünununun açılması.- Azərbaycan qəzeti, 17 noyabr, 1919, №323.
5. Əmrahov Z., İsmayilov S. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 328 s.
6. В Университет. Личный состав. – Азербайджан, 29 октября 1919, №230, с. 3.
7. В Университет. – Азербайджан. 18 ноября 1919, №249, с. 4.
8. Разумовский В.И. Основание Университета в гор. Баку. – Азербайджанский Государственный Университет. Статьи профессоров В.И.Разумовского и С.Н.Давиденко. Баку: Гостипография Азполиграфтреста, 1922.
9. Сообщение из газеты Бак. раб. Первый выпуск Бакинского университета. – Бакинский рабочий, 6 августа 1922 г., № 174.
10. Удостоверение Ректор Бакинского Государственного Университета, заслуженный профессор В.И.Разумовский. 22 сентября 1919 г. – ARDA, f.1640, siy.1, iş 6, v.2.

САМИР ИСМАИЛОВ

*Доцент кафедры источниковедения, историографии и методологии
Бакинского государственного университета*

О ПЕРВОМ УСТАВЕ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

В статье говорится о первом уставе Бакинского государственного университета, первого высшего учебного заведения в Азербайджане. Проведенные исследования показывают, что первый устав Бакинского государственного университета состоял из 5 глав и 72 статей. Из устава ясно, что Бакинский государственный университет был автономным научно-образовательным учреждением. Университет находился в ведении Министерства Образования Азербайджанской Республики. Из устава также ясно, что управление университетом осуществлялось на демократических началах, а в преподавании принимали участие представители обоих полов без какой-либо дискриминации. Все это было исследовано в статье на основе архивных документов и пролит свет на вопросы преподавания и управления в Бакинском государственном университете.

Ключевые слова: Парламент, обсуждение, фракция, Бакинский государственный университет, высшее учебное заведение, устав.

SAMIR ISMAILOV

*Associate professor of the Department of Source Studies,
Historiography and Methodology of Baku State University*

ABOUT THE FIRST CHARTER OF BAKU STATE UNIVERSITY

The article talks about the first charter of Baku State University, the first institution of higher education in Azerbaijan. The conducted studies show that the first charter of Baku State University consisted of 5 chapters and 72 articles. It is clear from the charter that Baku State University was an autonomous scientific-educational institution. The university was under the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan. It is also clear from the charter that the University was managed on a democratic basis, and representatives of both sexes were involved in teaching without any discrimination. All this was investigated in the article on the basis of archival documents, and light was shed on the issues of teaching and management at Baku State University.

Keywords: Parliament, discussion, faction, Baku State University, higher education institution, charter.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

ЯГУБ ВЕЛИЕВ

*Доктор философии по истории, доцент
Бакинского Государственного Университета
Передовой работник система образования Азербайджана
JAKVO201966@gmail.com*

АЗАД РЗАЕВ

*Доктор философии по истории, доцент
Бакинского Государственного Университета
azad_rzayev@mail.ru*

**ГЕЙДАР АЛИЕВ - АРХИТЕКТОР И СОЗИДАТЕЛЬ
ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/70-74>

В статье предпринята попытка опираясь на достижения современной исторической науки показать, что процесс становления и развития концепции внешнеполитической идеологии Азербайджана целиком и полностью связана с масштабной государственной деятельностью Президента страны Г.Алиева. Именно он создал и заложил ее основы определил ее параметры и многое сделал для практической реализации её содержания в контексте развития диалога и сотрудничества Азербайджана с международным сообществом и утверждения его в качестве полноправного субъекта международного права.

Ключевые слова: внешняя политика, внешняя политика Азербайджанской республики, идеология, внешнеполитическая идеология, общенациональный лидер Г.Алиев.

Введение. Общенациональный лидер, президент Азербайджанской Республики Г.Алиев в своей многогранной государственной деятельности уделял особое внимание обоснованию и насыщению конкретным содержанием системы внешнеполитической идеологии государства. Глава нашего государства мудро относился к защите национальных интересов и ценностей азербайджанского народа. В его подходах к осмыслению отмеченного обстоятельства нашли воплощение две органические составляющие: государственный подход политического деятеля и не менее важный подход гражданина страны. Его концепция внешнеполитической идеологии применительно к нашей стране не носила абстрактно-теоретический характер. Все его взгляды, конкретные осмысленные подходы в сфере внешней политики основывались на глубоком комплексном анализе социальных и исторических реалий, имевших место в жизни азербайджанского народа и на международной арене. Идеи, мысли и суждения Г.Алиева о национальной внешнеполитической идеологии и внешней политике в целом были наполнены глубоким теоретическим и практическим содержанием. В них нашли свое органическое отражение тенденции, потребности и жизненно важные аспекты международной политики. К его идеям и мыслям относительно конкретного содержания внешнеполитической идеологии азербайджанской республики следует подходить через призму исторического и настоящего времени, рассматривая их в контексте реалий жизни азербайджанского общества, в контексте социально-политической и международной ситуации, обусловивших их актуализацию.

Современный уровень развития международных отношений и относительная стабилизация общественно - политической обстановки в нашей стране актуализирует проблему не только в плане наполнения внешнеполитической идеологии качественно новым содержанием, но и её практической реализации. Обретение Азербайджанской Республикой государственной независимости (18 октября 1991г.), становление и развитие нашей страны в качестве самостоятельного субъекта международного права оказало позитивное влияние на формирование внешнеполитического имиджа страны.

После возвращения к руководству республикой (июнь 1993 г.) Г.Алиев на практике осознал слабость и низкий профессиональный уровень лиц занятых в сфере внешней политики и дипломатии. Он подверг их серьёзной критике за отсутствие серьёзных научно-теоретических разработок в сфере определения основных направлений внешней политики, формирования внешнеполитического сознания и идеологии [1, с.128].

Глава нашего государства Г.Алиев уделял особое внимание идеям и ценностям, содержание которых должны были определять процесс формирования внешнеполитической идеологии как у руководителей, отвечающих за ее практическую реализацию так и у простых граждан нашей страны. При активном участии армянских и проармянских идеологов за рубежом в глобальных масштабах осуществлялась тщательно продуманная деятельность, направленная на ослабление политического сознания азербайджанского народа, формирование имиджа недоверия к Азербайджану со стороны международных организаций [2, с.80].

Помимо этого, враги явные и скрытые враги азербайджанского народа стремились утвердить в его сознании чувство одиночества, незащищенности, что неизбежно должно было сказаться на процессе формирования национальной внешнеполитической идеологии. Политическое сознание азербайджанского народа требовало нового (но проверенного временем) лидера. Таким лидером стал Г.Алиев - государственный деятель мирового масштаба, мудрый теоретик и практик, знаток внешней политики и дипломатии. В сравнительно короткий по исторически меркам период Г.Алиеву удалось определить стратегию и приоритеты внешней политики страны, обозначить контуры процесса формирования внешнеполитической идеологии [6, с.39]. Приоритетными направлениями внешнеполитической деятельности Г.Алиева стали возвращение азербайджанскому народу веры в себя и в силу государства, активизация его деятельности по защите и укреплению государственного суверенитета Азербайджана и практическая реализация его внешнеполитических интересов.

В первую очередь необходимо было прорвать информационную блокаду и донести до мирового сообщества правды об Азербайджане, азербайджанском народе, его истории и культуре, интеллектуальном и нравственном потенциале. Особо значимой стала задача, направленная на формирование в политическом сознании азербайджанского народа правильного представления о возможностях, путях и способах самореализации и самоутверждения нации в современном мире, об интеграции страны в мировое и европейское политическое, экономическое и культурное пространство. В нем проблема внешнеполитической идеологии обретает особый смысл и звучание. Прошедшая испытание временем система формирования внешнеполитической концепции и идеологии под руководством Г.Алиева была направлена на усвоение достижений общечеловеческой цивилизации и мирового опыта, на правильное сочетание национальных и мировых ценностей.

Концепция внешнеполитической идеологии Г.Алиева имела базисные основы, каковыми являлись состояние духа и интеллектуальный потенциал азербайджанской нации, её политическое сознание, национальные приоритеты и интересы, закономерности и динамический характер развития международных отношений.

Основополагающие принципы концепции внешнеполитической идеологии Г.Алиева были направлены на консолидацию всех слоев азербайджанского народа на основе всеобщих интересов. Задача консолидации всего азербайджанского народа была особенно актуальной. В период становления концепции внешнеполитической идеологии Г.Алиева в различных регионах республики имелись случаи гражданского противостояния, усилились сепаратистские настроения в сознании отдельных представителей национальных меньшинств проживающих в Азербайджане. Участились попытки изолировать нашу страну от внешнего мира. Став президентом Азербайджана (октябрь 1993г.) Г.Алиев акцентировал свое внимание на тех фундаментальных основах концепции внешнеполитической идеологии, как о форме политического сознания народа и самосознания, духовной, социальной и интеллектуальной жизни, которые имели существенное значение для формирования концепции внешнеполитической идеологии.

Одним из основных идеологических и политических приоритетов внешнеполитической деятельности Г.Алиева был вопрос преодоления морального кризиса, кризиса сознания и

воли, улучшение духовного и политического сознания общества, приведения духовного настроя народа в соответствие с задачами вывода республики из сложившегося тяжелого внутреннего и международного положения. Чтобы решить стоявшие перед внешней политической задачи и формированием концепции внешнеполитической идеологии Г.Алиев начал использовать неограниченные возможности общественных и социальных наук, интеллектуального потенциала, политической культуры общества [2, с.67-69].

В подходах к проблеме концепции внешнеполитической идеологии Г.Алиев отталкивался от реальности политического сознания азербайджанского общества с его политической, экономической, социальной и духовно-нравственной сферами. В этом сегменте заключается разгадка феномена Г.Алиева, его личности и его интеллекта, и духовной силы. Для Г.Алиева идея концепции внешнеполитической идеологии никак не сводится к абстрактному понятию, призывающему куда-то вдаль. Он рассматривает её в контексте исторической реальности и конкретного международного и внутреннего состояния общества. Тем самым он добивался обеспечения условий для самореализации и самоутверждения, тем самым нация уменьшает степень своей зависимости от других стран и народов реализует свои национальные интересы. Опираясь на испытанные временем национальные ценности народа Г.Алиев создал на основе синтеза прошлого, настоящего и будущего качественно новое мировоззрение, которое составило основу концепции внешнеполитической идеологии государства [1, с.72-73]. Народ, согласно концепции внешнеполитической идеологии Г.Алиева воспитывает и формирует в себе чувство веры в будущее, чувство того, все народы могут и должны жить в мире на основе сотрудничества и дружбы. Г.Алиев в своих выступлениях не ограничивался раскрытием смысловой нагрузки понятия «концепции внешнеполитической идеологии». В его выступлениях концепция внешнеполитической идеологии как внешнеполитический курс дополняется и усиливается комплексом других внешнеполитических инициатив, позволяющих ему определять стратегию и тактику внешней политики. В своем обращении «Ко всем азербайджанцам мира» от 25 декабря 1997 года Президент Г.Алиев с новой силой затрагивает проблемы и элементы внешнеполитической идеологии на основе ценностей - Патриотизм, Единство, Родина, Государственность, Суверенитет, Независимость, Достоинство. «Пусть все, кто намерен посягнуть - извне или изнутри- на независимость Азербайджана, знают, что азербайджанский народ, понесший тысячи жертв в борьбе за свой суверенитет и территориальную целостность, способен дать достойный отпор любому агрессору...» [4].

Главным и определяющим стержнем концепции внешнеполитической идеологии Г.Алиева стало понятие суверенитета и государственности. По его мнению, вне азербайджанской государственности, вне государственной независимости и суверенитета не может быть будущего у нашего народа.

Общественно-политическая стабильность в республике и международное региональное сотрудничество, достигнутое благодаря огромным усилиям и громадному опыту политического и государственного деятеля Г.Алиева, является также результатом практического осуществления концепции внешнеполитической идеологии.

Внешняя политика Азербайджана, подготовленная и провозглашенная Г.Алиевым была ориентирована на перспективу. Основные направления внешнеполитической идеологии Азербайджана на рубеже III тысячелетия были отражены в новогоднем обращении к азербайджанскому народу от 29 декабря 2000г. В нем говорилось, что III тысячелетие для азербайджанского народа является важным и значимым этапом в человеческой и национальной истории. III тысячелетие - это новая веха истории азербайджанского народа [3].

Внешняя политика Азербайджана в новом тысячелетии учитывает культурную интеграцию и глобализацию, которые выступают в качестве основных тенденций нынешнего этапа мирового развития. Для Азербайджана вопрос глобализации имел огромное и особое значение. Отмечая это значение Г.Алиев так охарактеризовал это явление: «глобализация должна содействовать обеспечению стабильного развития, целостности государств и стабильности систем управления... богатые природные ресурсы, потенциальные возможности Азербайджана в сочетании с благоприятным географическим положением приобретают в се-

годняшнем мире геостратегическое значение и позволяют ему служить своеобразным мостом между востоком и западом. Всё это способно придать импульс плодотворному сотрудничеству и глобальному развитию» [5]. Отмечая значение внешнеполитической идеологии Азербайджана в новом тысячелетии Г.Алиев обращал внимание на то, что «для Азербайджана, как и для каждой страны, вступившей на путь независимости, актуальной судьбоносной задачей являются безотлагательная разработка концепции своей внутренней и внешней политики и немедленного претворения её в жизнь».

Заключение. В наши дни внешнеполитическая идеология Азербайджана продолжает опираться на последовательный, принципиальный курс, предполагающий единство концепции и системы. Заложенная общенациональным лидером Азербайджана Г.Алиевым концепция внешнеполитической идеологии получила свое дальнейшее развитие во внешнеполитической деятельности нынешнего президента республики И.Алиева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасбейли, А. Гейдар Алиев и мировая политика / А. Аббасбейли, Э. Аббасбейли. – Баку: Азернешр, 1997. 328с.
2. Алиев Г. Выступления и речи. В кн. Азербайджан на международной арене. Сост. Э.Абдуллаев. в 4-х т. Т.1. Баку.1994-1999, «Тахсил», 490 с.
3. Ахмедов Е. Агрессия Армении против Азербайджана и международные организации (на азерб. языке). Баку: «ЭЛМ», 1998, 120 с
4. Гейдар Алиев «Ко всем азербайджанцам мира» / «Бакинский рабочий», 30 декабря 1997г.
5. Речь Президента Азербайджана Г.Алиева на празднике посвященном Дню молодежи Азербайджана. 2 февраля 1998г. «Бакинский рабочий», 4 февраля 1998г.
6. Həsənov Ə. M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti: əsas məqsədləri, vəzifələri və icra mexanizmləri // Heydər Əliyev və inkişafının Azərbaycan modeli. Bakı: 2010, s.39 -60.

YAQUB VƏLİYEV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
Azərbaycan təhsil sisteminin qabaqcıl işçisi*

AZAD RZAYEV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,*

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT İDEOLOGİYASININ YARADICISI VƏ MEMARI

Təqdim olunan məqalədə müasir tarix elminin nailiyyətlərinə əsaslanaraq göstərməyə cəhd edilir ki, Azərbaycanın xarici siyasət ideologiyası konsepsiyasını formalaşması və inkişafı prosesi bütünlüklə ölkənin genişmiqyaslı dövlət fəaliyyəti məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçib. Onun rəhbərliyi altında əsas prinsiplər qoyuldu, parametrlər müəyyənləşdirildi və mahiyyətin praktiki olaraq həyata keçirilməsinə xeyli səy sərf olundu. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq birlik daxilində iştirakını və əməkdaşlığını gücləndirməyi, bununla da onun beynəlxalq hüquqda tanınmış və fəal iştirakçı statusunu möhkəmləndirməyi əhatə etdi.

Açar sözlər: xarici siyasət, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti. Xarici siyasət ideologiyası, Ümummilli Lider Heydər Əliyev.

YAGUB VELİYEV

*Doctor of Philosophy in History,
associate professor at Baku State University,
a staff member of Azerbaijan's education sector*

AZAD RZAYEV

*Doctor of Philosophy in History
associate professor of Baku State University*

**HEYDAR ALIYEV IS THE CREATOR AND ARCHITECT
OF THE FOREIGN POLICY IDEOLOGY
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

The article endeavors to demonstrate, drawing from contemporary historical achievements, that the evolution and establishment of Azerbaijan's state foreign policy ideology are intrinsically linked to the extensive initiatives of President Heydar Aliyev. It was under his stewardship that the fundamental principles were laid, parameters were defined, and considerable efforts were dedicated to practically implementing its essence. This encompassed fostering Azerbaijan's engagement and collaboration within the international community, thereby solidifying its status as a recognized and active participant in international law.

Keywords: foreign policy, foreign policy of the Republic of Azerbaijan, foreign policy ideology, national leader Heydar Aliyev.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 24 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. İradə Hüseynova.

UOT 94(479.24)

İSMAYIL EYYUBOV

*Bakı Dövlət Universitetinin
Politologiya və Sosiologiya kafedrasının dosenti,
Azərbaycan Jurnalistlər birliyinin üzvü
Ismayilov@mail.ru*

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN BANİSİDİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/75-82>

*Ulu öndər Heydər Əliyevin
anadan olmasının 100 illiyə həsr olunub*

Uzun müddət Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Orqanlarında yüksək vəzifələrdə işləyən Heydər Əliyev 1969-cu ilin 14 uyununda Azərbaycan KPMK-in birinci katibi seçilmişdir.

Məqalədə Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının SSRİ-nin ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevirdiyindən bəhs olunur.

Eyni zamanda Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyi sayəsində böyük xidmətlər göstərmişdir.

Məqalədə Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini vəzifəsində işlədiyindən də bəhs olunur.

Heydər Əliyev 3 oktyabr 1993-cü ildə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdir. O, ömrünün axırına kimi Azərbaycan dövlətçiliyinin hərtərəfli inkişaf etməsi üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, siyasi xadim, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf etməsi və qorunub saxlanması, Heydər Əliyevin Sovet dövrü xidməti, Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyev rolu.

Giriş. Dövlətimizin yaranmasında və inkişafında tarixi şəxsiyyətlər mühüm rol oynamışdılar. İnsanları ümumi bir məqsəd naminə səfərbər etmişdilər. Belə tarixi şəxsiyyətlərdən biri də XX əsrdə Heydər Əliyev olmuşdur.

O, istər Sovet dövründə, istərsədə Azərbaycanın Müstəqilliyi dövründə Azərbaycan dövlətinin hərtərəfli inkişaf etməsi, möhkəmlənməsi üçün əlindən gələni etmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə Respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi yüksəlişi istiqamətində böyük işlər görmüşdü.

Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlətinin beynəlxalq aləmdə, dünya və region dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinə geniş yer vermişdi. Heydər Əliyev Azərbaycannın müstəqil dövlət maraqlarını reallaşdırmaq üçün xarici siyasət fəaliyyətini genişləndirməyə çalışmışdır.

Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə respublikanın sosial-iqtisadi səviyyəsini genişləndirməyə səy göstərmişdir.

Heydər Əliyev ölkədə hər bir problem üçün ən optimal həll variantını taparaq dövrün xarakteristikasını dəyişərək müdrik addımlar atmışdır.

Heydər Əliyev istər Sovet dövründə, Azərbaycanda işlədiyi vaxt, sonrakı dövrdə Moskvada rəhbər vəzifədə olduğu vaxt, dövlətçiliyin inkişafına böyük səy göstərmişdir.

Heydər Əliyev ikinci dəfə müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti olduğu vaxt Azərbaycan dövlətinin hərtərəfli inkişafı üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin sovet dövrü. Tarixi dövrlərdə yaşayan böyük şəxsiyyətlər fəaliyyət göstərdikləri zamanlarda sosial, siyasi, iqtisadi və digər prosesləri öz xalqlarının rifahı naminə irəliyə aparmaqla adlarını əbədi olaraq tarixə qızıl hərflərlə yazdırmışdılar. Hər bir

xalq öz tarixi şəxsiyyətləri ilə fəxr edir, onların yaşadığı və yaratdığı irsə böyük ehtiramla yanaşırlar. Azərbaycan xalqı da hər zaman tarixi şəxsiyyətləri ilə qürur duymuşdur.

Müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, xalqının və dövlətinin müstəqilliyinin inkişafı naminə böyük və əvəzedilməz işlər görmüş Heydər Əliyev hər zaman Azərbaycan xalqı tərəfindən dahi bir şəxsiyyət kimi xatırlanacaqdır.

O öz parlaq siyasi zəkası sayəsində XX əsrin böyük filosofu və mütəfəkkiri, dövlət xadimi olmuş, Azərbaycan Respublikasının hərtərəfli inkişaf etməsində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərdən biridi, bəlkədə birincisidir.

Heydər Əliyevin keçdiyi tarixi yol çox mürəkkəb və keçməkeşli yol olsada o, bu yolda böyük uğurlar qazanmışdır.

Əliyev Heydər Əlirza oğlu 1923-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini doğulduğu şəhərdə almış, sonra Naxçıvan Pedaqoji texnikumunu bitirmişdir.

1939-1941-ci illərdə Azərbaycan Sənaye institutunda oxumuş, 1941-ci ildə Naxçıvana göndərilmiş, Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığında, sonra isə Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarında işləmişdir. O, 1969-cu ilə kimi Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarında yüksək vəzifələrdə işləmiş General-mayor rütbəsinə kimi yüksəlmişdir [1, s.178]

Heydər Əliyev 1969 –cu ilin 14 iyununda AKPMK-nin birinci katibi seçilmişdir.

Parlaq zəka sahibi olan Heydər Əliyev Azərbaycanın hərtərəfli inkişafında istedad və bacarığını təzahür etdirmiş, zəhmətkeşlərin ictimai-siyasi fəaliyyətinin yüksəlməsində böyük rol oynamışdır.

Heydər Əliyev dövlət strukturlarında azərbaycanlıların xüsusi çəkisinin artmasını təmin etmiş, yüksək iradəçilik keyfiyyətləri əxs etməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirmişdir. O, Azərbaycanda gələcək kadrların olması üçün 1970-1982-ci illərdə keçmiş SSRİ-nin ali məktəblərinə, universitetlərinə 17 mindən çox gənci oxumağa göndərmişdir. Sonralar bu gənclərin əksəriyyəti yeni ixtisaslar aldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasına qayıdaraq müxtəlif vəzifələrdə, idarələrdə, istehsalatda, dövlət işlərində yaxından iştirak etmişdilər. Heydər Əliyevin işlədiyi ilk gündən Azərbaycan mədəni quruculuğunun inkişafına diqqəti artırmışdır. Respublikamızda əmin-amanlıq yaratmaqla sənayenin, kənd təsərrüfatının hərtərəfli inkişafına qısa bir müddətdə nail olmuşdur. O dövrdə Sovet respublikaları içərisində Azərbaycan bütün sahələrdə geridə qalmışdır. Bir neçə il ərzində ulu öndərimizin rəhbərliyi ilə Azərbaycan bütün sahələrdə geriliyi tədricən aradan qaldırmışdı. Azərbaycan ən yüksək inkişaf etmiş respublikalardan birinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev eyni zamanda Azərbaycanda digər respublikalardan fərqli olaraq sağlam mənəvi-siyasi şəraitin bərqərar olmasına çalışmışdır.

1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. 1970-1982-ci illərdə Azərbaycan 11 dəfə Ümumittifaq Sosializm yarışının qalibi olmuşdur.

Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi zaman bütün nöqsanlara qarşı barışmaz olmuş, yüksək tələbkarlıqla kütlələrlə daim əlaqə saxlamış, insanlara həssas qayğı münasibəti bəsləmişdir. Heydər Əliyev bütün ömrü boyu Azərbaycan xalqının savadlanması, dünyagörüşlərinin artması, sağlamlıqlarının qorunması sahəsinə daha çox diqqət yetirmişdir.

Heydər Əliyev respublikada işlədiyi zaman SSRİ Ali Sovetinin VIII-X çağırış deputatı olmuş, IX çağırış SSRİ Ali Sovetinin sədr müavini seçilmişdir.

Eyni zamanda Heydər Əliyev Azərbaycan Ali Sovetinin VII-X-cu çağırış deputatı olmuş, Ali Sovetin rəyasət heyətinin üzvü olmuşdur.

Heydər Əliyev işgüzar fəaliyyətinə görə SSRİ Ali Soveti tərəfindən dörd dəfə Lenin ordeni ilə, Qırmızı ulduz ordeni və müxtəlif medallarla təltif olunmuşdur. İki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Ulu öndər 1978-ci ildə Azərbaycan SSRİ-nin Konstitusiyaya layihəsi qəbul edərkən Azərbaycan dilinin bu ali sənədə dövlət dili kimi təsbitlənməsi və qorunub saxlanması sayəsində irəli sürdüyü fikir Azərbaycan dövlətçiliyində böyük bir tarixi hadisə kimi səslənmişdir.

Sovet hakimiyyəti dövründə respublika rəhbərliyinə ana dilində çıxış etməyə icazə vermirdilər. Lakin Heydər Əliyev katib işlədiyi vaxt ilk dəfə olaraq S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universi-

tetinin 50 illik yubileyində, ikinci dəfə isə 26 dekabr 1969-cu ildə universitetin IV partiya konfransında Azərbaycan dilində çıxış etmişdir [2, s.1-2].

Heydər Əliyev hər il respublikamızın bütün rayonlarını gəzmiş, taxıl, pambıq sahələrində, üzüm, çay plantasiyalarında, meyvəçilik rayonlarında olmuş, dəfələrlə koxozçularla görüşmüş, onları əmək işlərinə istiqamətləndirmiş, hərtərəfli kolxozçuların işlərinə köməkliyini göstərmişdir. Əmək adamlarını həvəsləndirmiş, onların lazımı texniki avadanlıqlarla təmin olunmasına kömək göstərmişdir. Bütün bunlarda, hər il kolxozlarda, sovxozlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılmasında öz bəhrəsini vermişdir.

Onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan kəndlisinin güzəranı da xeyli yaxşılaşmışdı. Azərbaycan kəndlərində, qəsəbələrində, şəhərlərində yeni tikinti-abadlıq işləri genişlənmiş, yeni mədəni quruculuq sahələri yaranmışdır. Azərbaycanda bu dövrdə yüzlərlə fabrik və zavodlar inşa edilərək istifadəyə verilmişdir.

Heydər Əliyev bu dövrdə Azərbaycanda güclü neft sənayesinin yaradılmasına da diqqəti artırmışdır. Yeni neft buruqlarının qazılması, neftin çıxarılması, emalı sahəsinə də diqqət yetirmişdir.

Bir çox istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında qabaqcıl respublikalardan birinə çevrilmişdir. Onun Sovet Azərbaycanına rəhbərliyi dövründə respublikamızda sağlam mənəvi-siyasi mühit bərqərar olmuş, iqtisadiyyatın, elmin, mədəniyyətin inkişafında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Heydər Əliyev ilk vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirdiyi ilk gündən respublikada böyük bir gələcək inkişafın başlanğıcı özünün göstərmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında katib işlədiyi dövrdə qarşıya çıxan problemləri düzgün müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların həlli üçün lazımı iradə, qətiyyət, prinsipiallıq göstərməklə həll etməyə çalışmışdır.

O, Sovet dövrünün imkanlarından istifadə edərək Azərbaycanda yeni müstəqil sənaye sahələrinin yaradılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir.

Elmi- texniki tərəqqinin nailiyyətləri, mütərəqqi texnologiyaların istehsalata tətbiqi nəticəsində Azərbaycanı bütün SSRİ-də qabaqcıl mövqelərə çıxmasına, sosial-iqtisadi həyata, yüksəlişə qovuşdurmuşdur.

O, 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə respublikada ilk növbədə dövlətçilik ideyalarının həyata keçirilməsinə ciddi səylə yanaşmışdır. Heydər Əliyev Azərbaycanın suverenliyinin, dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin demək olar ki, 13 ildə ikl təməlini yaratmışdır.

Heydər Əliyev Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın iqtisadi və mənəvi həyatının inkişafına və yüksəlməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun səyi nəticəsində Azərbaycan Respublikası SSRİ-nin 11 dəfə “Keçici Qızıl Bayrağı”na sahib olmuşdur.

Heydər Əliyevin tələbkər və işgüzar fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan 1982-ci ildə SSRİ-nin ən inkişaf etmiş respublikalarından biri kimi tanınmış, iqtisadi inkişaf göstəriciləri baxımından digər ittifaq respublikalarından xeyli fərqlənmişdir. Heydər Əliyev 1982-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü seçilmiş, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi zaman üzərinə düşən vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinə böyük işgüzarlıq və bacarıqla yanaşmışdır.

1985-ci ilin martında K.U. Çernenkonun vəfatından sonra onun yerinə M.Ş. Qorbaçovun Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin baş katibi seçilməsi nəyin ki, siyasi bürodə, eyni zamanda bütün keçmiş SSRİ-nin 15 respublikasında təhlükələrin artmasına səbəb olmuşdur.

Heydər Əliyev bu dövrdə respublikalarla, digər yaxın və uzaq ölkələrlə əlaqələri genişləndirməyə səy göstərsədə ətrafında cərəyan edən hadisələrə daxili aləmində dözə bilməmişdir. Bu dövrdə Heydər Əliyev 15-ə yaxın Nazirliyə və baş idarələrə ümumi rəhbərlik edirdi. Üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlməyə çalışsada, bəzi mürəkkəb hadisələrlə üzləşirdi.

Bu dövrdə Heydər Əliyev xüsusi olaraq Baykal-Amur magistralının qaydaya salınması, Qazaxıstanda, Astanada, Kazanda, Çuvaşiya MR-də və digər bölgələrdə çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına yardım etməyi öz üzərinə götürmüşdür. Heydər Əliyev harada işləməsindən asılı olmayaraq bütün dövrlərdə Azərbaycanlı gənclərin hərtərəfli inkişafı məsələsinə də diqqət yetirmişdir. Biz bunu onun aşağıdakı çıxışlarında bir daha aydın görürük. Heydər Əliyev çıxışlarının birində demişdir ki, “Mən Moskvada işlərkən Baykal-Amur magistralına on günlük səfərə çıxmışdım. Xabarovski di-

yarının Komsomolsk–Amur şəhərində olarkən böyük bir mağazaya girmişdim. Oradan çıxanda mənimlə görüşmək üçün çoxlu adam toplaşmışdı. Mənə bir neçə azərbaycanlı gənc də yaxınlaşdı. Bu məndən ötrü gözəl hadisə oldu. Onları doğma övladlarım kimi qucaqlayıb öpdüm. Onlar da çox sevindilər və gödüm ki, mənimlə görüşməyi necə sevinclə gözləyirdilər. Soruşdum ki, burada nə edirsiniz? Haradan gəlib çıxmısınız? Dedilər ki, Siz göndərmisiniz, burada Politeknik institutunda təhsil alırıq.

Bilirsiniz, bu mənim üçün böyük hadisə idi. Təsəvvür edin. Uzaq Şərqi, Xabarovsk diyarı Komsomolsk–Amur şəhəri Azərbaycanın kənd yerindən gəlmiş gənclər orada təhsil alırlar. Mən buna çox sevindim. Bəlkə də onların Politeknik institutunun səviyyəsi elə bizim institutun səviyyəsindədir. Ancaq gəlib başqa bir şəhərdə uzaq bir vilayətdə oxumaq, onların mühiti, mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə tanış olmaq məgər Azərbaycan gəncləri üçün zərərliymi? Yox..” [3, s.171].

Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi dövrdə tez-tez orada ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrle görüşlər də keçirmişdir. Bu görüşlərdə onu hər dəfə sevindirirdimişdilər. Bu görüşlər haqqında o öz çıxışlarında Azərbaycanlı tələbələr haqqında müsbət fikirlər söyləmişdir.

Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi zaman SSRİ-nin möhkəmləndirilməsi dövlətçiliyin genişləndirilməsi sahəsində bir sıra yenilikləri həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi zaman durmadan ölkənin müxtəlif sahələrində yeniliklərin həyata keçirilməsi üçün əlindən gələni etməyə səy göstərmişdir. Lakin, o, 1987-ci ildə Mixail Qorbaçovun irəli sürdüyü yenidən qurma siyasi xəttinə qarşı çıxmış və etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifədən istefaya getmişdir. Heydər Əliyev Moskvada SSRİ-nin əsas rəhbərlərindən biri kimi yüksək vəzifədə işlədiyi dövrdə ermənilər Azərbaycana qarşı hər hansı bir tələb səsləndirməyə cəsarət etməmişdilər.

1987-ci ildə Heydər Əliyev tutduğu vəzifəsindən uzaqlaşdıqdan sonra ermənilər dərhal fəallaşdılar. Onlar M.Qorbaçovdan istifadə edərək, 1988-ci ildə öz məkirli siyasətlərini həyata keçirməyə başlamışdılar. Heydər Əliyev 1982-ci ildə Siyasi büroya üzv seçildikdən və Moskvada fəaliyyətə başladıqdan sonra Azərbaycanda vəziyyət getdikcə, yavaş-yavaş tənəzzülə uğramağa başlamışdı. Nəinki iqtisadi inkişaf sferasında, eləcə də digər ictimai proseslərdə mənfi meyillər təzahür etmiş və nəticədə Respublikamız bəzi böyük çətinliklərlə üzləşmişdir.

1988-1993-cü illərdə yenidən ermənilər ərazi iddiaları edərək Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıları qaçqın və məcburi köçkün halına salmışdılar. Bir milyondan çox azərbaycanlı didərgin halına düşmüşdür. Ermənilər 26 fevral, 1992-ci ildə “Xocalı Soyqırımı”ni törətmişdilər. Ermənilər rus ordusunun köməyi ilə 20 % Azərbaycan torpaqlarını işğal etmişdi. M. Qorbaçovun göstərişi ilə Rus qoşunları 1990-cı ildə Bakıda 20 Yanvar hadisələrini törətmişdir. Yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsizliyə dözə bilməmiş, sovet ordusunun törətdiyi 20 Yanvar faciəsi ilə əlaqədar 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə gəlmiş, orada bəyanatla çıxış edərək xalqımıza qarşı törədilən cinayətin təşkilatçıların və iştirakçıların cəzalandırılmasını tələb etmişdir. Əliyevin bu bəyanatı mətbuat orqanları tərəfindən bütün dünya ölkələrinə yayılmışdır.

H.Əliyev 1991-ci ildə SSRİ rəhbərliyinin ermənipərəst Dağlıq Qarabağ siyasətinə qarşı çıxaraq Sovet İttifaqı KP-nin sıralarını tərk etmişdir. 1991-ci il oktyabrın 18-də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktı qəbul etmişdir. Konstitusiyaya aktına görə Azərbaycan Respublikasının 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Respublikasının varisi hesab olunur. Bu dövrdə Azərbaycanın parçalanmasına zəmin yaranmışdır. Etnik separatizm və vətəndaş müharibəsi üçün şərait yaranmışdır. “Xalq cəbhəsi” – “Müsavat” rejimi təhlükəli prosesin qarşısını almaqda tamamilə aciz vəziyyətdə qalmışdır [4, s.67].

Bu dövrdə ölkədə vahid komandanlıq yox idi. Ayrı-ayrı siyasi partiyaların, hətta şəxslərin silahlı dəstələri hərbi əməliyyatları öz maraqlarına uyğun aparırdılar.

Erməni işğalçıları Dağlıq Qarabağla birlikdə ətraf 7 rayonu da işğal etmişdilər.

Dağlıq Qarabağ bölgəsinin, sonra isə ətraf rayonların Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarəti altına keçməsi ölkədə vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Bu da dövlətçiliyin əsaslarına zərbə vurmuşdu [5, s.62]. Bu dövrdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində vəziyyət olduqca ağır idi. “Xalq Cəbhə-

si”-“Müsavət” hakimiyyətinin iyun ayında Gəncədə Surət Hüseynova qarşı hərbi əməliyyatının uğursuz nəticələnməsi onun səriştəsizliyini bir daha göstərdi. S.Hüseynovun dəstələri Gəncədən Bakıya doğru hücum edir, yolüstü rayonlarda hakimiyyəti ələ keçirirdilər.

Respublikanın cənubunda isə Əlikram Hübətov Azərbaycanın bir neçə rayonunu ələ keçirmiş, bu ərazilərdə “Talış-Muğan Respublikası” elan edərək separatçı quldur dəstələrini öz ətrafına toplayıb regionda hakimlik edirdi.

Beləliklə, ölkə parçalanmaq və vətəndaş müharibəsi təhlükəsi altında qalmışdı.

Azərbaycanda gedən mürəkkəb ağır proseslərə biganə qala bilməyən Heydər Əliyev 1990-cı il iyunun 20-də Moskvadan Bakıya gəlir. Ancaq respublikanın Ayaz Mütəllibov rəhbərliyi ona Bakıda yaşamasına imkan vermir.

Heydər Əliyev 22 iyulda Naxçıvana gedir. Xalq onu böyük izdihamla qarşılayır. 1990-cı il seçkilərində Heydər Əliyev, M.X.Axundov seçki dairəsindən Naxçıvan MSSR-in xalq deputatı seçilir. Naxçıvan Ali Sovetinin sessiyasında Azərbaycan milli dövlətçiliyinin dirçəlişi istiqamətində tarixi qərarlar qəbul edilir.

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin adı dəyişilərək Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırılır. Azərbaycan Respublikasının milli istiqlal rəmzi olan üçrəngli dövlət bayrağı Naxçıvan MR-in dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında milli məclisdə qərar qəbul edilir.

Qısa bir müddətdə Naxçıvanda dövlət quruculuğu və demokratikləşmə prosesi aparılır. Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər respublikanı böhran vəziyyətinə, parçalanmaq səviyyəsinə və müstəqilliyin itirilməsi həddinə gətirib çıxarmışdı. M.S.Qorbaçov tərəfindən Azərbaycana rəhbər vəzifəyə göndərilən, milli hisslərdən uzaq olan Ə.Vəzirovun hakimiyyəti dövründə 20 Yanvar – Qanlı Bakı qırğını hadisələri törədilmişdir. Ə.Vəzirov Azərbaycandan qaçdıqdan sonra hakimiyyətə A.Mütəllibov gətirilir.

1992-ci ilin martından Azərbaycanda siyasi gərginlik artmışdır. Xalq Cəbhəsinin səriştəsiz liderləri ilə A.Mütəllibov qrupu arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə ölkəni xaos və anarxiya vəziyyətinə salmışdır. Bu dövrdə prezident A.Mütəllibov ölkəni idarə edə bilmirdi. O, hakimiyyətdən əl çəkdi. 1992-ci ilin iyun ayında Ə.Elçibəy Azərbaycan prezidenti seçildikdən sonra bütün rəhbər vəzifələrə Xalq Cəbhəsinin üzvləri təyin olundu.

Bu dövrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət pisləşməyə başladı. İdarəetmə təcrübəsi olmayan Azərbaycan Xalq Cəbhəsi ölkədəki obyektiv çətinlikləri daha da dərinləşdirdi. Bu dövrdə xalqın həyat şəraiti də xeyli aşağı düşmüşdü.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu. 1992-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın 91 nəfər nüfuzlu ziyalı – alimlər, müəllimlər, jurnalistlər, hüquqşünaslar, həkimlər, əmək adamları, siyasətçilər “Səs” qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə hakimiyyətə qayıtmasını müraciət edirlər. 1993-cü il iyunun 9-da Heydər Əliyev Bakıya gəlir. O respublika rəhbərliyinin ona təklif etdiyi yüksək vəzifələrdən imtina edərək Gəncəyə qardaş qanının töküldüyü məkana gedir. Vəziyyəti yerində öyrənməyə üstünlük verir. Oradakı vəziyyətlə və Surət Hüseynovla tanış olur. Sonradan Bakıya qayıdır.

1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçilir. İyunun 24-də isə Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başlayır. “15 iyun 1993-cü il” Azərbaycan tarixinə “Qurtuluş günü” kimi daxil olur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi respublikanın tarixi müqəddəratını həll edir. Vətəndaş müharibəsinin qarşısı alınır. Torpaqların işğalı dayandırılır. Respublikanın parçalanması prosesi dayandırılır. 1993-cü il Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Heydər Əliyev avqustun 23-də cənub rayonlarında baş verən hadisələrlə əlaqədar xalqa müraciət etmişdir. Ulu öndərin çağırışına biganə qalmayan Azərbaycanın cənub rayonlarının xalq kütləsi Əlikram Hübətovun quldur dəstəsini cənubdan təcridən təmizləyir. Bununla da Azərbaycan parçalanmaq və vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən uzaqlaşmış olur [6, s.68].

Heydər Əliyev 1993-cü il oktyabr ayının 3-də keçirilən səsvermə nəticəsində Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilir.

1993-cü ildən Heydər Əliyev bütün Azərbaycan vətəndaşlarının dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən aslı olmayaraq ölkənin iqtisadiyyatını dəstəkləyən insanların vahid dövlətçilik ətrafında birləşməsi üçün ciddi iş aparmağa başlayır.

Heydər Əliyev ilk gündən inkişaf strategiyasını müəyyən edir. İnkişafın Azərbaycan modelini yaratdı və hakimiyyətin düzgün strategiyasını müəyyənləşdirdi. Azərbaycanı bir dövlət kimi zamanın ağır və sərt sınaqlarından çıxartdı [7, s.166].

Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, "Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi dövlət qurulmaqdadır. Azərbaycan dövləti demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Öz tarixi, Milli ənənələrindən bəhrələnilərək, dünya demokratiyasından, ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə edərək demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə getməlidir" [8, s.35].

Heydər Əliyevin 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası"nın hazırlanmasında böyük xidməti olmuşdur.

Heydər Əliyev yeni yaranmış Konstitutsiya haqqında demişdir ki, "Konstitutsiya birinci növbədə dövlətə hakimiyyət və xalq arasında olan münasibətləri özündə əks etdirmişdir. Hakimiyyət bölgüsü, ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyətləri bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənəli, seçkilər yolu ilə təmin olmalıdır. Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır və bu prinsiplər Konstitutsiyamızın əsasını təşkil etməlidir" [9, s.3].

Konstitutsiyanın 25-ci maddəsində deyilir ki, "Dövlət irqindən, dinindən, milliyətindən, dilindən, cinsindən, mənsubiyyətindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən aslı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir" [9, s.5].

Bu baxımdan Heydər Əliyev fəaliyyətinin ilk günündən Azərbaycanda yenidən əldə olunmuş müstəqilliyi möhkəmləndirmək, demokratik, hüquqi, dünyavi dövlət yaratmaq, respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması prinsiplərini rəhbər tutmuşdur. O, suveren Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasəti sayəsində qüdrətli dövlətə çevrilməsi üçün qətiyyətli addımlar atmışdır. 1994-cü ildə onun səyi nəticəsində Ermənistan -Azərbaycan münaqişəsinin ATƏT-in Minski qurupuna çərçivəsində dinc danışıqlar yolu ilə nizama salınması prinsipi ön plana çəkilir. Ermənistan-Azərbaycan arasında atəşkəs müqaviləsi bağlanır.

Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin birinci forumunda demişdir ki, "Bizim vəzifəmiz, dövlət orqanlarının vəzifəsi, hakimiyyət orqanlarının vəzifəsi gənclərə diqqət artırmaq, gənclər probleminin həll olunması ilə bundan sonra daha da yaxından məşğul olmaq və lazımi tədbirlər görməkdən ibarətdir" [10, s.4].

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının qonşu dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq xəttinə sadıq qalmaqla yanaşı, dünyanın aparıcı nüfuzlu dövlətləri ilə də geniş əlaqələr yaradılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. O, uzaqgörən siyasəti sayəsində Azərbaycanın strateji milli maraqlarını nəzərə alaraq, düşünülmüş, müdrik siyasi xəttin işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə çalışırdı.

Heydər Əliyev ölkəmizin məruz qaldığı çoxsaylı problemlərinin müvəffəqiyyətli həlli üçün dünyanın inkişaf etmiş böyük dövlətləri ilə əlaqələrin yaranmasına diqqəti daha da artırırdı. İlk növbədə keçmiş sələflərinin daxili və xarici siyasət sayəsində buraxdığı səhfləri aradan qaldıraraq, təkrar etmək üçün uzaqgörənliklə gələcək üçün səmərəli fikirlər, ideyalar irəli sürdü, müstəqilliyimizi möhkəmlətmək naminə planlar, konsepsiyalar işləyib hazırladı. Bu konsepsiya və planlar Azərbaycan dövlətinin strateji maraqlarına xidmət edirdi. O, xarici dövlətlərlə yeni beynəlxalq münasibətlərin yaranmasına diqqət yetirmişdir.

O, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi neft sektorundan başladı. Bu onun işləyib hazırladığı dəyərli neft strategiyası idi. Bu strategiya həyata keçirildi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin çəkilişini o zaman çoxları əfsanə hesab etdikləri halda ümummilli lider onun mümkünliyünü sübuta yetirdi.

O, 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması mərasiminin açılışında demişdir ki, "Biz müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, xalqımızın öz sərvətinə özünün sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. Bu müqavilə Azərbaycan Respublikasının dünya birliyində layiqli yer tutmasına kömək edəcək. Ölkəmizin iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatı, sərbəst bazar iqtisadiyyatı ilə sıx bağlayacaqdır. Ən diqqətə

layiqi olan ondan ibarətdir ki, bu müqavilə Azərbaycan xalqının bu gününə, gələcəyinə böyük mənfəətlər verəcək, onun rifah halının yüksəlməsi üçün zəmin yaradacaqdır” [11, s.254].

30 ildən artıq Azərbaycana rəhbərlik edən bu şəxsiyyət, xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində yaxından iştirak etmişdir.

Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının ümumiliyi, birləşməsi ideyasını ilk dəfə irəli sürmüşdür. Onun 2-ci dəfə hakimiyyətə gəlişi ölkəni vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən, ictimai-siyasi hərc-mərclikdən xilas etmişdir.

O, Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırmağa bilmişdir. Onun sayəsində Azərbaycan öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyaraq üçüncü minilliyə inamla qədəm qoymuşdur.

Heydər Əliyev uzaqgörən şəxsiyyət kimi tarixi hadisələrin gedişini irəlicədən görə bilirdi.

O, geniş fəlsəfi və siyasi dünyagörüşünə malik bir şəxsiyyət olmuşdur.

Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, xarici siyasəti, xarici iqtisadi əlaqələrinin sistemli olaraq genişləndirilməsi Azərbaycanın dünya miqyasında tanınması və s. onun adı ilə bağlıdır. Bu böyük siyasi lider Azərbaycanda Milli Ordunun formalaşmasında da böyük işlər görmüşdür.

O, demokratik dövlət quruculuq istiqamətində davamlı siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətşılıyının bu günü və gələcəyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın bütövlüyünün tanınması, ona hörmət edilməsi prinsipi və s. reallaşdırmışdır. Azərbaycanda milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, dövlətin hüquqlarına hörmətlə yanaşma, mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsi, ölkələr arasında qarşılıqlı surətdə faydalı iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlıq yaradılması, dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi və digər məsələlərə ciddi diqqət yetirilmişdir.

2003-cü il prezident seçkiləri zamanı ümumilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına ünvanladığı müraciətdə İlham Əliyev haqqında demişdir: ”O, yüksək intellektli, proqmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafına sıx birləşdirərək, Azərbaycan dövlətinin firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, Mənim axıra çatdırma bilmədiyim məsələləri, planları, işləri, sizin köməliyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırma biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümüdlər bəsləyirəm” [12, s.240].

Nəticə. İlham Əliyev 2003-cü ildə seçicilərin böyük əksəriyyətinin iradəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. O, Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş demokratik dövlət quruculuğu prosesinin yeni tarixi şəraitdə davam etdirilməsinin zəruriliyini başa düşərək, dövlət idarəçiliyini, müasir dünya siyasətinin əsas istiqamətinə uyğunlaşdıraraq həyata keçirir. İlham Əliyev Respublikada demokratiyanın bərqərar olmasına, inkişafına diqqət yetirərək insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına da ciddi əhəmiyyət verir. Heydər Əliyevin həyata keçirilməsinə çalışdığı ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün məsələlərinə bu gün böyük diqqət yetirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev onun daxili və xarici siyasət xəttini ardıcıl surətdə yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild. Bakı: Qızıl Şərq, 1980, 592 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997, 568 s.
3. Səfərov S.İ. İlham Əliyev dinamik inkişafın uğurlu gələcəyin təminatçısı. Bakı: Təhsil, 2008, 450 s.
4. Mehdiyev R.Ə. Demokratiya yolunda: İrs haqqında düşünərkən. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 788 s.
5. Abbasov V.M. Liderlik fəlsəfəsi. Bakı: Təhsil, 2004, 119 s.
6. Hüseynov İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin quruluşu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.
7. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997, 604 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Təhsil, 2009, 141 s.

9. İbrahimov Nazim. Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 25s.

10. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı: Azərənəşr, 1998, 596 s.

11. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 45 cild. Bakı: Azərənəşr, 2013.

ИСМАИЛ ЭЙЮБОВ

*Доцент кафедры Политология и социология
Бакинского Государственного Университета,
Член Союза Журналистики*

ГЕЙДАР АЛИЕВ ОСНОВАТЕЛЬ НЕЗАВИСИМОЙ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

14 июня 1969 года Гейдар Алиев, долгое время занимавший высокие посты в органах государственной безопасности Азербайджанской Республики, был избран. Первым секретарем Азербайджанского ССР.

В то же время говорят, что Гейдар Алиев превратил Азербайджанскую Республику в одну из самых передовых республик СССР.

В статье также упоминается, что Гейдар Алиев занимал должность заместителя Председателя Совета Министров СССР с 1982 по 1987 год. 3 октября 1993 года Гейдар Алиев был избран Президентом Независимой Азербайджанской Республики. До конца своей жизни он упорно трудился во имя всестороннего азербайджанской государственности.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, политический деятель, развитие и сохранение азербайджанской государственности, служба Гейдара Алиева в советское время, роль Гейдара Алиева в развитии независимой азербайджанской государственности.

ISMAYIL EYUBOV

*BSU, Department of Political science and Sociology,
The member of Press Unity*

HEYDAR ALIYEV IS THE FOUNDER OF THE INDEPENDENT REPUBLIC OF AZERBAIJAN

On 14 June 1969, Heydar Aliyev, who had long held high hosts in the state security bodies of the Republic of Azerbaijan, was elected First Secretary of the Communist Party of Azerbaijan.

At the same time, it is said that Heydar Aliyev transformed the republic of Azerbaijan into one of the most advanced republic of the USSR.

The article also mentions that Heydar Aliyev served as Deputy Chairman of the USSR Council of Minister from 1982 to 1987. On October 3, 1993, Heydar Aliyev was elected President of the Independent Republic of Azerbaijan. Until the end of his life, he worked hard for the comprehensive development of Azerbaijani statehood.

Keywords: Heydar Aliyev, politician, development and preservation of Azerbaijani statehood, Heydar Aliyev's service in the Soviet era, the role of Heydar Aliyev in the development of independent Azerbaijani statehood.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 iyun 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. Laçın Abışov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94

ТАРИЭЛЬ АББАСОВ

доктор философии по истории, доцент
кафедры «Новой и современной истории стран Европы и Америки»
Бакинского Государственного Университета
tariel.abbasov@rambler.ru

ОБ ИСТОРИИ РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В XX СТОЛЕТИИ: ОТ КОНФРОНТАЦИИ К ПАРТНЕРСТВУ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/83-89>

Имевшие место в историческом прошлом многочисленные войны между царской Россией и Османской империей были связаны с геополитическими интересами обоих государств. Появление в XX веке на политической арене советской России и Турецкой Республики свидетельствовало о начале нового уровня отношений между ними. Первым внешнеполитическим актом Великого Национального Собрания Турции стало письмо Мустафы Кемаля Ататюрка от 26 апреля 1920 года с предложением к РСФСР установить дипломатические отношения, которое было встречено весьма положительно. Таким образом, РСФСР стала первым государством, официально признавшим Турецкую Республику после ее провозглашения в 1923 году. Вступление Турции в 1952 году в НАТО, а затем в 1955 году в Багдадский пакт, внесло серьезный раскол в развитие советско-турецких отношений. Заключение Турцией в 1959 году Соглашения с США о создании на территории Турции военных баз с ядерным оружием средней дальности явилось негативной каплей в ухудшающиеся и без того советско-турецкие отношения. По итогам мартовского 1991 года официального визита Президента Турции Тургута Озала в СССР был подписан «Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Турецкой Республикой». 25 мая 1992 года был подписан «Договор об основах отношений между Российской Федерацией и Турецкой Республикой». В начале 2000-х гг., с избранием президента В.Путина в России и с приходом к власти в Турции Партии справедливости и развития, начался переход российско-турецких отношений «от конкуренции к многоплановому партнерству», а затем - от «многопланового к стратегическому партнёрству».

Ключевые слова: политический кризис, внешнеполитическая позиция, конфликт, Турция, Россия, военный союз, партнерство.

Введение. Как известно, история российско-турецких отношений охватывает более чем пятивековой период (историки ведут отсчет от послания князя Ивана III по вопросам морской торговли, направленного 30 августа 1492 года османскому султану Баязиду II) [14]. Одной из главных составляющих этого, с одной стороны, является военный аспект, а именно: имевшие в недалеком историческом прошлом многочисленные войны между царской Россией и Османской империей (в 1568 году началась первая в серии из 12 русско-турецких войн, охватывающих период, когда стороны находились в состоянии войны в течение 69 лет) [16], а с другой – торгово-экономические и культурные взаимосвязи.

Ретроспективно оглядываясь назад, можно с уверенностью констатировать, что главный спектр межгосударственных разногласий, на протяжении длительного исторического периода, был непосредственно связан с геополитическими интересами государств, в то время как вопросы торговли и культуры имели важное, но не первостепенное значение. Оставаясь приоритетной сферой сотрудничества, торгово-экономическая составляющая, вкупе с энергетическими проектами, продолжают сегодня оказывать существенное влияние на развитие политических отношений между государствами. Вместе с тем, по ряду международных проблем, отношения между Российской Федерацией и Турецкой Республикой на современном этапе оставляют желать лучшего.

С началом XX столетия взаимоотношения между странами поднялись на новый уровень, что было обусловлено появлением на политической арене двух новых государств: советской России и Турецкой Республики. Первым внешнеполитическим актом Великого Национального Собрания (Парламента) Турции стало письмо Мустафы Кемаля Ататюрка от 26 апреля 1920 года с предложением к РСФСР установить дипломатические отношения. Народным комиссаром иностранных дел РСФСР В.Г.Чичериным 3 июня 1920 года было направлено ответное письмо, в котором выражалась готовность советского правительства к установлению дипломатических и консульских отношений между двумя странами. Таким образом, РСФСР стала первым государством, официально признавшим Турецкую Республику после ее провозглашения в 1923 году. Уже в декабре 1925 года был заключен советско-турецкий договор о дружбе и нейтралитете (2, с.18), согласно которому обе стороны обязались воздерживаться от агрессивных действий и не вступать в союзы с третьими странами друг против друга. Необходимо заметить, что данный договор имел важнейшее значение, как для Турции, так и для СССР (договор был заключен на 5 лет, однако, впоследствии неоднократно продлевался).

Впервые разногласия между двумя странами возникли во время обсуждения вопросов черноморских проливов в Монтре, которые довольно быстро удалось устранить. В результате Турции удалось вернуть контроль над проливами. (12) По итогам переговоров в 1936 году в Монтре была подписана Конвенция, основные положения которой регулировали режим прохода проливов. Однако начавшаяся вторая мировая война внесла свои коррективы в отношения двух стран. Поставки Турцией военного и стратегического сырья в Германию, а также пропуск в период войны немецких кораблей через проливы привели к ухудшению двусторонних отношений. На Потсдамской конференции (июль 1945 г.) советской делегацией был поднят вопрос о проливах, однако, пересмотреть Конвенцию Монтре ей так, и не удалось.

Новым этапом, внесшим раскол в развитие советско-турецких отношений, явилось вступление Турции в 1952 году в НАТО, а затем в 1955 году в Багдадский пакт. (6, с.11) Как известно, еще в объявленной 12 марта 1947 года доктрине Трумэна, относительно интересов США на Ближнем Востоке, Турции и Греции предлагалась помощь, чтобы спасти последних от «международного коммунизма» (1, с.76). Это стало одним из ключевых событий начала «Холодной войны». Известный американский журналист Уолтер Липпман, раскрывая цели этой доктрины, писал: «Мы выбрали Грецию и Турцию не потому, что они особенно нуждаются в помощи, и не потому, что они являются блестящими образцами демократии, но потому, что они представляют собой стратегические ворота, ведущие в Черное море и к сердцу Советского Союза» (7, 250).

С момента провозглашения доктрины Трумэна (5, с.245) и особенно после образования Организации Североатлантического договора (создание организации происходило в два этапа: на первом этапе США поддержали формирование западноевропейской военной группировки – подписание в 1948 году Брюссельского пакта Великобританией, Францией, Бельгией, Нидерландами и Люксембургом, на втором же – администрация Г.Трумэна начала консультации с послами стран, подписавших Брюссельский договор о расширении пакта и включении в него таких далеких стран, как США и Канада) (11, с.112), Соединенные Штаты стремились создать на Ближнем и Среднем Востоке антирусскую коалицию по типу НАТО, используя при этом Турцию в качестве своего «главного агента» в данном регионе (и сегодня вопрос расширения НАТО является одним из главных препятствий на пути улучшения отношений РФ с Западом) (10, с.104). В 1951 году создать такую организацию им не удалось из-за противодействия Египта, где тогда уже начали все очевиднее проявляться антизападные (и в особенности антианглийские) тенденции (план 1951 года предполагал создание Оборонительной организации для Среднего Востока – МЕДО (Middle East Defence Organization), которая включала бы Египет и базу в районе Суэцкого канала. Тогда западные державы (инициатором являлась Великобритания) решили создать организацию, которая объединила бы группу дружественных неарабских стран так называемого «северного пояса», расположенных вдоль границ бывшего СССР. Главная ставка при этом была вновь сделана на официальную Анкару, которая подписывает 4 апреля 1954 года договор с Пакистаном, после чего США подписы-

вают соглашения об американской военной помощи с Ираком (21 апреля) и Пакистаном (10 мая). И наконец, 24 февраля 1955 года Турция и Ирак подписывают Багдадский военный пакт, заложивший основу так называемой Организации Центрального договора – СЕНТО (Central Treaty Organization), к которой 5 апреля 1955 года присоединилась Великобритания, в сентябре – Пакистан, а в октябре – Иран. Это имело свое продолжение в образе Организации Договора Юго-Восточной Азии – СЕАТО (South East Asia Treaty), созданной в 1954 году и включившей в себя США, Англию, Францию, Австралию, Новую Зеландию, Филиппины, Таиланд и Пакистан. Однако серьезная «брешь» в оборонной стратегии официального Вашингтона на Ближнем Востоке образовалась уже в 1958 году в результате выхода из СЕНТО Ирака, что было связано с приходом в этой стране в результате переворота сил, отказавшихся от союза с Западом (и в дальнейшем, серьезным ударом стала исламская революция в Иране и последовавший затем выход Ирана из организации в марте 1979 года, в результате чего уже в августе того же года СЕНТО прекратила свою деятельность) (6, 12).

Заключение Турцией в 1959 году Соглашения с США о создании на территории Турции военных баз с ядерным оружием средней дальности явилось новой негативной каплей в ухудшающиеся и без того советско-турецкие отношения. Кульминационной черты эти отношения достигли в период размещения на территории Турции американских ракет «Юпитер» с ядерными боеголовками, направленными в сторону Советского Союза. Как известно, доставка на Кубу советских ракет с ядерными боеголовками привела к Карибскому кризису (следует отметить, что в 50-х гг. XX века внешняя политика США, особенно при государственном секретаре Джоне Фостере Даллесе, носила характер «крестового похода» против коммунизма, и в первую очередь против СССР) (3, с.93).

Позитивный виток в сторону улучшения советско-турецких отношений начался с урегулирования Карибского кризиса, сопровождавшегося выводом с территории Турции в 1963 году ядерного оружия. После ввода в 1979 году в Афганистан советских войск, (13) Турция не присоединилась к введенным со стороны Запада против СССР экономическим санкциям. В январе 1980 года, в ответ на ввод советских войск в Афганистан, президент США Джимми Картер объявил об ограничениях по продаже зерновых культур, высоких технологий, а также выдаче лицензий СССР. Президент США также заявил о бойкоте летних олимпийских игр в Москве и призывал своих союзников по НАТО, а также другие государства поддержать данное решение. Конец 80-х гг. XX века характеризовался разрядкой международной напряженности, вследствие глубоких изменений в СССР, вызванных приходом к руководству страной Михаила Горбачева и проводимого им умеренного либерального курса, основанного на «новом мышлении». По итогам мартовского 1991 года официального визита Президента Турции Тургута Озала в СССР был подписан «Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Турецкой Республикой». С распадом СССР для внешней политики Турции открылись новые региональные возможности и трансформация российско-турецких отношений была практически неизбежна. В декабре 1991 года Российская Федерация была признана правопреемницей СССР, а 25 мая 1992 года был подписан «Договор об основах отношений между Российской Федерацией и Турецкой Республикой».

С начала 90-х гг. XX века Турция открыто стала предпринимать активные усилия в отношении новых независимых государств Южного Кавказа и Центральной Азии, особенно в отношении тюркоязычных стран. Не случайно, в связи с этим, как отмечал турецкий министр по связям с тюркоязычными республиками СНГ А.Чей, «так как Турецкая Республика является преемницей Османской империи, то ей необходимо создать союзное объединение с Азербайджаном, Казахстаном, Узбекистаном, Киргизией и Туркменистаном, несмотря на то, что это может привести к конфронтации с Россией» (4, с.86). В свою очередь, как отмечалось во внешнеполитической концепции и в военной доктрине РФ (1993 г.), «на территории бывшего СССР существуют жизненно важные интересы для России» (15).

Актуальное место почти на всех двусторонних встречах на высшем уровне занимало обсуждение проблемы международного терроризма. Это было связано с военными действия-

ми в Чечне, а также с борьбой Турции против Рабочей партии Курдистана (РПК). Чеченская война была главной темой обсуждения во время визитов в Россию в 1996 и 1997 гг. министра иностранных дел Турции Тансу Чиллер. В декабре 1996 года встреча министра иностранных дел Турции Т.Чиллер с премьер-министром России Виктором Черномырдиным и с министром иностранных дел Евгением Примаковым не обошлась без взаимных обвинений в поставках вооружения чеченским боевикам и грекам-киприотам. Однако в 1997 году, по предложению Е.М.Примакова, несмотря на взаимные обвинения и несоответствие позиций по многим вопросам, было принято решение искать точки соприкосновения в тех вопросах, где интересы России и Турции совпадают. В основном это касалось экономики и энергетики. Речь идёт о соглашениях в 1996-97 гг. между Россией и Кипром о поставках официальной Москвой зенитно-ракетных комплексов «С-300». Возможное размещение ракет «С-300» на Кипре вызвало гневную реакцию в Турции. Хотя российская сторона неоднократно утверждала, что «С-300» – это оборонные системы и не несут угрозы для Турции, однако в результате давления на Кипр со стороны Турции, США и Европейского Союза (ЕС) было решено разместить комплексы «С-300» не на Кипре, а на греческом острове Крит. Таким образом, была урегулирована проблема, которая могла привести к ухудшению российско-турецких отношений.

Оптимистические надежды на дальнейшую активизацию российско-турецких отношений появились в связи с визитом премьер-министра Российской Федерации В.С.Черномырдина в Турцию, который состоялся 14-17 декабря 1997 года. Как В.С.Черномырдин, так и премьер-министр Турции Месут Йылмаз, выразили желание преодолеть недоверие между государствами. С этой целью они ещё раз подтвердили желание искать точки соприкосновения и повысить уровень доверия вместо взаимных подозрений и конкуренции. Прозвучали заявления относительно «взаимного уважения территориальной целостности и экономических интересов» (18, с.115). Вместе с тем, несмотря на общее желание достичь качественного улучшения отношений, каждая из сторон по-своему видела приближение к этой цели. Российская сторона больше делала акцент на экономическом сотрудничестве, в то время как турецкая, наоборот считала, что только после достижения определённого уровня политических отношений, взаимодействия в сфере экономики будут эффективными. Несмотря на политические разногласия, экономические отношения начали активно развиваться и оказывать своё положительное влияние на двусторонние отношения в целом (17, с.107).

Российско-турецкие отношения получили новый импульс для развития в 1999 году во время официального визита премьер-министра Турции Бюлента Эджевита в Москву. (8, с.10) Договоры, подписанные во время этого визита, касались борьбы с международным терроризмом и проекта по строительству газопровода «Голубой поток». Относительно борьбы с международным терроризмом обе стороны выразили свою готовность всесторонне развивать сотрудничество в этом вопросе. Цены на газ и налогообложение были центральными при обсуждении проекта «Голубой поток». Во время этой встречи премьер-министр Турции Б.Эджевит не подписал протокол относительно цены на российский газ. Причину этого большинство экспертов видело в том, что США были настроены против реализации данного проекта (как известно, впоследствии «Голубой поток» сыграл свою положительную роль в развитии российско-турецких отношений).

В начале 2000-х годов, с избранием президента В.В.Путина в России и с приходом к власти в Турции Партии справедливости и развития (ПСР), начался переход российско-турецких отношений «от конкуренции к многоплановому партнерству». Не случайно, как тогда отмечали ведущие политические эксперты, российско-турецкие отношения вышли на новый, качественный уровень. Наглядным примером тому явилась встреча 18 сентября 2000 года на 55-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке министров иностранных дел России и Турции, Игоря Иванова и Исмаила Джема, в ходе которой были обсуждены региональные и международные проблемы. Улучшению двусторонних отношений способствовал также официальный визит премьер-министра Российской Федерации Михаила Касьянова в Турцию, состоявшийся в конце октября 2000 года. (19) На встрече со своим коллегой Бюлетом Эджевитом М.Касьянов подчеркнул важность перехода российско-турецких отношений «от сопер-

ничества к сотрудничеству». В ходе переговоров сторонами была достигнута договорённость об увеличении поставок российского газа в Турцию. В июне 2001 года глава МИД РФ И.Иванов с официальным визитом посетил Турецкую Республику. По результатам встреч с президентом Турции Ахметом Сезером, премьер-министром и министром иностранных дел страны, было принято решение создать рабочую группу для выработки общей позиции в Евразии относительно армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта, а также вопросов проливов, энергетики и борьбы с международным терроризмом (20).

Следует отметить, что уже на 56-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке главы МИД России и Турции подписали ключевой документ - «План действий по развитию сотрудничества между Российской Федерацией и Турецкой Республикой в Евразии». Согласно плану главной целью сотрудничества являлось способствование разрешению конфликтов с целью обеспечения стабильности для устойчивого экономического развития в Евразии. Как отмечают по этому поводу в своей монографии, посвященной анализу российско-турецких отношений, российские исследователи Н.Ю.Ульченко и П.В.Шлыкова, в данном документе были обозначены конкретные географические контуры этого сотрудничества: Южный Кавказ, Центральная Азия, Ближний Восток, Афганистан, Балканы, Черноморский регион, Средиземноморье и Кипр (9, с.4).

Заключение. Таким образом, подписание сторонами столь содержательного и актуального по значению документа наглядно свидетельствовало о расширении спектра российско-турецких отношений и переходе характера их сотрудничества от двустороннего к региональному.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белоусова К.А. Доктрина Эйзенхауэра и интервенция в Ливан в 1958 году, журнал «Новая и новейшая история», 2018, № 5, с.76-92.
2. Гасанлы Дж.П. СССР–Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939–1953), М.: «Центр Пропаганды», 2008, 663 с.
3. Громыко А., Кокошин А. Братья Кеннеди, М.: Мысль, 1985, 480 с.
4. Дружиловский С.Б., Аватков В.А. «Внешнеполитические идеологемы Турции (2002–2012 гг.)», журнал «Обозреватель», 2013, с.73-88.
5. Иванян Э.А. Белый дом: президенты и политика, М.: Политиздат, 1975, 432 с.
6. Исмаилов М. Ближний Восток в аспекте современной мировой политики, Баку, изд. «Сумгайыт», 2002, 233 с.
7. История дипломатии, в пяти томах, М.: издательство Политической литературы, 1974, т. 5, 756 с.
8. «Турецкий премьер дает газу», газета «Коммерсант», № 204, 05.11.1999, с.10.
9. Ульченко Н.Ю., П.В. Шлыков. Динамика российско-турецких отношений в условиях нарастания глобальной нестабильности, М., 2014, 95 с.
10. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века, М.: Издательская корпорация «Логос», 2000, 272 с.
11. Уткин А.И. Единственная сверхдержава (Серия: Национальный интерес), М.: Алгоритм, 2003, 576 с.

Интернет-ресурсы

12. Баранов Д. «95 лет российско-турецким дипломатическим отношениям: исторические факты и перспективы», <https://interaffairs.ru/news/show/13476> (Дата обращения: 28.07.2018).
13. «Война в Афганистане 1979-1989 гг. Справка», - <https://ria.ru/20080515/107450296.html>, (Дата обращения: 07.08.2019).
14. «Межгосударственные отношения России и Турции», - <https://ria.ru/20200108/1562874724.html> (Дата обращения: 26.12.2020).
15. Об Основных положениях военной доктрины Российской Федерации, Указ Президента Российской Федерации от 02.11.83 за № 1833, - <http://www.kremlin.ru/acts/bank/4747> (Дата обращения: 28.12.2020).

16. «Русско-турецкие войны», - https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-турецкие_войны (Дата обращения: 24.12.2020).
17. Arafat M., Alnuaimy O.M. The Turkish-Russian Relations in the era of AKP. Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi. C.XIII, S II, 2011, 133 p.
18. Guney N.A. Rusya Federasyonu'nun Yeni Guvemlik Politikasi Cercevesinde Turkiye'ye Bakisi. In Turkiye'nin Komsulari, Istanbul, 2002, 371 p.
19. Kasyanov's Visit Highlights Barter, Trade Deficit 29.10.2000, «Hurriyet Daily News», - <http://www.hurriyetdailynews.com/kasyanovs-visit-highlights-barter-trade-deficit.aspx?pageID=438&n=kasyanovs-visit-highlights-barter-tradedeficit-2000-10-29> (Дата обращения: 27.05.2018).
20. Transcript of Russian Minister of Foreign Affairs Igor Ivanov's Remarks at Meeting with Media Representatives on Arrival in Ankara, June 7, 2001, - <http://www.turkey.mid.ru/hron/28.html> (Дата обращения: 06.12.2020).

TARIEL ABBASOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

*Bakı Dövlət Universitetinin "Avropa və Amerika ölkələrinin
yeni və müasir tarixi" kafedrasının dosenti*

XX ƏSRDƏ RUSİYA-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ HAQQINDA: QARŞIDURMADAN TƏRƏFDAŞLIĞA DOĞRU

Çar Rusiyası ilə Osmanlı imperiyası arasında tarixi keçmişdə baş vermiş çoxsaylı müharibələr hər iki dövlətin geosiyası maraqları ilə bağlı olmuşdur. XX əsrdə Sovet Rusiyası ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin siyasi arenaya çıxması onlar arasında münasibətlərin yeni səviyyəsinin başlanğıcından dəlalət edirdi. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin ilk xarici siyasət aktı olan Mustafa Kamal Atatürkün 1920-ci il aprel ayının 26-da RSFSR-ə (Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına) diplomatik əlaqələrin qurması ilə bağlı təklif məktubu müsbət qarşılanmışdır. Beləliklə, RSFSR 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra onu rəsmi olaraq tanıyan ilk dövlət oldu. Türkiyənin 1952-ci ildə NATO-ya, daha sonra 1955-ci ildə Bağdad paktına qoşulması Sovet-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında ciddi parçalanmaya səbəb oldu. 1959-cu ildə Türkiyənin ABŞ ilə Türkiyə ərazisində orta mənzilli nüvə silahları hərbi bazaların yaradılması haqqında saziş bağlaması onsuz da pisləşən Sovet-Türkiyə münasibətlərinə mənfi təsir göstərdi.

1991-ci ilin mart ayında Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın SSRİ-yə rəsmi səfəri nəticəsində "Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı ilə Türkiyə Respublikası arasında dostluq, mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq sazişi" imzalanmışdır. 1992-ci ilin may ayının 25-də "Rusiya Federasiyası ilə Türkiyə Respublikası arasında münasibətlərin əsasları haqqında müqavilə" imzalanmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərində Rusiyada prezident V.Putinin seçilməsi və Türkiyədə "Ədalət və İnkişaf Partiyasının" hakimiyyətə gəlişi ilə Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin "rəqabətdən çoxsaxəli tərəfdaşlığa", daha sonra isə "çoxsaxəli tərəfdaşlıqdan strateji tərəfdaşlığa" keçidi başladı.

Açar sözlər: siyasi böhran, xarici siyasət mövqeyi, münaqişə, Türkiyə, Rusiya, hərbi ittifaq, tərəfdaşlıq.

TARIEL ABBASOV

Doctor of Philosophy in History,

*Associate Professor of the Department of "New and Contemporary History
of European and American Countries" of Baku State University*

ON THE HISTORY OF RUSSIAN-TURKISH RELATIONS IN THE XX CENTURY: FROM CONFRONTATION TO PARTNERSHIP

The numerous wars in the historical past between tsarist Russia and the Ottoman Empire were associated with geopolitical interests of both states. In the 20th century the Soviet Russia and the Republic of Turkey appearing on the political scene witnessed the beginning of a new level of their

relations. Being the first foreign policy act of the Great National Assembly of Turkey the letter written by Mustafa Kamal Atatürk dated April 26, 1920 with a proposal to the RSFSR to establish diplomatic relations was welcomed. Thus, the RSFSR became the first state to officially recognize the Republic of Turkey after its proclamation in 1923. Turkey's accession to NATO in 1952 and the Baghdad Pact in 1955 seriously splintered the development of Soviet-Turkish relations. Turkey's conclusion of agreement in 1959 with the USA on the establishment of military bases with medium-range nuclear weapons on the territory of Turkey negatively affected the already deteriorated Soviet-Turkish relations.

Following the official visit of Turkish President Turgut Özal to the USSR in March 1991 the «Treaty of Friendship, Cooperation and Good-Neighbourliness between the USSR and the Republic of Turkey» was signed. The «Treaty of the foundations of relations between the Russian Federation and the Republic of Turkey» was concluded on May 25, 1992. At the beginning of 2000 with the election of President V.Putin in Russia and with the accession to power of «Justice and Development» Party in Turkey the transition of Russian-Turkish relations from «competitor to a multifaceted partnership» and then from a «multifaceted to strategic partnership» has started.

Keywords: political crisis, foreign-policy position, conflict, Turkey, Russia, military alliance, partnership.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

AFƏT GÜLƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti "Beynəlxalq münasibətlər" kafedrası
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
afetgulalieva@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ VƏ XALQLARIN ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİN ETMƏSİ PRİNSİPİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/90-94>

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi təkcə beynəlxalq hüququn nəzəri problemi deyil, bu problematika həm dövlətlərin, həm də beynəlxalq təşkilatların praktiki fəaliyyəti üçün də çox aktualdır. Bu, son dövrlərdə bütövlükdə dünyada və onun ayrı-ayrı regionlarında ümumi sülhə və beynəlxalq təhlükəsizliyə hədəyə çevrilən münaqişələrin yaranmasının mənbəyi kimi ərazi problemlərinin əhəmiyyətinin artması tendensiyası ilə bağlıdır. Son zamanlar müasir beynəlxalq hüquqda, eləcə də beynəlxalq münasibətlərdə bu iki prinsipin nisbəti və qarşılıqlı əlaqəsinə dair diskussiyaları aktivləşdirən bir sıra hadisələr baş vermişdir. Belə ki, dünyanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən postsovet məkanında olan ərazi münaqişələri dağıdıcı nəticələrlə və əhali arasında çoxsaylı qurbanların verilməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, tənzimlənməmiş münaqişələr hərdən "söndürülməmiş qalaraq" gələcək üçün daha böyük təhlükəyə çevrilir. Bu baxımdandır ki, qeyd olunan prinsiplər həm beynəlxalq hüququn, həm tarixin həm də beynəlxalq münasibətlərin maraq dairəsindədir.

Məqalədə, beynəlxalq hüququn ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsiplərinin yaranmasının tarixi tələbləri, münaqişələrin qarşısının alınması məqsədilə onların yalnız bir-birlərilə qarşılıqlı şərtləndirildiyi halda dövlətlər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində praktiki tətbiqinin mümkünlüyü araşdırılır.

Açar sözlər: suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhəd toxunulmazlığı, beynəlxalq sistem, öz müqəddəratını təyin etmə, etnik qrup, xalq, konstitusiya.

Giriş. Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin sürətli dəyişkənliyi yeni tendensiyalar yaratsa da, subyektlərinin sayı artsa da, bu danılmaz faktıdır ki, münasibətlərin əsas subyekti hələ də dövlətdir. Hər bir dövlət beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olması ilə bərabər beynəlxalq hüququn da subyektidir və demək ki, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Soyuq müharibənin başa çatması ilə beynəlxalq hüququn prinsiplərinə yenidən baxmağın zəruri olduğu, bir-birilə ziddiyyət təşkil etdiyi fikri söylənilməkdədir. Xüsusilə, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, sərhəd toxunulmazlığı prinsiplərini və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini qarşı-qarşıya qoymağa çalışırlar (8). Halbu ki, 1970-ci il Beynəlxalq hüquq prinsipləri haqda bəyannamədə vurğulanı ki, "Təfsir və tətbiqdə... prinsiplər bir-biri ilə bağlıdır və hər bir prinsip bütün digər prinsiplər kontekstində nəzərə alınmalıdır" (3).

Ərazi bütövlüyü prinsipinin yaranması tarixindən. Məlumdur ki, tarix boyu ərazi dəyişiklikləri dövlətlər arasında qarşıdurma və sülhün pozulması ilə nəticələnmişdir. Hələ Erazm Roterdamlı (1466-1536) dövlətlər arasında sülhü təmin etmək üçün hökmdarlara dövlətin torpaqlarını istədikləri kimi idarə edib, satmaq, hədiyyə vermək kimi hərəkətlərinə son qoymaq üçün onların torpaq üzərində hüquqlarını məhdudlaşdırmağı məsləhət görürdü. Çünki ərazi dəyişiklikləri dövlətin daxilində narahatlıqlara səbəb olur ki, bu da xarici siyasətdə adətən müharibələrə aparır və nəticədə sülh tez-tez pozulurdu. Məhz bu səbəblərdəndir ki, 1648-ci ildə Avropa dövlətləri arasında 30 il davam edən müharibərə son qoyan Vestfal müqaviləsi əsasında formalaşan yeni sistemdə dövlətlərarası münasibətlərdə suverenlik (ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı) əsas prinsip olaraq qəbul olunur. Müqaviləni inzalayan dövlətlər çox yaxşı başa düşürdülər ki, əgər bir-birlərinin ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı əsas götürülməsə Avropada sülh bərqərar ola bilməz. 1815-ci ildə Vyana sistemində bu öhdəliklər bir daha möhkəmlənir və sistemin yeni dövlətləri də şərtsiz qəbul edirlər. Birinci dünya müharibəsi də Almanıyanın qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları ilə başlamışdır ki, bunun da qarşısı

dünya dövlətləri tərəfindən alınmışdır. 1919-cu il Versal konfransında imzalanmış müqavilədə də yeni sistemdə dövlətlər arasında münasibətlərdə əsas prinsipin məhz ərazi bütövlüyü prinsipi olduğu qeyd olunur. İkinci dünya müharibəsində sonra 1945-ci ildə yeni sistem formalaşdığının təcəssümü olan BMT yaranan zaman Nizamnamənin 2-ci maddəsində beynəlxalq hüququn bəzi prinsipləri öz əksini tapsa da, onlar əsasən məqsəd ya da ümumi öhdəlik kimi qeyd olunmuşdur. 1970-ci ildə BMT Baş Məclisinin qətnaməsi əsasında dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququ prinsipləri haqqında Bəyannamə qəbul olunur və qeyd olunur ki, prinsiplərin hər biri digərləri ilə birlikdə izah və tətbiq oluna bilər (7). Amma Avropada bəzi sərhədlərin, xüsusilə də “alman məsələsi” tam həll olunmadığı və müstəmləkəçiliyin tam ləğv olunmadığı səbəbindən sərhəd toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsip olaraq gündəmə gətirilmir.

1975-ci ildə ATƏM-in (ATƏT) yaradıldığı zaman Helsinki Yekun aktında həm sərhəd toxunulmazlığı, həm də ərazi bütövlüyü prinsip olaraq qəbul olunur. Avropada təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi müzakirə olunduğu zaman məhz bu iki prinsipin aktuallaşması əlbəttə ki, çox aydın idi. Hər iki dünya müharibəsinin Almanıyanın qonşu dövlətlərə ərazi iddiaları və sərhədlərinin pozulması nəticəsində Avropadan başladığını dövlətlər çox yaxşı bilirdilər və dünyada təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dövlətlərin bir-birlərinə qarşı bu yönümlü fəaliyyətdən imtina etməsindən keçirdi. Qeyd olunanlar ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı prinsiplərinin beynəlxalq hüquq prinsipi olaraq qəbul olunmasının səbəblərinə aydınlıq gətirmiş olur. Rus tədqiqatçısı L.İ.Volova bildirir ki, “... BMT Nizamnaməsi dövlətlərin həm ərazi toxunulmazlığını, həm də ərazi bütövlüyünü qoruyur” (4, 61).

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin yaranması tarixindən. Birinci dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq dörd imperiyanın dağılması və müstəmləkə zəncirlərindən qurtulmuş ərazilərdə yeni dövlətlərin yaranması xalqların öz müqəddəratının təyin etməsi prinsipini aktuallaşdırır. ABŞ prezidenti V.Vilsonun 14 bəndində yer almış bu prinsip yeni yaranacaq dövlətlərin xalqlarına həm daxili (daxili təyinetmə), həm də xarici (xarici təyinetmə) inkişaf istiqamətini istədikləri kimi seçmək hüququ verirdi. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin yeni dövlətlərarası sistemin formalaşması üçün prinsip olaraq yer almasını əsas iki səbəblə izah etmək olar. İlk növbədə daxili siyasi sistemin istədikləri kimi seçmək fikrinin əsasında birinci dünya müharibəsi gedişatında çar Rusiyasında baş vermiş bolşevik inqilabı nəticəsində imperiyanın dağılması və yeni, fərqli ideologiyaya məxsus sistemlə idarə olunan Sosialist Rusiyanın qurulması dayandığı fikrini irəli sürə bilərik. Belə ki, yeni yaranmış və yarana biləcək dövlətlərin Sosialist Rusiyanı təsiri altına düşməkdən “xilas etmək” və məcburiyyət tətbiq etmədən sosialist sistemindən uzaqlaşdırılması üçün düşünülmüşdür. Həm də müstəmləkələrindən ayrılıb müvəqqəti olaraq böhranlı vəziyyətdə qalmış, dövlətçilik təcrübəsi olmayan dövlətlərin, yenidən hələ də imperialist olan digər dövlətlərin təsirləri altına düşməmələri məqsədilə bu prinsip irəli sürülmüşdür. Yeni formalaşacaq dünya nizamında xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi ilə yanaşmanın tətbiq olunması dünya siyasətinə yeni ideyalarla (xüsusilə də demokratiya) daxil olan ABŞ-ın dövlət maraqlarına və xarici siyasətinə tam uyğun idi. Məlum prinsip ikinci dünya müharibəsindən sonra bir daha aktuallaşır. Həqiqətən, məhz xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin elan olunması hər iki dünya müharibəsindən sonra keçmiş müstəmləkə ərazilərində yeni suveren dövlətlərin yaranması üçün əsas oldu. Əgər daxili təyin etmə sırf dövlətin daxili siyasi və iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirirsə, xarici təyin etmə xarici siyasi fəaliyyəti müəyyənləşdirir və bu zaman beynəlxalq sistemin qaydaları mütləq nəzərə alınmalıdır. Bir məsələ mütləq qeyd olunmalıdır ki, hər iki dünya müharibəsindən sonra yeni dövlətlərin formalaşması artıq çoxdan mövcud olan, sərhədləri daxilində tanınan heç bir dövlətin suverenliyinə toxunmadan və yalnız keçmiş müstəmləkə ərazilərində baş verirdi.

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra iki prinsipin qarşılaşdırılması, yoxsa böyük dövlətlərin öz məqsədlərinə çatmaq planları. Bu arada xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin inkişaf tarixinə bir daha diqqət edək. BMT nizamnaməsinin bir neçə maddəsi (1, 55, 73) məlum prinsipin izahına toxunur (7). Prinsip öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ şəklində 1960-cı il tarixli müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamədə öz gələcək inkişafını və möhkəmlənməsini tapır. Amma “ölkənin milli birliyini və ərazi bütövlüyünü qismən və ya tamamilə məhv etməyə yönəlmiş hər hansı bir cəhd” BMT nizamnaməsində qəbul olunmaz bir şərt olaraq qoyulur.

1966-cı ildə BMT-də qəbul olunmuş “İnsan haqları haqda beynəlxalq pakt”da “öz müqəddəratını təyin etmə”, “siyasi statusunun”, “öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını” seçmək hüququ kollektiv hüquq kimi göstərilir (5).

1970-ci ildə BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqda Bəyannaməsində BMT nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlıq məsələləri də yenidən xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinin müstəmləkəçiliyin ləğv olunması kontekstində özünü göstərir (3).

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra 1993-cü ildə məlum prinsip yenidən müstəmləkəçiliyin ləğv olunması kontekstində baxılır.

Bu məqamda, “xalq” sözünə bir daha izah verməyə ehtiyac yaranır. Beynəlxalq hüquqda bir qayda olaraq “xalq”, etnik anlamda başa düşülmür, beynəlxalq hüquqi anlayış kimi, məhz dövlətin (və ya dövlətçilikdən qanunsuz məhrum edilmiş ərazinin) bütün əhalisini bildirir. “xalq” məhz «demos» kimi başa düşülür. Prof.N.Əliyev bu məsələni belə izah edir: “milli azlıqlara “xarici təyin etmənin” subyektləri kimi baxmaq olmaz” (6, 78).

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra SSRİ-nin dağılması ilə dövlətlər öz müstəqilliklərini yenidən bərpa etdilər. (Bu arada, qeyd etmək lazımdır ki, Yuqoslaviyanın dağılması və Çexoslovakiyanın parçalanmasını SSRİ-nin dağılması ilə eyniləşdirmək olmaz). Təssüflə qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanında etnik qrupları fəallaşdıraraq xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipini münaqişə üçün zəmin kimi istifadə etməyə çalışanlar bəzi hallarda niyyətlərinə çatdılar. Otuz il davam edən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasətinin əsasında Dağlıq Qarabağ torpaqlarının işğalı niyyətləri dayanırdı və Ermənistan münaqişənin həllində heç bir əsas olmadığı halda xalqların öz müqəddəratını müəyyən etməsi prinsipə əsaslanırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu prinsipin münaqişələrin həll olunması zamanı istifadə olunması “etnikin” deyil, həmin etnikin ərazisində yaşadığı dövlətin bütün vətəndaşlarının hüququndan söhbət gedə bilər. Azərbaycan Respublikası bütün demokratik prinsiplər və insan haqları Bəyannaməsini əsas götürərək dövlətin hər bir qarışı üzərində hər bir vətəndaşının haqqı olduğunu elan edir və bunu Konstitusiyasında əks etdirir (Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir. Maddə 5) (1). Dövlət ərazisinin dəyişdirilməsi yalnız 11-ci maddədə deyildiyi kimi “Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir; yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər” (1). Azərbaycan Respublikası dövlətin idarə olunmasında dinindən, irqindən, millətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının hüquqlarını Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinindən irəli gələn öhdəliklərə uyğun olaraq təmin edir və həm daxili, həm də xarici siyasətində multukultural siyasət yeridərək bütün xalqların bərabərliyi prinsipinə sadıq olduğunu sübut edir. Yəni göründüyü kimi beynəlxalq hüququn iki prinsipi – ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi qətiyyətlə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, biri digərinin daha aydın izahına imkan yaradır. Yalnız dövlətlərin milli maraqlarının təmin olunması egoistliyində prinsiplər təhrif olunur.

Qloballaşma və integrasiya proseslərinin genişlənməsinin tələbləri. Soyuq müharibənin başa çatması ilə qloballaşma, integrasiya prosesləri sürətləndiyi, qarşılıqlı asılılığın artdığı bir vaxtda xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi və ərazi bütövlüyü prinsiplərinin bir-birinə qarşı qoyulmasının ümumiyyətlə məntiqi izahı yoxdur. Belə ki, müasir dövrdə insan haqlarının təmin olunması sahəsində qarşıda dayanan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi dövlətlərin əsas məqsədi olmalıdır. Əgər bir dövlət daxilində bütün vətəndaşların insan haqları təmin olunursa, hər bir etnikin öz adət-ənənələrini yaşatmağa qadağa qoyulmursa, dövlətin idarə olunmasında iştirakdan uzaqlaşdırılmırsa, əzilmirsə, sosial bərabərlik təmin olunursa, o halda ayrılmadan söhbət gedə bilməz. Dövlət ərazisində separatçıya çevrilmiş istənilən xalqın nümayəndəsinə qarşı mübarizə aparmaq isə hər bir hakimiyyətin vəzifəsidir, çünki əks təqdirdə dövlətin digər vətəndaşlarının təhlükəsiz mühitdə yaşamaq, inkişaf etmək, sərbəst hərəkət etmək kimi insan haqları pozulmuş olur. Müasir dövrdə əsas məsələ, insan hüquqlarının təmin olunmasına və birgə yaşayışın təmin olunmasına çalışmaq lazımdır. Yalnız o halda dövlətlərin demokratikləşməsindən söhbət açmaq olar.

XXI yüzilliyin 20 ilini geridə qoyduğumuz bir dövrdə Yer kürəsinin etnoqrafik xəritəsinə diqqət etsək minlərlə müxtəlif növ etnik qrup, millət, tayfa, etnik icmalardan ibarət mürəkkəb etnik sistem olduğunu görürük. Belə bir mürəkkəbliyin olduğu bir dövrdə xalqların öz müqəddəratının təyin etməsi prinsipinin separatçılığı fəallaşdırmaq yolu ilə ərazi dəyişikliklərinə sövq etmək beynəlxalq təhlükəsizliyə nə qədər ziyan vuracağını təsəvvür etmək elə də çətin deyil. Görünən odur ki, dövlətlər qloballaşma şəraitində öz sərhədlərinin müdafiəsi istiqamətində fəallaşmalı və ərazi dəyişikliyinə yol verməməlidir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin sərhədlərinin müdafiəsi, ərazi bütövlüyünün qorunması kimi əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsindən keçir ki, bunu məhz dövlət yerinə yetirir və beynəlxalq münasibətlərin qeyri-dövlət iştirakçıları da bu fəaliyyətdə dövlətə dəstək olmalıdır.

Nəticə. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi yalnız tarixi labüdlük deyil, əksinə, kollektiv iradənin alternativ seçimidir. Ərazi dəyişikliyi bir qrup etnikin dövlətin tərkibində yaşamaq istəyinin olmaması ilə müəyyənləşə bilməz və tarix göstərir ki, torpaq üzərində hər bir vətəndaşın haqqı olduğunu yaddan çıxarmaq bu yolda ən böyük qarşıdurmalara gətirib çıxara bilər. Əsas insan haqlarının təmin olunmasına istiqamətlənmək və müasir dövlətlərdən bunu tələb etmək gərəkdir. Amma bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz ki, Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsində də qeyd olunduğu kimi nə hər hansısa bir dövlətə, nə insan qruplarına, nə də ayrı-ayrı şəxslərə Bəyannamədə göstərilən hüquq və azadlıqların ləğv olunmasına (edilməsinə) yönəlmiş fəaliyyətlə məşğul olmaq və əməl törətmək hüququ verməsi yolverilməzdir (maddə 30) (9).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 27 noyabr, 1995-ci il: [Elektron resurs]. – URL: <https://e-qanun.az/framework/897> [30.11.2023].
2. L.N.Hüseynov. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012, 368 s.
3. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций. Принята резолюцией 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года. [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.un.org> [30.11.2023].
4. Волова Л.И. Принципы территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве. Ростов н/Дону, 1981, с.61.
5. Наджиба Мустафаева. К вопросу «о праве на отделение»: принцип права народов на самоопределение vs. права меньшинств: кейс Нагорного Карабаха / Вестник Кавказа, 28 март 2018.
6. Намик Алиев. Восстановление территориальной целостности и суверенитета Азербайджана: правовые аспекты. Баку: Elm və təhsil, 2023, 288 s.
7. United Nations Charter (full text): [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> [30.11.2023].
8. Поликарпов И.А. Непризнанные государства и право народов на самоопределение // Закон и право, №10, 2021, с.37-40. [Электронный ресурс].- URL: <https://cyberleninka.ru/artikle/n/nerpiznannye-gosudarstva-i-pravo-narodov-na-samoopredelenie> [30.11.2023].
9. Universal Declaration of Human Rights: [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> [30.11.2023].

АФАТ ГЮЛАЛЫЕВА

кандидат политических наук, доцент кафедры

«Международные отношения» Бакинского Государственного Университета

ПРИНЦИП ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ И САМООПРЕДЕЛЕНИЯ НАРОДОВ В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ В НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ

Взаимосвязь принципов территориальной целостности государств и принципов равенства и самоопределения народов является не только теоретической проблемой международного права, но эта проблема также весьма актуальна для практической деятельности как государств, так и международных организаций. Такая ситуация связана с возрастающим значе-

нием территориальных вопросов как источника конфликтов, который может и зачастую создает угрозу общему миру и международной безопасности в мире в целом и в отдельных его регионах. За последнее время в современном международном праве произошел ряд событий, активизировавших дискуссии о взаимосвязи и взаимодействии этих двух принципов. Так, наблюдаются территориальные конфликты в различных регионах мира, в том числе на постсоветском пространстве, с разрушительными результатами и многочисленными жертвами среди населения. В то же время нерегулируемые конфликты иногда «остаются неугасимыми» и становятся большей угрозой для будущего. Именно с этой точки зрения указанная область отвечает интересам международного права, истории и международных отношений.

В статье рассматриваются исторические требования возникновения принципов международного права территориальной целостности и самоопределения народов, а также возможность их практического применения в целях предотвращения конфликтов только при условии их взаимной обусловленности.

Ключевые слова: суверенитет, территориальная целостность, нерушимость границ, международная система, самоопределение, этнические группы, народы, конституция

AFET GULELIYEVA

*PhD in Political Sciences, Associate Professor of
Baku State University, Department of International Relations*

PRINCIPLES OF EQUALITY AND SELF DETERMINATION OF NATIONS IN THE CONTEMPORARY INTERSTATE RELATIONS

Interrelation between the principles of territorial integrity of states and legal equality and self-determination of nations is not only a theoretical problem of international law, but also an urgent issue for the activities of both states and international organizations. In regard, it is mostly related to the increasing importance of territorial issues as a source of frequent conflicts that threaten common peace and international security in general and in different regions of the world. It noteworthy to acknowledge that several events have taken place in modern international law that have activated discussions on the relationship and interaction of these two principles. Thus, territorial conflicts in various regions of the world, including the post-Soviet area, have been observed with devastating results and numerous victims among the population. Simultaneously, irregular conflicts sometimes "remain unquenched" and become a greater threat to the future. From this point of view, the issue is turned to the matter of discussion of international law, history and international relations.

The article examines historical requirements for the emergence of principles of territorial integrity and self-determination of nations in international law, as well as possibility of their practical application only if they are mutually conditioned in order to prevent conflicts.

Keywords: sovereignty, territorial integrity, border inviolability, international system, self-determination, ethnic group, nation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. Adil Mirabdullayev, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94; UOT 32:93/94

SAMUDƏ İSKƏNDƏROVA

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
samudaiskandarova@bsu.edu.az

İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATINDAN İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATINA DOĞRU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/95-99>

İslam Konfransı Təşkilatının İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrilməsi yeni xarici siyasət paradigmasının formalaşması üçün mühüm addım idi. Hər bir dövlətin İƏT-də fəal fəaliyyəti ölkənin sabit inkişafının əsas elementinə çevrilir və beynəlxalq münaqişələrin həllinə imkan yaradır.

Açar sözlər: xarici siyasət, müasir beynəlxalq münasibətlər, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, integrasiya.

Giriş. XXI əsrin əvvəlləri beynəlxalq münasibətlərdə, dövlətlər daxilində və insanların həyatında əvvəlki sistemin kökündən dağılması, bir-birini inkar edən hadisələr və tendensiya ilə xarakterizə olunur. Xaosluq və qeyri-sabitlik, qeyri-müəyyən perspektivlər dünya dövlətlərini dünya birliyində öz rolu və yeri haqqında düşünməyə, reallığa uyğunlaşmaq, öz varlığını təmin etmək və əsas maraqlarını həll etmək yollarını axtarmağa məcbur edir.

Müasir dünya ziddiyyətli bir dünyadır. Bir tərəfdən müsbət tendensiya və hadisələr baş verir: böyük dövlətlər arasında nüvə qarşılıqlı və iki antaqonist düşərgəyə bölünmə başa çatıb, Avrasiyanın, Latin Amerikasının və digər regionların bir çox xalqları demokratiya və bazar islahatları yoluna qədəm qoyublar, bəşəriyyətin həyat tərzini dəyişir, qabaqcıl texnologiya, vahid informasiya məkanı yaradılır, beynəlxalq əlaqələr şaxələndirilir. Dünyanın müxtəlif yerlərində integrasiya birlikləri getdikcə daha çox çəki qazanır və global iqtisadiyyat, hərbi təhlükəsizlik, siyasi sabitlik və sülhün qorunmasında mühüm amilə çevrilir.

Əsas mətn. BMT sistemində beynəlxalq təsisatların, regional beynəlxalq təşkilatların, assosiasiyaların sayı və funksiyaları artır. Bəşəriyyətin siyasi həyatının ardınca iqtisadi sferanın globallaşması baş verir. Sosial-iqtisadi tərəqqi üçün yeni imkanların artması, insanlarla təmasların genişlənməsi ilə yanaşı, yeni təhlükələr yaranır, iqtisadiyyatdan asılılıq və irimiqyaslı maliyyə böhranları riski artır, iqtisadi disbalans daha da pisləşir. Afrikanın, Yaxın və Orta Şərqi bir sıra dövlətlərində hakimiyyət uğrunda mübarizə siyasi, sosial-iqtisadi qeyri-sabitliyə, bir sıra ölkələrdə isə nəinki uzun sürən iflasa, həm də dövlətlərin iqtidarlarının əhalini təmin edə bilməməsi açığa və humanitar fəlakətə gətirib çıxarır.

Beynəlxalq aləmdə ziddiyyətlərin yumşaldılması, siyasi, sosial-iqtisadi təhlükəsizliyə səbəb ola biləcək mümkün təhdidlərin neytrallaşdırılması və aradan qaldırılması, humanitar və ekoloji təhlükələrin neytrallaşdırılması və aradan qaldırılması beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əsas vəzifəsinə çevrilir və müəyyən dərəcədə onları öz fəaliyyətlərini radikal şəkildə yenidən qurmağa, gələcək inkişaf üçün optimal vektorlar axtarmağa sövq edir.

2011-ci ilin iyun ayından İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına (İƏT) çevrilən İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) da bu dəyişikliklərdən kənarda qalmayıb.

Qeyd edək ki, beynəlxalq birliklər arasında İKT ən mürəkkəb və mübahisəli təşkilatlardan biridir. Bu təşkilatın yaranma tarixi və fəaliyyət prinsipləri müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində İKT missiyasının əhəmiyyətini anlamağa imkan verir. Bildiyiniz kimi, 1926-cı ildə “Ümumdünya İslam Konfransı” yaradıldı və onun ilk iclası Məkkədə keçirildi. Daha sonra Qüds, Kəraci və Moqadışuda sessiyalar çağırıldı. Sessiyaların qeyri-müntəzəm keçirilməsinə baxmayaraq təşkilatın xarakteri və sonrakı fəal mövqeyi məhz bu forumlarda müəyyən edilirdi [1].

1953-cü ildə bu təşkilatın yerində “İslam Konfransı Forumu” yaradıldı, daha sonra 1955-ci ildə “Ümumi İslam Konfransı” və konfrans çərçivəsində bir sıra digər təşkilat və strukturlar yaradıldı. Lakin obyektiv səbəblərdən onların heç biri beynəlxalq siyasi proseslərə kifayət qədər təsir

göstərmədi. Bu mərhələ qarşılıqlı fəaliyyət və əməliyyat prosedurlarının əlaqələndirilməsi mexanizmlərinin formalaşması və fəal axtarışı mərhələsi idi.

Müsəlman dünyasında qlobal hadisələrə təsir etmək məqsədi ilə vahid İslam siyasi platformasına əsaslanan sıx əməkdaşlıq üçün bütün İslam dövlətlərini birləşdirə biləcək bir təşkilata ehtiyac getdikcə daha çox hiss olunurdu.

Müsəlman dünyasının özü mürəkkəb və müxtəlifdir. Sosial-iqtisadi səviyyə və hökumət modelləri baxımından heterogendir. Bununla belə, mövcud olan, bəzi əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq İslam ölkələri Fələstin məsələsinin həlli ilə bağlı ən mühüm məqsədlərindən birinə nail olmaq üçün tarixinin kritik anlarında birləşməyə müvəffəq oldular.

1962-ci il təşkilatın taleyində dönüş ili oldu. Qüdsdə naməlum şəxslər bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs sayılan Əl-Əqsa məscidini yandırdılar. Bu hadisə bütün İslam dünyasını sarsıtdı və həmin ilin sentyabrında Səudiyyə Ərəbistanının kralı Feysəlin təşəbbüsü ilə 26 müsəlman dövlətinin başçısı Rabatda (Mərakeş) toplandı. Məscid ziyarətgahına hücumu pisləyərək, əsas məqsədi bütün dünyada İslamı dəstəkləmək, Fələstin xalqının, eləcə də müsəlman əhalisinin hüquq və mənafelərini birgə qorumaq olan yeni struktur yaratmaq qərarına gəldilər. 1970-ci ildə keçirilən iclasda yeni beynəlxalq strukturun - İslam Konfransı Təşkilatının formalaşdırılması rəsmiləşdirildi. Bir sıra güclü ölkələrə malik olması bu təşkilatın beynəlxalq siyasi və iqtisadi çəkisini gücləndirsə də İƏT-in ona xas olan müəyyən daxili zəif cəhətləri onun potensial imkanlarını azaldır (2, 33).

İKT-nin güclü tərəflərinə aşağıdakılar daxildir: İslam regionunun bəzi digər ölkələri ilə birlikdə böyük strateji xammal ehtiyatlarına - neft və təbii qaza nəzarət edən zəngin neft hasil edən dövlətlərin İƏT-də liderlik rolu; Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatlarına neft dollarlarının əhəmiyyətli hissəsinin investisiyası hesabına Qərbi Avropa və Şimali Amerikaya müəyyən təsir rıçaqlarının olması; müasir beynəlxalq münasibətlərə təsir etmək üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən əhəmiyyətli resurslar və geniş ərazi [3, 61].

İKT-nin beynəlxalq teoloji və dini qeyri-hökumət birlikləri ilə sıx əlaqə saxlaması faktını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Müsəlman dini liderləri İƏT-in əməli fəaliyyətini ideoloji cəhətdən təsdiqləyir, onun dindarların geniş kütlələri arasında nüfuzunu artırır. Dini islami mövqelərdən inkişaf etdirilən və həyata keçirilən beynəlxalq İslam həmrəyliyi prinsipləri dünyanın 60-dan çox ölkəsində dindar kütlələrinin İƏT siyasətinə dəstəyini səfərbər etmək üçün teoloji əsas yaradır ki, bu da onlara vahid cəbhə nümayiş etdirməyə imkan verir. Müsəlman dünyasının Qərbdən və onunla əlaqələrdən təcrid olunmasının teoloji əsaslandırılmasını istisna edə bilməsək də, fikrimizcə, beynəlxalq münasibətlərin qloballaşması şəraitində əməkdaşlıq və mehriban qonşuluq istəyinin ümumi fonuna mənfi təsir göstərə bilər.

İKT potensialının güclü tərəfləri ilə yanaşı, təşkilatın fəaliyyətinə müsəlman dünyasındakı hakim rejimlərin ictimai-siyasi strukturlarının və ideoloji oriyentasiyalarının ifrat heterojenliyi də təsir edir. Onlar ən mühüm beynəlxalq və xarici siyasət problemlərinə müxtəlif yanaşmalar, fundamentalistlərlə mötədil baxış tərəfdarları arasında daxili və xarici siyasətdə islami prinsiplərdən istifadə forma və üsullarının fərqliliyinə görə bölünür. İƏT-in istər siyasət, istərsə də iqtisadiyyat sferasında inkişafı üçün dəqiq ümumi strategiyanın olmaması və kəskin ziddiyyətlərin davam etməsi bundan irəli gəlir.

Beləliklə, müsəlman dünyasında iki əsas cərəyan - bir tərəfdən müsəlman dövlətlərinin konsolidasiyası və onların dünya siyasətində və iqtisadiyyatında təcrid olunması tendensiyası, digər tərəfdən isə İslam regionunun ideoloji, siyasi, iqtisadi və sosial zəmində daxili təbəqələşməsi, parçalanması meyilləri mövcuddur. Hər iki tendensiya İKT-nin fəaliyyətində öz əksini tapmışdır [4].

Bu gün İslam Konfransı Təşkilatı ən böyük və ən nüfuzlu rəsmi hökumətlərarası müsəlman beynəlxalq təşkilatıdır. Hazırda o, 1,4 milyarddan çox əhalisi olan 57 ölkəni birləşdirir. İƏT iştirakçı ölkələrin sayına görə dünyada BMT-dən sonra ikinci institusional təşkilatdır. İƏT-in məqsədləri İslam həmrəyliyinə və üzv dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə genişmiqyaslı əməkdaşlığın gücləndirilməsi, fundamental qanunlara əsaslanan və İslam dəyərlərinin qorunub saxlanması yönəlməmiş sülhsevər siyasətin həyata keçirilməsi, xalqların azadlığını və müstəqilliyini müdafiə etməkdə, habelə müsəlmanların dəstəklənməsi üzrə birgə fəaliyyətlərdən ibarətdir. Xüsusilə, Fələstin xalqının müstəqil dövlət yaradılmasında və onun ərazisində İslam ziyarətgahlarının qorunub saxlan-

masında göstərilən dəstəyi misal gətirmək olar. Bildiyiniz kimi, bu məsələlər qloballaşmanın indiki şəraitində öz aktuallığını itirməmiş və beynəlxalq gündəliyi müəyyən edir.

İƏT-in əsas prinsipləri tam bərabərlik, hər bir xalqın öz müqəddəratını təyinetmə hüquqlarına hörmət, daxili işlərə qarışmamaq, dövlətlərin ərazilərinin suverenliyinə, müstəqilliyinə və bütövlüyünə hörmət etmək, İƏT üzvü olan ölkələr arasında mübahisəli məsələlər sülh yolu ilə danışıqlar, vasitəçilik və ya arbitraj, güc tətbiq etməmə və ya onun tətbiqi ilə hədələmə yolu ilə həll edilir. Bütün bunlar BMT-nin təməl prinsiplərinə tam uyğundur.

İKT-nin fəaliyyəti BMT tərəfindən tanınıb. Beləliklə, İƏT Baş Assambleyanın sessiyalarında və işində müşahidəçi qismində iştirak etməyə dəvət olunub. Bu iki təşkilat arasında əməkdaşlığın mühüm aspektlərindən biri birgə sülhməramlı səylərdir. İKT İslam dünyası üçün bir növ kiçik BMT-dir. Belə ki, burada da geniş əlaqəli qurumlar şəbəkəsi yaradılmışdır. Bu baxımdan Dünya Bankının analoqu olan İslam İnkişaf Bankını, fəaliyyətinə görə YUNESKO, Beynəlxalq Qızıl Aypara təşkilatlarına yaxın olan İSESCO kimi tanınmış qurumu və s. misal göstərmək olar. Bütün bunlar Azərbaycana ölkənin inkişafı və xarici dünya ilə təmasları üçün faydalı olan geniş spektrli məsələlərin həllində iştirak etmək imkanı verir. Müxtəlif təsir mərkəzlərinin fəaliyyət proseslərində fəal iştirak prinsipimiz burada özünü göstərir.

Bu günkü İƏT nəhəng və hələ də istifadə edilməmiş potensiala malik müasir, gələcəyə yönəlmiş bir təşkilatdır. Baş Katiblik və İKT strukturları özləri yüksək peşəkar səviyyədə və beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərilir. Sənəd dövriyyəsi 5 dildə aparılır, o əsas dil ingilisdır (rus dilindən də istifadə olunur). İƏT-in işində qabaqcıl texnologiyalardan, müasir idarəetmə metodlarından, İT həllərindən geniş istifadə olunur. Qarşıya qoyulan vəzifələrə nail olmaq üçün qeyri-standard yolların daim axtarışı aparılır və təşkilatın idarəetmə korpusunda işləmək üçün ən yaxşı intellektual qüvvələr cəlb olunur.

İKT-nin siyasi çəkisi və əhəmiyyəti həm də onunla müəyyən edilir ki, dünyanın karbohidrogen enerji ehtiyatlarının üçdə ikisindən çoxu müsəlman dövlətlərinin ərazilərində cəmləşib. Neftin qiymətinin qalxmasından sonra bu dövlətlərin hakim dairələri beynəlxalq iqtisadiyyata və dünya sərvətlərinin ədalətli bölüşdürülməsinə təsir rıçaqlarından fəal şəkildə istifadə edirlər [4, 78].

İƏT dini zəmində integrasiyanın bir növ nümunəsidir, açıq-aşkar islami xarakter daşıyır və beynəlxalq və daxili münasibətlərdə bu və ya digər şəkildə yalnız müsəlman tərəfini dəstəkləyir, çünki onun hansı ərazidə yaşamasından asılı olmayaraq dünya müsəlmanlarına yardım etmək hüququ var.

2011-cü ilin iyununda Qazaxıstanın paytaxtı Astanada İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) 38-ci iclası keçirilib. İclasda üzv ölkələrin üzləşdiyi aktual problemlərə, eləcə də əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi imkanlarına baxılması nəzərdə tutulmuşdu (5).

İKT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının sessiyası nəticəsində Astana Bəyannaməsi və 100-dən çox qətnamə qəbul edildi. İşində İƏT-ə üzv 56 ölkənin iştirak etdiyi İKT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının sessiyasında İKT-nin adının İƏT adlandırılması qərara alınmışdır. Təşkilatın Loqosu, məqsəd və vəzifələri dəyişsə də, maraq dairəsi də xeyli genişlənməmişdir. İƏT-ə üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 38-ci sessiyasında müsəlman dünyasının yeni inkişaf erası astanasında olması ilə bağlı konsensus əldə olundu. Şimali Afrika və Yaxın Şərqdə baş verən dramatik hadisələr əsaslı, sosial, iqtisadi islahatlara, eləcə də modernləşməyə ehtiyacın bariz təzahürüdür. Sədr ölkə kimi Qazaxıstan 2005-ci ildə qəbul edilmiş və müsəlman dünyasının çağırış və tələblərinə cavab verən İƏT-in 10 illik Fəaliyyət Planı əsasında modernləşmə yolu ilə İslam dünyasını daha yüksək səviyyəyə çatdırmaqda öz məsuliyyətini başa düşür. Xarici İşlər Nazirləri Şurasının bu iclasının sessiyasının gündəliyi kifayət qədər əhatəli idi. Siyasi Komitədə çərçivəsində Fələstin və Ərəb-İsrail münaqişəsi ilə bağlı məsələlər, müsəlman dünyasının müxtəlif regionlarında baş verən digər hadisələr, Əfqanıstanın sosial-iqtisadi reabilitasiyasına yardımın göstərilməsi məsələləri, digər regional təşkilatlarla geniş əməkdaşlıq imkanları, tərksilah, terrorizm, ekstremizmlə mübarizə, narkotiklərin qeyri-qanuni ticarəti, BMT-də islahatlar, dinlərə və islamofobiya qarşı qarayaxma kampaniyasına qarşı hər bir fərdin mübarizə hüququ kimi məsələlərə baxıldı.

Ən mühüm qərarlardan biri isə İnsan Hüquqları üzrə müstəqil Daimi Komissiya yaradılması oldu. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, İƏT-ə üzv dövlətlər təşkilatın beynəlxalq təhlükəsizliyin

möhkəmləndirilməsi, sülh və münaqişələrin həlli sahəsində potensialını daha da öyrənməyə hazır olduqlarını bildiriblər. Bu sessiyada Yaxın Şərqdə nüvə silahından azad zonanın yaradılması üzrə 2012-ci ildə keçiriləcək beynəlxalq konfransa hazırlıqla bağlı bütün İOT-ə üzv ölkələrin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsinə böyük diqqət yetirilib. Təşkilatdakı müşahidəçi ölkələrlə bağlı müvafiq tənzimləyici qaydalar qəbul edilib, bu dövlətlərin hüquq və vəzifələri aydın şəkildə müəyyən edildi.

İqtisadi sessiyalarda üzv dövlətlər arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi kontekstində kənd təsərrüfatı potensialının inkişafı, nəqliyyat-maliyyə sektorunda əməkdaşlığın genişləndirilməsi və gələcək əməkdaşlıq məsələləri kimi aspektlərə diqqət yetirildi. İOT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının iştirakçıları mədəni və sosial sahədə, eləcə də İslam ziyarətgahlarının mühafizəsi sahəsində gələcək addımlar barədə razılığa gəldilər. Eyni zamanda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Mərkəzi Asiya üçün Fəaliyyət Planı qəbul edildi ki, bu da regionun sosial-iqtisadi, mədəni və humanitar integrasiyası baxımından kifayət qədər mühüm irəliləyişdir.

Üzv dövlətlər tərəfindən Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantısını əvvəllər qərarlaşdırıldığı kimi üç ildə bir dəfə deyil, iki ildə bir dəfə keçirməyi qərara alındı. Xarici İşlər Nazirləri Şurasının növbəti sessiyasının Səudiyyə Ərəbistanının Cibuti şəhərində keçirilməsi qərarlaşdırıldı. İKT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının yekun sənədi 38-1-ci sessiyanın nəticələrini və ən mühüm məsələləri əks etdirən qəbul edilmiş Astana Bəyannaməsi olmuşdur (5). Qazaxıstanın İOT-də sədrliyi Təşkilatın yeni adı və yeni loqosu - İOT haqqında üzv dövlətlərin tarixi qərarı ilə başladı.

İOT-ə üzv dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin Astana sessiyasının yekunları açıq şəkildə göstərdi ki, açıq müzakirələr və mənalı dialoq vasitəsilə təşkilatın fəaliyyətinin genişləndirilməsi, ona daha səmərəli şərait yaratmaq üçün gələcək addımları və tədbirləri müəyyən etmək olar.

Təşkilatda iştirak edən xarici dövlətlərin nazirlərinin 38-ci sessiyasının nəticələri, İslam Konfransı Təşkilatının adının İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı adlandırılması ilə bağlı bütün ölkələrin əldə etdiyi razılaşma həm təşkilat daxilində, həm də əlaqələrdə daha sıx qarşılıqlı fəaliyyət istəyini əyani şəkildə nümayiş etdirdi. İOT-ə üzv olmayan dünya ölkələri ilə XXI-ci əsrdə özünü tanıdan dünya proseslərinin qarşılıqlı asılılığını və qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir.

Təşkilatın beynəlxalq aləmdə rolunun gücləndirilməsi istiqamətində İOT-ə üzv dövlətlərin ümumi səylərinin intensivləşməsinin bariz nümunəsi Somalidəki humanitar böhranın aradan qaldırılması üçün İOT-ə üzv dövlətlərin humanitar və maliyyə yardımını göstərilməsi barədə qərar ola bilər.

İKT-yə üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin Astanada İOT Katibliyinin 2011-ci ilin avqustunda müqəddəs Ramazan ayı ərzində geniş ictimai kampaniya keçirmək qərarı təkcə İOT-ə üzv dövlətlərin hökumətləri arasında deyil, həm də müsəlman ölkələrinin sadə vətəndaşları arasında İslam həmrəyliyinin bariz təzahürü oldu. Müsəlman dövlətlərinin maliyyə yardımının ümumi məbləği 350 milyon ABŞ dollarından çox olub (5). Şübhəsiz ki, bunlar XXI əsrdə müsəlman dövlətlərinin konsolidasiyasını həqiqətən aktivləşdirmək üçün ilk addımlardır, lakin onlar göstərir ki, İOT-ə üzv dövlətlərin istəyi və qarşılıqlı fəaliyyəti ilə təşkilatın beynəlxalq aləmdə nüfuzunu yüksəltmək və dünya problemlərinin və böhranlarının aradan qaldırılmasında səmərəli əməkdaşlığa başlamaq mümkündür.

İOT-in fəaliyyətə başlaması həm də İslam İnkişaf Bankının (İİB), Tangierdəki İslam Ticarətinin İnkişafı Mərkəzi ilə İslam Ticarət və Sənaye Palatasının, Cenevrə və Baham adalarında mərkəzləri olan İslam İnvestisiya Komissiyasının və İslam İnkişaf Bankının rolunun gücləndirilməsi deməkdir. İOT-in aparıcı institutlarından biri olan İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlıq sistemli şəkildə inkişaf edir (2, 104).

İOT ilə təhsil, mədəniyyət, elm və texnologiya sahələrində əməkdaşlığın artırılması da prioritet istiqamətlərdəndir. Bu baxımdan İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (ISESCO) ilə sıx əməkdaşlığın qurulması müsəlman ölkələrinə mədəni irs abidələrinin qorunub saxlanması və bərpa-sı, dillərin öyrənilməsi və tədrisi, tarix, tarix elmləri sahəsində təcrübə mübadiləsi və İslam dünyası ölkələrinin mədəniyyəti kimi milli layihələri uğurla həyata keçirməyə imkan verir. Müxtəlif mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dəyər meyarlarında mövcud ziddiyyətlərin aradan qaldırılması problemlərinin aktuallığını nəzərə alaraq, İKT-nin hazırda dünyada mövcud olan reallıqlara uyğunlaşdırılması üçün islahatların aparılması vacib görünür (3, 50).

Nəticə. İKT-nin İOT-yə çevrilməsi yeni xarici siyasət paradigmasının formalaşması üçün ilkin şərtlər yaratmış oldu. Birlikdə götürsək, İOT-ə üzv olan hər bir dövlətin bu strukturlarında fəal

iştirakı ölkənin sabit və müstəqqi daxili inkişafının əsas elementinə çevrilir və ümumilikdə global hadisələrə daha da fəal təsir göstərmək, mübahisələr və münaqişələri, milli maraqları təşviq etmək beynəlxalq problemlərin həllinə töhfə verməklə əvəzolunmaz çoxtərəfli təcrübə qazanmaq imkanı yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Попов В.В. Исламский фактор в мировой политике / Азия и Африка сегодня. №1, 2004.
2. Казахстан в современном мире: реалии и перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2008. – 348 с.
3. Eyyubova S.E. İslam konfransı təşkilatı beynəlxalq münasibətlər sistemində (1969-2007). Bakı, Elm, 2009, 173 s.
4. Иванова И.И. Межгосударственные региональные организации Азии в международных отношениях. М., 1991, 222 с.
5. Организация Исламская Конференция: поиски реформ по всему мусульманскому миру. - <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/oicfindref/> [19.10.2023].
6. Гусев М.Н. Организация «Исламская конференция» на перепутье. - <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/06-03-07.htm> [19.10.2023].

САМУДА ИСКЕНДЕРОВА

Преподаватель Бакинского государственного университета

ОТ ОРГАНИЗАЦИИ ИСЛАМСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ К ОРГАНИЗАЦИИ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Преобразование ОИК в ОИС стало важным шагом для формирования новой внешне-политической парадигмы. Активная деятельность каждого государства в ОИС становится фундаментальным элементом стабильного развития страны и предоставляет возможность для разрешения международных конфликтов.

Ключевые слова: внешняя политика, современные международные отношения, Организация Исламского Сотрудничества, интеграция.

SAMUDA ISKENDEROVA

Lecturer of Baku State University

FROM ORGANIZATION ISLAMIC CONFERENCE TO ORGANIZATION ISLAMIC COOPERATION

The transformation from Organization of Islamic Conference to Organization of Islamic Cooperation became the important step of developing new paradigm of external policy. The active role of every state in OIC will become the fundamental element of stable development of the countries and give an opportunity for international conflicts regulation.

Keywords: foreign policy, contemporary international relations, Organization Islamic Cooperation, integration.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 oktyabr 2023-cü il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 65

GÜLARƏ ABBASOVA

*Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
"İctimai fənlər" kafedrasının dosenti, f.ü.f.d.
multikultural@mail.ru*

MULTİKULTURALİZMİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDA ROLU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/100-104>

Multikulturalizmin Azərbaycan modeli milli və global dəyərlərin birləşməsidir. Müəllif tarix boyu Azərbaycanda milli həmrəylik, tolerantlıq, qarşılıqlı anlaşma və hörmət, humanizm və qonaqpərvərlik, milli həmrəylik prosesi, bütün milli azlıqlar arasında dinlərarası, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoq prosesində araşdırmalara cəlb etmişdir, etnik qruplar və millətlər qarşısında qoyduğu məqsədə çatmışdır. O, öz yaradıcılığında o qədər nikbin nəticə əldə edib ki, Qərbdə multikulturalizmin iflası uğradığı bir şəraitdə Azərbaycan multikulturaliz modeli uğurla inkişaf edir və özünü bütün dünyaya ele gözəl model kimi göstərir.

Açar sözlər: multikulturalizm, milli dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan modeli, tolerantlıq, mədəni müxtəliflik, mədəni plüralizm, ənənəvi dəyərlər, milli azlıq və çoxluq.

Giriş. Multikulturalizm yeni anlayış olsa da qədim tarixə malikdir. Bu gün müasir dünyada müxtəlif etika mədəni və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdəti olan multikulturalizm olmadan heç bir böyük sivilizasiya mövcud ola bilməz. Əgər hansı cəmiyyət məhdud və qapalı olarsa o, böhrana məhkumdur. Qloballaşma dövründə bütün əksər demokratik ölkələr multikulturalizmdən kənarda inkişaf edə bilməz. Bu gün Qərbdə multikulturalizmin böhranından çox bəhs edirlər. Lakin multikulturalizmin böhranı və ya tənəzzülü Qərbdə heç də birmənalı və yekdil qəbul olunmur. Daha çox Qərb dəyəri hesab olunan multikulturalizm digər ölkələrdə, xüsusən Azərbaycanda milli və ümumbəşəri dəyərlər sistemi kimi mövcuddur. Min illərlə multikultural tolerant həyat sürmüş azərbaycanlılar onu özlərinin mənəvi sərvəti kimi mənimsəmişlər. "Multikultural dəyərlər müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə və sivilizasiyalara tolerant münasibəti ifadə edir. Yalnız tolerant cəmiyyətlərdə multikulturalizm müxtəlif xalqları birləşdirən mədəni dəyərlər sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarır və qarşılıqlı zənginləşməyə təsir edir. Bu halda müasir dünyada bir məsələ hamını düşündürür. Bu gün Avropa multikulturalizmin böhranını bəyan edir və onu qəbul edir. Qərb cəmiyyətinin siyasi liderlərinin və intellektual dairələrinin multikulturalizm siyasətinin böhranı haqqındakı fikirləri nə dərəcədə realdır? Bəlkə, multikulturalizm Qərb ideologiyası kimi həyat tərzini olaraq haqq qazanmadı?" [1]. Bu suallara cavab verilmədən multikulturalizmin yalnız Qərb və ya ümumbəşəri dəyər kimi qiymətləndirilməsi problemi ortaya çıxır.

Bəs multikulturalizm özündə hansı ümumbəşəri dəyərləri əks etdirir? Bunlar ilk əvvəl Qərb cəmiyyətinə məxsus demokratiya, insan haqları, tolerantlıq, liberal prinsiplərdir. Lakin hər bir dövlətin multikulturalizmində özünə məxsus spesifik cəhətlər də vardır. Azərbaycanda tolerantlıq və multikulturalizmin öz tarixi kökləri var. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində onlar inkişaf edir və dövlət səviyyəsində təqdim edilir. Respublikada müxtəlif xalqlar və etnik qruplar mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq, dinc yanaşı yaşama mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi hökm sürür. "Azərbaycan cəmiyyətində unikal dözümlülük, tolerantlıq və mədəniyyətlərarası dialoq mühiti multikulturalizmin inkişaf modeli kimi diqqəti cəlb edir" [2]. Müəllif bu gün Azərbaycan cəmiyyətində multikulturalizm modelinin humanizm və qonaqpərvərlik prinsipinə əsaslandığını və beynəlxalq səviyyədə tanındığını göstərir.

Zəngin tarixə, mədəniyyətə, adət-ənənələrə malik Azərbaycanda multikulturalizm, dostluq, ahəngdarlıq və həmrəylik həyat tərzinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Qərblə Şərqi qovşağında yerləşən Azərbaycan multikulturalizm modelində müxtəlif sivilizasiyalar və mədəni ənənələr, milli

və ümumbəşəri dəyərlər vəhdət təşkil edir. Azərbaycanda multikulturalizm mühitinə müxtəlif xalqların-rusların, ukraynalıların, belarusların, almanların miqrasiyası təsir etmişdir. Azərbaycan multikultural mühitinə ən ciddi təhlükəni uzaq ölkələrdən Azərbaycana köçürülmüş ermənilər təşkil etmişdir. Özünün düşmənçilik, separatizm fəaliyyəti ilə ermənilər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmuş, əzəli torpaqlarımızı işğal etmişdir. Bir çox Avropa xalqları Azərbaycanda məskunlaşmış, burada tolerantlıq və multikulturalizm mühitində yaşamışlar. Onlar sərbəst dinlərinə etiqad etmiş, milli mədəni dəyərlərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Məhz bu cəhətlərinə görə Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyev IV Bakı Beynəlxalq Humanitar forumundakı çıxışında demişdir: "...Biz Azərbaycan olaraq ölkələr arasındakı əlaqələrin inkişafı üçün humanitar aspektlərə daim böyük diqqət göstərmişik. Çünki bizim tarixi keçmişimiz, mədəniyyətimiz bunu diktə edir. Əsrlər boyu Azərbaycanda çoxkonfessiyalı, çoxmillətli cəmiyyət formalaşmış və müstəqillik dövründə bu müsbət meyllər daha da güclənmişdir. Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində, bir ailə kimi yaşayır. Heç vaxt Azərbaycanda dini, milli zəmində qarşıdurma, anlaşılmazlıq olmayıb və bu bizim böyük sərvətimizdir. Çünki hər bir ölkənin gücünü əlbəttə ki, bir neçə amil müəyyən edir-siyasi imkanlar, iqtisadi güc və eyni zamanda, cəmiyyətdə mövcud olan ab-hava, sağlam mühit və həmrəylik duyğuları. Hesab edirəm ki, bu baxımdan Azərbaycanın təcrübəsi çox müsbətdir və biz öz işimizlə dünyada gedən proseslərə müsbət töhfəmizi veririk" [3]. Çıxışdan göründüyü kimi Azərbaycan multikulturalizm modeli milli identikliklə yanaşı ümumbəşəri dəyərləri, mədəni müxtəlifliyi də özündə əks etdirmişdir.

Multikulturalizm mədəniyyətlərin qovuşması, onların qarşılıqlı nüfuz etməsi, zənginləşməsi və milli mədəniyyətlərin ümumbəşəri zəmində inkişaf etməsi prosesidir. Məlum olduğu kimi, "Ümumbəşəri dəyərlərin tərəfdarları belə cəmiyyətlərdən (milli multikultural cəmiyyətlər nəzərdə tutulur - A.G.) onların mədəni sahələrinə müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin də daxil edilməsini tələb edirlər... Nəticədə çoxəsrlik mədəni dəyərlərini və inkişaf etmiş mədəni ənənələrini tamamilə dağılması baş verir. Bu qovuşma isə ortaq mədəniyyətə gətirib çıxarır. Əgər mədəni inkişafdakı səviyyəsi aşağıdırsa şübhəsiz ki, yüksək mədəniyyətə malik ölkələrin multikulturalizmi iflasa uğrayır" [4]. Müəllifin multikulturalizmin milli mədəniyyətlərə mənfi təsiri fikri ilə razılaşmırıq. Xüsusilə onun iddiasına görə multikulturalizm müxtəlif inkişaf proseslərinin kompleksi olub bir çox mədəniyyətlərin milli mədəniyyətə zidd olması və milli identikliyin mövcudluğuna qarşı çıxmasıdır. Bizcə Azərbaycan multikulturalizm modelinin gücü onun milli və ümumbəşəri vəhdətinə əsaslanmasıdır.

Ümumbəşəri multikultural dəyərlərin milli-mədəni dəyərlərə, milli mədəniyyətə və milli identikliyə mənəvi təsir etdiyini iddia edən E.Abdullayevin əksinə, Bakı Slavyan Universitetinin professoru Etibar Nəcəfov dünya multikulturalizm modellərini müqayisə edərək aşağıdakı qənaətə gəlmişdir:

1) Multikulturalizm - pozitiv sosial təzahürdür. O, cəmiyyətin inkişafı üçün münbit şərait yaradır; etnik münaqişələrin qarşısını alır və müxtəlif xalqlar arasında etimadı möhkəmləndirir. 2) Multikulturalizm - cəmiyyətin mədəni müxtəliflik əleyhinə etirazını səngitmək üçün alternativ siyasət kimi meydana gəlmişdir; 3) Demokratiya multikultural cəmiyyətin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir; 4) Bölgələrin tarixi inkişafının xüsusiyyətləri multikulturalizmin fərqli modelinin yaranmasını müəyyən etmişdir; 5) Multikulturalizmin müxtəlif modelləri arasında bəzi fərqlərin olmasına baxmayaraq, heç şübhəsiz ki, multikultural cəmiyyətin formalaşmasında və multikultural ətraf mühitini dəyişməsində aparıcı rol dövlətə məxsusdur" [5]. Müəllifin mülahizələrinə görə, multikulturalizm mədəni müxtəlifliyi formalaşdıran, demokratiyanın məhsulu olan, dövlət tərəfindən dəstəklənən, fərqli modellərlə təzahür edən sosial hadisədir. Burada multikulturalizm dəyərdən çox siyasət və sosial fenomen kimi təqdim olunmuşdur.

Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu və Xalq Təsərrüfatı Akademiyasının əməkdaşı Olqa Astafyeva multikulturalizmi dünyada fərqli modellər şəklində ziddiyyət doğuran mürəkkəb və dinamik anlayış kimi səciyyələndirir: Bu modellərin bir ölkəyə uyğunlaşması mümkündür, ancaq onlar digər şəraitdə heç cür tətbiq edilə bilməz. Çünki istənilən model əsrlərlə formalaşmış

müəyyən dəyər-məna bazasına oturur və ona aid olur” [6] Bununla multikulturalizm haqlı olaraq dəyər hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dünyada multikulturalizmin iflası uğramasından narahat olaraq multikulturalizmin alternativini kimi ayrı-seçkiliyin, irqçiliyin, ksenofobiyanın, islamofobiya və antisemitizmin olduğunu görür: “Biz bu təhlükəli meyillərə qarşı öz səsimizi ucaltmalıyıq. Əlbəttə ki, bunu, ilk növbədə, dövlətlər etməlidirlər. Eyni zamanda, dövlətlərin bu siyasətini böyük dərəcədə hər bir cəmiyyətin siyasi, ictimai-elmi elitası, ictimai rəy müəyyən edir. Həç bir dövlət və hökumət başçısı ictimai rəyi nəzərə almaya, ona məhəl qoymaya bilməz. Ona görə hesab edirəm ki, biz birgə söylərimizlə bu məsələləri açmalı və danışmalıyıq. Narahatedici məsələlər ətrafında fikirlərimizi bildirməliyik, lazım gəldikdə irad tutmalıyıq. Biz tərəfdaş kimi, dost kimi bu məsələlərə öz fikrimizi bildirməliyik. Biz Azərbaycanda çalışırıq ki, yaşadığımız bölgədə regional əməkdaşlıq inkişaf etsin, millətlərarası münasibətlər daha da yaxşılaşsın, dinlərarsı dialoq güclənsin. Bizim imkanımız var. Çünki bizim keçmişimiz, dediyim kimi, imkan verir ki, bu məsələlərə böyük diqqətlə yanaşaq. Biz bu məsələləri bilirik. Çünki həm Azərbaycan özü çoxmillətli, çoxkonfesssiyalı ölkədir, həm də keçmişdə müxtəlif dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda birgə yaşamışdır. Müasir dünyada biz hamımız bir-birimizlə bağlıyıq. Eyni zamanda, Avropa qitəsində miqrantlara qarşı münasibətin pisləşməsi, “multikulturalizm iflası uğrayıb” kimi bəyanatların verilməsi və ayrıseçkiliyə meyilli olan siyasi qüvvələrin daha da böyük səs toplaması, əlbəttə ki, hamımızı narahat etməlidir” [3]. Bununlada Azərbaycan multikulturalizm modelinin bir tərəfdən millionənələrə, kökünə, tarixinə, milli dəyərlərə, digər tərəfdən islamdünyasına, Avropa dəyərlərinə, ümumbəşəri dəyərlərə bağlı olduğu, multikulturalizmin alternativini olmadığı bildirilir.

Müxtəlif milli cəmiyyətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda multikultural reallığın dərk olunmasına müxtəlif yanaşmalardan aydın olur ki, müxtəlif tarixə, mədəniyyətə və identikliyə malik olan insanların dinc yanaşı yaşamasına ümumi, ümumbəşəri, universal qarşılıqlı tolerantlıq prinsipləri əsasında nail olunur. Mürəkkəb etnomədəni və etnososial mühitdə sosial stabilləşmənin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan tədqiqatçısı F.Cəbrayilova göstərir ki, “multikultural Azərbaycan mədəniyyətinin Qərb-Şərq spektrində qarşılıqlı təsiri, milli və ümumbəşəri dəyərlərə söykənən milli mədəniyyətimiz harmonik inkişaf edir, mədəniyyətimizin modernləşməsinə ümumdünya dəyər və ənənələri təsir edir.

Azərbaycan milli mədəniyyəti ənənəviləyin və müasirliyin, millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdətinə əsaslanan mədəniyyətdir. Dünyanın mədəni vəhdəti müasir bəşəriyyətin və vahid ümumbəşəri mədəniyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycandakı milliliyi onun dili, dini, mənəviyyəti, mədəni-mənəvi, maddi-mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyatı, incəsənəti, folkloru təşkil edirsə, ümumbəşəri dəyərlər isə müxtəlif xalqların və nəsillərin əsrlər boyu formalaşdırdığı, meydana çıxardığı ən yaxşı bədii-poetik sənət incilərindəki ideyalar, elmi-istehsalat fəaliyyəti nəticəsində təşəkkül tapan dəyərlərdən ibarətdir” [7, 139]. Müəllif Azərbaycan multikulturalizm modelini milli dəyərlərlə yanaşı ümumdünya prosesini olan “qloballaşma”, “modernləşmə” (yəni Qərbləşmə) “avropalaşma”, “postmodernləşmə” adlanan ümumbəşəri dəyərləri də özündə əks etdirir.

Bəzi hallarda ümumbəşəri dəyərlərin və yuxarıda adı çəkilən proseslərin milli mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə, qarşılıqlı zənginləşməsinə şərait yaratmaqla yanaşı milli-mədəni dəyərlər və özünəməxsusluq üçün təhlükəli proses kimi də qəbul olunur.

Azərbaycan multikulturalizm modelində milli və ümumbəşəri dəyərlərin nisbəti məsələsi tədqiqatçılar tərəfindən belə aydınlaşdırılır və konkretləşdirilir: Avrosentrizm və Transatlantik baxışlara əsaslanan vesternləşmə Şimali Amerika, Qərbi Avropa mədəni dəyərlərinin dünyaya qeyri-Qərb cəmiyyətlərinə yayılmasıdır. Qərbləşmədə kapitalizmin istehlak mədəniyyəti üstün mövqe tutur, vahid Avropa mədəniyyətinin yaranmasına, milli-mənəvi dəyərlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş prosesdir. ABŞ və Avropa Birliyi qloballaşma vasitəsilə özlərinin mədəni hegemonluğuna əsaslanan mədəni imperalizm formalaşdırırlar. Modernləşmə etnik-milli identikliklə universalizmin sintezinə əsaslanır. Modernləşmə dünyəviləşmənin, sekulyalaşmanın, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti mədəniyyətinin reallaşmasıdır.

Zəngin və qədim tarixə malik Şərqlə Qərbin sintezindən ibarət Azərbaycan türk-müsəlman mədəniyyəti dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə daxil olmuş mədəni incilərdəndir. Milli-mənəvi dəyərləri və dövlətçilik ənənələri ilə fərqlənən Azərbaycan mədəniyyətində zərdüştilik, xristianlıq, islam mədəniyyətləri, Şərq, Qərb, slavyan, Qafqaz, İran, ümumtürk mədəniyyətləri ehtiva olunmuşdur [7, 139-140]. Bununla da ümumbəşəri dəyərlərin necə adlanmasından asılı olmayaraq Azərbaycan milli mədəniyyətinə multikulturalizm ideyası kimi nüfuz etdiyi və burada milli özünəməxsusluq, milli identikliklə yanaşı mədəni müxtəlifliyin və plüralizmin gerçəkləşməsi forması kimi təzahür etdiyi göstərilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev Bakı Beynəlxalq Humanitar forumunda çıxışında Azərbaycanın multikulturalizm modelinin milliliyi və ümumbəşəriyyəti məsələsinə toxunaraq demişdir: “Bizim ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, ana dilimiz, milli dəyərlərimiz vardır. Bizim milli dəyərlərimiz ümumbəşəri milli dəyərlər əsasında qurulubdur. Hesab edirəm ki, qloballaşan dünyada xüsusilə gənc nəsil üçün milli-mənəvi dəyərlər xüsusi rol oynayır və oynamaqdadır. Hər halda biz Azərbaycanda buna böyük əhəmiyyət veririk və onu da qeyd etməliyəm ki, başqa mədəniyyətə, dinə, tarixə olan hörmət öz mədəniyyətinə, tarixinə, öz dininə olan hörmətdən başlamalıdır” [8, 10]. Buradan Azərbaycan multikulturalizm modelində milli dəyərlərə tolerant münasibətin ümumbəşəri dəyərlərə və dözümlülüyün yaranmasına gətirib çıxardığı aydın olur.

Nəticə. Azərbaycanın multikulturalizm modeli demokratik dövlət strategiyası olan mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri şəraitində tolerant münasibət və dinc yanaşı yaşama prinsiplərinə əsaslanan, fərqli mədəniyyətlərə dözümlülük mövqeyinin ifadəsi olub milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətidir. Polietnik, demokratik, hüquqi və unitar dövlət kimi Azərbaycanda avtoxton milli çoxluğun və allaxton milli azlıqların, etnik azlıqların ümummillə həmrəyliyinə dinlərarası, sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoqun hökm sürdüyü bir dövlətdir. Bu gün Azərbaycan milli cəmiyyəti mədəni plüralizmə əsaslanır. Burada multikulturalizmin əsas vəzifəsi milli dövlət çərçivəsində milli azlıq və çoxluğun hüquq bərabərliyini təmin etmək, bütün mədəniyyətlərin qorunub saxlanması və inkişafına şərait yaratmaqdır. Azərbaycan multikulturalizm modeli polimədəni cəmiyyətin stabilliyinə, etnomədəni münasibətlərin ahəngdarlığına əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Габиббайли А. Мультикультурализм :общечеловеческая идея или западные ценности ? Часть I. URL: <http://newtimes.az/ru/politics/1054> [06.11.2023].
2. Зейналова С. Из истории мультикультурализма в Азербайджане. URL: <https://www.byivanovka.net> [06.11.2023].
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin IV Bakı Beynəlxalq Humanitar forumu :Multikulturalizm:nailiyyətlər və problemlər. URL: [https://www.bakuform.az/az/multikultura, -nailiyyətlər-ve-problemlər/fiad=258](https://www.bakuform.az/az/multikultura,-nailiyyətlər-ve-problemlər/fiad=258) [06.11.2023].
4. Абдуллабеков Э. Мультикультурализм – важный аспект толерантности // Эхо. Общественно-политическая газета. 6 февраля 2016 № 23 (3662).
5. Nəcəfov E. Müxtəlif ölkələrdə multikulturalizm siyasətinin müqayisəsi təhlili // Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər. URL: <https://www.baku.form.az/az/:nok=2258> [06.11.2023].
6. Astafojeva O. Mədəni siyasət strategiyasında multikulturalizm ideyalarının dinamikası / Multikulturalizm nailiyyətlər və problemlər. URL: <https://www.bakuform.az/az/...=2258> [06.11.2023].
7. Cəbrayilov F.S. Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə eynilik və müxtəliflik problemi:sosial-fəlsəfi təhlil. F.ü.f.d elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 2016, 140 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakı Beynəlxalq Humanitar Formunda nitqi / Bakı Beynəlxalq Humanitar Formunun materialları (4-5 oktyabr 2012 cı il. - Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013, s.9-14.

ГЮЛАРА АББАСОВА

*Доцент кафедры «Общественных наук»
Азербайджанского университета культуры и искусств*

РОЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ЗАЩИТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Азербайджанская модель мультикультурализма представляет собой сочетание национальных и глобальных ценностей. На протяжении всей истории автор занимался исследованием национальной солидарности, толерантности, взаимопонимания и уважения, гуманизма и гостеприимства, процесса национальной солидарности, процесса межрелигиозного, межкультурного и междивизиационного диалога между всеми национальными меньшинствами, этносами и народами. Он добился своей цели, добился таких оптимистических результатов в своем творчестве, что в условиях провала мультикультурализма на Западе азербайджанская модель мультикультурализма успешно развивается и показывает себя всему миру как прекрасная модель.

Ключевые слова: мультикультурализм, национальные ценности, общечеловеческие ценности, азербайджанская модель, толерантность, культурное разнообразие, культурный плюрализм, традиционные ценности, национальное меньшинство и большинство.

GULARA ABBASOVA

*PhD, Associate professor of the Department of "Social Sciences"
of the Azerbaijan University of Culture and Arts*

THE ROLE OF MULTICULTURALISM IN THE PROTECTION OF NATIONAL AND MORAL VALUES

Azerbaijani model of multiculturalism is a combination of national and global values. The author has involved to research throughout the history Azerbaijan in the process of national solidarity, tolerance, mutual understanding and respect, humanism and hospitality, the process of national solidarity, inter-religious, inter-cultural and inter-civilizational dialogue between all national minorities, ethnic groups and nationalities, he has reached the purpose set before him. In his work, he has come such optimistic result that in the condition of collapse of multiculturalism in the West, Azerbaijan's multiculturalism model is successfully developing and show itself to whole World such a good model.

Keywords: multiculturalism, national values, universal values, Model of Azerbaijan, tolerance, cultural diversity, cultural pluralism, traditional values, national minority and cluster.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Zəminə Əsgərova, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 32:93/94

PƏRVANƏ İBRAHİMOVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
pervanei@mail.ru
ORCID NO:0000-0002-5598-7266

**TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIĞI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ
AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ İKİNCİ QARABAĞ
MÜHARİBƏSİNİN ÖZBƏKİSTAN MEDİASINDA ƏKSİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/105-111>

Məqalədə Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı tarixi və diplomatik əlaqələr, onun yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq inkişafı istiqamətlərinə nəzər salınmış, Özbəkistan mediasının İkinci Qarabağ müharibəsinə yanaşması müxtəlif aspektlərdən ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsi türk dövlətləri arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi, regional əməkdaşlığın əhəmiyyətinin artırılması istiqamətində mühüm hadisələrdən biri olmuşdur. Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarını azad etmək uğrunda mübarizəsində türk dövlətlərinin göstərdikləri siyasi, diplomatik və mənəvi dəstək bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. İkinci Qarabağ müharibəsi türk dövlətləri arasında strateji əməkdaşlıq çərçivəsində regional sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün birgə səylərin zəruriliyini bir daha nümayiş etdirmişdir. Araşdırmada Özbəkistan mediasının İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı məsələlərə göstərdiyi münasibət, prosesə yanaşma tərzı və perspektivlər müəyyən edilərək təqdim edilmiş, müharibənin başladığı ilk gündən etibarən mövzu ilə bağlı cəmiyyətə ötürdüyü məlumatlar təhlil edilərək ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan-Özbəkistan, strateji əməkdaşlıq, İkinci Qarabağ müharibəsi, Özbəkistan mediası.

Giriş. Mərkəzi Asiya Azərbaycanın xarici siyasəti və enerji strategiyaları baxımından əhəmiyyətli rola sahib olan bölgədir. Bu bölgə strateji əməkdaşlıq və ticarət potensialı ilə birlikdə, energetika təhlükəsizliyi və müstəqil energetika layihələrinin həyata keçirilməsi üçün mühüm tranzit nöqtələrindən biridir. Bu baxımdan Azərbaycan Mərkəzi Asiya ölkələri ilə güclü əməkdaşlıq əlaqələri yaradaraq, regiondakı təsir gücünü daha da artırmağa çalışır. Həyata keçirilən layihələr Azərbaycanın energetika nəqliyyatını Mərkəzi Asiya istiqamətində genişləndirir və bu bölgədə alternativ energetika yolları yaradır. Bu da tərəfdaş ölkələrlə həm strateji, həm də ticari, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın artırılması imkanlarını təmin edir.

Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri də Mərkəzi Asiyanın strateji əhəmiyyətli ölkələrindən biri olan və tarixi boyu müxtəlif sivilizasiyalara ev sahibliyi etmiş Özbəkistanla qurulan möhkəm dostluq əlaqələrinin inkişafıdır. Ortaq tarixi, dini və mədəniyyəti bölüşən, eyni kökə malik olan Azərbaycan və özbək xalqları arasında ənənəvi dostluq və qardaşlıq əlaqələri tarixən mövcud olmuşdur. SSRİ dövründə eyni taleyi yaşayan ölkələr 90-cı illərdən sonra müstəqil dövlətlər kimi bir-birinin siyasətinə və beynəlxalq məsələlərə münasibətlərinə hörmətlə yanaşmışdır. İki ölkə arasındakı əməkdaşlıq sahələri iqtisadiyyat, energetika, mədəniyyət, təhsil, texnologiya və daha bir çox sahələri əhatə edəcək şəkildə geniş bir spektrə yayılmışdır. Ölkələr arasındakı bu sağlam əlaqələr regionun sabitliyi və təhlükəsizliyi üçün də mühüm bir rola sahib olmuşdur.

Azərbaycanla Özbəkistan arasında diplomatik əlaqələrin qurulması. Azərbaycanla Özbəkistan arasında birbaşa əlaqələr hələ hər iki ölkənin SSRİ-nin hakimiyyəti altında olduğu vaxtlardan başlamışdır. Belə ki, 1990-cı ilin oktyabrında Azərbaycan nümayəndə heyətinin Özbəkistana rəsmi səfəri zamanı 1991-1995-ci illər və sonrakı illər üçün Azərbaycan SSR və Özbəkistan SSR arasında iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası saziş imzalanmışdır. Daha sonra müstəqillik əldə edən iki ölkə arasında 1995-ci il oktyabrın 2-də diplomatik əlaqələr qurulmuşdur [9, s.325]. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Özbəkistanda, 1998-ci ildə isə Özbəkistan Respublikasının Azərbaycanda səfirlikləri fəaliyyətə başlamışdır. Prezident İslam Kərimovun 1996-cı ildə Azərbaycana,

Prezident Heydər Əliyevin isə 1997-ci ildə Özbəkistana səfərləri zamanı hər iki ölkə arasında münasibətlərin strateji istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, Prezident İslam Kərimovun 1996-cı il mayın 26-27-də Azərbaycana ilk rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında 18 sazişdən ibarət xüsusi sənədlər paketi, o cümlədən “Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə” imzalanmışdır. 1996-cı il oktyabrın 21-22-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları IV Forumunda və görkəmli dövlət xadimi Əmir Teymurun 660 illik yubiley mərasimində iştirak etmək üçün Daşkənddə səfərdə olmuşdur [2].

1997-ci il iyunun 18-19-da Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Özbəkistana rəsmi səfəri “Azərbaycanla Özbəkistan arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, dostluq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi haqqında müqavilə” də daxil olmaqla ümumilikdə 19 sənədin imzalanması ilə başa çatmış, ümumilikdə səfər münasibətlərin inkişafında yeni mərhələ kimi səciyyələndirilmişdir.

Bundan sonra Azərbaycanla Özbəkistan arasında münasibətlər həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli şəkildə, müxtəlif forma və vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilmiş, dövlətlərarası münasibətlərin formalaşmasında Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin və Özbəkistanın sabiq Prezidenti İslam Kərimovun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Daşkənddə Ulu Öndər Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin açılışı mərasimində hər iki liderin tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Həm sovet dövründə xalqlarımız arasındakı münasibətlər çox yaxın idi, qardaşlıq zəminində qurulmuşdu. Həm də xüsusilə müstəqillik dövründə Heydər Əliyev və İslam Kərimov - iki ölkənin liderləri ikitərəfli münasibətlərin, bax, bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasında çox mühüm rol oynamışlar. Yəni, bizim dostluğumuzun böyük tarixi və tarixi kökləri vardır. Ancaq müstəqil ölkələr kimi Özbəkistan və Azərbaycan son illər bu əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə qaldırmışlar” [4].

Azərbaycan-Özbəkistan arasında daha bir sənəd Prezident İlham Əliyevin 2004-cü il martın 23-24-də Özbəkistana dövlət səfəri zamanı imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında strateji tərəfdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi haqqında Bəyannamə” olmuşdur. Özbəkistan 2008-ci il martın 14-də BMT Baş Assambleyasında səsverməyə çıxarılmış “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki vəziyyət” adlı qətnamənin lehinə səs vermiş yeganə Mərkəzi Asiya ölkəsi kimi tarixə düşmüşdür.

Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovun 2012-ci ildə Azərbaycana səfəri zamanı təhlükəsizlik, xarici ticarət, enerji, nəqliyyat, iqtisadiyyat kimi bir çox məsələlər üzrə əməkdaşlığı gücləndirmək üçün bir sıra sənədlər imzalanmışdır. Dağlıq Qarabağın Özbəkistan tərəfindən Azərbaycan ərazisi kimi tanınması Azərbaycan və Özbəkistan arasında strateji əməkdaşlığın inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir [8, s.224-225]. İslam Kərimovun dövründə Özbəkistan Ermənistanla diplomatik əlaqələr qurmaqdan yayınaraq, Ermənistandan hərbi birləşmələrini işğal etdiyi ərazilərdən çıxarmağı tələb etmişdir. Özbəkistan liderinin müstəqil dövlət kimi liberal dəyərlərin hakim olduğu iqtisadi sistemə can atması və Rusiyanın təsirini məhdudlaşdırmaq cəhdləri onun Özbəkistan Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın yaratdığı GUAM/DEKÖ təşkilatını dəstəkləyib üzv olmasına səbəb olmuşdur. Hər iki ölkənin oxşar xarici siyasət yanaşmaları, Sovet/Rusiya təsirinə qarşı mövqeyi, Qərblə münasibətlərində ortaq mövqe tutması Azərbaycanla Özbəkistanın yaxınlaşmasının əsasını təşkil etmişdir [3, s.36-37].

İslam Kərimovun 2016-cı il sentyabrın 2-də vəfatından sonra prezident seçkilərində qalib gələn Şavkat Mirziyoyevin rəhbərlik etdiyi Özbəkistan beynəlxalq münasibətlərdə yeni dövrə qədəm qoymuşdur. Özbəkistan-Azərbaycan əlaqələri Ş.Mirziyoyev dövründə də yüksəlişlə davam etmişdir. 2018 və 2019-cu illərdə həm prezidentlər, həm də nazirlər səviyyəsində keçirilən görüşlər nəticəsində iki ölkə arasında bir çox sahələrdə əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi istiqamətində addımlar atılmış, müxtəlif müqavilələr imzalanmışdır [8, s.225].

2022-ci il Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrinin inkişafı baxımından xüsusilə məhsuldar olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il iyunun 21-22-də Özbəkistanda dövlət səfərində olmuş, sentyabrın 15-16-da Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin Səmərqənddə keçirilmiş Sammitində fəxri qonaq qismində iştirak etmiş, noyabrın 10-11-də Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə görüşünə qatılmışdır. Bir il ərzində Azərbaycan Prezidentinin

Özbəkistana üç dəfə səfər etməsi qardaş ölkə ilə əməkdaşlığın inkişafına böyük önəm verməsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, əldə edilmiş razılaşmalar Mərkəzi Asiyanın aparıcı ölkələrindən olan Özbəkistanla əlaqələrin yeni mərhələdə əsas konturlarını müəyyənləşdirmiş, əməkdaşlığın gücləndirilməsinə öz töhfəsini vermişdir.

Bunun ardınca 22 avqust 2023-cü ildə Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. İki liderin təkbətək görüşündən sonra Özbəkistan və Azərbaycan arasında strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlər müzakirə edilmişdir. Müzakirələr zamanı Özbəkistan-Azərbaycan birgə investisiya şirkətinin səmərəli fəaliyyətini dəstəkləmək və təşviq etmək məqsədilə birgə layihələrin dəstəklənməsinə mühüm diqqət yetirilmişdir. Görüşdə həmçinin nəqliyyat və tranzit sahələrində əməkdaşlığa xüsusi önəm verilmiş, mərkəzi dəhlizlə yükdaşımaların artırılması, logistika və liman infrastrukturunun birgə inkişaf etdirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. Bundan əlavə, mədəni-humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi, təhsil və elm sahəsində birgə proqramların həyata keçirilməsi də gündəmdə tutulmuşdur [6].

Azərbaycanla Özbəkistan arasında münasibətlər təkcə strateji və iqtisadi deyil, həm də mədəni və tarixi əlaqələrə əsaslanır. Belə ki, Bakının küçələrindən birinə dünya şöhrətli astronom Mirzə Uluqbəyin adının verilməsi, Əlişir Nəvainin əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunması, Daşkənddə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin açılışı, Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universitetinə Nizami Gəncəvinin adının verilməsi kimi tədbirlər mədəni qarşılıqlı əlaqələrinin konkret göstəriciləridir. İki ölkə arasındakı mədəni qarşılıqlı əlaqələr təkcə bununla məhdudlaşmır, bu əlaqələr, həmçinin incəsənət festivalları, forumlar və sərgilər kimi tədbirlərlə də dəstəklənir. Xüsusən də Özbəkistanda keçirilən tədbirlərdə azərbaycanlı rəssamların mükafatlar qazanması, özbək sənətçilərinin Bakıda keçirilən beynəlxalq festivallarda iştirakı mədəni əlaqələrin canlılığından xəbər verir [1, s. 19-20].

İkinci Qarabağ müharibəsi və Özbəkistan mediası. Vətən müharibəsi başladığı gündən etibarən Özbəkistan mediası tərəfindən diqqətlə izlənilmiş və hadisələr müxtəlif xəbər mənbələrində işıqlandırılmışdır. Özbəkistan mediasında bu münaqişənin ümumilikdə regiondakı təhlükəsizlik və sabitliyə potensial təsirləri vurğulanmış və xalq Qarabağdakı hadisələrlə bağlı məlumatlarla təmin edilmişdir. Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin dünyanın müxtəlif nüfuzlu informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələr beynəlxalq auditoriyanın diqqətini cəlb etməklə, mövzu üzrə informasiya manipulyasiyalarının qarşısının alınmasına təsirsiz ötürməmiş, tarixi Zəfərin qazanılmasında son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur. Bununla belə, müharibə dövründə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının, Müdafiə Nazirliyinin və Xarici İşlər Nazirliyinin düşmən tərəfindən yayılmış fikir və məlumatlara dərhal, operativ reaksiya verməsi informasiya təxribatlarının qarşısının alınmasına mühüm rol oynamış, Orta Asiyanın Türk cümhuriyyətlərinin, o cümlədən Özbəkistanın media subyektləri Azərbaycan rəsmi qurumlarının mütəşəkkil və sistemli açıqlamalarına istinad etmiş və bütün bunlar beynəlxalq ictimaiyyətə doğru məlumatların çatdırılmasını şərtləndirmişdir.

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Özbəkistan tərəfləri hərbi əməliyyatları dayandırmağa, suverenlik və ərazi bütövlüyü prinsiplərinə riayət etməklə, münaqişəni sülh yolu ilə həll etmək üçün diplomatik danışıqlara başlamağa çağırmış, Özbəkistan tərəfi Müstəqil Dövlətlər Birliyinin sədri kimi dostluq, mehriban qonşuluq və qarşılıqlı etimad münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinin, MDB məkanındakı mübahisələrin beynəlxalq hüququn normalarına uyğun olaraq sülh yolu ilə həllinin vacibliyini bir daha təsdiqləmişdir [7].

“Qlampir.uz” interten saytında 27 sentyabr 2020-ci ildə yayımlanan “Türkiyə: “Ermənistan regionda sülh və sabitliyə ən böyük maneədir” başlıqlı materialda Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrini atəşə tutan təxribat hərəkətlərini kəskin şəkildə pisləməsi, dinc sakinlərin həlak olması və yaralanması barədə bəyanatı yer almışdır. Materialda Ankaranın Bakının mövqeyini qətiyyətlə və tam dəstəklədiyi qeyd olunmuş, həmçinin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bütün cəbhə boyu əks-hücum əməliyyatına keçməsi barədə rəsmi Bakının mövqeyi oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır [17].

“Azadlıq” radiosunun Özbəkistan bürosu tərəfindən 2020-ci il 28 sentyabr tarixində yayımlanan “Qarabağ münaqişəsi: Ermənistan 100-ə yaxın şəxsin yaralandığını bildirdi” başlıqlı materialda isə Dağlıq Qarabağ bölgəsində münaqişənin ikinci günündə baş verənlər ətrafı şəkildə təqdim edilmişdir. Materialda hər iki tərəfdən də ölənlər və yaralananların sayı ilə bağlı məlumatlar, hərbi rəhbərlərin

bəyanatları və beynəlxalq ictimaiyyətin çağırışları yer almışdır. Materialda həmçinin Azərbaycan və Ermənistanın münaqişə başlayandan bir-birini ittiham etdiyi vurğulanmış və Ermənistanın hərbi vəziyyət elan edərək ümumi səfərbərliyə başladığı, Azərbaycanın isə komendant saatı elan etdiyi qeyd olunmuşdur. Ən sonda isə 30 min insanın həyatına son qoyan bu münaqişənin həlli istiqamətində diplomatik səylərin hələ də nəticə verməməsi barədə məlumat oxucularla paylaşılmışdır [14]. Həmin tarixdə “Kun.uz” internet saytında “Özbəkistan XİN Azərbaycan və Ermənistanı münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün dialoqa qayıtmağa çağırırdı” başlığı ilə Özbəkistan Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatını əks etdirən material yayımlanmışdır. Materialda Özbəkistanın gərginliyin artmasından son dərəcə narahat olduğu ifadə olunmuşdur. Materialda yer alan bəyanatda Azərbaycan və Ermənistanı suverenlik və ərazi bütövlüyü prinsiplərinə riayət etməklə münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün tez bir zamanda hərbi əməliyyatları dayandırmaq və diplomatik danışıqlara başlamaq çağırışı edilmişdir [11].

“Sputnik Özbəkistan” da öz növbəsində 2020-ci ilin 28 sentyabr tarixində yayımladığı “Özbəkistan Azərbaycan və Ermənistanı hərbi əməliyyatları dayandırmağa çağırır” başlıklı materialda Özbəkistan Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatına, eyni zamanda, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin açıqlamasına yer vermişdir [18].

“Nuz.uz” internet saytında 28 sentyabr 2020-ci ildə yayımlanan “Dağlıq Qarabağda vəziyyət kəskinləşir. Azərbaycanda və Ermənistanda hərbi vəziyyət elan edildi” başlıklı materialda da Dağlıq Qarabağdakı təmas xəttində Ermənistan və Azərbaycan qoşunları arasında toqquşmaların başlamasından, tərəflərin bir-birini dinc sakinlərin qətlinə ittiham etməsindən yazılmışdır. Materialda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Talış kəndi istiqamətində irəlilədiyi və bir sıra mövqeləri tutduğu qeyd olunmuşdur. Halbuki Azərbaycan kiminsə torpağını tutmamış, yalnız işğal altında olan ərazilərini azad etmişdir. Materialda həmçinin Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin Azərbaycan Ordusunun münaqişə zonasında altı kənd və bir neçə strateji yüksəkliyi alması barədə məlumatı yer almışdır. Bunun paralelində Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin bu məlumatı təkzib edən açıqlaması və BMT-nin baş katibi Antonio Quterreşin tərəfləri “döyüşləri dərhal dayandırmağa” çağırışı mətnə əlavə edilmişdir. Materialın sonunda isə 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın bu ərazilərə nəzarəti itirdiyi və “Bişkek protokolu” sayəsində uzunmüddətli atəşkəsin əldə edildiyi qeyd olunmuşdur [16].

Nuz.az internet saytında 02 oktyabr 2020-ci ildə yayımlanan “Qarabağda savaş. Ərdoğan: “Dağlıq Qarabağda atəşkəsdən söhbət gedə bilməz” başlıklı başqa bir materialda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beşinci günündə baş verən mühüm hadisələr öz əksini tapmışdır. Materialda Fransa, ABŞ və Rusiya liderlərinin Azərbaycan və Ermənistanı atəşi dayandırmağa çağırırsalar da, tərəflərin hələ də bu çağırışlara cavab vermədiyi qeyd olunmuşdur. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Ərdoğanın da açıqlamalarının yer aldığı materialda Ərdoğanın Qafqazdakı vəziyyəti “böhran bölgəsi” kimi müəyyənləşdirdiyi və Minsk Qrupunun problemə etinasız yanaşdığı iddiaları əks olunmuşdur. Materialda həmçinin Azərbaycanın torpaqlarını geri almaq üçün apardığı mübarizəni dəstəklədiyini deyən Ərdoğanın işğal altındakı torpaqların azad edilməsi üçün səy göstərilməli olduğunu ifadə etdiyi xüsusilə vurğulanmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, materialda Fransa Prezidenti Emmanuel Makronun Suriya vasitəsilə bölgəyə daxil olan cihadçı qrup yaraqlılarının olduğuna dair kəşfiyyat məlumatı paylaşdığına dair məlumatlar da yer almışdır [12].

Eyni informasiya portalında 07 oktyabr 2020-ci il tarixində “Ermənistanla Azərbaycan arasında silahlı qarşıdurmanın onuncu günü” başlıklı bir digər material da yayımlanmışdır. Materialda Qarabağın şimal və cənubunda azad edilmiş kəndlərdən, dinc əhali arasında xeyli sayda ölü və yaralının olmasından, mülki infrastrukturun məhv edilməsindən, tərəflər arasında siyasi dialoqun bərpasının təşviqində beynəlxalq reaksiyalardan bəhs edilmişdir. Materialda həmçinin BMT-nin baş katibi A.Quterreşin açıqlamasına, Rusiya, Fransa və ABŞ xarici işlər nazirlərinin atəşkəs çağırışına, Gürcüstan və İranın mövqeyinə də yer verilmişdir. Bundan başqa, materialda “The Guardian”, “Emerging Europe”, “Kommersant” qəzetlərinin münaqişədə Türkiyə və Rusiyanın mövqeyini ön plana çəkməsindən yazılmışdır [13].

07 noyabr 2020-ci il tarixində Tacikistanın “Avesta” informasiya agentliyində tanınmış özbək tarixçisi, politoloq, jurnalist və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı bir sıra kitabın müəllifi Şöhrət Barlasın Özbəkistan media qurumları tərəfindən də dərc olunan “Qarabağ Azərbaycandır” adlı irihəcmli analitik məqaləsi yayımlanmışdır. Məqalədə jurnalist faktlara

əsaslanaraq Vətən müharibəsinin ədalətli mübarizə olduğunu vurğulamış, buna görə də Özbəkistanın qardaş Azərbaycana mövqeyinin dəyişməz qalacağına və daimi mənəvi dəstəyin göstərilməsinin vacibliyinə diqqət etmişdir. Barlas Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin Ermənistanın işğalı altında olmasından, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinin heç bir nəticəsinin olmamasından, işğal olunmuş ərazilərdə qanunsuz məskunlaşan təcavüzkar silahlı separatçılar tərəfindən davamlı təxribatlar və atəşkəs rejiminin pozulmasından bəhs etmiş və Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan ordusunun öz tarixi torpaqlarını işğalçılardan azad etməyə başlamasını doğru addım olaraq dəyərləndirmişdir. Müəllif məqalədə Özbəkistan Respublikasının ümumbəşəri dəyərlərə və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə sadıq qalaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bölünməzliyini həmişə dəstəklədiyini və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası hüququna hörmətlə yanaşdığını xüsusilə vurğulamışdır. Məqalədə müəllif həmçinin Özbəkistanın gənc nəslinin Azərbaycana marağından və bu marağın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlılığından ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Bundan əlavə, Barlas Özbəkistan mediasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin işıqlandırılmasında qarşılaşdığı süni əngəllərə toxunmuş, eyni zamanda, müxtəlif ölkələrdə türkdilli icmaların məsələ ilə bağlı fəaliyyətindəki qüsurları da tənqid etmişdir [15].

“Vesti.uz” internet saytında 08 noyabr 2020-ci ildə yayımlanan “Azərbaycan Ordusu strateji əhəmiyyətə malik olan Şuşanı qurtardı” başlıqlı xəbərdə İlham Əliyevin Azərbaycan Ordusunun Dağlıq Qarabağın mühüm şəhəri olan Şuşanı azad etməsi ilə bağlı açıqlamasına yer verilmişdir [10].

Azadlıq radiosunun Özbəkistan bürosunda 18 noyabr 2020-ci ildə yayımlanan “Qarabağdakı müharibəyə Orta Asiya ölkələri necə reaksiya verdi və nəticələri nə olacaq?” başlıqlı məqalədə də müharibədə tutduqları mövqe ilə bağlı Orta Asiya ölkələrinin siyasətinə aydınlıq gətirilmiş, bu ölkələrin münaqişədə təmkinli mövqe göstərdikləri qeyd edilmişdir. Məqalədə həmçinin bu ölkələrin xarici siyasət orqanlarının münaqişə tərəflərinin atəşkəslə bağlı əldə etdiyi razılaşmanı alqışladığı və bəyanatlarla çıxış etdikləri vurğulanmışdır [19].

Nəticə. Özbəkistan mediası, ümumiyyətlə, İkinci Qarabağ müharibəsini neytral prizmadan işıqlandırmış və tərəflər arasında münaqişənin mürəkkəbliyini izah etməyə çalışmışdır. Müharibənin regiondakı digər ölkələrlə münasibətlərə necə təsir etdiyi və onun Mərkəzi Asiyanın ümumi sabitliyinə potensial təsirləri əsas müzakirə obyektlərindən biri olmuşdur. Digər Mərkəzi Asiya ölkələrinin media orqanları kimi, Özbəkistan mediası da münaqişənin həllində Türkiyənin fəal iştirakı ilə regionda yeni status-kvonun möhkəmləndirilməsini önə çəkərək, Mərkəzi Asiya ölkələrinin neytral və təmkinli mövqe nümayiş etdirməsinə diqqət çəkmişdir.

Media qurumları həmçinin münaqişənin sona çatması və atəşkəsin əldə edilməsi kimi mühüm mərhələləri geniş şəkildə auditoriyaya çatdırmışdır. Özbəkistanın Qlampir.uz, Kun.uz, Nuz.uz, Vesti.uz və digər media resursları əsasən tərəflərin verdiyi rəsmi məlumat və açıqlamaları yaymış, 10 noyabr bəyanatından sonra müharibənin Rusiyanın vasitəçiliyi ilə başa çatmasını xüsusi qeyd etmişdir.

Bundan əlavə, Özbəkistan hökumətinin və liderlərinin bu prosesdəki münasibəti, diplomatik söyləri və regional qarşılıqlı fəaliyyətləri mediada tez-tez öz əksini tapmışdır. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan liderlərinin Dağlıq Qarabağda tam atəşkəs və hərbi əməliyyatlar barədə razılıq əldə edildikdən dərhal sonra Mərkəzi Asiya dövlətlərinin xarici siyasət orqanlarının sözügedən razılaşmanı alqışlayan bəyanatlar verməsi medianın xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Media eyni zamanda 2021-ci il martın 31-də Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfrans formatında keçirilmiş qeyri-formal Zirvə görüşündə Azərbaycanı Qarabağın qaytarılması və tarixi ədalətin bərpa olunması münasibətilə təbrik edən, həmin ilin noyabrında İstanbulda keçirilmiş Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə Özbəkistanın vəsaiti hesabına Füzulidə böyük məktəbin inşa ediləcəyini bildiren Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyevin fikirlərinə xüsusi həssaslıq nümayiş etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Asker, A., Khasan, G.D. İkitərəfli və çoxtərəfli işbirliyi bağlamında Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrinin əsas parametrləri və hüquqi temelləri // II.Uluslararası Soğuk Savaş sonrası sosial, ekonomik ve siyasal gelişmeler bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu. İzmir, Türkiye, - 2022, - s.9-26.

2. Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələri yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq sürətlə inkişaf etdirilir: [Apa.az] / avqust 22, 2023. URL: <https://apa.az/siyasi/azerbaycan-ozbekistan-elaeqeleri-yeni-dovrun-reallıqlarına-uyğun-olaraq-suretle-inkisaf-etdirilir-782138> [08.12.2023].
3. Babayeva, F. Özbəkistan- Azərbaycan ilişkilerinde Haydar Aliyev'in rolü / Gaziantep: Özgür Yayınları. - 2023.- 61 s.
4. Daşkənddə Ulu Öndər Heydər Əliyev adına Azərbaycan mədəniyyəti mərkəzinin açılışı olmuşdur: [President.az] / sentyabr 27, 2010. URL: <https://president.az/az/articles/view/781/print> [08.12.2023].
5. Kaya, E. Orta Asya ile Kafkasya arasında güçlenen bağlar: Azerbaycan-Özbekistan yakınlaşması: [Ankasam.org] / sentyabr 14, 2022. URL: <https://www.ankasam.org/orta-asya-ile-kafkasya-arasinda-guclenen-baglar-azerbaycan-ozbekistan-yakinlasmasi/> [08.12.2023].
6. Özbəkistan ve Azerbaycan liderleri ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda anlaştı: [Trtavaz.com] / avqust 22, 2023. URL: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistan-ve-azerbaycan-liderleri-ikili-iliskilerin-gelistirilmesi-konusunda-an/64e5036cfa54de6dd8ca130b> [08.12.2023].
7. Özbəkistan-Azərbaycan əlaqələri - dövrün çağırışlarının qarşılınması: [Report.az] / noyabr 10, 2022. URL: <https://report.az/xarici-siyaset/ozbekistan-azerbaycan-elaeqeleri-dovrun-cagirislarinin-qarsilanmasi2/> [08.12.2023].
8. Öztopal, M.K. Azərbaycan ilə ilişkileri bağlamında Türkiistan devletlerinin Dağlık Karabağ konusundaki tutum ve tepkileri // - Giresun: Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, - 2021. 7 (1), - s.216-232.
9. Rahimov, F., Asadova, G. Bağımsızlık döneminde Azerbaycan-Özbekistan ilişkileri // International Congress on Afro - Eurasian Research. Nicosia, TRNC, - 2019, - p.325-326.
10. Армия Азербайджана освободила стратегически важную Шушу: [Vesti.uz] / noyabr 08, 2020. URL: <https://vesti.uz/armiya-azerbajdzhana-osvobodila-strategicheski-vazhnuyu-shushu/> [08.12.2023].
11. В МИД Узбекистана призвали Азербайджан и Армению вернуться к диалогу для мирного урегулирования конфликта: [Kun.uz] / sentyabr 28, 2020. URL: <https://kun.uz/ru/news/2020/09/28/v-mid-uzbekistana-prizvali-azerbaydjan-i-armeniyu-vernutsya-k-dialogu-dlya-mirnogo-uregulirovaniya-konflikta> [08.12.2023].
12. Война в Карабахе. Эрдоган: О прекращении огня в Нагорном Карабахе и речи быть не может: [Nuz.uz] / oktyabr 02, 2020. URL: <https://nuz.uz/v-mire/1173794-vojna-v-karabahe-erdogan-o-prekrashhenii-ognya-v-nagornom-karabahe-i-rechi-byt-ne-mozhet.html> [08.12.2023].
13. Десятый день вооруженного противостояния между Арменией и Азербайджаном: [Nuz.uz] / oktyabr 07, 2020. URL: <https://nuz.uz/v-mire/1174293-desyatij-den-vooruzhennogo-protivostoyaniya-mezhdu-armeniej-i-azerbajdzhanom.html> [08.12.2023].
14. Карабах чатагы: Армения 100 дей кишиси жарадар болгонун билдирди: [Azattyk.org] / sentyabr 28, 2020. URL: <https://www.azattyk.org/a/30862181.html> [08.12.2023].
15. Карабах – это Азербайджан - анализ узбекского журналиста Шухрата Барласа: [Avesta.tj] / noyabr 07, 2020. URL: <https://avesta.tj/2020/11/07/karabah-eto-azerbajdzhan-analiz-uzbekskogo-zhurnalista-shuhrata-barlasa/> [08.12.2023].
16. Резкое обострение конфликта в Нагорном Карабахе. В Азербайджане и Армении объявлено военное положение: [Nuz.uz] / sentyabr 28, 2020. URL: <https://nuz.uz/v-mire/1173255-rezkoe-obostrenie-konflikta-v-nagornom-karabahe-v-azerbajdzhane-i-armenii-obyavleno-voennoe-polozhenie.html> [08.12.2023].
17. Туркия: “Арманистон минтакада тинчлик ва барқарорлик йўлидаги энг катта тўсиқ: [Qalampir.uz] / sentyabr 27, 2020. URL: <https://qalampir.uz/news/turkiya-armaniston-mintak-ada-tinchlik-va-bark-arorlik-yulidagi-eng-katta-tusik-26307> [08.12.2023].
18. Узбекистан призвал Азербайджан и Армению прекратить боевые действия: [Uz.sputniknews.ru] / sentyabr 28, 2020. URL: - <https://uz.sputniknews.ru/politics/20200928/15066872/Uzbekistan-prizval-Azerbaydzhan-i-Armeniyu-prekratit-boevye-deystviya.html> [08.12.2023].
19. Хуррамов, X. Как отреагировали страны Центральной Азии на войну в Карабахе и каковы будут ее последствия?: [Rus.ozodi.org] / oktyabr 18, 2020. URL: <https://rus.ozodi.org/a/30956162.html> [08.12.2023].

ПАРВАНА ИБРАГИМОВА

*Доктор философии по политическим наукам,
доцент Бакинского государственного университета*

**АЗЕРБАЙДЖАНО-УЗБЕКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В РАМКАХ СТРАТЕГИЧЕСКОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ И ОТРАЖЕНИЕ ВТОРОЙ
КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ В УЗБЕКСКИХ СМИ**

В статье рассмотрены исторические и дипломатические отношения между Азербайджаном и Узбекистаном, направления их развития в соответствии с реалиями нового времени, подробно проанализирован подход узбекских СМИ ко второй Карабахской войне с разных сторон. Вторая Карабахская война стала одним из важных событий в направлении укрепления отношений между тюркскими государствами, повышения значимости регионального сотрудничества. Важную роль в этом процессе сыграла политическая, дипломатическая и моральная поддержка, оказанная тюркскими государствами в борьбе Азербайджана за освобождение оккупированных земель. Вторая Карабахская война еще раз продемонстрировала необходимость совместных усилий по обеспечению региональной стабильности и безопасности в рамках стратегического сотрудничества между тюркскими государствами. В исследовании было представлено отношение узбекских СМИ к вопросам, связанным со Второй Карабахской войной, определены подходы к процессу и перспективы, проанализирована и обобщена информация, которую они передали обществу по этому вопросу с первого дня начала войны.

Ключевые слова: Азербайджан-Узбекистан, стратегическое сотрудничество, Вторая Карабахская война, узбекские СМИ.

PARVANA IBRAHIMOVA

*Doctor of Philosophy in Political Sciences,
Associate Professor of Baku State University*

**AZERBAIJAN-UZBEK RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF STRATEGIC
COOPERATION OF TURKISH STATES AND THE REFLECTION
OF THE SECOND KARABAKH WAR IN UZBEK MEDIA**

The article examines the historical and diplomatic relations between Azerbaijan and Uzbekistan, the directions of its development in accordance with the realities of the new era, and the approach of the Uzbek media to the Second Karabakh War is analyzed in detail from various aspects. The second Karabakh war was one of the important events in the direction of strengthening the relations between the Turkish states and increasing the importance of regional cooperation. The political, diplomatic and moral support of the Turkish states played an important role in the struggle for the liberation of the occupied lands of Azerbaijan. The second Karabakh war has once again demonstrated the necessity of joint efforts to ensure regional stability and security within the framework of strategic cooperation between Turkish states. In the research, the attitude of the Uzbek media to the issues related to the Second Karabakh war, the approach to the process and perspectives were determined and presented and the information transmitted to the society on the subject from the first day of the war was analyzed and summarized.

Keywords: Azerbaijan-Uzbekistan, strategic cooperation, Second Karabakh war, Uzbek media.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 dekabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. Sabir Məmmədli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

CƏFƏR XANƏLİYEV

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan tarixi” kafedrasının baş müəllimi.
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, “Azərbaycan tarixi
(humanitar fakültələr üzrə)” kafedrasının dissertantı.
cafar.xanaliev1988@mail.ru*

**AZƏRBAYCAN SSR-DƏ SOVET MİLLİ SİYASƏTİ ƏTRAFINDA İXTİLAFLAR
VƏ MİLLİ MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ
(1920-ci illərin ilk yarısı)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/112-118>

Məqalədə əsasən XX əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında sosializm quruculuğu prosesində rəhbər dairələrdə sovet milli siyasəti və milli məsələlər ətrafında baş vermiş ixtilaflar öyrənilmişdir. Aparılmış tədqiqatda arxiv mənbələrinə və elmi ədəbiyyatlara edilən istinadlar əsasında aprel (1920-ci il) işğalından sonra Azərbaycanda həyata keçirilməsinə başlanan sovet milli siyasətinə dair yaranmış ziddiyyətlər dərinlən araşdırılmış, mövcud ixtilaflara səbəb olan əsas amillər göstərilmiş, sovet milli siyasətinin əsl mahiyyəti açıqlanmışdır. Həmçinin, Azərbaycan SSR rəhbərliyində vətənpərvər azərbaycanlı kommunistlərlə qeyri-millətlərdən olan kadrlar arasında milli məsələlərə dair mövcud ixtilafların, sovet milli siyasəti ətrafında gedən mübarizənin ölkəmizdə milli münasibətlərə təsiri, milli münasibətlərin gərginləşməsinə, siyasi qarşıdurmaya yol açması halları da araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, milli məsələ, ixtilaflar, sovet milli siyasəti, milli münasibətlər.

Giriş. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində olduğu kimi ZSFSR və SSRİ-nin təşkilindən sonra da milli məsələlər, sosializm quruculuğu işinə dair yaranmış ixtilaflar və bunun milli münasibətlərə təsiri, o cümlədən sovet milli siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan kadr siyasəti öz aktuallığı ilə xüsusən seçilmişdir. Bəhs edilən dövrdə də xalqının xoşbəxtliyini düşünən bir çox azərbaycanlı kommunistlər totalitar sovet siyasi sistemində millətin hüquq və haqlarının itirilməsindən narahat olur, milli məsələlər ətrafında düşünür və məhdud səviyyədə olsa belə milli mənafeyi qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Azərbaycan SSR-də milli siyasət ətrafında yaranan kəskin ziddiyyətlər rəhbər dairələrdə xüsusilə azərbaycanlı kadrlarla, qeyri-azərbaycanlı kadrlar arasında qarşıdurmaya gətirib çıxarırdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən sonra sovet dövlət quruculuğu istiqamətində ilk tədbirlərin həyata keçirilməsi, azərbaycanlıların partiya, sovet, ictimai və təsərrüfat təşkilatlarına işlərə cəlb edilməsi, sovet idarəçilik sisteminin milliləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsində tətbiqi işinin genişləndirilməsi, ixtisaslı milli kadrların hazırlanması işi, əksər vaxtlarda həm Mərkəzin, həm də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının qeyri-azərbaycanlı rəhbər təmsilçilərinin sovet milli siyasətində tutduğu antiazərbaycan mövqeyi, partiya rəhbərliyinin Bakıda və respublikanın digər bölgələrində yeritdiyi siyasət və başqa mühüm məsələlər ətrafında uzun müddət Azərbaycan SSR rəhbərliyində kəskin ixtilaflar, siyasi çəkişmələr və ciddi münaqişələr baş vermişdir. Mübarizə aparan tərəflərə münasibətdə Mərkəzin bir çox hallarda antiazərbaycan mövqeyi tutması sovet hakimiyyətinin ilk illərindən respublikada milli münasibətləri daha da gərginləşdirir, siyasi və milli qarşıdurmaya yol açırdı. Nəriman Nərimanovun Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasından sonra milli yönümlü siyasətin bir qədər zəifləməsi müşahidə edilirdi. Bununla belə, problemin dərinlən tədqiqinə əsasən milli məsələlər və sovet kadr siyasəti ətrafında gedən mübahisələrin, ziddiyyətlərin heç də səngimədiyini, əksinə daha da dərinləşdiyini qeyd edə bilərik.

Azərbaycan SSR rəhbərliyində milli siyasət ətrafında ixtilaflara səbəb olan əsas amillər. Öyrənilməsi zəruri və mühüm problemlərdən biri də XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR rəhbərliyində milli məsələlər və Moskvanın Azərbaycanda yeritdiyi kadr siyasəti ətrafında baş vermiş ixtilafların, daxili-siyasi çəkişmələrin səbəbləri və mahiyyətinin obyektiv tədqiq edilib

araşdırılmasıdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən az sonra respublikanın rəhbər dairələrində, partiya təşkilatlarında milli siyasətin məzmunu və həyata keçirilməsi ilə bağlı ciddi ziddiyyətlər meydana gəldi. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, aprel (1920-ci il) işğalından sonra respublikada yaranmış gərgin və son dərəcə mürəkkəb siyasi vəziyyətdə hakimiyyətə gəlmiş, hər birinin öz məqsəd və mənafeyi olan, həmçinin bu baxımdan bir-birindən fərqlənən, hətta bir-biri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edən müxtəlif siyasi qüvvələrin Azərbaycan SSR rəhbərliyində təmsil olunması amili və sovet milli siyasətində Moskvanın əksər hallarda antiazərbaycan mövqeyi yeritməsi milli münasibətlərdə qarşıdurmaya yol açan səbəblər içərisində ən başlıca və əsas yer tutur.

Azərbaycan SSR-də ilk dövrdə ali qanunverici və icraedici orqan kimi Müvəqqəti İnkilabi Komitə elan edilmişdi. Onun tərkibi əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi: N.Nərimanov – sədr, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, H.Sultanov, A.Əlimov. Sovet Rusiyası Xalq Milli İşlər Komissarlığı Kollegiyasının üzvü olan N.Nərimanov Leninin göstərişi ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin olunmuşdu. Nəriman Nərimanov Bakıya 1920-ci ilin mayın 16-da gəlmişdi. İnkilab Komitəsi aprelin 28-də öz qərarı ilə respublikanın yeni hökumətinin – Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təsdiq etdi. Yeni hökumətin sədri və Xalq Xarici İşlər Komissarı N.Nərimanov olsa da, bu zahiri xarakter daşıyırdı.

Belə ki, sovetləşmənin əvvəllərində Azərbaycanda olan mürəkkəb siyasi şəraitdə hakimiyyətə gəlmiş siyasi qüvvələrin və rəhbərlikdə məsul vəzifələr tutan şəxslərin milli tərkibi müxtəlif idi. Onlar nəinki milli tərkibə görə, eləcə də siyasi məqsədlərinə və manevrlərinə, ölkədə aparılan siyasətdə “sərt” və “yumşaq” mövqelərinə görə bir-birlərindən fərqlənirdilər. Dövrün tarixinin obyektiv və dərinlən tədqiqinə əsasən aprel (1920-ci il) çevrilişindən sonra Azərbaycan SSR hakimiyyətində təmsil olunan siyasi qüvvələri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Birinci, Azərbaycanda sosializm ideyalarını həyata keçirən və Moskvanın mənafeyini müdafiə edən qüvvələr. Bura müxtəlif millətlərdən olan kommunistlər daxil idi.

İkinci, siyasi çevrilişdən istifadə edib respublikada hakimiyyətə gəlmiş və milli intiqam hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistlərindən ibarət qüvvələr.

Üçüncü, “beynəlmiləlçi” azərbaycanlı bolşeviklərdən ibarət qüvvələr.

Dördüncü, xalqın azadlıq yolunu sosializmdə görən milli hisli, milli baxışlı kommunistlərdən olan qüvvələr [1, s.83].

Aprel (1920-ci il) çevrilişindən sonra hakimiyyətə gəlmiş qüvvələr arasında ixtilaf və fikir ayrılıqlarını doğuran səbəblər aşağıdakılar idi: Azərbaycan dilinə, dinə, respublikanın ərazi bütövlüyünə, kəndlilərə və ziyalılara, iqtisadiyyatla bağlı məsələlərə münasibətdə, yanaşmada laqeydlilik və hörmətsizlik. Belə ki, Azərbaycanın başlıca olaraq qeyri millətlərdən ibarət olan rəhbərləri respublikanın özünəməxsus spesifik yerli şəraitini, milli xüsusiyyətlərini və milli mənafehlərini nəzərə almır, almaq da istəmir, xalqın adət-ənənələrinə biganəlik göstərirdilər.

Azərbaycanda sosialist dəyişikliklər həyata keçirilərkən yerli şəraiti, milli adət-ənənələri, dil və din amillərini nəzərə almağı tələb edən N.Nərimanov hesab edirdi ki, respublika azərbaycanlı kommunistlər tərəfindən idarə olunmalıdır. O, bildirirdi ki, Azərbaycanın milli simasını səciyyələndirən cəhətlər ciddi surətdə saxlanılmalı və gücləndirilməlidir. Azərbaycanın “simasızlaşdırılmasının” qəti surətdə əleyhinə olan N.Nərimanov və onun tərəfdarları bütün hakimiyyəti əslində öz əlində cəmləşdirmiş Kommunist Partiyasının rəhbər orqanlarında azlıq təşkil edirdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommunistlərin əsas hissəsi qeyri-azərbaycanlılardan ibarət olduğu üçün respublikanın müstəqilliyinin müvəqqəti hal olduğunu öz əməllərində sübut edirdilər. Milliyyətçə erməni olan kommunistlər çox böyük səlahiyyətli Bakı Partiya Komitəsinin ətrafında birləşərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Onlar 1920-ci il mayın 5-6-da keçirilmiş birinci Ümumbakı partiya konfransında şəhər partiya komitəsinə və onun bürosuna öz tərəfdarlarının seçilməsinə nail oldular. Beləliklə, respublikada milli, mənəvi və iqtisadi problemlərin həllində qarşıdurmanın əsası qoyuldu.

Milli məsələlər ətrafında ixtilafların Azərbaycan SSR rəhbərliyində siyasi və milli qarşıdurmaya yol açması. Milli təmayülçülük. Rəhbərlikdə yüksək vəzifələr tutan birinci qrup – Mərkəzin mənafeyini müdafiə edərək, Moskvanın partiya xəttini “beynəlmiləlçilik prinsiplərindən” istifadə etməklə Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışırdılar. Hələ çevrilişin ilk günlərindən Moskvadan Bakıya

“partiya xəttini” yeritmək üçün yüksək vəzifələrə “təcrübəli bolşeviklərin” göndərilməsi azərbaycanlı kommunistlərə inamsızlıq və etimadsızlıqdan irəli gəlirdi. Q.K.Orconikidze, S.M.Kirov, N.N.Kolesnikov, İ.M.Qubkin, A.P.Serebrovski, Lominadze və başqaları Azərbaycanda partiya xəttini respublikanın milli mənafeyi baxımından deyil, Mərkəzin mənafeyi baxımından həyata keçirirdilər.

İkinci qrup – aprel (1920-ci il) çevrilişindən istifadə edərək hakimiyyətə gələn zahirən bolşevik, daxilən isə ürəklərində daşnak qisası gəzdirən, milli intiqam hissi ilə yaşayan erməni bolşeviklərindən ibarət qüvvələr idi ki, tez bir zamanda AK(b)P Bakı Komitəsini öz əllərinə alaraq, Azərbaycanın müstəqilliyi və inkişafına, milli mənafeyinə xidmət edən rəhbərlərə, xüsusən Nəriman Nərimanov və onun tərəfdarlarına qarşı müxalifətdə duraraq, hər vaxtlə xalqın və respublikanın xeyrinə olan qərarlara mane olmağa çalışırdılar. Mirzoyan, Mikoyan, Sarkis və başqa erməni kommunistlərinin hiyləgər, planlı siyasəti nəticəsində rəhbərləri, o cümlədən istər rus, istərsə də “beynəlmiləlçi” azərbaycanlı rəhbərləri tərəflərinə çəkərək, öz niyyətlərini həyata keçirirdilər. Erməni kommunistlərinin bu cür siyasəti və niyyəti təsadüfi deyildir. Onların bir çoxları əvvəlcə “Daşnaksütun” partiyasının üzvü olmuş, sonra bu partiyadan çıxıb bolşeviklər partiyasına gəlmiş və təbiidir ki, öz millətçi baxışlarını da gətirmişdilər.

Qeyd olunan birinci və ikinci qruplaşmaların strateji və taktiki məqsədləri eyni olduğundan müəyyən mənada hər hansı bir məsələnin həllində razılığa gəlinə bilirdi. Bu qrupların hər ikisi üçün yeganə məqsəd Azərbaycanın sərvətlərini talamaq, müstəqilliyinə son qoymaq idi.

Üçüncü qrup – “beynəlmiləlçi” azərbaycanlı bolşeviklərdən ibarət qüvvələr – R.Axundov, Ə.H.Qarayev, M.D.Hüseynov, H.Cəbiyev və başqaları idi ki, onlar da müəyyən səbəblərdən, xüsusən də gənc və təcrübəsiz olduqlarından, siyasi yetkinliyin olmamasından, sosializm quruculuğunun mürəkkəb məsələlərindən baş açma bilmədiklərindən, respublikada yüksək partiya və dövlət vəzifələrində naşı olduqlarından mürəkkəb hadisələrin axarını düzgün qiymətləndirə bilmirdilər. Onlar özləri də hiss etmədən mirzoyanların, orconikidzelərin təsiri altına düşür, Azərbaycanın müstəqilliyi, yerli spesifik şəraiti ilə əlaqədar məsələlərə lazımi əhəmiyyət verməyərək, yanlış mövqeləri ilə Zaqafqaziya və eləcə də Azərbaycanda milli təmayülün olması barədə fikir yaradaraq, N.Nərimanova və onun tərəfdarlarına qarşı əks mövqedən çıxış edirdilər.

Dördüncü qrup – Xalqın müstəqilliyini düşünən, milli hissli, vətənpərvər azərbaycanlı qüvvələr var idi ki, nicat yolunu yaranmış quruluşda görür, sosializm ideyalarına həddindən artıq inanırdılar. Onlar sonradan yanlışlıqlarını başa düşsələr də, artıq gec idi [2, s.90-91].

Aprel (1920-ci il) çevrilişinin ilk günlərindən Bakıda idarəçilik əsasən Bakı partiya təşkilatlarının və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin erməni-bolşevik rəhbərlərinin əlinə keçmişdi. Onlar AK(b)P Mərkəzi Komitəsini, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetini əslində saymırdılar. Bakı partiya təşkilatının rəhbər işçilərinin bir qrupu – Ruhulla Axundov, Sarkis Danielyan, Anastas Mikoyan, Mirzə Davud Hüseynov, Levon Mirzoyan, Həbib Cəbiyev, Semyon Qutin, Mixail Kaxiani, Vasili Yeqorov, Rəhim Hüseynov, Mustafa Quliyev və başqaları mövcud qərarlara əsaslanaraq, Azərbaycanda milli siyasətin həyata keçirilməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparan N.Nərimanov və onun tərəfdarlarının əleyhinə çıxırdılar. Onlar Nərimanovu müdafiə edən Azərbaycan KP MK katibi Qriqori Naumoviç Kaminskiyə, Azərbaycan partiya təşkilatının görkəmli xadimlərindən Sultan Məcid Əfəndiyevə, Muxtar Hacıyevə, Mirbəşir Qasimova, Həmid Sultanova, Dadaş Bünyadzadəyə, Möhsün İsrailbəyova (Qədirliyə), Teymur Əliyevə və başqalarına da hücumlar etməyə başlamışdılar [3, v.107]. İxtilaflar sovet partiya quruculuğu, mədəniyyət, təsərrüfat siyasəti məsələlərinin geniş bir dairəsini əhatə edirdi.

Son dərəcə çətin şəraitin olmasına və rəhbərlikdə azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, bu qüvvələr Azərbaycanın mənafeyinə uyğun olmayan, antiazərbaycan siyasət yeridən rəhbərlərə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar. Kommunistlər arasında ixtilaflar özünü plenum, konfrans, qurultaylarda daha aydın göstərirdi.

1920-ci illərdə milli məsələlərdəki dolaşıqlıqların başlıca təqsirkarı, türkdilli xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına qarşı kin və ədavət bəsləyən İ.V.Stalin idi. O, Azərbaycanda partiya təşkilatlarında işləyən ermənilərdən ibarət bəzi rəhbər işçilər ilə əlaqəyə girərək öz məkrli siyasətini həyata keçirirdi. Milli münasibətlərin kəskinləşməsində mürəkkəb siyasi vəziyyətin, dedi-qodu və təqib şəraitinin yaranmasında İ.Stalin başlıca rol oynayır. Ən başlıcası isə istər ərazi bütövlüyü, istərsə də müstəqillik məsələlərində onun antiazərbaycan mövqe tutması danılmaz fakt idi. Əzəli torpaqlarımız

olan “Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanda sovet hökuməti qurularsa vermək olar”, eləcə də “Mən Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar deyiləm, kommunistlərin biri digərindən müstəqil ola bilməz” fikirləri artıq öz yerini tapmışdı. Rəhbərlikdə olan ixtilaflara gəldikdə isə o, demək olar ki, bu məsələnin dərinliyinə varmayaraq, ancaq solların mövqeyindən çıxış edərək N.Nərimanovu təqsirli bilir, onu heç bir əsas olmadan, burjuaziyanın mülkiyyətdən məhrum edilməsi məsələlərini həll etməkdən boyun qaçıрмаqda günahlandıraraq deyirdi: “qocanı (N.Nərimanovu nəzərdə tuturdu) danlamaq lazımdır. O bu qərarların yerinə yetirilməsini istəmir, buna görə də kömək etmir”. Əslində bütün bunlar Nərimanovun rolunun hər vəcdlə kiçildilməsi demək idi. İ.V.Stalin 1920-ci il noyabrın əvvəllərində Bakıya gəldi. Onun iştirakı ilə noyabrın 8-də RK(b)P MK Qafqaz bürosu və AK(b)P Bakı komitəsi ilə birlikdə AK(b)P MK plenumu Azərbaycan partiya təşkilatında ixtilaflar məsələsini müzakirə etdi [4, v.9]. Plenumun işində İ.Stalin, Orconikidze, Y.Stasova, N.Nərimanov, Q.Kaminski, H.Sultanov, Ə.H.Qarayev, Sarkis, M.B.Qasımov, R.Axundov, D.Bünyadzadə, B.Mdivani, O.Şatunovskaya, V.Yeqorov, S.Qutin və başqaları iştirak edirdilər. Müzakirələr zamanı yol verilən nöqsanların təqsirini bütünlüklə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və onun sədri N.Nərimanovun boynuna atmaq meyli qatmaqarışıq, qeyri mütəşəkkil keçən iclasda lap əvvəldən özünü büruzə verdi. Eyni zamanda əsas məsələlərin müzakirəsi zamanı Azərbaycan İnqilab Komitəsinin öz daxilində, Ə.H.Qarayev və M.D.Hüseynov ilə N.Nərimanov arasında ciddi ixtilaflar olduğu da aşkara çıxdı.

Ə.Qarayev öz çıxışında bildirirdi ki, müsəlman kommunistləri arasında iki qrup yaranıb, onlardan biri Nərimanov qrupu, digəri isə Qarayev-Hüseynov qrupudur. Birinci qrup Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfində durur, bizi-ikinci qrupu isə ittiham edirlər ki, Azərbaycanı Rusiyaya satmışınız [4, v.9].

Rusiyaya “satıldıqlarını” təkzib edənlər həddən artıq “beynəlmiləlçiliyə” qapılıb, hər hansı bir məsələdə N.Nərimanov və onun tərəfdarlarına qarşı mübarizə apararaq, qeyri-azərbaycanlılardan olan şovinist ruhlu rəhbərlərin demək olar ki, əlaltısına çevrilmiş olurdular.

Aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycanda sovetləşmənin başlanğıcında hakimiyyətə gəlmiş siyasi qüvvələr arasında yumşaq xətt tərəfdarları – N.Nərimanov və onu müdafiə edənlər aparılan siyasətdə milli xüsusiyyətləri, yerli şəraiti nəzərə almağı irəli sürürdülər. Onların fikrincə, milliləşdirmə ilk vaxtlar ancaq iri və orta müəssisələr və ticarət sahəsinin bir qismini əhatə etməlidir. Şəxsi əmlak və əşyaların müsadirəsi zamanı insan ləyaqətinə, milli heysiyyətinə toxunulmasının əleyhinə çıxırdılar.

Azərbaycan kəndində sosializm quruculuğu işinə dair ixtilaflar və bunun milli münasibətlərə təsiri. Respublika rəhbərliyində mübahisələrə səbəb olan məsələlərdən biri də kəndə münasibət, fəhlələrlə kəndlilərin yaxınlaşması məsələsi idi ki, ətrafında kəskin fikir ayrılığı vardı. Sovet hökumətinin Azərbaycan kəndinə qarşı münasibətində belə mühüm məsələlərə dair mövcud fikir ayrılıqlarına yol verməsi, Azərbaycan SSR rəhbərliyində yaranan kəskin mübahisələr milli münasibətləri daha da gərginləşdirir və hətta qarşıdurma vəziyyətinə gətirib çıxarırdı. Başlıca olaraq torpaq haqqında verilmiş dekretin yerinə yetirilməsi ətrafında mübahisə gedirdi. Bu məsələdə əsasən N.Nərimanovu nəzərdə tutan Lominadze göstərirdi ki: “Müsəlman ziyalıları bizə qarşı dinlə, fanatizmlə, eləcə də şovinizmlə zəhərlənib” [5, v.82].

Lominadze və onun kimi dardüşüncəli kommunistlər vaxtilə Müsavat Partiyasının üzvü olmuş, indi isə kommunist partiyasına gələn müsəlman kəndlilərinə, həmçinin tacirlərə ögey münasibət bəsləyirdilər, hətta bu cür insanları “barışmaz düşmən” adlandırırdılar. Belə münasibətlə müsəlman kəndli və fəhləsi partiyada öz yerini tapa bilməyərək, Şura hökumətindən əksər halda narazı qalırdılar.

Aqrar məsələ və kəndə münasibət son dərəcə aktual olduğundan, rəhbərlikdəki ciddi fikir ayrılığı daha da dərinləşirdi. Azərbaycanın milli mənafeyinə xor baxan Lominadze, Sarkis və onun kimi qeyri-azərbaycanlı kommunistlər yerli şəraiti nəzərə almır, kəndlə şəhərə münasibətdə vahid siyasət yeritməyi müdafiə edirdilər. Lominadze deyirdi: Azərbaycanda bir siyasət olmalıdır, biz iki siyasət apara bilmərik, şəhər üçün ayrı, kənd üçün ayrı [5, v.88].

Halbuki, bu məsələyə çox incəliklə yanaşmaq lazım idi, çünki kəndlinin öz psixologiyası var idi. Yanlış atılmış addım, düzgün olmayan siyasət vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

Yerli şərait, adət-ənənədən, psixologiyadan çox-çox uzaq olan kommunistlər kənddə aparılan siyasəti Sovet Rusiyasında olduğu kimi davam etdirmək istəyirdilər. Belələri nəinki varlıları, bütün

kənd əhalisini əksinqilabçı adlandırır və göstərirdilər ki, əgər hərbi hissələr olmasa, sovet hakimiyyətinə qarşı yerlərdə üsyanlar baş verə bilər.

Belə mülahizələri əsas tutanlar kənddə öz zəhmətilə yaxşı yaşayan çoxsaylı ailələri qolçomaq adlandırır, onlara qarşı zor işlədilir, mallarını əllərindən alırdılar. Bu üzdənirəq “beynəlmiləlçilər” kənddə öz əsas vəzifələrini az-çox varlı adamları talan etməkdə, rüsvay edib qovmaqda görürdülər.

N.Nərimanov və onun tərəfdarları belələrinə və onların yeritdikləri siyasətə qarşı mübarizə aparırdılar. N.Nərimanov dəfələrlə Moskvaya, Leninə yazdığı məktublarında, məruzə və çıxışlarında belə siyasətin yanlış və zərərli olduğunu əsaslandırır, Azərbaycanda yerli şəraiti və milli xüsusiyyətləri nəzərə almağı tövsiyə və tələb edirdi. Moskva rəhbərliyi kənddə yaranmış acınacaqlı vəziyyətdən çıxmaq üçün kəndlərdə inqilab komitələrindən yoxsul komitələrə keçməyi və Azərbaycanda partiya rəhbərliyinə yeni adamın göndərilməsini qərara aldı.

1920-ci ilin avqustunda Q.N.Kaminski Azərbaycana rəhbər partiya işinə göndərildi. Kaminski MK katibi kimi məsələyə obyektiv yanaşır, N.Nərimanovun apardığı siyasətin, mübarizənin düzgün olduğunu başa düşür, qəlbən ona hörmət edir və onu müdafiə edirdi. Odur ki, o, Azərbaycanda işə başlayan gündən Sarkis, R.Axundov, L.Mirzoyan, S.Qutin, V.Yeqorov, H.Cəbiyev, M.Kaxiani, M.Quliyev və Bakı Komitəsinin digər üzvləri onun əleyhinə çıxdılar.

Kaminski Nərimanovun apardığı siyasətin hakim partiyanın tutduğu mövqe ilə uyğun gəldiyini, şərq siyasətində onun mövqeyini dəstəklədiyini bildirirdi. Kaminski qeyd edirdi ki, “milli və dini məsələ ilə bir qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır. Biz Rusiyada bu işə çox ehtiyatla yanaşırsaq, burada Azərbaycanda, haradakı kəndli daha dindardır, orada dini məsələyə daha ehtiyatla yanaşmaq lazımdır” [6, v.4].

Kənddəki qarmaqarışıqlığın bir səbəbi də çoxlu səlahiyyətli qurumların məsələlərə müdaxilə etməsi ilə bağlı idi. Məsələn, “Siyasi büro, Partiya komitəsi, Xüsusi şöbə, Ərzaq komissarlığı və s. Bu da ayrı-ayrı orqanların işini qarışdırır, onların arasında narazılıq yaradırdı. Xüsusi şöbələr hər işə, həm vətəndaşların, həm də hərbi idarələrin işlərinə qarışırdı. Onlar özlərinə aid olmayan işləri görür və nəticədə də işdə ciddi dolaşıqlıq yaranırdı” [7, v.112-113].

M.D.Hüseynov Daxili işlər komissarlığını tənqid edərək “onu ölü orqan adlandırır, birbirləri ilə yola getməyən müxtəlif orqanların rəhbərləri o biri orqanı, o biri də digərini ləğv etməyi tələb edirdi” [8, v.117].

Xalq Daxili İşlər komissarı H.Sultanov isə Siyasi büronu yerlərdə sovet aparatını dağıdan 1 nömrəli orqan hesab edir, günahsız adamların həbs olunmalarına yol verildiyini deyirdi [8, v.132].

Nəticə. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, milli məsələlər və sovet milli siyasəti ətrafında gedən ixtilaflar Azərbaycanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Belə ixtilafların özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar. Rusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda fikir müxtəlifliyi şəxsi intriqalara çevrilərək, ümumi işin xeyrinə deyil, şəxsi mənafeini üstün tutmaqla daha da dərinləşirdi; yaranmış ixtilafların başlıca səbəbi partiyanın və rəhbərliyin Mərkəzdən fərqli olaraq ifrat dərəcədə qeyri-yerli millətlərin nümayəndələri ilə doldurulması idi. Yerli xalqın nə dilini, nə də tarixini bilməyənlər, adət-ənənəsinə biganə qalanlar ilə yerli vətənpərvər rəhbərlər arasında olan narazılıqlar getdikcə artmaqda idi.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR-də milli məsələlər və sovet milli siyasəti ətrafında həmişə qızğın mübahisələr, ixtilaflar olmuşdur. Sovetləşmədən sonra bu məsələ rəhbər dairələrdə heç də birmənalı qarşılanmamış, daim ixtilaflara gətirib çıxarmışdır. Bütün bunlar respublikada milli münasibətlərin daim gərgin olmasına xüsusi təsir göstərməkdə idi. Təsədüfi deyildir ki, milli məsələlərə dair yeridilən xətt tez-tez yüksək dairələrdə müzakirə olunurdu. Müzakirələrdə başlıca olaraq kadrların milliləşdirilməsi, ana dili, xalqın adət-ənənələrinin, milli, həmçinin dini xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, ordu quruculuğu məsələləri, həmçinin şərq məsələsi əsas yer tuturdu.

Aprel (1920-ci il) çevrilişindən sonra məlum oldu ki, respublikada milli siyasətin həyata keçirilməsi əsla rəvan getmirdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin zəruriliyi ümumən başa düşülsə də, Bakı partiya təşkilatının başlıca olaraq qeyri millətlərdən olan rəhbərləri bu işin mahiyyətini lazımınca başa düşmür və onun düzgün həyata keçirilməsinə mane olur, ciddi müqavimət göstərirdilər.

Bakı partiya komitəsinin, Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin, rayon partiya komitələrinin və rayon icraiyyə komitələrinin, AHİŞ-in, mədən fəhlələri ittifaqının və digər həmkarlar ittifaqı orqanlarının, komsomol orqanlarının, təsərrüfat və kooperativ təşkilatlarının rəhbərləri arasında və aparatlarında yerli əhalinin nümayəndələri son dərəcə az idi. Azərbaycanlı partiya və sovet kadrlarının, ali və orta ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, onların məsul vəzifələrə irəli çəkilməsi yarıtmaq təşkil edilmişdi. Planlı, məqsədyönlü təşkilatçılıq işi, siyasi iş və mədəni tərbiyə işi sistemi yox idi.

Baxmayaraq ki, Bakı Komitəsi və Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi müsəlmanlar arasında iş aparmaq məsələləri barəsində bir çox qərarlar qəbul etmişdilər, lakin bu qərarlar yaygın, dayaz və gürultulu xarakter daşıyır, başdansovdu hazırlanır, dərin problemlərə toxunmurdu. Bu isə milli baxışlı, xalqını həmişə xoşbəxt görmək istəyən kommunistlərlə qeyri millətlərdən olan, yerli şərait və milli xüsusiyyətləri nəzərə almayan, öz vəzifələrindən sui-istifadə edən kommunist rəhbərlər arasında ciddi narazılıqlar yaradırdı.

Bakı Partiya Komitəsinin ilk katibi Mikoyan, sonra Sarkis, sonra isə Mirzoyan olmuşdur. N.Nərimanov "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair İ.V.Stalinə məktub"unda göstərirdi: "Mən bildirirəm ki, bu, ağılla düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Hələlik bunu mötərizədə saxlayıram, çünki əminəm ki, bu mötərizələr nəticədə özləri açılacaqlar. Lakin işimin elə ilk günlərindən mən açıq deyirəm: bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir" [9, s.31].

N.Nərimanovun İ.V.Stalinə yazdığı tarixi məktubu çox qiymətli bir sənəd olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanda sovetləşmənin ilk illərində siyasi vəziyyəti daha dərinləndirən və yaxşı başa düşməyə, həm də dövrün ruhunu, ab-havasını hiss etməyə imkan verir. Nəriman Nərimanovun siyasi mövqeyini bildirən sənədlər, onun Mərkəzə yazdığı xəbərdarlıq məktubları, bu məktublarla əlaqədar olan çoxlu digər vacib sənədlər arxivlərdə uzun illər Azərbaycan tarixçilərindən, tədqiqatçılarımızdan gizli saxlanılmışdır. Tariximizin obyektiv və dürüst öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən belə sənədlərin yalnız Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasından sonra aşkara çıxarılması mümkün olmuş, bu materialların öyrənilməsi tədqiq olunan illərdə Azərbaycan SSR rəhbərliyində gedən mübarizənin əsl mahiyyətini, N.Nərimanov üçün yaradılan çıxılmaz vəziyyəti, Mərkəzin anti-azərbaycan, şovinst siyasətini başa düşməyə və sənədlərin dili ilə açıb göstərməyə, yeridilən açıq-aşkar hakim millətçilik, şovinst siyasətin bünövrəsinin məhz o illərdə qoyulduğunu başa düşməyə, tariximizi olduğu kimi obyektiv öyrənməyə kömək edir. Həmin sənədlər sovet cəmiyyətinin həyatında stalinizmin sonralar əmələ gətirdiyi fəlakətlərin səbəblərini aydınlaşdırmağa bilavasitə kömək edir.

Moskvaya belə müraciətlər etməklə, bu məktubu yazmaqla Nəriman Nərimanov istəyirdi ki, Azərbaycan SSR-də partiya quruculuğu və milli siyasət sahəsində buraxılan səhvlərə diqqəti cəlb etsin və həmin səhvlər gələcəkdə təkrarlanmasın. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, Nəriman Nərimanov yanılmamış, hələ 1920-ci illərdə hiss edilən əyintilər getdikcə dərinləşmiş, dövlət siyasətinə çevrilmiş və cəmiyyətə böyük fəlakətlər gətirməklə yanaşı, nəticə etibarilə sovet cəmiyyətinin özünün məhvində səbəb olmuşdu.

Həmçinin, sonda bunu da ayrıca qeyd etməliyik ki, respublika rəhbərliyində get-gedə dərinləşən ixtilaflar dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrinə təsir etdiyindən Azərbaycan SSR-nin iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə yanaşı, cəmiyyətin mənəvi durumu da potensial inkişaf səviyyəsindən geri qalırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 1996, 168 s.
2. Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2007; 196 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi: f. 268, siy. 26, iş 32.
4. ARPIİİSSA: f. 1, siy. 1, iş 14.
5. ARPIİİSSA: f. 1, siy. L, iş 8.
6. ARPIİİSSA: f. 1, siy. L, iş 4.
7. ARPIİİSSA: f. L, siy. L, iş 2.

8. ARPIİSSA: f. 1, siy. 2, iş 2.

9. Nərimanov N.N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). B.: Azərnəşr, 1992, 80 s.

ДЖАФАР ХАНАЛИЕВ

*Азербайджанский Государственный Педагогический Университет,
Старший преподаватель кафедры «История Азербайджана».
Диссертант кафедры «История Азербайджана
(по гуманитарным факультетам)», Исторический факультет,
Бакинского Государственного Университета*

**РАЗНОГЛАСИЯ И ОБОСТРЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ ПО ПОВОДУ
СОВЕТСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(первая половина 1920-х годов)**

В статье в основном изучены национальная политика и разногласия по национальным вопросам в руководящих кругах в процессе строительства социализма в первой половине 20-х годов XX века Азербайджанской Советской Социалистической Республике. Ссылаясь на архивные источники и научную литературу в проведенном исследовании глубоко исследованы возникшие противоречия по поводу начавшейся советской национальной политики, указаны основные факторы, вызвавшие существующие разногласия, раскрыта истинная цель, определена суть советской национальной политики в Азербайджане после апрельской оккупации 1920 году. Также были исследованы случаи, когда это приводило к эскалации напряженности, политическому конфликту в руководстве Азербайджанской ССР среди азербайджанских коммунистов и не национальных кадров, изучены разногласия по вопросам советской национальной политики в нашей стране.

Ключевые слова: Азербайджанская ССР, национальный вопрос, разногласия, советская национальная политика, национальные отношения.

JAFAR KHANALIYEV

*Azerbaijan State Pedagogical University,
Head teacher of the Department "History of Azerbaijan".
Dissertation student of Baku State University, Faculty of History,
Department of "History of Azerbaijan (Humanities Faculties)"*

**CONTROVERSIES AROUND THE SOVIET NATIONAL POLICY IN THE
AZERBAIJAN SSR AND THE AGGRAVATION OF NATIONAL RELATIONS
(early 1920s)**

In the article, mainly in the first half of the 20th century, in the process of building socialism in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic, the disagreements that occurred in the leadership circles around the Soviet national policy and national issues were studied. In the conducted research, on the basis of references to archival sources and scientific literature, the contradictions regarding the Soviet national policy, which began to be implemented in Azerbaijan after the April (1920) invasion, were deeply investigated, the main factors that caused the existing disputes were indicated, and the true nature of the Soviet national policy was explained. Also, the existing disputes on national issues between patriotic Azerbaijani communists and personnel from non-nationalities in the leadership of the Azerbaijan SSR, the impact of the struggle over Soviet national policy on national relations in our country, the tension in national relations, and cases of political conflicts were investigated.

Keywords: Azerbaijan SSR, national issue, disputes, soviet national policy, national relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

ZƏKİYYƏ MUSAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti UNEC
“Humanitar fənlər” kafedrasının müəllimi
zakiyya.musayeva@mail.ru

1980-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/119-123>

Əvvəlki illərdə olduğu kimi Azərbaycan elm xadimləri dünyanın nüfuzlu elmi mərkəzləri elmin çoxsahələri üzrə simpozium, konfrans, konqreslərdə qarşılıqlı əlaqələr yaratmışlar. Məqalə Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə inkişaf perspektivlərinə həsr olunmuşdur. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində olsa da, mədəni əlaqələrin bütün sahələri üzrə dünya dövlətləri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaratmış və bu əlaqələr hal-hazırda genişlənilib inkişaf etməkdədir.

Açar sözlər: Azərbaycan, beynəlxalq aləm, elm, mədəniyyət, əlaqələr.

Giriş. Mədəniyyət hər bir xalqın mənəvi dünyasının, milli mövcudluğunun əsas atributlarından biridir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ölkənin bütün sahələrində olduğu kimi mədəniyyət və incəsənət sahəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Azərbaycan mədəniyyətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsində, beynəlxalq aləmdə tanınmasında və geniş yer tutmasında böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Mədəniyyəti, incəsənəti, teatr, kino, musiqi və başqa sahələrdəki tərəqqi Heydər Əliyevin qayğısı nəticəsində olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın milli-mənəvi həyatı yüksəlişə səbəb olmuşdur.

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı haqlı olaraq özünün tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, incəsənəti, musiqisi, kino və digər sahələrdəki uğurları ilə fəxr edir. Mədəniyyət sahələrinin hər biri ayrı-ayrılıqda uzun və mürəkkəb yol keçmişdir.

Azərbaycan dünya miqyasında tək mədəniyyəti ilə iqtisadiyyat, elm, beynəlxalq, sülh əməkdaşlıq məsələlərində yaxından iştirak edir. Beynəlxalq aləmdə sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olunmasında rolunu əsirgəmir. 1969-cu ilin iyulunda Azərbaycanda rəhbərliyə gətirilmiş təcrübəli və bacarıqlı siyasətçi, 1967-ci ildən rəhbərliyə gələnə qədər Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri olmuş, general mayor Heydər Əliyev respublikada idarəçilik sistemini gücləndirməyə, mərkəzdə, hakimiyyətin yuxarı əsalarında nüfuz qazanmağa və bundan xalqın xeyrinə istifadə etməyə çalışdı. Qısa müddətdə idarəçilik sistemi xeyli gücləndi. Onun hakimiyyəti illərində respublikada 250-dən çox zavod, fabrik, istehsal sexləri istifadəyə verildi.

Milli kadr potensialı artmış, minlərlə azərbaycanlı gənc dünyanın aparıcı elmi tədris ocaqlarına göndərilmiş və savadlı mütəxəssis kimi geri qayıtmışdı.[1, s.400]. Bu dövrdə Azərbaycanda orta və ali təhsil xeyli inkişaf etmişdi. 80-ci illərin sonunda respublikanın məktəblərində 1,5 milyon şagirdi, 17 ali məktəbdə 100 mindən çox tələbə oxuyurdu. 70-80-ci illərdə Moskva, Leninqrad (Sankt-Peterburq), Kiyev və digər şəhərlərin ali məktəblərində respublikamız üçün 6 mindən çox kadr hazırlanmışdır.

Azərbaycanda milli hərbi kadrlar yetişdirmək və azərbaycanlı gənclərin SSRİ-nin ali hərbi məktəblərinə daxil olmasını təmin etmək üçün 1971-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Cəmşid Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış orta internat məktəbi açıldı. [2]

XX əsrin 80-ci illəri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq-mədəni fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də dünyada gedən mənəvi proseslərin inkişafında mədəniyyətimizin rolunun artırılmasından ibarət olmuşdur. Bu da təbiidir. Beynəlxalq mədəni əlaqələr xalqların bir-birini yaxşı başa düşməsinə şərait yaratmış, bir-birini tanımağa, onların bir-birinə yaxınlaşmasına xidmət etmiş və ədalətli beynəlxalq münasibətlərin formalaşması üçün fəaliyyətlərini möhkəmləndirmişdir. Əlaqələrin genişləndirilməsi xalqların və dövlətlərin mənəvi həyatının inkişafını daha da sürətləndirir. Odur ki, tədqiq olunan illərdə, Azərbaycan Respublikası özünün beynəlxalq siyasətini müəyyənləşdirərkən

bu istiqamətin inkişafına xüsusi fikir vermiş və həmin illərdə beynəlxalq aləmdə dövlətlər və xalqlar arasında mövcud mədəni əlaqələrdə fəal iştirakına çalışmışdır.

Mədəni əlaqələr təkcə Azərbaycan Respublikası tərəfindən beynəlxalq aləmdə inkişaf etdirilən bir proses olmamış prosesdir, bu ümumdünya xarakterinə malik prosesdir. Beynəlxalq mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və onların mənəvi proseslərin inkişafında rolu məsələsi dünyada mövcud olan dövlətlərin xarici siyasətinin mərkəzində durur. Beynəlxalq mədəni əlaqələr, bir güclü proses kimi, dövlətlərin əməkdaşlığını müəyyənləşdirir və onun inkişafına xidmət edən dövlətlərarası müqavilələrin, sazişlərin və bu sahədə tərtib olunmuş əməkdaşlıq sənədlərinin əsas məğzini təşkil edir. Bu əlaqələrin möhkəmləndirilməsi dünyada yaradılmış xüsusi beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət təşkilatı olan və tərkibində o dövrdə 160-dan artıq dövləti birləşdirən YUNESKO kimi beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının sovetlər imperiyasının tərkibində olmasına baxmayaraq dünyada gedən bütün ictimai-siyasi və mədəni həyatda böyük rol oynamışdır. Azərbaycan mədəni əlaqələrini həm kapitalist və həm də sosialist ölkələrinin bütün sahələrində işıqlandırılmışdır. Bu əlaqələr ölkələrarası müqavilə, əməkdaşlıq sənədləri vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan mədəni əlaqələrinin bir sahəsi də dövlətlərarası elmi kütləvi kitab, jurnal yarmarkalarının, sərgilərinin keçirilməsi olmuşdur. Bu əlaqələr birgə səmərəli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə böyük töhvələr vermişdir.

Şübhəsiz ki, belə bir ciddi Ümumdünya prosesində Azərbaycanın və onun mədəniyyətinin də özünəməxsus yeri və payı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın bu sahədəki beynəlxalq əlaqəsi özünəməxsus istiqamətdə inkişaf etmiş və geniş xarakter almışdır. Lakin bir xüsusiyyəti də aşılmaq lazımdır ki, sosial-iqtisadi və siyasi həyatın başqa sahələrində olduğu kimi, Azərbaycanın beynəlxalq mədəni əlaqələri də o dövrdə tərkibində olduğu SSRİ dövlətinin xarici siyasət sistemi çərçivəsində həyata keçirilirdi. Ancaq bu faktor Azərbaycanın imkanlarını məhdudlaşdırma bilməmişdir [3, s.149-151].

Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq, çoxtərəfli mədəni əlaqələr hər iki dövlətin xarici siyasəti sahəsində müəyyənləşdirdiyi strategiyanın həyata keçirilməsinin mühüm formasıdır. Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşdiyindən, milli mədəniyyətimiz hər iki tərəfin mədəniyyətinin elementlərini özündə birləşdirmişdir. Ona görə də Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada qəbul edilməsi, xüsusilə Şərq və Qərb ölkələrinin bizim mədəniyyət və incəsənətimizə maraq göstərməsi təsadüfi deyil. İkitərəfli mədəni əlaqələrin davam etdirilməsində bir çox ölkələrlə - Rusiya, Çin, Böyük Britaniya, Polşa, Türkiyə, Rumıniya, eyni zamanda postsovet məkanını təmsil edən respublikalardan Özbəkistan, Gürcüstan, Belarus, Qazaxıstan, Ukrayna ilə mədəni əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası sazişlər bağlanmışdır [4].

Türk xalqlarını birləşdirən ən böyük amillərdən biri onların eyni köklü mədəniyyətə mənsub olmalıdır. Bu mədəniyyət onların zəngin tarixi keçmişindən xəbər verir. Ölkəmiz bütün dövrlərdə qardaş türk dövlətləri ilə mədəni əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqətlə yanaşmışdı [5, s.1].

Bu dövlətlərdən bəziləri keçmiş SSRİ tərkibində Azərbaycanla bərabər on beş respublikadan biri olmuşdur. İstər həmin dövrdə, istərsə də müasir zamanımızda Azərbaycan həmin dövlətlərlə qardaş-dost münasibətlərini qoruyub saxlamış, eyni kökdən, soydan olmağımız əlaqələrimizi daha da doğmalaşdırır.

Göstərilən illərdə Azərbaycan dünyada gedən mədəni əlaqələrin genişlənməsində və inkişaf etməsində öz milli potensialı ilə fəal iştirak etmişdir. Bu əlaqələr milli mədəni potensialın müxtəlif janr, məzmun və keyfiyyətlərə malik olduğu üçün o müxtəlif forma, məzmun və istiqamətlərdə də yaradılıb, aparılmışdır. Həmin əlaqələr milli mədəniyyətimizin, incəsənətimizin bütün sahələrini: musiqi, teatr, kinematografiya, televiziya və radio, rəssamlıq, memarlıq, heykəltəraşlıq, ədəbiyyat, jurnalistika, kitab çapı və mübadiləsi sahələrində, ictimaiyyətin, qardaşlaşmış şəhərlərin əlaqələrinin yaradılması, turizm və idman sahələrində əməkdaşlığın genişləndirilməsi və inkişafı yolu ilə həyata keçirilmişdir. Mədəniyyət sahəsində bu sadaladığımız forma, metod və istiqamətlər şübhəsiz ki, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın genişlənilib inkişaf etməsi sahəsində hərəsi özünə-

məxsus dərəcədə müsbət rol oynamışdır. Bu əlaqələrin inkişafında milli incəsənət müstəsna xidmət göstərmişdir. Respublikadan xarici ölkələrə not və valların göndərilməsi, musiqi kollektivlərinin qarşılıqlı səfərləri, beynəlxalq musiqi kollektivlərinin qarşılıqlı səfərləri, beynəlxalq musiqi festivalları və incəsənət xadimlərinin şəxsi əlaqələrinin yaranıb inkişaf etməsi o vaxt bu sahədə olan əlaqələrin istiqamətlərindən olmuşdur.

80-ci illərdə mədəniyyət və Azərbaycan incəsənəti nümayəndələri, 170-dən çox xarici ölkələrdə olmuş (ölkələrin bəziləri bir neçə dəfə təkrar olunmuşdur), öz növbəsində isə, eyni dövrdə, 150-dən çox xarici ölkənin incəsənət nümayəndələri Azərbaycana gəlmişlər. Həmin dövrdə respublikanın incəsənət xadimləri xarici ölkələrin 1000-dən yuxarı şəhərlərində yaradıcılıq səfərlərində olmuş, təxminən 2800-dən yuxarı konsert vermiş və 8000-ə qədər görüşlər keçirmişlər.

Onu göstərmək kifayətdir ki, Lenin mükafatı laureatı, SSRİ və Azərbaycan SSR xalq artisti Qara Qarayevin “Yeddi gözəl”, “İldırım yollarla” baletləri dünyanın 9 ölkəsində, Arif Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” dünyanın 25-dən artıq ölkəsində tamaşaya qoyulmuşdur. SSRİ və Azərbaycan SSR xalq artisti Fikrət Əmirovun “Şur” və “Kürd ovşarı” muğam simfonik əsərləri ABŞ-ın Boston simfonik orkestri tərəfindən, “Nizami” simfonik poeması isə Böyük Britaniya krallığının simfonik orkestri tərəfindən ifa olunmuşdur.

Tədqiqat dövründə respublikanın teatr, kinematoqrafiya, televiziya və radio verilişləri sahəsində də əlaqələri xeyli genişləndirmişdir. Göstərilən sahədə əlaqələr müxtəlif formalarda həyata keçirilmişdir. 80-ci illərdən tamaşaların qarşılıqlı hazırlanması praktikası da tətbiq edildi. 1981-ci ildə türk artisti Atilla Makizade M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrında oynanılan “Seviliya bərbəri” və “Fraust” operalarında çıxış etdi. Həmin ildə Türkiyə səhnəsində ilk dəfə olaraq bəstəkar A.Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” baleti tamaşaya qoyuldu. Onun ilk tamaşasında Türkiyə Respublikasının Prezidenti K.Evrin, Milli Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri, nazirlər iştirak etdilər [6].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın dünya ölkələri ilə mədəni əlaqələri demək olar ki, bütün sahələr üzrə inkişaf etmişdir. Azərbaycan ziyalıları mədəni əlaqələrin geniş yayılmasına və bu əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi üçün bacarıqla çalışmışlar. İstər kino, teatr, radio, televiziya sahəsində əlaqələrimiz daha da genişlənirdi. Azərbaycanın görkəmli teatr, kino, balet, opera xadimləri işlər kapitalist və istərsə də Sosialist ölkələrində geniş auditoriyalarda sevinclə qarşılanırlar.

Azərbaycanın görkəmli bəstəkarları, balet ustalar məşhur əsərləri ilə dünya səhnələrində çıxış edərək alqışlanırlar.

1982-ci ildə mədəni əməkdaşlıq proqramına uyğun olaraq Mərakeşə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet teatrının xoreoqrafi N.Nəzirova və SSRİ xalq artisti, SSRİ Bəstəkarlar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi F.Əmirov səfər etdilər. Mərakeşin Rabat və Kasablanka şəhərlərində Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının trupu F.Əmirovun “Min bir gecə” baletini göstərdi [7].

1990-cı ilin mayında M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının Türkiyəyə qastrolları mühüm hadisə oldu. Azərbaycan sənət ustalarının İstanbul, Ankara və İzmir şəhərlərindəki çıxışları uğurla keçdi və mədəni əlaqələrin dərinləşməsində böyük rol oynadı. Həmçinin. Opera və Balet Teatrının trupu İordaniyada keçirilən IX Mədəniyyət və İncəsənət Festivalında iştirak etdi və fəxri diploma layiq görüldü [8, s.108].

Respublikamızın beynəlxalq mədəni əlaqələrində kino incəsənətinin özünəməxsus yeri vardır. 80-ci illərdən kinematoqrafiya sahəsində əməkdaşlıqda irəliləyiş baş verdi. Bu əməkdaşlığın formaları zənginləşdi. 1981-ci ildə Sarayevo (Yuqoslaviya) şəhərindəki “Suteskafilm” studiyası ilə “Azərbaycanfilm” Böyük Vətən müharibəsində Yuqoslaviyada müqavimət hərəkətində iştirak etmiş həmvətənlərimizə həsr edilmiş kino çəkildilər. 1983-cü ilin mart-aprelində Bakıda Danimarka kinofilmləri həftəsi keçirildi. Bu tədbirdə Danimarka Milli Kino İnstitutunun direktor müavini Klaus Xesselberg başda olmaqla kinematoqrafçıların nümayəndə heyəti iştirak etdi.

1990-cı ildə Türkiyədə “Azərbaycan xalçası” sərgisi keçirildi. Sərgidə Türkiyə Respublikasının mədəniyyət və turizm naziri Namik Kamil Zeybək çıxış etdi. Azərbaycanın xalq rəssamı Kamil Əliyevin fərdi xalça sərgisinin açılışında isə Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri Polad Bülbüloğlu xalqımız adından rəssamın toxuduğu, üstündə Kamal Atatürkün portreti olan xalçanı Türki-

yə tərəfinə hədiyyə etdi. Bu xalça, azərbaycanlı rəssamın böyük türk xalqına məhəbbətinin ifadəsi demək idi. Həmin il, həmçinin Varşavada Azərbaycan rəssamı Mənzər Ağayevanın əsərləri, Şri Lanka Azərbaycan günləri dövründə isə respublikamızın digər rəssamlarının əsərləri nümayiş etdirildi. Öz növbəsində, 1990-cı ilin oktyabrında Bakıda rəssamlıq üzrə beynəlxalq simpozium keçirildi. Onun işində ABŞ, Almaniya və Yuqoslaviyadan 13 fırça ustası iştirak etdi. Simpoziumda 50 əsər nümayiş etdirildi [9].

Nəticə. Azərbaycan Respublikası hazırda dünyada gedən siyasi, iqtisadi, mədəni proseslərdə layiqincə təmsil olunur. Milli mədəniyyətimizin təbliği istiqamətində aparılan siyasət ölkəmizin beynəlxalq miqyasda daha yaxından tanınmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq, çoxtərəfli mədəni əlaqələr bu dövlətin xarici siyasət sahəsində müəyyənləşdirdiyi strategiyanın həyata keçirilməsinin mühüm formasıdır.

Bu gün Azərbaycan mədəniyyəti dünyaya yüksək sürətlə inteqrasiya etməkdədir. Dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından maraqlanırlar. Beynəlxalq festivallarda, konfrans və seminarlarda Azərbaycan incəsənət nümunələri nümayiş olunur, incəsənət xadimləri tədbirlərdə iştirak edərək, ölkəmizin mədəni nailiyyətlərini dünyaya tanıdır. ABŞ, Kanada, Rusiya, Çin, Yaponiya, Misir, Qətər, Qazaxstan, Yunanıstan və b. ölkələrdə keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti günləri son illər daha genişlənmişdir.

Azərbaycan artıq dünyanın nüfuzlu beynəlxalq mədəni tədbirlərinə xüsusi olaraq dəvət alır. Rəsm sərgiləri, folklor festivalları, klassik və müasir musiqi festivalları, kitab sərgiləri və s. dünya birliyinin bir parçası olaraq layiqincə təmsil olunur. Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrini dünyaya tanımaq və mədəni əlaqələrin inkişafı dövlətlər və xalqlar arasında simvola çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. XX əsr Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. II cild. Bakı, Təhsil, 2009, 560 s.
2. Həsənov V.S. Azərbaycan tarixi 1920-1991-ci illər. Bakı, 2016, 218 s.
3. Sayadov S.A. XX əsr: Azərbaycan və dünya (1945-1990-cı illər). Bakı, "Elm", 2006, 186 s.
4. Beynəlxalq mədəni əlaqələr dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir / Hürriyyət – 2019, 26-28 oktyabr, s.14.
5. Rəmilə Yaqubqızı. Mədəni əlaqələr yeni inkişaf mərhələsində / Respublika qəzeti, 2023, 30 avqust, s.1, 6. – [Elektron resurs]. – URL: https://respublika-news.az/uploads/files/pdf_archive/8efbed3e7e-20230830.pdf [07.12.2023].
6. Kommunist qəzeti, 1987, 22 dekabr.
7. Бакинский рабочий, qəzeti, 1984, 26 may.
8. Hacıyev H.Ə. Dostluq və əməkdaşlıq telləri. Bakı, Azərənəşr, 1985, 190 s.
9. Kommunist qəzeti, 1985, 9 fevral.

ЗАКИЯ МУСАЕВА

*Преподаватель кафедры «Гуманитарные дисциплины»,
Азербайджанский государственный экономический университет UNEC*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В 1980-Е ГОДЫ

Как и в предыдущие годы, азербайджанские научные деятели наладили взаимоотношения с престижными научными центрами мира на симпозиумах, конференциях, конгрессах в различных областях науки. Статья посвящена перспективам развития азербайджанской культуры в международном мире. Хотя Азербайджан в то время был частью Советского Союза, он установил тесные отношения сотрудничества с государствами мира во всех областях культурных связей, в настоящее время эти отношения расширяются и развиваются.

Ключевые слова: Азербайджан, международный мир, наука, культура, связи.

ZAKIYYA MUSAYEVA

*Lecturer of Department of "Humanities",
Azerbaijan State University of Economics UNEC*

MAIN DIRECTIONS OF AZERBAIJANI CULTURE IN 1980s

As in recent years, Azerbaijani scientists has made mutual connections at the prestigious scientific centers of the world in symposiums, conferences, congresses in various fields of science. This scientific article is dedicated to the development prospects of Azerbaijani culture in international sphere. Although Azerbaijan was the part of Soviet Union during the mentioned period, has established close cooperation relations with the world nations in all fields, and these relations are currently expanding and developing.

Keywords: Azerbaijan, international peace, science, culture, ties.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 dekabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Xədicə Abbaslı, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94; UOT 94(479.24)

FATMA BETÜL AYDEMİR BAŞ

*Bakı Dövlət Universiteti,
Türk xalqları tarixi kafedrasının doktorantı
fbetulaydemir@gmail.com*

**SSRİ-DƏ “SİNATRA DOKTRİNASI” DÖVRÜNDƏ QAZAXISTANDAKI VƏZİYYƏTİN
AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA ƏKSİ (“KOMMUNİST” VƏ “XALQ QƏZETİ”
NÜMUNƏSİNDƏ)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/124-130>

Elmi-siyasi ədəbiyyatlarda “Üçüncü dünya müharibəsi” adlandırılan informasiya mübarizəsi dövründə yaşamağımız, informasiya ötürücüləri arasında ən mühümü hesab edilən mətbuatla bağlı araşdırmaları günümüzün ən aktual mövzularından birinə çevirmişdir. Bu baxımdan, hazırkı məqalədə mətbuatın cəmiyyət yeri və rolu məsələsinin tarixi aspektdə, Azərbaycan SSR mətbuatı nümunəsində, araşdırılmasına cəhd ediləcəkdir. Xronoloji çərçivə olaraq, 1985-1991-ci illər - başqa sözlə, SSRİ-də Sinatra doktrinası” dövrü-seçilmişdir. SSRİ-nin son lideri Qorbaçov, eyni zamanda SSRİ-nin ilk və son prezidenti olmuşdur. Onun dövrü SSRİ-də islahatlar dövrü kimi tanınmaqdadır: ilk olaraq, aşkarlıq və sürətləndirmə, 1987-ci ildən isə yenidənqurma islahatları, ardınca mətbuat sahəsində bir sıra islahatlar həyata keçirildi. Ancaq bu islahatlar gözlənilən nəticəni vermədi, əksinə, SSRİ-nin hər tərəfində problemlər çoxaldı. Bu dövrdə Mərkəzi Asiya respublikalarında, o cümlədən, Qazaxıstanda, da dəyişikliklər baş verməkdə idi. Qazaxıstan SSRİ-nin özünəməxsus çəkisi ilə seçilən resublikalarından biri olmuşdur və bu baxımdan, siyasi sistemdə mühüm islahatların həyata keçirildiyi dövrdə Azərbaycan SSR mətbuatında onunla bağlı verilən xəbərlər də digər respublikalarla müqayisədə daha çox olmuşdur. Bu xəbərlər daha çox Azərbaycan SSR-in rəsmi mətbuat orqanı olan Kommunist (daha sonra Xalq qəzeti) qəzetində işıqlandırılırdı. Hazırkı məqalədə bu xəbərlərin necə işıqlandırıldığı məsələsi araşdırılır.

Açar sözlər: M.S.Qorbaçov, “Sinatra doktrinası” dövrü, Qazaxıstan SSR, Kommunist qəzeti, Xalq qəzeti.

Giriş. 1985-1991-ci illərdə Azərbaycan mətbuatında mövcud vəziyyəti düzgün dəyərləndirmək üçün, o zaman Azərbaycanın İttifaq resublikalarından biri olduğu SSRİ-də mətbuatın ümumi vəziyyəti, məqsəd və vəzifələrinin nəzərdən keçirilməsi zəruridir. SSRİ-də mətbuat sovet ideologiyasını təbliğ və təşviq edən əsas qurum idi. Bütün yaşlar üçün xüsusi qəzet və jurnallar (məsələn, “Pravda”, “Komsomolskaya pravda”, “Pionerskaya pravda” və b.), həyatın bütün sahələri üzrə jurnallar (məsələn, “Elm və həyat”, “Sovet idmanı”, “Kino” və s.); SSRİ-ni təşkil edən respublikalarda yerli qəzet və jurnallar nəşr edilirdilər (məsələn, “Sovet Azərbaycanı”, “Sovet Qazaxıstanı”, “Sovet Özbəkistanı” və b.). Bütün redaksiyalarda “məktublar şöbəsi” fəaliyyət göstərirdi, bu şöbələrdə oxuculardan gələn şikayət və təkliflər araşdırılır, yeri gəldikcə “lazımi tədbirlər” görülürdü. SSRİ-nin sırf xaricdə təbliği məqsədilə də bir sıra qəzet və jurnallar nəşr edilirdi (məsələn, 80-ci illərin sonlarında 21 xarici dildə nəşr edilən “Sovet İttifaqı” jurnalı, “Novoye vremya”, “Mejdunarodnaya jizn”, “XX əsr və dünya” siyasi jurnalları, “Sovet hərbi icmalı”, “Sovet qadını” və s. jurnallar). Eyni zamanda, SSRİ-də oxunan xarici mətbuat orqanları da mövcud idi ki, bunlar əsasən sosialist ölkələrinin mətbuat orqanları idilər.

SSRİ-də ümumilikdə, bütün dövrlərdə müəyyən nəşrlərə böyük tələbat özünü göstərirdi, lakin yenidənqurma illərində əhalinin mətbuata marağının hər zamankından daha çox artdığı müşahidə olunurdu. Bu baxımdan, 1985-1991-ci illərdə SSRİ-də həyata keçirilmiş islahatlar sırasında mətbuatla bağlı islahatlar da yer almışdı. 1986-cı ildə Aşkarlıq siyasətinə keçilməsi mətbuatda senzuranın bir qədər yumşalmasına səbəb olsa da, mətbuat islahatı digərləri ilə müqayisədə bir qədər geç həyata keçirildi. 12 iyun 1990-cı ildə SSRİ Ali Soveti “Mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələri haqqında” qanun qəbul etdi. Qanunda kütləvi informasiya vasitələrində senzuranın yolverilməz olduğu qeyd edilirdi. Lakin az sonra, 1991-ci ilin əvvəlində ölkədəki qeyri-sabit vəziyyətlə əlaqədar, televiziya da sen-

zura gücləndirildi. Moskvada 1991-ci il 19-21 avqust dövlət çevrilişi cəhdi zamanı partiya orqanları istisna olmaqla, bütün mətbuat orqanları qadağan edildi, Avqust ayının 22-də qərar ləğv edildi. 24 oktyabr 1991-ci ildə SSRİ İnformasiya və Mətbuat nazirliyinin "Kütləvi informasiya vasitələrində dövlət sirrinin müdafiəsi agentliyi"nin ləğv edilməsi ilə SSRİ-də senzura tamamilə aradan qaldırıldı.

Hazırkı məqalədə, belə bir qarışıq dövrdə Azərbaycan SSR mətbuatındakı vəziyyətin -Qazaxıstanda baş verən hadisələrin respublika mətbuatında necə işıqlandırıldığı nümunəsində- araşdırılmasına cəhd edilir.

SSRİ-də "Sinatra doktrinası" - "Qorbaçov dövrü". M.S.Qorbaçov 1985-ci ildə hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra həm daxili, həm də xarici siyasətdə bir sıra dəyişikliklər etdi, islahatlar həyata keçirdi. "Sinatra doktrinası" mahiyyəti etibarilə M.S.Qorbaçov dövründə SSRİ-nin Şərqi Avropa siyasətinə aid edilir. Ondan əvvəl Sovet İttifaqının müdaxiləçi münasibətinin arxasında 1964-1982-ci illərdə Kommunist Partiyasının baş katibi olmuş Leonid İliç Brejnevin adını daşıyan "Brejnev doktrinası" adlı siyasi baxış dayanırdı. Hətta bu dövr "Dəmir pərdə" dövrü də adlandırılırdı [19]. Belə adlanmasının səbəbi isə, 1956-cı ildə Macarıstanda, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada daha müstəqil sistem yaratmaq cəhdlərinin Sovet İttifaqı tərəfindən hərbi gücdən istifadə etməklə yatırılmasıydı. 1980-ci illərdə Sovet İttifaqı Şərq Bloku ölkələrinə təzyiqlərini azaldıb, bu ölkələrə daxili işlərində öz qərarlarını müəyyən etmək imkanı verdi. Sovet İttifaqı Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat katibi Gennadi Gerasimov mətbuat konfransında "bu, bizim yolumuzdur" deyərək, Şərqi Avropa ölkələrində baş verən inqilablarla bağlı məsələlərə münasibətdə Qorbaçov administrasiyasının "bu ölkələr öz qərarlarını özləri verəcəklər" niyyətini açıqlamışdı [16, s.54]. Bundan sonra Frenk Sinatranın məşhur "My way" ("Mənim yolum") mahnısına istinadən Qorbaçov dövrü "Sinatra doktrinası" dövrü kimi adlandırılmağa başladı.

1985-1991-ci illərdə Qazaxıstanda vəziyyət. SSRİ-nin daxili siyasətində həyata keçirilən dəyişiklik və islahatlar ittifaq respublikalarından da yan keçmirdi. Qazaxıstan da bu dövrdə böhrandan zərər çəkən respublikalardan olmuşdur. Hətta, Sov.İKP MK-nin 1986-cı il tarixli qərarına narazılığını bildirməklə, SSRİ-də rəsmi səviyyədə "etiraf edilən" ilk münaqişənin baş verdiyi respublika olmuşdur. Bu qərarla, Qazaxıstan KP Birinci katibi Dinməhəmməd Əhməd oğlu Kunayev vəzifəsindən azad edilərək, yerinə Gennadi Kolbin seçilmiş və bu, böyük narazılığa səbəb olmuşdu [5, s.221]. Qazax dilində dekabr ayı mənasını verən "*Jeltoksan*" və ya *Alma-Ata hadisələri* adı ilə bilinən hadisələr başlayanda, etirazçıların Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə göndərilən məktublarında və mitinqlərdə nümayiş etdirdikləri pankartlarda "*Kolbin, Rusiyaya qayıt*", "*Qazaxıstan qazaxlarındır*" kimi şüarlar öz əksini tapmışdı. Bu etirazlar təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən güc tətbiq edərək yatırılmış və iki ay müddətində Alma-Ataya giriş məhdudlaşdırılmış, beləcə hadisələr barədə məlumat əldə etmək istəyən xarici jurnalistlər və mətbuat nümayəndələri yalnız 2 ay sonra, 19 fevral 1987-ci ildə şəhərə giriş üçün icazə verildəndən sonra Alma-Ataya daxil olmuşdular [6, s.76].

Bundan başqa, ümumilikdə Qazaxıstanda vəziyyət, bütünlükdə SSRİ-də olduğu kimi, böhranlı olaraq qalmaqda idi. Respublikanın vəziyyətini daha da ağırlaşdıran bir məqam isə, SSRİ xalq təsərrüfatı sistemində ona daha çox xammal bazası kimi baxılması idi: Qazaxıstan, Mərkəzi hökumətin düzgün olmayan siyasəti nəticəsində dotasiya hesabına yaşayan respublika vəziyyətində qalmaqda idi [27, s.13-14]. 1989-cu ildə Nursultan Nazarbayev Qazaxıstan KP MK Birinci katibi təyin edildikdən sonra bir sıra islahatlar həyata keçirmişdi ki, onların arasında ilk olanlardan biri 22 sentyabr 1989-cu ildə qazax türkcəsinə Qazaxıstanın rəsmi dil statusunun verilməsi olmuşdur. Ümumiyyətlə N.Nazarbayev Qazaxıstanın hüquqlarını müdafiə edən və maraqlarını təmin edən bir rəhbər olmuşdur. O, Qazaxıstanın Moskvadan deyil, Alma-Atadan idarə edilməsinin vacibliyini bildirərək, ölkəsinin daha müstəqil qərarlar almalı olduğunu düşünürdü. 1990-cı ilin mart ayında SSRİ-də prezident idarəçiliyinə keçilməsinin ardınca, Qazaxıstan SSR Ali Soveti 24 aprel 1990-cı il tarixdə "Qazaxıstan SSR Prezidenti vəzifəsinin təsis edilməsi və Qazaxıstan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında" Qanun qəbul etdi. Həmin qərarla N.Nazarbayev Qazaxıstan SSR Prezidenti seçildi [27, s.16]. 1991-ci il 19-21 avqustda Moskvada dövlət çevrilişi cəhdindən sonra, sentyabr ayında Qazaxıstan Kommunist partiyasının ləğv edilməsi qərarı qəbul edildi. Oktyabr ayının 25-də "Qazaxıstan Respublikasının dövlət suverenliyi haqqında" bəyannamə qəbul edildi [27, s.16]. Bundan sonra, 1991-ci il dekabr ayının 1-də keçirilən ümumxalq seçkilərində N.Nazarbayev Qazaxıstan Respublikasının

prezidenti seçildi. Dekabr ayının 10-da Qazaxıstan SSR adı dəyişdirilərək Qazaxıstan Respublikası adlandırıldı, 16 dekabrda Qazaxıstanın dövlət müstəqilliyi elan edildi [28, s.45].

Qazaxıstanda baş verən hadisələrin Azərbaycan SSR mətbuatında əski. Yenidənqurma illərində digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da nəşr olunan qəzet və jurnalların sayı artmağa başlamışdı. Lakin bu, bir qədər sonrakı illərə aid idi. İslahatların ilk illərində senzuranın, inzibati-amirlik sisteminin mövcudluğu özünü açıq şəkildə göstərməkdə idi. Bu baxımdan, mətbuatda dərc olunan xəbərlərdə Mərkəzi hökumətin maraqlarının əsas götürülməsi heç də təəccüblü deyil. Qazaxıstanda baş verən hadisələrə münasibətdə də belə olmuşdur. Qazaxıstanla bağlı dərc olunan xəbərlər araşdırılarda siyasi xarakterli məlumatlara yer verilməmiş, 1989-cu ilə qədər verilən xəbərlər daha çox sosial və iqtisadi xarakterli olmuşdur.

Xəbərləri illər üzrə xronoloji ardıcılıqla izlədikdə aşağıdakı mənzərə ilə rastlaşırıq:

1985-ci ildə “Kommunist” qəzetində dərc olunan xəbərlər əsasən mədəniyyət sahəsində və əməkdaşlıq barədə olmuşdur. Qəzetin 8 fevral 1985-ci tarixli sayında Azərbaycan Dövlət rəsm qaleryiyasında “Sovet Qazaxıstanı rəssamlarının rəngkarlığı” sərgisinin keçirilməsi ilə bağlı məlumat verilmişdir [11, s.3]. Daha sonra ölkənin hər yerində keçirilən 1 may bayramında, Qazaxıstanın paytaxtı Alma-Atada keçirilən bayram nümayişində Qazaxıstan Komunist Partiyasının Birinci katibi D.Ə.Kunayevin nümayiş iştirakçılarını 1 may Əmək günü münasibətilə təbrik etdiyi və bu münasibətlə “Kommunist” qəzetində təbrik xəbəri dərc olunmuşdur [14, s.1; 15, s.1]. II Dünya müharibəsində Qazaxıstandan Sovet İttifaq Qəhrəmanı adı almış qazaxların igid qızı Aliyə Moldaqulova adına çəkilən “Snayper Aliyə” adlı filmdə Azərbaycanın məşhur aktyoru Ceyhun Mirzəyevə rol təklif edilməsiylə bağlı bir xəbər də dərc olunmuşdur [4, s.2]. 1985-ci ilin avqust ayında Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ənənə halını almış məhsul yığımı zamanı azərbaycanlı mexanizatorlar Qazaxıstanın müxtəlif bölgələrində qazaxlı qardaşlarına dəstək olmağa gəlmələri barədə xəbər dərc olunmuşdu. Bu köməklik Qazaxıstanın xam torpaqlarının istifadəyə verildiyi 30 il müddətinə davam etmişdi. 1986 və 1987-ci illərdə də bu köməklik artaraq davam etmişdir [8, s.2; 9, s.1; 26, s.2].

SSRİ-ə daxil olan bütün respublikalarda hər il “Böyük Oktyabr” inqilabı bayram olaraq qeyd olunurdu. 1986-cı ildə isə qəzetin 8 noyabr tarixli nömrəsində Qazaxıstan SSR-də bu inqilabın 69-cu il dönümünün qeyd edilməsilə bağlı xəbər dərc olunmuşdu. Xəbərin davamında Qazaxıstanın paytaxtı Alma-Atada keçirilən tədbirdə Sovet ittifaqı Komunist partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü, Qazaxıstan Komunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi D.Ə.Kunayevin bayram şənliklərinin iştirakçılarını təbrik etdiyi barədə məlumat da verilmişdi [14, s.1; 15, s.1]. 1986-cı ilə aid bir digər xəbər isə avqust ayında Qazaxıstanın paytaxtı Alma-Atada keçirilmiş boks üzrə SSRİ çempionatında ittifaq dövlətlərindən iki yüz nəfərdən çox boksçu ilə əlaqədər idi. 1985-1991-ci illərdə SSRİ-də müxtəlif idman yarışları və çempionatları Qazaxıstanda keçirilmişdi. Bu çempionatlarda Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən -Bakı, Kirovabad (Gəncə), Sumqayıt- idmançılar təmsil etmişdilər [3, s.2]. Həmçinin, qazaxıstanlı idmançılar 1986-cı ildə Azərbaycanda keçirilən “Böyük Vətən müharibəsi”nin 40 illiyinə həsr olunmuş V Ümumittifaq kənd oyunlarında oxatma üzrə ittifaq respublikaları arasında ikinci yerə, güləş üzrə yarışlarda birinci yerə və samboçuların yarışlarında da uğurlar əldə edərək yarışlarda fərqlənmişdilər. “Kommunist” qəzetində bütün bu hadisələr ətrali işıqlandırılırdı [22, s.2; 23, s.3; 24, s.2].

“Kommunist” qəzetinin 8 may 1987-ci ildə nəşr olunan xəbərində Mərkəzi Qazaxıstanda kömür mədəninə aşkara çıxarılmasının 150 illiyi və Karaqanda vilayətinin yaranmasının yarım əsrlik yubileyi münasibətilə nəşr olunmuş “Karaqanda. Karaqanda vilayəti” ensiklopediyası satışa buraxıldığı qeyd edilmişdi [25, s.2]. Dekabr ayının 14-18-də Sov.İKP MK Siyasi Burosunun üzvü SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N.İ.Rijkov Qazaxıstana rəsmi səfərdə olmuş və bu səfərlə bağlı xəbərdə Rijkovun respublikanı gəzdirdiyi, bir sıra sənaye müəssisələrini ziyarət etdiyi qeyd edilmişdi [10, s.2].

1987-ci ildə SSRİ-də “Qanunçuluğu möhkəmlətmək” şuarı altında ittifaq respublikalarındakı qanunsuzluqların və özbaşınalıqların qarşısının alınması haqqında ümumi müzakirə keçirilmişdi. Qazaxıstan, Mərkəzi Asiya və Zaqafqaziya respublikaları Daxili İşlər Nazirlikləri rəhbər işçilərinin birgə seminar-müşavirəsi qanun qüvvəsini təsirli inandırma ilə mükəmməl əlaqələndirilməli, demokratiyanın və aşkarlığın genişlənməsi şəraitində Daxili İşlər Nazirliyi sisteminin bütün bölmələrinin fəaliyyətinin

əsaslı sürətdə yenidən qurması kimi məsələlərə həsr olunmuşdur. Müşavirədə qeyd edilmişdir ki, daxili işlər orqanları cinayətkarlığa, alkoqolizmə, narkomanlığa qarşı mübarizəni gücləndirmişlər. Lakin buna baxmayaraq bütün hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyəti hələ də kifayət qədər dəqiq əlaqələndirilmir, milis orqanlarının bir-biri ilə və partiya, həmkarlar ittifaqı, komsomol təşkilatları, əmək və tədris kollektivləri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti zəif təşkil edilmişdir. Müşavirədə həmçinin 1986-cı il dekabr ayındakı Jeltoksan hadisələrinə toxunaraq bildirilirdi ki, Alma-Atada millətçi əhval-ruhiyyəli qrupların cəmiyyətə zidd hərəkətlərinin qarşısını ala bilməməsinin səbəblərindən biri olaraq qarşılıqlı fəaliyyətin zəif olması göstərilmişdir [7, s.2]. Qeyd edək ki, bu xəbərdə ilk dəfə 1986-cı il hadisələri ilə bağlı məlumat verilirdi.

1988-ci ildən başlayan Ermənistan-Azərbaycan arasındakı gərginlikdə orta yolu tapmağa çalışan ölkələr arasında Qazaxıstan da var idi. 1990-cu il Qazaxıstan SSR Ali sovetinin yeni çağırışında Qazaxıstan SSRİ Ali Sovetinə, müttəfiq respublikaların Ali sovetlərinə, SSR İttifaqının bütün xalq deputatları Sovetlərinə müraciət qəbul olunmuşdur. Müraciətdə bildirilirdi ki, *«Qardaş müttəfiq respublikaların əsl suverenliyə can atdıqlarına tərəfdar çıxaraq, Qazaxıstan SSR Ali Soveti eyni zamanda ölkənin müxtəlif regionlarında qeyri-sabit vəziyyətlə əlaqədar dərin təşvişini və narahatlığını ifadə edir. Əminik ki, ölkənin hər hansı regionunun iqtisadi, sosial, milli-mədəni inkişafının bütün problemləri ancaq SSR Konstitusiyası və respublikaların konstitusiyaları, qüvvədə olan qanunlar əsasında həll edilməlidir. Sizi ümumi evimizdə vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün, hər bir sovet adamının həyatının, şərəf və ləyaqətinin qorunması üçün bütün nüfuzunuzdan və səlahiyyətinizdən istifadə etməyə çağırırıq»*. Beləliklə, bu məsələdə orta yol tapmağa çalışılırdı [18, s.2].

1989 və 1990-ci illərdə də mədəniyyət xəbərləri dərc olunmaya davam etmişdir. Bunlardan biri 1989-cu ildə “Kommunist” qəzetində daha bir mədəniyyət xəbəri dərc olunmuşdur. Xəbərdə Kumanqazi adına Alma-ata Dövlət Konservatoriyasının professoru, türk xalqları mədəniyyətinin tədqiqatçısı Tamara Əlibaqiyevanın uyğur mədəniyyəti və tarixindən bəhs edən “On iki uyğur muğamı” monoqrafiyası işıq üzü gördüyü qeyd edilmişdi [13, s.2]. 1990-cı ildə Qazaxıstanda Azərbaycan kitab günlərinin təşkil olunduğu və Nizami Gəncəvinin 850 illik yubileyi ilə əlaqədar xüsusi stend qurulduğu da ayrı ayrılıqda qeyd edilmişdi [2, s.3].

27 aprel 1990-cı ildəki xəbərdə *«Qazaxıstan KP MK-də müzakirə edilən “Qazaxıstan SSR prezidentlik vəzifəsinin təsis olunması və Qazaxıstan SSR Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr” haqqında qanun Qazaxıstan SSR Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmişdi. Bu qanun dəyişikliyi müttəfiq respublikaların həqiqi suverenliyi, bərabərliyi əsasında sovet federasiyasının yeniləşməsi ilə açıqlayırdılar. Plenum iştirakçıları Qazaxıstan KP MK-in birinci katibi N.A.Nazarbayevin respublika prezidenti vəzifəsinə namizədliyini tövsiyə etdilər. Ali sovetin sessiyasında N.A.Nazarbayev Qazaxıstan SSR-in ilk prezidenti seçildi. Nazarbayev eyni zamanda Qazaxıstan KP MK-in birinci katibi vəzifəsində qalaraq Qazaxıstan SSR Konstitusiyasının ona verdiyi hüquqla iki vəzifəni icra etməyə haqq qazandı»* yazılmışdı [12, s.1]. Artıq bu dövrdən başlayaraq, Qazaxıstanda baş verən siyasi proseslərlə bağlı xəbərlər də yer almağa başlamışdı.

27 avqust 1991-ci il tarixindən başlayaraq, Ermənistanın Azərbaycana olan ərazi iddialarına münasibətdə Mərkəzi hökumətin mövqeyinə etiraz olaraq, rejimin rəsmi mətbuat orqanı olan “Kommunist” qəzetinin nəşrini dayandırıldı. Az sonra qəzet “Xalq qəzeti” adı ilə dərc olunmağa başlandı. Qarabağda baş verən gərginliyi həll etmək üçün Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayev və Rusiya prezidenti B.Yeltsin 20-24 sentyabrda Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdu. Suveren respublika rəhbərlərinin danışıqları zamanı Qarabağ düynünü açmaq məqsədilə yönəldilmiş təkliflər paketini müzakirə etmək nəzərdə tutulmuşdu. Həmçinin suveren respublika rəhbərləri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə yola düşməsi haqqında qəzetdə xəbər verilmişdi [17, s.1].

1991-ci ildə artıq xəbərlərin çoxunda SSRİ-nin son günlərini yaşadığı hiss olunurdu. SSRİ-in tərkibindəki müttəfiq dövlətlər ittifaq müqaviləsi üçün hazırlıqlar aparırdı. Qazaxıstan parlamentinin dördüncü sessiyasında deputatlar bu məsələni müzakirə edərək yalnız müəyyən dəyişikliklərdən sonra müqaviləni imzalayacaqlarını bildirmişdilər [20, s.3]. Lakin Qazaxıstan KP MK-in plenumu İttifaq müqaviləsinin imzalanmasının yubadılmasının ölkədə baş verən mürəkkəb sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da çətinləşdirə biləcəyinə olan qorxusu səbəbindən onun tezliklə imzalanmasına tərəfdar olduqlarını ifadə etmişdi [21, s.1].

“Xalq qəzeti”nin 24 dekabr 1991-ci ildə nəşr olunan nömrəsində artıq SSRİ-in ömrünü başa vurduğu qeyd edilirdi. Eyni zamanda yeni yaranan Müstəqil Dövlətlər Birliyi hansı vədləri verir sualına da cavab verilmişdir: *“Keçmiş Sovet İttifaqının üzvlərindən təşkil edilmiş MDB, onu imzalayan dövlətlərə bir sıra öhdəliklər təmin edirdi. Bu öhdəliklərə bir-biri arasında münasibətlərdə dövlət suverenliyinin və suverən bərabərliyin, öz müqəddəratını təyin etmək kimi ayrılmaz hüququn, hüquq bərabərliyi və bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərinin qarşılıqlı sürətdə tanınması və onlara hörmət edilməsi, iqtisadi və hər hansı digər təyziq metodlarından imtina olunması, mübahisələrin dinc yolla aradan qaldırılması, insan hüquqlarına və azadlıqlarına, o cümlədən milli azlıqların hüquqlarına hörmət bəslənməsi, öhdəliklərin və hamı tərəfindən qəbul edilmiş digər beynəlxalq hüquq vasitələri və normalarının vicdanla yetirilməsi əsasında inkişaf etdiriləcək demokratik hüquqi dövlətlər qurmağa çalışaraq; bir birinin ərazi bütövlüyünü və mövcud sərhədlərin pozulmaz olduğunu qəbul edərək və bunlara hörmət edərək; dərin tarixi kökləri olan dostluq, mehriban qonşuluq və qarşılıqlı sürətdə faydalı əməkdaşlıq münasibətlərini möhkəmlətməyin xalqların mənafelerinə cavab verdiyini, sülh və təhlükəsizlik işinə xidmət etdiyini bildirərək; vətəndaş sülhünün və millətlərarası həmrəyliyin saxlanılması üçün özlərinin məsuliyyətini dərk edərək; Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılması haqqında sazişin məqsədlərinə və prinsiplərinə tərəfdar olaraq aşağıdakıları bildirirlər; Birliyin iştirakçıları bərabərlik əsasında yaradılan və birliyin iştirakçıları arasında sazişlərlə müəyyənləşdiriləcək qaydada fəaliyyət göstərən əlaqələndirici təsisatlar vasitəsilə hüquq bərabərliyi prinsipi əsasında qarşılıqlı fəaliyyət göstərəcəklər”* [1, s.1].

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaranması ilə Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı öz varlığını itirmiş oldu. Birlik üzvləri yuxarıda verilən bəyannamənin prinsiplərinə sözsüz əməl etmə vədi verdilər. Bəyannaməni Azərbaycan, Belarusiya, Qazaxıstan, Ermənistan, Moldova, Özbəkistan, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna imzaladılar [1, s.1]. Qeyd edək ki, Azərbaycan ölkədə gedən siyasi qeyri-sabitliyə görə 1993-cü ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Birliyə üzv olub.

Nəticə. 1985-1991-ci illər arasında “Kommunist”, daha sonra “Xalq qəzeti” adlanan Komunist rejimin rəsmi qəzeti olan və senzuranın yüksək dozada hiss edildiyi bu qəzetdə Qazaxıstanla əlaqəli, xüsusən də 1985-1989-cu illər arasındakı nömrələrində, siyasi xəbərlərə demək olar ki, yer verilmir. “Yenidənqurma və Aşkarlıqla” birlikdə mətbuatda da dəyişikliklər müşahidə olunmasına baxmayaraq, qəzet daha çox rəsmi səfərlər, bayramlar, məhsul yığımı zamanı yardımlaşma və ittifaqın üzvlərinin rəsmi fərman və qanunlarını dərc etmişdir. Əldə etdiyimiz ümumilikdə 39 məlumatın 17-si ictimai-siyasi, 13-ü sosial-iqtisadi, 9-u elm və mədəniyyət, idman xəbərləri olmuşdur. Sərt totalitar rejim zamanı daha artığını gözləmək də yersiz olardı. Belə ki, SSRİ siyasi sistemində dəyişikliklərə (o cümlədən müstəqil və müxalif mətbuat orqanlarının yaranması, senzuranın ləğvi və s.) gec keçilməsi mətbuatın dövlət nəzarətində olmasına və mövcud rejimin təhlükəsizliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bununla birlikdə qeyd edilməlidir ki, qəzet təhlil edilərkən, Azərbaycanın SSRİ-in tərkibində olan türk respublikalarından Qazaxıstan SSR-lə daha sıx əlaqələrinin qurulduğu aşkar edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alma-Ata bəyannaməsi // Xalq qəzeti. 1991, 24 dekabr. -s.1.
2. Azərbaycan kitabı Qazaxıstanda // Kommunist. 1990, 16 avqust. -s.3.
3. Fəxri kürsüdə // Kommunist. 1986, 9 mart. -s.2.
4. Həmyerlimiz “Qazaxfilm”də // Kommunist. 1985, 22 avqust. -s.2.
5. Кан, Г.В. История Казахстана: Учебник. 4-е изд., перераб. и доп. - Алматы: Алматыкітат баспасы, - 2011. - 312 с.
6. Kara, A. Kazakistan'da 1986 Almatı Olaylarının İçyüzü ve Etkileri / YLT / - İstanbul, 1997. - 195 s.
7. Qanunçuluğu möhkəmlətməli // Kommunist. 1987, 15 mart. -s.2.
8. Qazaxıstana, dostluq biçininə // Kommunist. 1985, 3 avqust. -s.1.
9. Qazaxıstana, dostluq biçininə // Kommunist. 1986, 2 avqust. -s.1.
10. Qazaxıstana Səfər // Kommunist. 1987, 20 dekabr. -s.2.

11. Qazaxıstan lövhələrdə // Kommunist. 1985, 8 Fevral - s.3.
12. Qazaxıstan prezidenti seçilmişdir // Kommunist. 1990, 27 aprel. -s.1.
13. Muğam haqqında yeni tədqiqat // Kommunist. 1989, 26 sentyabr. -s.2.
14. Respublikalarda şənliklər // Kommunist. 1985, 1 may. -s.1.
15. Respublikalarda şənliklər // Kommunist. 1986, 8 noyabr. -s.1.
16. Roger E. Kanet, Alexander V. Kozhemiakin, The Foreign Policy of the Russian Federation, Macmillan Press, London 1997, 200 s.
17. Rusiya və Qazaxıstan prezidentləri Azərbaycanda // Xalq qəzeti. 1991, 21 sentyabr. -s.1.
18. Sesiya da fasilə elan edilmişdir // Kommunist. 1990, 29 aprel. -s.2.
19. Sinatra Doktrini nedir? – URL: <https://web.archive.org/web/20110601171100/http://doktrin.net/sinatra-doktrini-nedir> [15.12.2023].
20. Son saatda // Kommunist. 1991, 26 iyun 1991. -s.3.
21. Son saatda // Kommunist. 1991, 23 iyul. -s.1.
22. Ümumittifaq kənd oyunlarında // Kommunist. 1985, 19 avqust 1985. -s.2.
23. Ümumittifaq kənd oyunlarında // Kommunist. 1985, 20 avqust. -s.2.
24. Ümumittifaq kənd oyunlarında // Kommunist. 1985, 22 avqust. -s.2.
25. Vətənimizdə // Kommunist. 1987, 8 may -s.1.
26. Zəmilər səslənəndə... // Kommunist. 1987, 22 avqust. -s.2.
27. Назарбаев, Н.А. Избранные речи. Том 1. 1989-1991 гг. Астана, ИД «Сарыарка», - 2009, - 548 с. [Электронный ресурс] - URL: <https://nazarbayev.kz/sites/default/files/pagefiles/2019-06/db40af93984e971b98360a38f2a865ac.pdf> [15.12.2023].
28. Казахстан. Национальная энциклопедия / Гл. ред. Б.Аяган. 1 Том. А-В. Алматы: Главная редакция «Казак энциклопедиясы», - 2004. – 560 с. - URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6a/Kazakhstan_National_encyclopedia_%28ru%29_-_Vol_1_of_5_%282004%29.pdf [15.12.2023].

ФАТЬМА БЕТЮЛЬ АЙДЕМИР БАШ

*Докторант кафедры Истории тюркских народов
Бакинского Государственного Университета*

ОТРАЖЕНИЯ СИТУАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД "ДОКТРИНЫ СИНАТРА" В ПРЕССЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (на основе газет "КОММУНИСТ" И "ХАЛК ГАЗЕТИ")

Последний руководитель СССР М.С. Горбачев одновременно был первым и последним президентом СССР. Его период известен как период реформ в СССР. В период его правления сначала были реализованы политика гласность и ускорение, а с 1987 года - перестройка. Однако эти реформы не принесли ожидаемых результатов, а проблемы множились по всему СССР. Кроме того, политика жесткой силы СССР в Восточной Европе также уменьшилась, М.С.Горбачев заявил, что «они (страны Восточной Европы - *автор*) сами за себя будут принимать решения». В соответствии с песней известного певца Фрэнка Синатры относительно слов «Я сделал это по-своему», политика этого периода СССР вошла в историю как «период доктрины Синатры». В этот период изменения, произошедшие в Центральной Азии, затронули также и Казахстан. Экономические, социальные и политические изменения Казахстана широко освещались в прессе Азербайджана, сначала в газете «Коммунист», позже «Халк газети». В статье предпринята попытка осветить опубликованные в прессе Азербайджана новости о Казахстане.

Ключевые слова: М.С.Горбачев, доктрина Синатры, Казахская ССР, газета «Коммунист», «Халк газети».

FATMA BETUL AYDEMIR BASH

PhD student of Baku State University

**THE REFLECTIONS OF THE SITUATION IN KAZAKHSTAN DURING THE
"SINATRA DOCTRINE" PERIOD IN THE AZERBAIJAN PRESS ("KOMMUNIST" AND
"XALQ" NEWSPAPER")**

Gorbachev, the last leader of the USSR, was the first and last president of the USSR at the same time. His period is known as the period of reforms in the USSR. First, during his period, glasnost and acceleration, and from 1987, perestroika reforms were implemented. However, the reforms did not bring the expected results, and problems multiplied all over the USSR. In addition, the strength of the USSR in Eastern Europe also decreased, and Gorbachev announced that "They will make their own decisions" for them. Famous singer Frank Sinatra's statement referring to the words "I did it my way" in his song was recorded in history as the Sinatra doctrine. During this period, the changes that took place in Central Asia were prominent and also Kazakhstan was one of them. The Jeltoqsan (Alma-Ata) attracted attention because it was the first republic in the USSR where discontent took place. Kazakhstan was at the top in terms of economy and land in the USSR. Relations between Azerbaijan SSR and Kazakhstan SSR have always been important in this regard. The reforms of the Gorbachev era and the relations between the two republics occupy an important place in the media. Economic, social and political changes of Kazakhstan were widely covered in the Communist (later People's) newspaper, the official newspaper of the Azerbaijan SSR. In the article, an attempt was made to highlight the news published in the Communist newspaper about Kazakhstan.

Keywords: M.S.Gorbachev, Sinatra Doctrine, Kazakh SSR, newspaper "Kommunist", "Xalg gazetesi".

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 dekabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Ruintən, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 327

LEYLA MUSTAFAYEVA

*Bakı Dövlət Universitetinin
Politologiya və Sosiologiya kafedrasının doktorantı və müəllimi
leilamustafayevaaa@gmail.com*

CƏNUBİ QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/131-134>

Məqalə Cənubi Qafqazdakı təhlükəsizlik məsələlərini analiz edir. Regionun geostrateji mövqeyini və geosiyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq dövlətlərin regiondakı maraqları işıqlandırılmışdır. Eyni zamanda məqalədə regionda yerləşən dövlətlərinin təhlükəsizliyə verə biləcəkləri mümkün töhfələr təhlil olunur. Bu kontekstdə Azərbaycanın regionda rolu və təhlükəsizliyə verə biləcəyi töhfə ön plana çıxır. Beləki ölkəmizin iqtisadi-siyasi qüdrəti Qarabağ zəfəri kontekstində bir daha sübut olundu.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, təhlükəsizlik, geosiyasət, geostratejiya, regional problemlər.

Giriş. Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizlik məsələləri özündə bir neçə məsələləri əks etdirir. Geostrateji mövqe, geosiyasi məsələlər, enerji təhlükəsizliyi, etnik-mədəni amil təhlükəsizlik məsələlərinə təsir edən faktorlardandır. Xəzər dənizi coğrafi mövqey baxımdan Avrasiyanın mərkəzində yerləşir. Bu dəniz üzərində nəzarəti ələ keçirməklə, eyni anda, Orta Asiyaya, Rusiyaya, İrana və Cənubi Qafqaza təsir göstərmək olar. Bu səbəbdən sözügedən regionu Avrasiyanın “dayaq nöqtəsi” hesab etmək mümkündür. Heç təsadüfi deyil ki, Z.Bzejnski Cənubi Qafqazı “Avrasiyanın Balkanları” kimi təsvir edir və qeyd edirdi ki, sözügedən region hegemon olmaq istəyən dövlətlərin mübarizə meydanıdır (2, s.67). Regionun Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında yerləşən bir bölgə olması, enerji və nəqliyyat xətlərinin bu ərazidən keçməsi, Xəzər hövzəsinin zəngin enerji mənbələrinə sahib olması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Cənubi Qafqaz önəmli geosiyasi mövqeyə sahibdir və təhlükəsizlik sahəsində baş verən dəyişikliklər regionun təhlükəsizlik məsələsini daha da aktual edir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra regionda yeni reallıqlar siyasi, təhlükəsizlik və iqtisadi motivlərlə özünü daha qabarıq büruzə vermişdir. Bölgədə üç müstəqil dövlətin qurulması Cənubi Qafqazda yeni tarazlığın formalaşmasına səbəb olmuşdur (10, s.50).

1990-cı illərdən sonra sadəcə region dövlətləri deyil, böyük dövlətlər də Cənubi Qafqazda geosiyasi mübarizənin aktorları olmuşdur (1, s.33). 1994-cü ilin yanvarında NATO-nun Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış situasiya ilə bağlı narahatlığı Şimali Atlantika Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamədə özünü əks etdirir. Bəyannamədə ərazi işğal etmək məqsədilə gücdən istifadə edilməsi pislənir və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və suverenliyinə hörmət regionda sülhün, sabitliyin və əməkdaşlığın bərqərar olmasının vacib amil kimi səciyyələndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, son yüzillikdə dünya ölkələrinin əlaqələrinin və integrasiya proseslərinin genişlənməsi, siyasi mənada yer kürəsinin “kiçilməsi” bir çox global problemlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da təbii olaraq yerli və regional problemlərin yaranmasına gətirib çıxardır.

XXI əsrdə ekoloji problemlər, enerji çatışmazlığı, ərzaq qıtlığı, əhali artımı ilə bağlı problemlər çox ciddi təhlükələrin yaranmasına səbəb ola bilər ki, bu vəziyyət istisnasız olaraq bütün ölkələrə, o cümlədən Cənubi Qafqaz ölkələrinə ciddi təhlükələr vəd edir. Başqa sözlə desək, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələləri dünya miqyasında mövcud olan bu problemlərlə birbaşa əlaqəlidir. Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanın geniş mənada təhlükəsizliyi bu problemlərin həllindən və global təhdidlərin qarşısının alınmasından keçir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində milli təhlükəsizliyin təminatının əsas prinsipləri. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi, milli təhlükəsizliyi təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə integrasiya, insan, cəmiyyət

yət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti kimi məsələlər təsbit olunmuşdur.

Təhlükəsizlik anlayışı dar və geniş mənada anlaşılır. Regionun təhlükəsizlik məsələlərini tədqiq edərkən hər şeydən əvvəl regionda yerləşən ölkələrin təhlükəsizliyinə olan real təhdidlər müəyyənləşdirilməlidir. “Təhlükəsizlik” və “təhlükə” və ya “təhlükəsizlik” və “*real təhdidlər*” qarşılıqlı əlaqədə olan məfhumlardır və birgə təhlil olunmalıdır (4, s.73). Təhlükələr mövcud eyni zamanda gözlənilən problemlərlə bağlı ola bilər. Hər bir ölkə üçün təhlükələr yerli, regional və qlobal kimi qruplaşdırıla bilər. Adətən bir çox yerli problemlər regional və qlobal problemlərin yerlərdə və ya regionda təzahürüdür. İctimaiyyətin geniş təbəqəsi yerli və regional problemləri qlobal problemlərdən daha tez hiss edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Cənubi Qafqazın geosiyasi əhəmiyyəti istər potensialına, istərsə də geostrategiya mövqeyinə görə olduqca vacibdir. Bu region həm xammal mənbəyi olaraq, eyni zamanda da ümumilikdə Xəzərin enerji resurslarının Avropaya ixrac edilməsində mühüm rol oynayır (7, s.91).

Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik təmin edilməsi və sabitliyin qorunmasında əhəmiyyətli faktorlardan biri də, sadəcə bölgə dövlətlərinin deyil, supergüc və böyük dövlətlərin özlərinə məxsus iqtisadi, hərbi və siyasi maraqlarının təmin edilməsi istiqamətində təhlükəsizlik mexanizmləri qurmağa təşəbbüs göstərmələridir. Belə ki, ABŞ, Rusiya, və Avropa İttifaqı ölkələri bölgədə öz mənfəətlərinə uyğun gördükləri təhlükəsizlik sistemini qurmağa çalışırlar (9, s.40).

Gürcüstanın siyasəti NATO-nun təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiyaya yönəlikdir, Azərbaycan NATO ilə münasibətlərini möhkəmləndirməyə, Rusiyaya olan münasibətdə balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirir, Ermənistan isə birmənalı şəkildə Rusiyanın liderliyində Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının təhlükəsizlik sistemində daxil olmuşdur. Bölgədə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əməkdaşlıq davam edərkən, Azərbaycan və Gürcüstan bölgə və beynəlxalq sistem ilə siyasi və iqtisadi münasibətlərini daha da genişləndirməyə çalışır. Tərəflər Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsində əməkdaşlıq etməklə münasibətlərini daha da inkişaf elətdirirlər (6, s.80). Ermənistan isə siyasi və iqtisadi siyasətində Rusiyaya üstünlük verərək bu prosesdən kənarda qalır və Rusiyanın öz üzərində ağalığını qəbul etdi. Bununla da Ermənistan əslində ABŞ-ın Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi siyasətin qarşısında sözün əsl mənasında parçalayıcı rol oynayır. ABŞ bunun üçün Ermənistanı Rusiyanın siyasi orbitindən kənarlaşdırmaq və Cənubi Qafqazı regionunu bütövlükdə Qərbə inteqrasiya etdirmək üçün hərtərəfli səyləri göstərir (8, s.17). Lakin Ermənistanın yürütdüyü siyasətin uğursuzluğu nəinki onu Rusiyanın ağalığından çıxarda bilmir, eyni zamanda Qərbə inteqrasiyasına mane olur.

Yürütdüyü paraqmatik xarici siyasət sayəsində Azərbaycan regionun aparıcı dövlətinə çevrilməklə bərabər regionun təhlükəsizliyinin təmin olunmasına öz töhfəsini vermişdir. NATO ilə əməkdaşlıq etməklə regionun təhlükəsizliyinin təmin olunmasına Azərbaycan bir başa aktor kimi çıxış edir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi ilk gündən əlverişli geostrategiya mövqeyindən düzgün istifadə etdiyi üçün regionun aparıcı dövlətinə çevrilmişdir. Bunu Cənubi Qafqazın yeni və köhnə geosiyasi reallıqlarını müqayisə edərək daha aydın anlaya bilərik. Rusiya əvvəllər Cənubi Qafqazda nəzarəti tam əlində saxlamaq üçün Qarabağ münaqişəsindən maksimum dərəcədə istifadə edirdisə, bu gün Azərbaycan bütün reallıqları öz xeyrinə dəyişdi. Azərbaycan geostrategiya, eyni zamanda geosiyasi baxımdan əlverişli məkanda yerləşir. Regionda həyata keçirilən beynəlxalq layihələr və bu layihələrdə Azərbaycanın əsas söz sahiblərindən biri olması dövlətimizin iqtisadi gücünü artırmaqla yanaşı, eyni zamanda beynəlxalq arenada onun nüfuzunun daha da yüksəlməsində mühüm əhəmiyyətli rol oynayır. Cənubi Qafqaz regionun karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə aid qlobal layihələr, əlbəttə, Azərbaycansız təsəvvür edilə bilməz. Azərbaycanın unikallığı ilə təkə istehsalçı olması ilə deyil, eyni zamanda tranzit ölkə kimi çıxış edərək, öz məhsullarını və Orta Asiya respublikalarının məhsullarını Avropaya çıxaran tranzit dəhlizi olması ilə bağlıdır (3, s.55). Bunu həm də Avropa dövlətləri də dərk edir. Prezident İlham Əliyevin də hər zaman qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan artıq böyük bir regional amildir: sabitlik, təhlükəsizlik və inkişaf amilidir. Sözün əsl mənasında Azərbaycan bu sadalananları özündə əks elətdirir, buna misal olaraq İkinci Qarabağ müharibəsini göstərə bilərik.

İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizəsi idi. Vətənimizin şərəf məsələsi olan bu müharibə əsgər və zabitlərimiz qəhrəmanlıq göstərməsi, düşməninə sarsıdıcı zərbələr endirməsi, düşməni torpaqlarımızdan canı-qanı bahasına qovması hesabına həll olmuşdur. Qəhrəman oğullarımız tarixi ədaləti bərpa etdi. Çünki Qarabağ torpağı bizim əzəli tarixi torpağımızdır. Sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı hücumu keçməsi, yeni ərazilərimizi işğal etmək məqsədilə hərbi obyektləri və mülki əhalini hədəfə alandan sonra Azərbaycan Ordusu beynəlxalq hüquq və ədalət prinsiplərinə əsaslanaraq, torpaqlarımızda düşməninə sarsıdıcı zərbələr endirməklə, ərazi bütövlüyümüz uğrunda əks-hücumu keçdi. İşğalçı Ermənistan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin - Müzəffər ordumuzun sarsıdıcı zərbələrinə davam gətirməyib böyük miqdarda canlı qüvvə və texnika itirir. Lakin aqressor-işğalçı olan Ermənistan ənənələrinə sadıq qalaraq, uğursuzluqlarını ciddi şəkildə kiçildir, Azərbaycan tərəfinin mütləq qələbələrini gizlədir. Ermənistan hökuməti tərəfindən düşünülmüş şəkildə yayılan dezinformasiyaların məqsədi, məramı qorxu və təşvişə düşən erməni əhalisinin diqqətini yanlış informasiyalarla əsl həqiqətdən yayındırmaqdan ibarət idi.

Nəticə. Qırx dörd gün davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi parlaq qələbə ölkəmizin regionda və beynəlxalq arenadakı nüfuzuna əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Qarabağ zəfəri, eyni zamanda, işğalçı Ermənistan üçün olduqca vacib tarixi dərsdir. Ermənistan bu məğlubiyyətdən və tarixi dərsdən lazımi nəticə çıxarmalı, gələcəkdə yeni təxribatlara yol verməməlidir. Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyevin də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, heç kim Azərbaycanla təzyiq dilində danışa bilməz. Bundan əlavə hər zaman Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi məqsədilə yaradılmış ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyindən də ciddi narazı olduğunu diqqətinə çatdırırdı. Ermənilər Azərbaycanın torpaqlarına görə hər cür şərəfsizlik etməkdən və qan tökməkdən əl çəkmirlər. Bütün dünya birliyi Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsində deyilir ki, erməni silahlı qüvvələri dərhal, tam və qeyd-şərtsiz işğal edilmiş torpaqlardan çıxarılmalıdır. Bütün bunlara baxmayaraq otuz il danışıqlar getdi. Otuz il ərzində xalqımız ümidlə yaşadı ki, beynəlxalq birlik bu məsələni həll edəcək. Bu məsələnin həlli ilə məşğul, beynəlxalq təşkilatlar öz sözünü deyəcək. Dünyanın ən ali beynəlxalq orqanı – BMT Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsi üçün mümkün bütün səyləri yerinə yetirəcək. Əfsus ki, BMT-nin qətnamələr necə ki, məcburi xarakterli olmadı elə də 27 ildir kağız üzərində qaldı (5, s.72). Qarabağ zəfərinin çalınmasında eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının güclü ordusunun, sosial-iqtisadi islahatların, aparılan informasiya müharibəsinin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Müvafiq sadalanan amillər qalibiyyətimizi mütləq etdi. Beləliklə, İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqazdakı bütün reallıqları dəyişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağalar Abbasbəyli. Dünya siyasəti: XX əsrin ikinci yarısı - XXI əsrin əvvəlləri. Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2011, 584 s.
2. Əli Həsənov. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, Zərdabi nəşriyyat, 2015, 700 s.
3. Əli Həsənov. Geosiyasət. Bakı, Aypara-3 nəşriyyat, 2010, 604 s.
4. Buzan Barry. People, State and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post Cold War Era. London, Harvester Wheatsheaf Publication, 1991, 590 p.
5. Babaoğlu Hikmət. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, Çinar-Çap, 2011, 562 s.
6. Kərimov C., Kərimova T. Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2013, 347 s.
7. Məmmədov Novruz. Geosiyasətə giriş: II cild: Müasir geosiyasi proseslər. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2011, 412 s.
8. Thomas de Waal. The Caucasus. London, Oxford University Press, 2010, 295 p.
9. Zbigniew Brzezinski. The Grand Chessboard. USA, Basic Books publishing, 1997, 201 p.
10. Zbigniew Brzezinski. Political Power: USA/USSR, with Samuel Huntington. New York: Viking Press, April 1963, 450 p.

ЛЕЙЛА МУСТАФАЕВА

*Преподаватель кафедры Политологии и Социологии
факультета Международных отношений и Экономики
Бакинского Государственного Университета*

ВОПРОСЫ БЕЗОПАСНОСТИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

В статье анализируются вопросы безопасности на Южном Кавказе, с учетом геостратегического положения и геополитической важности региона подчеркиваются интересы государств в регионе. В то же время в статье анализируется возможный вклад стран региона в безопасность, в этом контексте на первый план выходит роль Азербайджана в регионе и его вклад в безопасность. Экономическая и политическая мощь нашей страны еще раз доказана в контексте победы в Карабахе.

Ключевые слова: Южный Кавказ, безопасность, геополитика, геостратегия, региональные проблемы.

LEILA MUSTAFAEVA

*Phd Candidate in political science,
Lecturer at Baku State University,
Faculty International Affairs and Economy,
Department Politology and Sociology*

SECURITY ISSUES IN THE SOUTH CAUCASUS

The article analyzes security issues in the South Caucasus. Taking into account the geostrategic position and geopolitical importance of the region, the interests of states in the region are highlighted. At the same time, the article analyzes the possible contributions of the countries in the region to security. In this context, the role of Azerbaijan in the region and its contribution to security come to the fore. The economic and political power of our country has been proved once again in the context of the Karabakh victory.

Key words: South Caucasus, security, geopolitics, geostrategy, regional problems.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 oktyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Kəram Məmmədov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94(479.24)

İLQAR ABDULLAYEV

*Bakı şəhəri, MLK-nın tarix müəllimi, Əməkdar müəllim,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun saat hesabı müəllimi
TarixVeOnunProblemlery@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA KOMMUNİKASIYA VƏ RABİTƏNİN İNKİŞAFI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/135-140>

Bu məqalədə 1969-82-ci illərdə Azərbaycan SSR-də kommunikasiya və rabitənin inkişafından danışılır. Burada 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda kommunikasiya və rabitənin xeyli zəif, aşağı səviyyədə olması, 1969-cu ildə Ulu Öndərimizin hakimiyyətə gəlişindən sonra isə bu sahənin necə yüksək sürətlə inkişaf etməsi konkret faktlarla göstərilir. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycanda ilk dəfə televiziya ilə rəngli yayım da bu illərdə - 1971-ci ildə baş vermişdir.

Açar sözlər: kommunikasiya, rabitə, H.Əliyev, radio, televiziya.

Giriş. Aydındır ki, hər hansı bir ölkənin sosial-iqtisadi həyatında başlıca rol oynayan infrastruktur sahələrindən biri də rabitə və kommunikasiyadır. Rabitə və kommunikasiya olmadan istehsal sahələri arasında zəruri olan informasiya mübadiləsi baş verə bilməz, istehsal əlaqələrinin yüksək səviyyədə olmasını təsəvvür belə etmək olmaz.

Bu baxımdan təsədüfi deyil ki, artıq 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Radio Verilişləri və Televiziya Komitəsi Nazirlər Sovetinin Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinə çevrildi. Bu isə artıq televiziya və radionun dövlət - siyasi statusunun artmasının yeni ifadəsi idi. Azərbaycan radiosunun proqramlarında yeni-yeni veriliş adları səslənirdi. 1978-ci ildə respublikada 1 milyona qədər radioqəbuledici cihaz və 457 min radio mərkəzi nöqtəsi var idi [1, s.55]. Artıq 1976-cı ildə respublika radiosu dörd proqramda verilişlər verilirdi. Bakıdan başqa Naxçıvan MSSR televiziya və radio verilişləri komitəsi, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti radio verilişləri komitəsi, respublikanın 17 şəhər və rayonunda fəaliyyət göstərən redaksiyalar verilişlər hazırlayırdılar. 1976-cı ilin məlumatlarına görə respublika radiosu ilə sutka ərzində 44,8 saat həcmində müxtəlif dillərdə verilişlər səslənirdi. Bunun 13,1 saati birinci proqramın, 14 saati ikinci – “Araz” proqramının, 3 saati stereofonik musiqi proqramının, 5,6 saati isə xarici verilişlərin payına düşürdü [2, s.10]. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, radiotəcrübə nəzəri fikirlərdən az faydalanırdı. Elə o səbəbdən də bütünlükdə Azərbaycan radiosu bir sıra quru, bəsit və mənasız təbliğat proqramlarından, uzun-uzadı mühazirə - çıxışlardan yaxa qurtara bilmirdi. Amma hər halda 80-ci illərin ortalarında radionun informasiya, ədəbi-dram, musiqi, uşaq verilişləri və elmi-kütləvi proqramları dinləyicilərdə rəğbət oyadırdı [3, s.131].

Göstərilməlidir ki, qeyd olunan illərdə radiotranslyasiya nöqtələrinin sayı 160 min ədəd artmışdır. 1970-ci ilə qədər televiziya stansiyalarının sayı 13, əhalinin televiziya ilə əhatə dairəsi 1-ci proqramla 56,4% idi [4, s.9]. Televiziya sistemi daha uğurlu inkişaf etmiş və 1985-ci ildə respublika əhalisinin 97,4%-i televiziya proqramlarını qəbul edə bilmişlər. 1987-ci ildə isə bu rəqəm 98,1%-ə çatmışdır.

Respublika ərazisində 1970-ci ildə 1701 min radioqəbuledici aparat olduğu halda, 1987-ci ildə bu rəqəm 3603 minə, o cümlədən kənd yerlərində 702mindən 1349 minə çatmışdı [4, s.35].

Bakı televiziya mərkəzinin verilişləri mavi ekranda ilk dəfə 1956-cı ildə işıqlanmışdır. Bir televiziya proqramını yayan bu verici ancaq Bakı və onun ətraf rayonlarını əhatə edirdi [4, s.35].

1968-ci ilə qədər televiziya proqramının yayılması, əsasən aran rayonlarında yerləşən Əli Bayramlı (Şirvan), Göyçay və Gəncə şəhərlərini əhatə edirdi. Bu müddətdə Tbilisi – Bakı radio – rele xəttinin (RRX) tikintisi başlanmışdı.

1969-1980-cı illərdə respublikada əhalinin bilik səviyyəsinin artırılmasında, dünya fərfüşünün genişləndirilməsində başlıca amillərdən biri olan radio-televiziya yayımının inkişafı Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu barədə danışarkən ümumiyyətlə göstərmək yerinə düşərdi ki, 60-cı illərin ortalarından başlayaraq Bakı telestudiyasında artıq yeni texnologiyadan istifadə edilməyə

başlanmışdı. 1965-ci ildən etibarən istifadə edilməyə başlayan KMZİ – 4 videoyazı texnikası tamaşaları yalnız pavilyon studiyalarında yazıya almağa imkan verirdi. Bu texnika videoyazıları həyata keçirməyə imkan versə də, bunlar video montaj prosesinə imkan vermirdi. Yalnız 1971-ci ildən etibarən “KADR – 3” videosistemi çəkilmiş verilişlərin elektron montajına imkan verirdi [6, s.389]. 1970-ci ildən başlayaraq Moskva televiziyası öz verilişlərini rəngli şəkildə translyasiya etməyə başladı. Azərbaycan televiziyası öz verilişlərini yalnız 1973-cü ildən rəngli şəkildə translyasiya etməyə başladı (Hələlik yalnız Bakı şəhərində). Lakin 1972-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan televiziyası rejissor Eldar Tağıyev tərəfindən çəkilmiş “İnsanın səsi” teletamaşasını translyasiya etmişdir [6, s.389]. Televiziya işində mühüm mərhələ olan montaj prosesinin gerçəkləşməsi, xəbərlər proqramında zəngin informasiya süjetlərinin, bütövlükdə mürəkkəb kompozisiyalı verilişlərin yaranmasına səbəb oldu. Televiziya montajı paralel olaraq yaradıcı inkişafı sürətləndirdi. Çünki montaj televiziyasının özülü olan rəngarəng təsvirlərin sadəcə ardıcıl, məntiqi, axıcı, keyfiyyətli, fasiləsiz düzümü yox, bir-birini tamamlayan fikir və ideyaların da bütövlüyü, vahidliyi demək idi [7, s.52].

Tam cəsarətlə demək olar ki, televiziyanın inkişafında rəngli təsvirin verilə bilməsi irəli atılmış əhəmiyyətli bir addım olmuşdur. 70-ci illərin əvvəllərində respublikamızda televiziya və radio verilişlərinin maddi-texniki bazasını inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Bakı – Şuşa – Naxçıvan – Cəlilabad – Lənkəran – Astara radio – rele xətləri işə salınmış, Rustavi – Kürdəmir – Bakı magistral rele xətti tamamilə yenidən qurulmuşdur ki, bu da Moskvadan Mərkəzi televiziyanın rəngli verilişlərini Bakıda və bir neçə başqa şəhərdə qəbul etməyə imkan vermişdir [8]. Azərbaycan televiziyasının lik rəngli təsviri Moskva proqramlarının translyasiyası olmuşdur. 1971-ci il aprel ayının 22-də Mərkəzi Televiziyanın verilişləri Azərbaycanda rəngli yayımla qəbul edildi. Az sonra respublika televiziyası da yuxarıda göstərdiyim kimi rəngli proqramlara keçdi. İlk rəngli yerli veriliş həmin il noyabrın 7-də efirə verildi. Göstərilməlidir ki, Cənubi Qafqazda lik rəngli televiziya yayımı məhz Azərbaycanda gerçəkləşmişdir [7, s.53]. Beləliklə, 1971-ci ildən etibarən Bakıda hələ kiçik də olsa, 2 saat həcmində rəngli televiziya studiyası fəaliyyətə başladı. Bu studiyanın avadanlığının bir qismi Fransadan gətirilmişdi. Büdcədən ayrılan əlavə vəsait hesabına ilk dəfə 1973-cü ildə rəngli Səyyar Televiziya Studiyası da alındı. Bunun üçün 1 milyon manatadək vəsait xərcləndi.

1969-73-cü illərdə Şuşada və Naxçıvanda güclü televiziya mərkəzləri işə salındı. 285 km.lik Yevlax –Naxçıvan radio – rele xətti vasitəsi ilə Bakı televiziyası verilişlərinin Naxçıvanda yayılması təşkil edildi. Bakı – Zaqatala zonasında yaşayan əhalini televiziya verilişləri ilə təmin etmək üçün 135 km.lik Yevlax –Zaqatala RRX-nin tikintisinə başlanıldı. Şəki, Zaqatala və Balakən əhalisi televiziya ilə təmin edildi [4, s.35].

Lənkəran-Lerik zonasını televiziya verilişləri ilə əhatə etmək üçün 1979-cu ildə 220-km.lik Bakı – Astara RRX xətti işə salındı. Eyni zamanda Moskvada keçirilən Olimpiya oyunlarını cənub sərhəddinə ötürmək məqsədi ilə 1979-cu ildə Mahaç –Qala –Bakı RRX istifadəyə verildi. Bu RRX eyni zamanda Moskva və Rusiyanın başqa şəhərləri ilə telefon rabitəsi yaratmağa imkan verdi [4, s.36].

İmişlidə, Cəbrayıl, Lənkəranda, Lerikdə, Ordubadda, Şərurda və Astarada güclü ötürücülər işə düşdü.

Beləliklə, 1980-cı ilə qədər demək olar ki, respublika əhalisinin 95 faizi televiziya proqramları ilə əhatə olunmuşdu.

1979-cu ildə Zaqafqaziyada ilkin olaraq Bakıda Orbita peyk stansiyası tikildi. Bu unikal peyk sistemi ilk dəfə olaraq Moskva ilə Bakı arasında 24 kanal telefon peyk kanalları yaratdı.

1980-cı ildə “İntersputnik” Şurasının 8-ci sessiyasının Bakı şəhərində keçirilməsi də respublikada beynəlxalq rabitə əlaqələrinin genişləndirilməsinə parlaq nümunədir. Sessiya keçirilən vaxt Olimpiya proqramlarını peykdən qəbul edə bilən “Moskva” tipli kosmik qəbuledici nümayiş etdirildi. Sessiya qurtardıqdan sonra Heydər Əliyev cənablarının təklif və təkidilə bu sistem Azərbaycanda saxlandı.

1970-1980-cı illərdə televiziya proqramlarının yayılma sahələri genişləndirilməklə bərabər, proqramların sayı da get-gedə artırıldı. Belə ki, 1980-cı ildə respublika əhalisinin 96,5%-nin Az.TV proqramına, 73,2 %-nin Moskvanın 1-ci proqramına, 30,5%-nin Moskvanın 2-ci proqramına baxmaq imkanı yaranmışdı. Proqramların artması ancaq bir proqram üçün hesablanmış Bakı televiziyası

qülləsinin imkanlarına uyğun gəlmirdi. Bu səbəbdən də 1975-79-cu illərdə Bakıda yeni televiziya qülləsinin layihəsi hazırlandı. Bir neçə variantda və müxtəlif yerlərdə hesablanmış layihəyə 1979-cu ildə Heydər Əliyevin şəxsi rəhbərliyi altında yaradılmış komissiya tərəfindən baxıldı və onun təşəbbüsü ilə seçilən yerdə (köhnə qülləyə yaxın yerdə) 310 metrlik dəmir-beton qüllənin layihəsi təsdiq edildi. 1981-ci ildə qüllənin tikintisinə başlandı. Sürətlə tikilən qüllə 1985-ci ildə işə salınmalı idi. 1983-cü ildə 200 metr beton və 110 metr dəmir hissənin hazır olmasına baxmayaraq, digər sahələrdə olduğu kimi Teleqüllənin tikintisində də biganəlik, süründürməçilik baş verdi və tikinti işləri zəiflədi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan teleekranında ilk dəfə rəngli şəkildə nümayiş olunan Fransız yazıçısı Jan Koktonun “İnsanın səsi” əsərinin ərsəyə gəlməsində videomühəndis R.Dərafərinin də böyük rolu olmuşdur. İlk rəngli konsert proqramı isə məşhur “Qaya” qrupunun çıxışı oldu. 1973-cü ildən etibarən Azərbaycan televiziyası rəngli yayıma keçdi. Lakin bu, hələlik yalnız Bakıda mümkün oldu. 1976-cı ilin noyabrında Azərbaycan efirində ilk rəngli informasiya təqdim edildi. Bu, telejurnalist Zeynal Məmmədlinin bayram nümayişindən hazırladığı reportaj idi [4, s.53].

İlk dövrlərdə 2 saatlıq verilişlərlə yayıma başlayan Azərbaycan televiziyası 1970-ci ildə Moskvadan qoşulan proqramlar da daxil olmaqla artıq gündə efirə 22,5 saat veriliş verirdi. Bu dövrün proqramları arasında “Odlar yurdu” televiziya jurnalı, “Azərbaycan bəstəkarlarının portretləri”, “Azərbaycan Sovet İttifaqı Qəhrəmanları” və yenidən efirə çıxan “Əmək veteranları” silsiləsindən olan verilişlər xüsusilə diqqəti cəkirdi. “Efirdə gənclik”, “Xalq nəzarəti ekranı”, “Kənd həyatı”, “Yelkən” verilişləri, eləcə də “Təbliğət” və yeni fəaliyyətə başlayan “Şimşək” satirik jurnalı da böyük tamaşaçı rəğbəti qazana bilmişdi. Bu dövrdə yeni bir redaksiya “Televiziya tamaşaları hazırlayan redaksiya”nın yaradılması nəticəsində artıq müntəzəm olaraq, həftədə 3 dəfə eyni vaxtda tamaşalar göstərilirdi.

Dövrün olayları təhlil edilərkən, 1970-ci ildə müttəfiq və muxtar respublikaların radio festivalında “Azərbaycan günü”, Mərkəzi Televiziyanın həftəlik “Sarsılmaz ittifaq” proqramında isə “Azərbaycan televiziyası günü”nin yüksək əhəmiyyətə malik olduğu da vurğulanmalıdır. Çünki bu proqramlar respublikanı tanımaqla yanaşı, televiziya işçilərindən yaradıcı rəqabətə uyğun təkmilləşmə tələb edirdi.

Azərbaycan televiziyasının inkişaf tarixini təhlil edərkən, onun sovet dövrü proqramlarında daha çox texniki tərəqqi və yaradıcıq meyilləri üzərində dayanmaq daha məqsədəuyğundur. Çünki o dövrdə sovet sosialist respublikası kimi mövcud olan Azərbaycan televiziyasının sosializm və kommunizmi təbliğ etməsi, verilişlərinin böyük əksəriyyətini partiya qurultaylarının qərarları üzərində qurulması təbii xarakter daşıyırdı. Bu, təbii olaraq, televiziyanın fəaliyyəti ilə yox, mövcud ictimai-siyasi rejim, bütövlükdə tarixi dövrlə əlaqədar idi. Elə bu səbəbdən də, televiziyanın inkişafını araşdırarkən, sovet dövrü Azərbaycan televiziyasının verilişlərində yuxarıda qeyd edilən məqamları qabarıq şəkildə tənqid etmək yox, zəruri tələb kimi ikinci plana çəkmək doğru olardı.

1971-ci ildə Azərbaycanda 450 mindən çox televizor cihazı qeydə alınmışdı [7, s.55]. Həmin ilin hesablamalarına görə, son 10 ildə kənd yerlərində televizorların sayı 15 dəfə artmışdı. Bə mənada şəhərlə kənd arasındakı mühüm fərqlərin aradan qaldırılmasında televiziyanın rolu çox böyük olmuşdu. 1973-cü ildə respublikada Bakı – Şuşa – Naxçıvan – Cəlilabad – Lənkəran – Astara radio-rele xətləri işə salınmış, Rustavi – Kürdəmir – Bakı magistral rele xətti tamamilə yenidən qurulmuşdu. Sonuncu Mərkəzi Televiziyanın rəngli proqramlarını Bakı və bir neçə başqa şəhərdə qəbul etməyə imkan verirdi. Lakin hələ də televiziyanın maddi-texniki bazasının inkişaf cəhətdən, Azərbaycan, hətta ortaq Ümumittifaq səviyyəsindən də geri qalırdı. Respublika əhalisinin 10%-i bütövlükdə televiziya verilişlərinə, 60%-ə qədəri isə Mərkəzi Televiziyanın verilişlərinə baxa bilmirdi. Buna görə də Moskvanın əsas verilişlərini, məsələn, “Zaman” informasiya proqramını respublika proqramına qoşmaq lazım gəlirdi.

Bu dövrdə artıq Moskvada Ostankino (Ümumittifaq televiziya texniki mərkəzi) qülləsi istifadəyə verilmişdi. Sahəsi 150 min m² olan mərkəzdə 21 studiya, 21 texniki aparat fəaliyyət göstərirdi. Dünyadakı ən iri və nadir qurğularından sayılan Ostankino qülləsinin hündürlüyü 540 m, çəkisi 55 min ton idi [7, s.56]. Burada verilən radio və televiziya verilişlərini “Molniya” süni peyki vasitəsilə SSRİ-nin uzaq şimal və şərq rayonlarına da çatdırmaq olurdu. Qüllədəki aparatların köməyi ilə dünyanın müxtəlif sahələrindən eyni vaxtda 24 proqramın qəbul edilməsi mümkün idi.

1973-cü ilin noyabrında Azərbaycan KP MK-sı Respublika Televiziya və Radiosunun verilişlərində sosializm yarışının işıqlandırılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar sosializm yarışının işıqlandırılması ilə bağlı olsa da, televiziyanın fəaliyyətindəki bir çox ümumi nöqsanları təhlil edərək, ekranın bədii və texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Eləcə də qoyulan tələblərin, verilən tapşırıqların böyük əksəriyyəti radio və televiziyanın hərtərəfli inkişafına şərait yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Qeyd edilməlidir ki, bu qərarın televiziya proqramlarının daha da rəngarəng, kamil, mükəmməl olmasında böyük rolu olmuşdur.

1960-cı illərin göstəricilərinə görə Azərbaycanda rabitənin vəziyyəti qənaətbəxş deyildi. Təkcə onu xatırlamaq kifayətdir ki, 1956-1970-ci illərdə respublikada rabitə sahəsinə kapital qoyuluşunun ümumi həcmi 69,24 mln. rubl təşkil etmişdir. 1969-cu ildə respublikada o dövrün yeni texnologiyası olan koordinat sistemli ATS-lər telefon şəbəkələrinin cəmi 0,9 %-ni təşkil edirdi [4, s.9]. Əgər 1966-70-ci illərdə rabitə üzrə gəlir 175 mln. rubl idisə 1971-1975-ci illərdə bu rəqəm 269 mln. rubl olmuşdur. Respublikada, o cümlədən Bakı şəhərində rabitə sahəsində çoxlu problemlər mövcud idi və bu problemlər həll olunmur, əksinə getdikcə artır, rabitə dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Yaşayış binaları telefonlaşdırılmadan istifadəyə verilirdi. Bakı şəhər sakinlərinin hər 100 nəfərinə orta hesabla 6 telefon düşürdü ki, bu da keçmiş Sovetlər İttifaqında ən aşağı göstərici idi.

Əsas iqtisadi göstərici sayılan tarif gəliri 41 mln. rubl, mənfəət 12 mln. rubl, əsas fondların dəyəri 60 mln. rubl idi. Rentabellik səviyyəsi 16,1 % olmuşdu. Rabitədə inkişafın zəif olması rabitəçilərin rifah halına mənfi təsir göstərirdi. Onların sosial vəziyyəti ağır - əmək hüququ az, mənzil problemi böyük idi.

Respublikada 70-80-ci illərdə bu sahənin də inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Rabitə - telefonlaşdırma sistemi sahəsində çox ciddi tədbirlər görülmüşdür. Bu illərdə xalq təsərrüfatına və əhaliyə rabitə xidməti xeyli yüksəlmişdir. Görülən tədbirlər nəticəsində rabitə xidməti xeyli yaxşılaşmış və respublikanın şəhərlərində, rayon mərkəzlərində və kənd yerlərində telefon stansiyalarının tutumu 553 min nömrəyə çatmışdır.

Əgər 1970-ci ildə respublikada poçt, teleqraf və telefon müəssisələrinin sayı 1555 idisə, bu rəqəm 1987-ci ildə 1901 olmuşdur. O cümlədən, kənd yerlərində bu rəqəm 1171 və 1429 olmuşdur. Burada qeyd etmək istəyirəm ki, 1987-ci il bilavasitə dissertasiyanın tədqiq edildiyi dövrdən bir qədər kənara çıxsada hadisələrin inkişaf dinamikasına uyğun gəldiyinə görə bu rəqəmin də göstərilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır.

Təkcə 1971-1975 -ci illərdə şəhər və rayon mərkəzlərində, kənd yerlərində 51000 nömrəlik avtomat telefon stansiyaları işə salınmışdır.

Rabitə xidməti hesabına dövlət büdcəsinə gələn gəlir də xeyli artmışdır. Bu da əsasən rabitə xidmətinin keyfiyyətinin getdikcə yüksəlməsi ilə bağlı idi. Rabitənin bütün növlərinin daha da inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Rabitə növləri ilə xidmətlərin həcmnin artırılması daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Təkcə 1981-1985-ci illərdə əhaliyə rabitə növləri ilə xidmətlərin həcmnin 1,3 dəfə artırılması, ümumi uzunluğu 600 km. olan yeni şəhərlərarası kabel xətlərinin çəkilməsi planlaşdırılmışdı. Həmçinin bu illərdə şəhərlərarası telefon kanallarının təqribən 1,7 dəfə, şəhərlərdə və kənd yerlərində telefonların sayının 1,3 dəfə artırılması nəzərdə tutulmuşdu.

Rabitə xidmətlərindən gələn gəlir 1970-ci ildə 41,3 mln. manat olmuşdusa, bu rəqəm 1985-ci ildə 119,3 mln. manata çatmışdı. Təkcə 1970-ci ildə rabitə xidməti vasitəsilə 120 mln. məktub, 547 mln. qəzet və jurnal, 1,2 mln. bağlama müxtəlif ünvanlara göndərilmişdir [4, s.130]. Rabitə xidmətinin bu növünə diqqətin artırılması daha böyük uğurlara gətirib çıxarmışdır.

70-80-ci illərdə telefonlaşdırma işində də xeyli işlər görülmüşdür.

1970-ci ildə respublikada ümumi telefon xəttində birləşən telefon aparatlarının sayı 185,1 min ədəd olduğu halda, bu rəqəm 1982-ci ildə 582,9 min ədədə çatmışdı.

Qeyd edilən dövrdə şəhərlərarası telefon stansiyalarının sayı da artaraq 27-dən 670-ə çatmışdır. Rabitə sisteminin mühüm sahələrindən biri olan radioqəbuledici xidməti olmuşdur. Bu sahə respublikada daha geniş əhatə dairəsinə malikdir və həm respublikadaxili, həm də respublikadan kənarda baş verən müxtəlif səpkili hadisələr haqqında əhəlinin məlumatlandırılmasında mühüm rol oynamaqdadır.

Göstərməlidir ki, respublikanın sosial-iqtisadi həyatında başlıca rol oynayan infrastruktur sahələrindən biri kimi rabitə xidməti və onun müxtəlif sahələrinin inkişafına sonrakı illərdə də mühüm əhəmiyyət verilib.

Bütün göstərilənlərlə yanaşı bu sahədə çətinliklər və nöqsanların olması da ayrıca olaraq qeyd edilməlidir.

Telekommunikasiya və rabitəyə çox böyük önəm verən Ulu Öndərimiz bu barədə deyirdi: “Telekommunikasiya, rabitə, əlaqə böyük əhəmiyyətə malik olan bir sektordur. Bu sektorda bizim nailiyyətlərimiz Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrini, insani əlaqələrini, bütün dünya ölkələri ilə əlaqələrini və bütün Azərbaycan Respublikasının həyata keçirəcəyi siyasəti dünya miqyasında bildirməsi üçün çox əhəmiyyətlidir” [9]. H.Əliyev cənabları haqlı olaraq bildirirdi ki, müasir informasiya – kommunikasiya texnologiyaları sisteminə malik olmayan hər hansı bir dövlətin iqtisadi imkanlarından söhbət belə gedə bilməz. Ulu öndərimiz hakimiyyətə gəldiyi elə ilk vaxtlarda, 1970-ci il iyun ayının 24-də Azərbaycan KP MK-nın bürosunda “Respublikada rabitə vasitələrinin vəziyyəti və gələcək inkişafı üzrə tədbirlər haqqında” məsələni müzakirəyə çıxardı və buradaca bu vacib məsələ haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. Bundan sonra respublikanın hər yerində, o cümlədən paytaxt Bakı şəhərində rabitə qurğularının və avtomat telefon stansiyalarının tikintisi üçün əlverişli şərait yarandı. Xüsusi olaraq göstərməlidir ki, görülmüş tədbirlər nəticəsində cəmi bir il ərzində Bakının telefon rabitə sisteminin orta tutumlu şəbəkə səviyyəsinə yüksəltmək üçün altı rəqəmli nömrələnmə sistemi tətbiq edilərək, şəbəkədə yeni-yeni telefon stansiyalarının tikintisinə imkan yarandı. Bakıda telefon şəbəkəsinin problemlərinin həllini ən vacib məsələlərdən sayan Ulu Öndərimizin bilavasitə təşəbbüsü ilə MK və Nazirlər Soveti 1974-cü il avqustun 30-da “Bakı şəhərində telefon rabitəsinin vəziyyəti və onu sürətlə inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” yeni bir qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən Bakıda ümumi tutumu yüz altmış dörd min dörd yüz nömrəyə çatan və o dövr üçün üsür olan müxtəlif avtomat telefon stansiyalarının tikilməsi demək idi. Aydındır ki, bu qərarın qəbulu ilə rabitə sahəsində bütün problemlərin həllini gözləmək sadəlövhlik olardı. İndi bütün tikiləcək ATS binaları üçün torpaq sahəsi ayrılmalı, binalar və ATS-lər layihələşdirməli, həmin layihələr SSRİ Plan Komitəsində təsdiq olunmalı, Moskvadan telefon stansiyaları üçün avadanlıqlar alınmalı idi. Aydındır ki, respublikamızda, eləcə də Bakı şəhərində bütün bu nəhəng işlərin görülməsinə məhz Heydər Əliyevin SSRİ mərkəzi dairələrində böyük nüfuzu sayəsində mümkün olurdu [9].

Nəticə. Haqqında söz gedən dövrə aid müvafiq sənədlərin tədqiqi göstərir ki, uzun müddət – eləcə də həm istehsal və həm də sosial infrastrukturunun maddi-texniki bazası zəif olmuşdur. SSRİ dövründə bu sahənin inkişaf etdirilməsinə əsaslı vəsait qoyulmuşu olduqca az olmuşdur. Bu sahədə də müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın da hüquqları pozulurdu. Yalnız Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin mərkəzdə olan şəxsi nüfuzu, təsiri nəticəsində respublikamız yuxarıda göstərilən faktlardan göründüyü kimi rabitənin inkişafında xeyli uğurlara nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Y.M., Məhərrəmli Q.M. Azərbaycan efiri: tarix və müasirlik. Bakı. “Nurlan”, 2006, 184 s.
2. 50 il efirdə. Bakı, 1976, 28 s.
3. Məhərrəmov Q.M. Radio dalğalarında. Bakı, “Azərənşr”, 1999, 304 s.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycan rabitəsi. Az. Respublikası Rabitə Nazirliyi. Bakı, 2002.
5. Zeynalov İ. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı, Azərənşr, 2004, 326 s.
6. Г.Аскерзаде, А.Таваккюльоглы. История Азербайджанской журналистики. Баку, «ABC po-liqraf», 2015, 455 c.
7. Aslanova B.A. Azərbaycanda televiziya yayımının inkişaf mərhələləri. Bakı, Mütərcim, 2017, 156 s.
8. “Kommunist”, 7 may, 1974-cü il.
9. Beytulla Hüseynov. Heydər Əliyevin Bakı telefon rabitə sisteminin inkişafında müstəsna xidmətləri var / Xalq qəzeti, 1 may, 2013. - <https://old.xalqgazeti.com/az/news/social/33551> [30.10.2023].

ИЛЬГАР АБДУЛЛАЕВ

Д.ф.и.н.,

Бакинский Государственный Университет

РАЗВИТИЕ СВЯЗИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 1969-1982 ГОДАХ

В данной статье говорится о развитии связи в Азербайджанской ССР в 1969-1982 годах. Здесь на конкретных фактах показано, что в начале 60-х годов связь и коммуникации в Азербайджане находились на очень слабом и низком уровне, и как эти сферы развивались с большой скоростью после прихода к власти в 1969 году нашего Великого Вождя. Впервые в Азербайджане цветное вещание по телевидению состоялось в эти годы – в 1971 году.

Ключевые слова: коммуникация, связь, Г.Алиев, радио, телевидение.

ILGAR ABDULLAYEV

PhD, Baku State University

THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION AND CONNECTION IN 1969-1982S YEARS IN AZERBAIJAN

This article deals with the development of communication and connection in 1969-1982s years in Azerbaijan. In this article has been stated that the level of communication and connection was too low but after great nationwide leader Heydar Aliyev's coming to power in 1969 the rapid development of these fields has been shown with concrete facts. For the first time coloured telecast happened in those years – in 1971 in Azerbaijan too.

Keywords: communication, connection, H.Aliyev, radio, television.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 oktyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

AYSEL ŞAMİLOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aysel.yaqubova5@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GENDER BƏRABƏRLİYİ PROBLEMİNİN HƏLLİNİN İCTİMAİ-SİYASİ FƏALLIĞIN ARTMASINA TƏSİRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/141-144>

Son onillilərdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi və qadın hüquqlarının qorunması üzrə global miqyasda görülmüş işlərin miqyası və bu işlərin şəffaflıq dərəcəsi daha yüksəkdir. Xüsusi olaraq bu istiqamətdə informasiya təminatının artması, təbliğat işlərinin miqyasının gücləndirilməsi görülmüş işlərin səmərəlilik dərəcəsinin daha da artmasına xidmət etmişdir.

Bu gün qadınlarımız dövlətin yaratdığı bütün imkanlardan tam şəkildə istifadə etmək üçün bütün şəraitlə təmin edilmişlər. Sərbəst təhsil almaq, fiziki hazırlıqlarını inkişaf etdirmək, peşəkarlıq səviyyələrini artırmaq və digər imkanlardan yararlanan qadınlarımız cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, ictimai-siyasi proseslərdə də fəal iştirak edir, müasir, daha güclü dövlətimizin qurucuları missiyasını yerinə yetirirlər.

Açar sözlər: Azərbaycan qadını, gender bərabərliyi, iştirak, fəallıq, siyasi.

Giriş. Bu gün dünyada artıq vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarında qadınların siyasi fəaliyyətlə məşğul olmalarına və siyasi karyeralarında irəliləməsinə necə kömək edilə bilməsi imkanları ən çox müzakirə olunan social mövzular sırasındadır.

XX əsrin ortalarından başlayaraq bu günədək keçilmiş yolun təhlili bir daha göstərir ki, qadınların siyasi partiyalara və ümumilikdə siyasətə cəlb olunmasının artırılması vacibdir. Ümumiyyətlə, bu gün yəqin ki, belə bir qənaət heç kimdə xüsusi narazılıq doğurmaz ki, qadınların seçkili və ya təyinatlı vəzifələrə namizəd kimi irəli sürülməsi vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə asanlıqla başlaya və dəstəklənə biləcəyi bir prosesdir. Onlar qadınların siyasi partiyalara cəlb edilməsinin artırılmasına, qadınların rəhbərliyə və ya rəhbər vəzifələrə hazırlanmasına və təşviqatına yönəlmiş proqram və təşəbbüslərdən istifadə edə bilirlər. Yaşadığımız dünyada BMT və digər beynəlxalq qurumlar qadınların dövlət idarəçilik strukturlarında, siyasi həyatda və ümumiyyətlə, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində fəal iştirakına xüsusi önəm verirlər.

Gender bərabərliyində beynəlxalq təcrübənin bəzi nəticələri. Müxtəlif dövlətlərin idarəçiliyində qadınların yüksək səviyyədə təmsil olunması heç də hər yerdə eyni vəziyyətin mövcud olması demək deyil.

Sosioloji araşdırma nəticələri göstərir ki, qadınlar yaş səviyyəsindən və fəaliyyət növlərindən asılı olmayaraq cəmiyyət həyatının bütün sahələrində istənilən vəzifədə çalışmaq üçün imkan və bacarıq qabiliyyətləri ilə kişilərdən heç bir halda geri qalmırlar [5]. Doğrudur, bu baxımdan bəzi fəaliyyət sahələri, o cümlədən hərbi fəaliyyətlə bağlı peşələr bir qədər müstəsna təşkil edir. Ancaq aparıcı dövlətlərin təcrübəsinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, illər ötdükcə bu sahədə də müəyyən dəyişiklikləri baş verməsi tam təbii sayılır.

Son illərin təcrübəsi sübut edir ki, qadınların kişilərlə eyni, bərabər səviyyədə fəaliyyət sahələri arasında cəmiyyətin siyasi həyatında, xüsusi olaraq siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak dərəcələrinin artması heç kimi təəccübləndirmir.

Beynəlxalq təcrübə inandırıcı surətdə təsdiq etmişdir ki, vətəndaş cəmiyyəti seçicilərin gender bərabərliyi ideyasına siyasi partiyaların təmsilçilərindən daha müsbət yanaşdığını göstərdi [5].

Belə ki, Avropa və Asiyanın inkişaf etmiş dövlətlərində, o cümlədən AFR-də, Böyük Britaniyada, Azərbaycanda, habelə Gürcüstanda, Xorvatiyada, Moldovada, Hindistanda, Pakistanda və digərlərində, qadınların siyasi partiyalara liderlik etməsi, dövlət və hökumət başçıları postunda çalışması bu günün yeni realıqlarıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin gender bərabərliyi problemlərinin həlli sahəsində xidmətləri. Böyük siyasətçi insan hüquqları çərçivəsində qadın hərəkatının inkişafına da güclü stimül vermişdi. Ölkəmizdə dövlətin qadın siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsinin və dövlət səviyyəsinə qaldırılmasının məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olması danılmaz bir tarixi faktdır. O, qadınların idarəetmə, qərar qəbuletmə və sosial həyatın bütün sahələrində irəli çəkilməsini vacib bilmişdir. Azərbaycanda qadın hüquqlarının qorunması, təbliğ olunması, onlara yüksək imtiyazların verilməsi, qadınların dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində və qanunların qəbul edilməsində iştirakının artırılması Heydər Əliyev siyasətinin ayrılmaz tərkib hissələrindən olmuşdur.

Ulu öndərin qadınlarla bağlı məsələlərin həlli üçün imzaladığı mühüm fərman və sərəncamlar qadın hüquqlarının reallaşması və təminatı istiqamətində irəliyə doğru atılmış tarixi addımlar olmuşdur. Heydər Əliyev hər zaman vurğulayırdı ki, dövlət quruculuğunun bütün mərhələlərində xüsusi xidmətləri olan Azərbaycan qadınları ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitliyin və əmin-amanlığın qorunması, milli dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bu gün də var qüvvələrini sərf edirlər. Azərbaycanda lider qadınlar, sahibkar qadınlar çox olmuşdur. İqtisadiyyatda, siyasətdə, elmdə, təhsildə, bir sözlə, bunu hər sahədə görmək olar.

Hökumətdə, nazirliklərdə, Milli Məclisdə qadınlarımızın fəallığı artmaqda davam edir. Bu kimi müsbət nəticələrin əldə olunmasında Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə qadın hüquqlarının qorunması üçün bir çox qanunlar qəbul etməsi, fərman və sərəncamlar imzalaması, beynəlxalq təşkilatlara üzv olaraq mühüm sənədlərin ölkəmizdə tətbiq olmasını reallaşdırmasındakı rolu danılmazdır. Azərbaycan qadınları cəmiyyətin dinamik inkişafı istiqamətində həyata keçirilən irimiqyaslı layihələrdə öz fəallığı ilə seçilirlər [2].

Respublikada gender bərabərliyinin təmin olunması üçün həyata keçirilmiş səmərəli fəaliyyətin daha da gücləndirilməsində dövlət xətti ilə təşkil edilən rəsmi strukturların xüsusi rolu olmuşdur. Bu istiqamətdə fəaliyyətin daha da intensivləşməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 14 yanvar tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmasını ayrıca qeyd etməliyik [6].

Qeyd edilməlidir ki, Qadın Problemləri Komitəsi bəhs edilən sahədə mövcud problemlərin həlli istiqamətində ardıcıl olaraq məqsədyönlü fəaliyyət göstərməyə nail olmuşdur. Lakin dəyişən şərait, cəmiyyətimizin bütün fəaliyyət sahələrində intensiv inkişafı əlaqədar digər sahələrlə eyni vaxtda, ailə və uşaq problemlərinin qadın problemləri ilə birlikdə kompleks şəkildə həll edilməsi zərurəti bu sahələrdə vahid dövlət orqanının yaradılmasını zəruri etmiş oldu.

Gender bərabərliyi problemlərinin diqqətin daha da artması. Beləliklə, məhz yenilənmiş şəraitin tələblərinin nəzərə alınmasının nəticəsində, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2006-cı il Fərmanı ilə Respublika Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı [6].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamə, komitənin strukturu müəyyən edilmişdir [6].

Dövlət Komitəsi ailə, qadın və uşaq problemləri ilə iş sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Bildirməliyik ki, bu gün qadınların partiyaə cəlb edilməsi və onların partiya sıralarında dəstəklənməsi sahəsində qabaqcıl təcrübələr fəal iştirak edən qadınların sayının artırılması üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir [4, p.48]. Qadın partiya üzvləri qadınlar üçün vacib olan məsələləri müəyyən etmək və təbliğ etmək və onların təsirini gücləndirmək üçün birləşə bilərlər.

2015-ci ildə parlamentlərdə qadınların orta çəkisi 22,5%-ə çatmışdır (müvafiq olaraq 1995-ci ildəki 11,3% ilə müqayisədə). ATƏT regionunda parlamentlərdə qadınların orta nisbəti 25,7% təşkil edir, lakin bu, iştirakçı dövlətlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, 50%-dən təqribən qədərdir. Azərbaycanda 2023-cü ilin əvvəlinə qadınlar ölkə əhalisinin 50,2 faizini təşkil etmişdir. Respublikanın ümumi təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin 81,9 faizi, orta ixtisas təhsili müəssisələrində 81,3 faizi, ali təhsil müəssisələrində 57,4 faizi, həkimlərin üçdə ikisi qadınlardır [3].

Elmin inkişafında qadınların xüsusi rolu var. Elmi işçilərin 59,2 faizini qadınlar təşkil edir. Azərbaycan qadınları ölkənin sosial-iqtisadi həyatında fəal iştirak edir, onların məşğul əhalinin ümumi tərkibində xüsusi çəkisi ilkin məlumatlara görə 48,3 faiz təşkil edir. Dövlət qulluqçuları arasında qadınların xüsusi çəkisi 28%, özəl sahibkarlar arasında isə 22% təşkil etmişdir [3].

Prezident İlham Əliyevin dövründə qadın problemlərinin həlli sahəsində görülmüş mühüm işlər. Qeyd etməliyik ki, respublikamızda son 20 ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qadın problemlərinin həlli sahəsində 1993-cü ildən bəri görülmüş işlərin davamı olaraq ali dövlət idarəçilik strukturları tərəfindən gender bərabərliyinin təmin edilməsi üzrə aparılan işlər yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dövlətimizin qadınlarla bağlı yürütdüyü siyasətin praktik nəticələri respublikamızın adının bu sahədə öncül dövlətlər sırasında ilk yerlərdən birində olmasına gətirib çıxarmışdır.

Respublikamızın 2020-ci il Zəfər müharibəsinə qədər erməni işğalının ağır nəticələrini aradan qaldırılması ilə məşğul olmasına baxmayaraq elə bir il olmamışdır ki, qadın problemlərinin həlli məsələləri daim dövlət qayğısı ilə əhatə olunmasın. Bu inkar edilməz həqiqətdir ki, son illərdə qəbul edilmiş gender bərabərliyi üzrə layihə və proqramlar ardıcıl surətdə həyata keçirilmişdir.

İftixar hissi ilə demək olar ki, dövlətimiz və xalqımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni siyasi və iqtisadi sistem qurmuş, sürətlə inkişaf edərək bölgənin lider dövlətinə çevrilmiş, nəticədə Azərbaycan gender siyasətinin reallaşdırılması məsələsində də yeniliklərə imza atmışdır.

Bu illərdə həmçinin, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və bərabər hüquqların təmin edilməsi üçün “Gender bərabərliyinin təminatları haqqında” (2006-cı il), “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” (2010-cu il) Azərbaycan Respublikası qanunları da qəbul olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qanunların qəbulu insanların təfəkküründə yeni düşüncə tərzinin formalaşmasına səbəb oldu. Bütün bunlar həm də, bir çox stereotiplərin qırılmasına da səbəb olmuşdur [1].

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva öz geniş fəaliyyəti ilə beynəlxalq aləmdə Azərbaycan qadının nüfuzunu daha da yüksəklərə qaldırır. Fəxrlə deyə bilərik ki, onun simasında dünya dövlətlərinə dərin bilik və intellekt sahibi olan gözəl ziyalı, peşəkar siyasətçi, humanist Azərbaycan qadını obrazı təqdim olunur.

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın tərəqqisi və xalqımızın rifahı naminə Ümumilli Lider Heydər Əliyevin zəngin irsindən bəhrələnərək bu işə xidmət edən genişmiqyaslı proqram və layihələrin reallaşmasını və digər mühüm işlərin icrasını təmin edir. Fondun fəaliyyəti Azərbaycan xalqının öz böyük siyasətçisi Heydər Əliyevin xatirəsinə ehtiramını ifadə etmək arzusu və istəyinin nəticəsidir, Heydər Əliyev siyasi məfkurəsinin həmişəyaşar səciyyəsinə əks etdirmək zərurətidir. Ümummilli Liderin zəngin irsinin daha dərinindən və hərtərəfli öyrənilməsi, onun yaratdığı milli dövlətçilik və Azərbaycançılıq ideyaları və ölkə mədəniyyətinin geniş təbliği Heydər Əliyev siyasətinə verilən önəmin göstəricisidir [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 18 oktyabr 2023-cü ildə keçirilmiş Azərbaycan qadınlarının VI qurultayına ünvanladığı təbrikdə demişdir ki, “qloballaşmanın vüsət aldığı və milli özünəməxsusluğu sürəkli dəyişikliklərə məruz qoyduğu bir vaxtda mədəni-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılmasında və yaşadılmasında Azərbaycan qadınlarının xidmətləri misilsizdir. Hər bir nailiyyətimizdə qadınların böyük zəhməti vardır. Fədakar analarımızın Vətən sevgisinin bariz nümunəsi dövlətimizin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün bərpası naminə döyüş meydanındakı unudulmaz rəşadəti ilə xalqımızın mübarizlik ruhunu nümayiş etdirən milli əqidəli gənc nəsidir” [1].

Nəticə. Beləliklə, apardığımız təhlillər göstərdi ki, qadınların siyasi partiyalara və ümumilikdə siyasətə cəlb olunmasının artırılması vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi və qadın hüquqlarının qorunması üzrə global miqyasda görülmüş işlərin nəticələri və bu işlərin şəffaflıq dərəcəsi daha yüksəkdir. Xüsusi olaraq bu istiqamətdə informasiya təminatının artması, təbliğat işlərinin miqyasının gücləndirilməsi görülmüş işlərin səmərəlilik dərəcəsinin daha da artmasına xidmət etmişdir.

Belə bir qənaətimiz maraqlıdır ki, Avropanın aparıcı dövlətlərində, o cümlədən Azərbaycanda, gender bərabərliyi probleminin həlli istiqamətində fəaliyyətin BMT və müxtəlif strukturları ilə koordinasiya ilə genişlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qadınlarının VI qurultayının iştirakçılarına // <https://president.az/az/articles/view/61755> [16.11.2023].
2. Heydər Əliyev və dövlət qadın siyasəti // <http://scfwca.gov.az/post/1123/heyder-eliyev-ve-dovlet-qadin-siyaseti-muasir-dovlet-qadin-siyasetinin-banisi> [16.11.2023].

3. Азербайджанские женщины участвуют в социально-экономической жизни страны // <https://www.trend.az/azerbaijan/society/3204145.html> [16.11.2023].
4. Алиева Сафура. Хасанова Инжи. Гендерное равенство на руководящих должностях в правительстве Азербайджана // *International journal of civil service reform and practice* vol. 6, no. 1 march. Nur-Sultan, Kazakhstan. 2021. p.46-54.
5. Исполнительный совет Структуры Организации Объединенных Наций по вопросам гендерного равенства и расширения прав и возможностей женщин // <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Executive%20Board/2015/AS%2015/UNW-2015-4-Add1-ru.pdf> [16.11.2023].
6. История создания комитета и основные направления деятельности // <http://www.scfwca.gov.az/ru/page/about-the-sommittee> [16.11.2023].

АЙСЕЛЬ ШАМИЛОВА

Сумгаитский государственный университет

**ВЛИЯНИЕ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА
НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

В последние десятилетия масштабы проводимой в мире работы по обеспечению гендерного равенства и защиты прав женщин, а также степень прозрачности этих работ выше. В частности, увеличение информационного обеспечения в этом направлении, усиление масштабов пропагандистской работы послужило дальнейшему повышению степени эффективности проводимой работы.

В настоящее время нашим женщинам созданы все условия для того, чтобы в полной мере использовать все возможности, созданные государством. Женщины, пользуясь бесплатным образованием, развивают свою физическую подготовку, повышают свой профессиональный уровень и активно участвуют во всех сферах жизни общества, социальных и политических процессах, являются основателями нашего современного, государства.

Ключевые слова: Азербайджанская женщина, гендерное равенство, участие, активизм, политическая.

AYSEL SHAMİLOVA

Sumgait State University

**IMPACT OF THE SOLUTION OF THE PROBLEM OF GENDER EQUALITY
IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ON THE INCREASE OF SOCIAL
AND POLITICAL ACTIVITY**

In recent decades, the scale and transparency of the work being done globally to promote gender equality and women's rights has increased. In particular, an increase in information support in this direction and an increase in the scale of propaganda work served to further increase the efficiency of the work being carried out.

Currently, all conditions have been created for our women to make full use of all the opportunities created by the state. Our women, taking advantage of free education, develop their physical fitness, improve their professional level and other opportunities, actively participate in all spheres of society, social and political processes, and are the founders of our modern, stronger state.

Keywords: Azerbaijani woman, gender equality, participation, activism, political.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Fazil Baxşəliyev, t.e.d. Sevinc Yusifadə.

UOT 94(479.24)

SƏBUHİ QULİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin
“Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi” ixtisası üzrə II kurs magistrantı
quluyevsebuhi67@gmail.com

ULU ÖNDƏRİN HÜQUQİ DÖVLƏT SAHƏSİNDƏ MİSİLSİZ XİDMƏTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/145-148>

Ulu öndər Heydər Əliyevin həm 1969-1982-ci illər ərzində Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə eyni zamanda 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasına prezident seçildikdən sonra həyata keçirdiyi tədbirlər, əsaslı islahatlar nəticəsində ölkədə qayda-qanunun tamamilə möhkəmləndirilmiş, bu barədə müxtəlif illər ərzində vacib qərarlar verilmişdir. Aparılan genişmiqyaslı işlər nəticəsində Ulu öndərin bilavasitə şəxsi diqqəti və tövsiyələri əsasında güc strukturlarının və hüquq-mühafizə orqanlarının maddi-texniki təchizatı xeyli möhkəmləndirilmişdir.

Açar sözlər: Konstitusiya, Qanun, Bələdiyyə, Ombudsman, Ədliyyə, Məhkəmələr.

Giriş. Heydər Əliyevin istər 1969-1982-ci illərdə Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə, istərsə də 1993-cü ildən etibarən prezident seçildikdən sonra ölkənin ictimai həyatının müxtəlif sahələrində həyata keçirdiyi əsaslı islahatlarla yanaşı hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində də xeyli uğurlara imza atıldı. Heydər Əliyev yalnız bir dövləti idarə edən siyasi xadim, rəhbər deyil, o eyni zamanda milyonlarla insanı dövlətçilik ətrafında səfərbər edən bir dövlət qurucusu, müasir tariximizin memarı, Azərbaycan siyasi sisteminin yaradıcısı, azərbaycançılıq ideologiyasının fəlsəfəsinin banisidir. Heydər Əliyev müstəqil dövlətçilik təliminin fəlsəfəsini yaratmışdır. Bu fəlsəfənin başlıca məzmununu müstəqillik uğrunda aparılan mübarizə yolunun nəzəri ümumiləşdirilməsi, tarixi təcrübənin öyrənilməsi, əxz edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması təşkil edir (11, s.25-26). Hələ XX əsrin sonlarına yaxın (1991-1992-ci illər) ölkə əhalisinin hüquqlarının tapdalandığı, hərc-mərcliyin olduğu bir vaxtda əhali öz gələcək taleyini Heydər Əliyevə etibar etdi. Heydər Əliyev demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində uğurlu siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Ölkədə qanunçuluğa ciddi sürətdə əməl olunması, ictimai-siyasi fəallığın sürətli artımı istiqamətində əsaslı islahatlar keçirilmişdir. Sabitliyin yaradılması, qayda-qanunun güclənməsi üçün 1994-cü ildə Cinayətkarlıqla mübarizəyə yönələn tarixi fərman imzalamışdır (2, s.112-113).

Hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı vaxtdan etibarən (1918-ci il 28 may) ədliyyə sahəsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, həmin dövrdən etibarən ədliyyə orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra vacib qərarlar qəbul edilmişdir. Buna baxmayaraq 1937-ci ildə çox az səlahiyyətlərə malik quruma çevrilən Ədliyyə Nazirliyi 1957-ci ildə tamamilə ləğv edilmişdir. Ədliyyə Nazirliyinin əsaslı sürətdə təsis olunması, həmin sahə üzrə geniş aparılan islahatlar planı Heydər Əliyevin Respublikaya rəhbərliyi dövrünə təsadüf edir. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq 27 oktyabr 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Ədliyyə Nazirliyi təsis olunaraq sabit şəkildə fəaliyyəti təmin edilmişdir. Ümumiyyətlə ədliyyə işi təkmilləşdirilmiş, gələcək inkişafı üzrə fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir (6, s.312).

Hələ 1978-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının üçüncü Konstitusiyasının qəbul olunması, ümumi formada müzakirəsi və təsdiq edilməsi yolunda səbrlə, təmkinlə əzəmətli işlər görülmüşdür. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan həmin dövrdə Sovetlər Birliyinin tərkib hissəsində olmağına baxmayaraq, Konstitusiyada müstəqil dövlətçiliyin elementləri özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Ulu Öndər həmin işləri sonradan belə xatırlayırdı: “Bu dövrdə Azərbaycan xalqı kommunist rejimində, ümumittifaq socialist dövlətinin tərkibində olduğundan, şübhəsiz ki, müstəqilliyini itirmiş, ancaq dövlətçiliyini tam itirməmişdi. Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyinin bir çox atributları qalmış, yaşamışdır... (11, s16).

Ölkənin 91 nəfər tanınmış ziyalılarının müraciətinə cavab olaraq Heydər Əliyevin 1992-ci il oktyabrın 24-də dərc edilmiş “Yeni, müstəqil Azərbaycan uğrunda” proqram xarakteri kəsb edən məktubu həm ölkənin siyasi perspektivlərinin, həm də hüquqi dövlət quruculuğunun qarşısında dayanan əsas vəzifələrin konkretləşdirilməsi baxımından son dərəcə məzmunlu bir sənəddir.

Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyinin, eyni zamanda siyasi iradəsinin məntiqi nəticəsi olaraq 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ölkənin bütün strateji sahələrinə əsaslı təsir göstərməklə yanaşı, Azərbaycanda hüquqi islahatların yeni mərhədə aparılmasına geniş imkanlar açmışdır. Eyni zamanda Milli Məclisin 2 may 1995-ci il tarixli qərarı ilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 34 nəfərdən ibarət tərkibi təsdiq olundu. İyunun 5- də komissiyanın ilk iclasında Azərbaycanda konstitusiya quruculuğu tarixinə toxunan və o illərdə ictimai-siyasi hadisələri dərinlən təhlil edən ulu öndər yeni Konstitusiyanın məramı, qaynaqları, və istinad edəcəyi hüquqi praktikalara, habelə mahiyyətinə aydınlıq gətirirdi: “Biz elə bir Konstitusiya layihəsi hazırlamalı, və nəhayət elə bir konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən əsas qanun, tarixi sənəd olsun... Beləliklə, 1995-ci il 12 noyabrda ölkənin ilk konstitusiyasının qəbul olunması ölkənin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, insanların hüquq və azadlıqlarının təminatını ön plana çəkmişdir. Konstitusiyada məhkəmə-hüquq islahatlarının keçirilməsi üçün əsaslı zəmin yaranmışdır (1, s.200-202).

Heydər Əliyevin 1994-cü il 9 avqust tarixli “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluq və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanı imzalaması ilə ölkədə qanunun aliliyinin əsas istiqamətlərinin ön plana çəkilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Əfv Komissiyasının yaradılması, habelə əfv etmə institutunun bərpa edilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin necə böyük mənəviyyətə sahib olduğunu göstərir. Bu qərarlardan sonra davamlı şəkildə respublikamızda əfv fərmanlarının verilməsi, məhkumların bağışlanması müsbət ənənə halını almışdır. 1995-2003- cü illərdə Heydər Əliyev tərəfindən 32 əfv fərmanı verilmiş, bu fərmanlar nəticəsində 3091 məhkum azadlığa çıxmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü nəticəsində Milli Məclis 1996-2003- cü illərdə 8 amnistiya haqqında qanun imzalanmış, bunun nəticəsi olaraq 21 mindən artıq məhkum azadlığa buraxılmış, bəzilərinin isə cəzasının çəkilməyən hissəsi yarıya qədər azaldılmışdır. Qəbul edilən bu qərarlar nəticəsində cəmiyyətə mənəvi dəyərlər, humanizm hissi aşılması ilə bərabər cinayətkarlığın dinamikasının əsaslı azalmasına gətirib çıxardı. 1998- ci il fevralın 10-da ölüm hökmü tamamilə ləğv edilmiş, Azərbaycan şərqdə bu tarixi qərarı verən ilk ölkə olmuşdur. Şərq dövlətləri arasında ilk dəfə olaraq bu qərarın Azərbaycanda qəbul olunması məhz Heydər Əliyev şəxsiyyətinə xas olan yüksək insanpərvərliyin, humanizmin və insan hüquqlarına olan dərin hörmətin bariz nümunəsi idi. İnsan həyatına mənəvi aləminə yüksək dəyər verən, daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev bu barədə deyirdi: “Ölüm hökmünün ləğv olunması onu göstərir ki, respublikamız, müstəqil Azərbaycan dövləti humanist siyasət aparan bir dövlətdir” (11, s.46).

Heydər Əliyevin 15 mart 1996-cı il tarixdə “ Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında” fərmanına uyğun olaraq görülməli tədbirlər nəticəsində yalnız Azərbaycan Respublikasından repressiyaya məruz qalmış 79852 nəfərin 25524 nəfəri təmizə çıxarılaaraq onlara bəraət verilmişdir (11, s.48).

Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış 1996-cı il 21 fevral tarixli sərəncam ilə yaradılan Hüquq İslahat Komissiyası tərəfindən işlənib hazırlanmış “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunlar ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları sahəsində atılan əsaslı addımlar olmaqla yanaşı, müstəqil məhkəmə siyasətinin yaradılmasına və fəaliyyətinə imkan yaratmışdır. Ümumiyyətlə bu qanunlarla yanaşı Milli Məclisdə hüquqi islahatlara aid “Prokurorluq haqqında”, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında”, “Notariat haqqında”, “Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında”, “Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında”, “Bələdiyyələrin statusu haqqında” və s. qanunlar qəbul olundu.

1998-ci il iyunun 18-də Heydər Əliyevin fərmanı ilə təsdiq olunan “Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində hüquqi islahatlar sahəsində əsaslı addımlar atıldı. Respublikamızda insan hüquqlarının qorunması istiqamətində ən mühüm əldə olunmuş nailiyyətlərdən biri də 1998-ci ilin avqustunda imzalanan “İnsan hüquqları və demokratiyanın dəstəklənməsi sahəsində birgə layihə haqqında” memorandum olmuşdur (4, s.5).

Azərbaycan 1996-cı ilin iyunundan Avropa Şurasına “xüsusi qonaq” statusu almış, 2001-ci ilin yanvar ayının 25-də isə onun tamhüquqlu üzvü olmuşdur. Bu təşkilatla səmərəli əməkdaşlıq çərçivəsində milli qanunvericiliyimizin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına, davamlı məhkəmə-hüquq islahatlarının aparılmasına əlverişli şərait yaratmışdır (8, s.55).

28 dekabr 2001-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) haqqında Konstitusiyaya Qanunu” qəbul edilmişdir. Heydər Əliyevin 2002-ci ilin 5 mart tarixli fərmanı ilə respublikada İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) təsisatının yaradılmasına start verildi. 2002-ci il avqust ayında Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərə əsasən hər bir şəxs Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edə bilərdi. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində artıq həmin ildən etibarən Azərbaycanda üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşdırıldı. Yeni, yəni ikinci instansiya-apellyasiya məhkəməsi yarandı. Həmçinin əfv sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanunun 1.7-ci maddəsinə əsasən Ombudsman tərəfindən verilən müraciətlər nəzərə alınmaqla 72 nəfər məhkum əfv olunmuş, daha 14 nəfərin isə cəzasının çəkilməyən hissəsi yarıya endirilmişdir. Ümumilikdə Heydər Əliyevin hakimiyyəti müddəti ərzində qəbul olunmuş amnistiya aktları nəticəsində 80 minə qədər adam cəzadan azad olunmuş, öz ailəsinə və doğma əmək kollektivinə qayıtmışdır (11, s.46-47).

Nəticə. Ulu öndərin ədliyyə sahəsinə göstərdiyi xüsusi diqqətin, o cümlədən ədliyyə işçilərində mənəvi stimül yaradılmasının, ədliyyə sahəsində tarixi irsin qorunmasının məntiqi yekunu olaraq Heydər Əliyev tərəfindən verilmiş 11 noyabr 2000-ci il tarixli sərəncam ilə 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin əsasnaməsinin təsdiq edildiyi gün – 22 noyabr ədliyyə işçilərinin peşə bayramı günü kimi müəyyən olunmuşdur (9, s.88).

Heydər Əliyevin bilavasitə şəxsi diqqəti və tövsiyələri əsasında güc strukturlarının və hüquq-mühafizə orqanlarının maddi-texniki təchizatı xeyli möhkəmləndirildi, kadr bazası əsaslı surətdə yaxşılaşdırıldı. Güc strukturlarından istifadə etməklə hakimiyyətə zorakı qaydalarla, dövlət çevrilişləri yolu ilə gəlmək kimi təhlükəli ənənələrə həmişəlik olaraq son qoyuldu.

Uğurla nəticələnən islahatlar nəticəsində ölkədə 1991-1992-ci illərdə baş verən geriləmələr aradan qaldırılmış, xüsusilə ölkə ərazisində hüquqi sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Heydər Əliyevin düzgün uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi bu islahatlar, qəbul etdiyi qanun və sərəncamlar ölkədə qanunun aliliyinin ən ümdə məsələ olmasını diqqət mərkəzinə çıxarmışdır. Nəticədə, əsaslı ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan məhkəmə-hüquq islahatları, hüquqi, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti yaradılması sahəsində böyük işlərin əsası qoyuldu (11, s.65-67).

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev R. Yeni siyasət: inkişafa doğru. 2-ci cild. Bakı: Oskar MTM, 2008, 343 s.
2. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2002, 322 s.
3. Heydər Əliyev Azərbaycan dövlət quruculuğunun banisidir - mühazirələr toplusu. Bakı: MTM-Innovation MMC, 2017, 158 s.
4. Məmmədov F. Hüquqi dövlət quruculuğunda Heydər Əliyev irsi.
5. Qurbanov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan Ədliyyəsi. Qanunçuluq, 2009.
6. Heydər Əliyev II cild. 1-ci cild. Bakı: Turxan NPB, 2013, 500 s.
7. Hacıyev İ. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə. Naxçıvan: Əcəmi: 2013, 296 s.
8. Heydər Əliyev. Müdrik fikirlər. Birinci kitab. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 399 s.
9. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 272 s.
10. Məmmədov Ş.A. Dövlət və hüquqi təlimlər. Naxçıvan: İdeya, 2013, 288 s.
11. Məmmədov Ş. Heydər Əliyevin dövlətçilik və hüquq təlimi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 77 s.
12. Yeni Azərbaycan Partiyasının Nizamnaməsi və Proqramı. Bakı: 2006, 48 s.
13. Zahidov B. Heydər Əliyevin hüquq siyasətinin məqamları haqqında / Ümummilli Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyasının formalaşması məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 424 s.
14. “Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir” 1-ci cild. Bakı-2013. 632 s.
15. Əliyeva S. Heydər Əliyev Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət modelinin yaradıcısıdır, Xalq qəzeti, 2022, № 178, 2 s.

САБУХИ ГУЛИЕВ

*Студент II курса магистратуры по специальности
«Новая и новейшая история Азербайджана»,
Бакинский Государственный Университет*

БЕСПРИМЕРНЫЕ ЗАСЛУГИ ВЕЛИКОГО ВОЖДЯ В СФЕРЕ ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНА

Правление общенационального лидера Гейдара Алиева В этот период (1969-1982, 1993-2003 годы) в республике были проведены масштабные реформы во всех сферах. Принят ряд законов в направлении правового государственного строительства. Принятие Конституции Азербайджанской Республики (12 ноября 1995 года), внесение дополнений и изменений в Конституцию, принятие законов о средствах массовой информации являются ярким тому подтверждением. В результате этих дальновидных реформ верховенство закона стало самым важным вопросом в стране.

Ключевые слова: Конституция, Закон, Муниципалитет, Омбудсмен, Правосудие, Суды.

SABUHI GULIYEV

*Master student of the 2nd course of Baku State University,
majoring in "The new and most recent history of Azerbaijan"*

UNPARALLELED SERVICES OF THE GREAT LEADER IN THE FIELD OF RULE OF LAW

The rule of national leader Heydar Aliyev during this period (1969-1982, 1993-2003), carried out large-scale reforms in all areas of the republic. A number of laws have been adopted in the direction of legal state building. Adoption of the Constitution of the Republic of Azerbaijan (November 12, 1995), making additions and changes to the Constitution, adoption of laws on mass media is a clear confirmation of this. As a result of these visionary reforms, the rule of law has become the most important issue in the country.

Keywords: Constitution, Law, Municipality, Ombudsman, Justice, Courts.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Ədalət Qasımov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94; UOT32:93/94

UZEYIR HAJIGADIRLI

Deloitte and Touch LLC

Audit Assistant

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

FUNDAMENTALS OF FOREIGN POLICY AND POLAND'S SECURITY POLICIES AFTER THE DESTRUCTION OF THE BIPOLAR WORLD SYSTEM

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/149-157>

The present study offers an insightful exploration of Poland's foreign policy and security strategies from the late 1980s to the early 21st century. Following the collapse of the bipolar system, Poland pursued a path of independent development, prioritizing integration into the European Union (EU) and NATO for economic growth and national security. Two major political parties, Law and Justice and Civic Platform, played pivotal roles in shaping Poland's foreign policy, with differing stances on EU relations.

The study highlights Poland's active participation in NATO operations, addressing both collective defense and crisis response missions. Despite initial concerns, Poland engaged in EU military and civilian missions, contributing to the development of European defense capabilities. The strategic framework prioritized partnerships with the United States, EU members, and regional cooperation.

Overall, Poland showcased strategic adaptability, successfully navigating a transformed security landscape, balancing commitments to the EU and NATO, and actively contributing to international security efforts. This abstract provides a concise overview of Poland's foreign policy evolution, emphasizing its commitment to alliances, diplomatic achievements, and proactive engagement in global security initiatives.

Keywords: Poland, security, NATO, European Union, Foreign Policy and Security Concept, Eastern European countries.

Introduction. Poland is one of the largest states in Central and Eastern Europe (CEE), being a member of the European Union and the North Atlantic Treaty Organization, and plays a large role in the European security system. Therefore, Poland's foreign policy is of great importance not only at the regional level but also on a global scale.

After the collapse of the bipolar system, Poland chose an absolutely free path of development, different from the path of development of neighboring countries, which forced the formation of a completely new concept of security in the field of foreign policy, thanks to the internal consolidation of the nation in the face of new challenges of our time, where the old system of the world order was not completely destroyed, but a new one “The world” order has not yet been formed. It was necessary to choose the path of free development, in close integration into the world economic system, the world security system, and especially into European society as a common home of development.

In this context, both ruling circles and opposition forces began to prepare their concepts for national security. In this national task, there are mainly two powerful political forces. In the foreign policy of the Republic of Poland, two political parties play more decisive roles:

1. The doctrine of the «Law and Justice» Party puts forward the US-NATO-EU formula. In this doctrine, the main direction is close cooperation between the United States and NATO

2. Another political party, the “Civic Platform,” determines foreign policy in close relations with the European Union according to the EU-NATO-US formula.

Between these political parties' approaches to foreign policy, it can be said that the Civic Platform is Euro-optimist and Law and Justice is Eurosceptic, based on their approach and decisions on the foreign policy of the Republic of Poland.

In the history of Poland in the field of fundamental principles of security and foreign policy, two historical documents have national significance. In November 1992, Polish President Lech Walesa signed two fundamental documents that are the starting point of Poland's security and defense policy.

These two documents created a powerful foundation for Poland's security, which eventually led to Poland's membership in the EU and NATO. Further adjustments were made by the Polish leadership for more flexible integration into the EU. These adjustments were reflected in the National Security Strategy of the Republic of Poland and the National Defense Strategy of the Republic of Poland. Thus, scientific work has the following tasks:

1. Identify new priorities and challenges for the Republic of Poland after EU and NATO membership

2. Fundamentals and main directions of regional policy in the field of national security and national defense, Based on these conclusions it is possible to analyze the foreign policy of Poland.

Since the late 1980s, the collapse of the bipolar system began in 1989, leading to parliamentary elections, based on which Polish society and the state switched to a different system of government. The planned economy of the communists was replaced by the development of the private sector - based on the principles of the "free market", which was determined by three main factors:

- i. Form a new system of national and state security
- ii. Receive support for reforms carried out in society from the main players of big politics
- iii. Receive the status of the first country in Eastern Europe in the field of Pan-European security and become a NATO outpost in relations with Belarus, Ukraine, and Russia.

This task was a priority. Since Poland took a key place in the Council for Mutual Economic Assistance and the Warsaw Pact Organization, and in the new reality, it was important for Poland to become the same key country in European society. The country took a new economic defense orientation towards the Western world, led by the United States, which forced it to look for new favorable opportunities for economic development and national security. But this task was quite difficult in all areas. Based on this, in the first years of integration, if the softest transformation was chosen through the security system formed within the framework of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) [17, s.21], then gradually this led to Poland's accession to the North Atlantic Alliance, which was in line with the concepts adopted in 1992. The Western European Union is recognized as another significant factor in the collective security system in Europe. In this regard, Poland's strategic goal is full membership in NATO and the European Community [4].

To achieve Poland's membership in the EU, after many years of negotiations, the Republic of Poland became a member of the European Union. This was a historic success for Poland, opening up new horizons for economic development and national security. In May 2004, Poland joined the EU. This membership in NATO and the European Community was considered by its leaders as a guarantee of the security of the new Polish state. But this did not end the task of the country that was previously planning. There is a need for new changes in these areas since membership requires the country to accept EU rules and regulations. The new Polish Foreign Minister Stefan Möller, speaking at the Sejm on 15 February 2006, outlined the Polish foreign policy priorities for the coming year as follows: the model for the future community should correspond to Poland's key goals in three main areas:

- accelerated development and progress of civilization;
- meeting the needs of broadly understood security, taking into account in this the context of the transatlantic dimension and the role of the United States;
- strengthening Poland's position as a reliable and serious member of the EU, skillfully combining his interests with the interests of the Union.

Poland's perception of the EU and NATO and the relationship with these organizations based on it, set out in the 2007 Strategy. It is especially emphasized that membership in the EU and NATO, as well as the alliance with the United States, provided Poland with a high level of security in several aspects, and became the main guarantees of the Republic of Poland's position in the international arena, and created favorable conditions for the internal development of the country. Poland is

recognized as a border state of NATO and the EU, occupying an important place in the European security environment, and its territory is an area of great strategic importance [3, s.12].

During this historical period, it was developed in accordance with the strategic documents of NATO and the EU in the field of security - the NATO Strategic Concept, adopted at the Lisbon summit on November 19-20, 2010, and the European Security Strategy of 2003. The document has a clear structure and consists of five sections.

Section I, called "Diagnostics of the National Security System," examines in detail the strengths and weaknesses of the Polish national security system, the conditions for its successful functioning, threats, and internal and external factors affecting the system.

The strategy states that Poland's membership in NATO and the EU guarantees the country's security and provides an opportunity to increase its role in the international arena. The following are named as external security conditions for Poland:

i. Friendly relations with neighboring countries, where CEE countries are of particular interest to Poland;

ii. Strengthening international law and ensuring its compliance throughout the world;

iii. Participation in international development assistance. Among the external threats and security challenges, the following are highlighted:

iv. Proliferation of weapons of mass destruction;

v. International terrorism;

6. Activities of foreign intelligence services;

7. Differences in the perception of security threats as well as self-interest between NATO and EU member states, coupled with unclear and unpredictable developments in the security environment, could pose a serious challenge to these international alliances. In this regard, concern is expressed about the development of NATO, which from a regional security organization is increasingly becoming an alliance with a global level of influence, which may entail a weakening of allied obligations towards Poland. The shift of US attention to non-European regions is also recognized as a challenge of this kind;

8. The importance and place of the EU on the global stage, especially in light of the existing disproportions between the economic potential of the community and the lack of real instruments in the field of foreign and security policy;

i. Weakening of the influence of international organizations (including the UN), as well as arms control, disarmament and non-proliferation regimes;

10. Threats to Poland's energy security;

11. Cyber terrorism, international organized crime;

12. Threats caused by natural forces and human activities;

13. Threats to food security [1].

Section II analyzes the challenges, development trends, and vision for the development of the country's national security system. The analysis was carried out based on the conclusions made in the previous section. It is argued that the optimization of national security forces which means the effective use of the potential of the state defense system and crisis management system [9, s.8].

Section III contains information about the goals of the Strategy and the directions of the State's activities in terms of their implementation. The main goal of the strategy was recognized as increasing the efficiency and consistency of the national security system, understood as the synergy of efforts of individual bodies, institutions, and public services responsible for state security to identify and eliminate the sources, manifestations, and consequences of threats to national security.

A logical continuation of the main goal is operational goals, which relate to areas that are critical to ensuring security. They are as follows:

i. Formation of a stable international security environment in the regional and global dimensions. This goal includes:

1.1. Increasing the effectiveness of the implementation of Poland's priorities in NATO and the EU, ensuring the effective functioning of allied mechanisms. In this aspect, the most important are:

– measures aimed at strengthening collective defense within NATO;

- developing the EU's capacity to carry out comprehensive measures to respond to the crisis;
- deepening cooperation with Eastern European partners within the EU and NATO;
- deepening cooperation in the field of energy security and cybersecurity on the EU and NATO platform;

- participation in increasing the effectiveness of cooperation between NATO and the EU.

1.2. Effective cooperation in bilateral and multilateral formats: – strengthening the strategic partnership with the United States;

- cooperation with main partners (France, Germany, Great Britain):

- deepening cooperation within the framework of the Weimar Triangle, the Visegrad Group, and the Council of the Baltic Sea States; – deepening cooperation with Poland's neighbors in the east in a bilateral and multilateral format.

1.3. Increasing the effectiveness of international law and international organizations.

The second goal is to strengthen the defense capability of the state. The following priorities are highlighted here:

2.1. Increasing the potential of the armed forces.

2.2. Improving the organizational structures of the armed forces.

2.3. Increasing the level of education and professional training of the armed forces.

2.4. Strengthening the ability of the country's administrative and economic structures to function in crises and support the defense of the state.

2.5. Improving national defense planning.

2.6. Effective development of defense capabilities.

2.7. Creating a modern and productive research and development capacity for defense needs.

2.8. Improving the ability to recognize, prevent, and combat threats to the internal security of the state, as well as recognize threats at all levels of national, allied, and coalition command systems.

It is expected that the implementation of these priorities and directions will provide Poland with the protection of vital national interests and a strong position in the international arena, especially in NATO and the EU. The third goal is to develop the ability to counter threats to national security, which is supposed to be implemented by strengthening the protection of critical infrastructure and creating a system of strategic reserves.

The fourth goal is to increase the integration of public policies with security policies.

Section IV presents the system for implementing the Strategy, which defines the areas of activity of the main entities responsible for its implementation, as well as documents for its implementation. The strategy was subject to periodic updating, at least once every 4 years. The Minister of Defense, acting on behalf of the head of government, was appointed coordinator of the implementation of the Strategy [12, s.15].

Section V, entitled “Financial Framework of the Strategy,” reflects the amount of public funds allocated to achieve its goals.

Thus, the Strategy has become a document of a new generation, created in response to the challenges of the changed security environment and taking into account the requirements of the modern system of managing the country's development. As a result of this, for the first time, the concept of the national security system of the Republic of Poland was developed, coupled with the socio-economic policy of the country, which included a methodology that made it possible to realize the intentions stated in it. In the security context, it is particularly noteworthy that the First Strategic Review of the National Security of the Republic of Poland, conducted in 2010–2012, recommended the development of a new National Security Strategy for the country in 2013 [11, s.9]. His theses were reflected in the White Paper on Poland's national security issues [2, s.10].

These two documents formed the basis for the National Security Strategy of the Republic of Poland 2014. It was developed based on the principles of the Law on the Universal Responsibility to Protect the Republic of Poland of November 21, 1967 [15], as well as by the NATO Strategic Concept (2010) and the European Security Strategy (2003). On October 21, 2014, the Council of Ministers adopted the new National Security Strategy of the Republic of Poland. On November 5, 2014, The document was approved by President Bronislaw Komorowski.

From the point of view of security issues, Strategy 2014 fully defines all aspects of Poland's security and its role in regional and international factors.

In Strategy 2014, it was possible to finally formulate a holistic concept of the Republic of Poland's security policy, which has been used by the country's leadership to this day. Poland was recognized as an independent security entity, defining its national interests and formulating strategic goals, and the formula for its international participation in security cooperation began to look like this:

- NATO is the most important form of military-political cooperation;
- The EU is the pillar of Poland's socio-economic development, helping to strengthen its position on the world stage;
- The USA is the most important partner outside of Europe;
- The Weimar Triangle and the Visegrad Group are key forums for international cooperation on security issues;
- Poland is a reliable member of the UN and OSCE.

The 2014 Strategy identified the factors on which the security of Europe will depend shortly, such as NATO, the EU, the US strategic presence on the European continent, and relations with Russia.

The choice of NATO as the key organization capable of ensuring the country's external security was made relatively quickly. After all, NATO is a military-political alliance that guarantees collective defense to its member states. The decision to join NATO was immediately reflected in the Fundamentals of Polish Security Policy and the Security Policy and Security Strategy of the Republic of Poland, adopted by the National Defense Committee in November 1992 [7]. The choice of NATO was obvious: it is the strongest military-political bloc not only in the Euro-Atlantic zone but also all over the world.

Thus, having approved NATO membership as one of its foreign policy priorities in 1992, the Polish leadership believed that it was going to join its country to a defensive alliance. However, it soon became obvious that the activities of the North Atlantic Alliance were increasingly going beyond the boundaries outlined by Article 5 of the Washington Treaty, which provides for the protection of Allied territory [10]. Increasingly, NATO conducted non-Article 5 operations, that is, outside the alliance's area of responsibility, which were later enshrined in the new Strategic Concept of 1999 as crisis response operations [17].

Despite all the difficulties of foreign policy in the new context, Poland, wanting to prove in practice its desire to become an active participant in NATO, joined its operations even before it allied within the framework of the Partnership for Peace program, which it joined in 1994 [14].

On March 12, 1999, Poland joined NATO. Already in 2001–2003, the Polish military contingent participated in ensuring the safety of international EU and OSCE observers within the framework of NATO operations in Macedonia. In March 2002, the Polish leadership sent the first group of about 100 soldiers to the International Security Assistance Force (ISAF) mission area in Afghanistan.

Meanwhile, the North Atlantic Alliance, without abandoning the function of a classical collective defense organization, was increasingly involved in conducting missions outside its area of responsibility. "Either we cope with the problems where they appear, or they will be on our doorsteps," said NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer at the organization's next summit, held in Istanbul on June 28–29, 2004 [13].

The central topic of the meeting was the transformation of the alliance. In this regard, the implementation of the decisions of the 2002 Prague Summit was discussed:

- the creation of the NATO Response Force, which by this time has reached preliminary operational readiness;
- establishment of a multinational battalion for protection against chemical, biological, radiological and nuclear weapons;
- reorganization of the command system;
- commitments of individual allies to improve national defense capabilities.

At the meeting, it was decided to strengthen the mission in Afghanistan, but the situation in Iraq caused a lot of controversy. Participants expressed full support for action in favor of the independence, sovereignty, unity, and territorial integrity of Iraq, as well as Polish participation in command of the multinational division in the central-south zone. At the Istanbul summit, seven new states were accepted into the alliance: Bulgaria, Latvia, Lithuania, Romania, Slovakia, Slovenia, and Estonia [13].

Already a member of the EU, Poland continued to participate in various NATO missions. So, in August 2004, she became involved in the alliance's operation to ensure the protection of the Olympic Games in Greece. The Polish military joined the humanitarian mission sent by NATO to Pakistan after the devastating earthquake that occurred there in October 2005. In 2005–2011 Polish military contingent took part in the NTM-I training mission in Iraq, established at the 2004 NATO Istanbul Summit.

During the same period, the Polish Navy was involved in Operation Active Endeavor, which was carried out to ensure the safety of navigation and prevent terrorist attacks in the Mediterranean Sea.

Since 2006, Poland has repeatedly contributed forces to NATO's air policing mission in the Baltic countries. (Baltic Air Policing). This mission to protect the airspace of Latvia, Lithuania, and Estonia has been carried out by the alliance since 2004, that is, since the accession of these states to NATO. Within its framework, members of the alliance, on a rotational basis, perform tasks related to the control and protection of the airspace of the Baltic countries and the provision of aviation support in emergencies.

Meanwhile, the alliance-led ISAF mission in Afghanistan faced serious challenges, which became the main theme of the NATO heads of state meeting in Riga on November 28–29, 2006. Although the summit took several important decisions and initiatives, especially in the area of military transformation of the alliance, At the same time, deep differences between the allies on key issues concerning the future of NATO were revealed.

The concept of the Lisbon summit on November 19-20, 2010, in the development of which the former Minister of Foreign Affairs of the Republic of Poland Adam Daniel Rotfeld participated, identified three main tasks of NATO: - collective defense, including the obligation to assist in the event of an armed attack on one of the alliance members by Article 5 of the Washington Treaty, deterrence and protection against the threat of aggression [5];

- crisis management – the use of appropriate political and military instruments to counter crises, effectively respond during a crisis and eliminate its consequences;

- security based on cooperation – activities to strengthen international security through the development of partnerships with states and international organizations.

The first of these tasks was declared as a priority. Countries participating in the ISAF mission in Afghanistan announced at the Lisbon Summit the gradual transfer of full security responsibility to the Afghan authorities during 2011-2014. This process was planned to be carried out depending on the potential and capabilities of the Afghan security forces [6, s.1157].

Thus, Poland's membership in the EU did not affect its activities within NATO. The gradual transition of the organization's leadership from collective defense to crisis response operations was not met with enthusiasm in Warsaw. However, wanting to maintain the image of a reliable ally, the country throughout the entire period under study continued to participate in both the missions carried out by the alliance and in initiatives for its transformation. The Polish armed forces were most involved during the ISAF operation in Afghanistan, where the strength of the Polish military contingent reached its maximum in 2010 and amounted to about 2,600 people [1].

Poland took part in the formation of the NATO Response Force and joined the alliance's initiatives such as the Ground Surveillance System, Strategic Airlift, the Helicopter Initiative, Force Enhancement, Military Gendarmerie, and Defense Planning. Warsaw was very wary of the European Security and Defense Policy, as it could pose a threat to NATO unity and the US presence in Europe, two other pillars of Poland's security.

However, Poland did not want its actions in terms of the formation of the EU armed forces to cause a conflict with the obligations arising from the country's membership in NATO. In addition, she tried to avoid additional expenses. Therefore, the said frame brigade was also assigned to carry out operations under the auspices of the North Atlantic Alliance, and therefore it is not possible to assess this contribution of Poland to the creation of EU capabilities and resources for security and defense.

Wanting to strengthen the image of a reliable partner, Poland took part in the EU peacekeeping mission in Macedonia EUFOR Concordia - the first EU military operation, carried out from March to December 2003. The tasks of the mission included the protection of international observers, control of border traffic between Kosovo and Macedonia, provision of support to the force's rapid response in case of threats, and protection of convoys organized by the EU and OSCE. With a total EU force of about 400 soldiers, Poland's participation amounted to 25 soldiers [16, s.89].

The success of Polish diplomacy was the decision taken by the EU Council on May 14, 2005, to locate the first Union agency in the capital of the new member state - Warsaw. The EU Council Regulation of 26 October 2004 established the European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of EU Member States (Frontex). The agency began its work in Warsaw in the fall of 2005. Its main task was to coordinate the activities of EU countries to protect the external border of the Union, especially in terms of combating illegal immigration and organized crime. The choice of Warsaw was explained by the fact that Poland has the longest land border and neighbors countries such as Russia, Ukraine and Belarus [8].

In the same year, Poland joined the advisory mission EUBAM Moldova / Ukraine, established by the European Commission in response to a joint request from the presidents of Moldova and Ukraine. The mission began its work on November 30, 2005. Its staff consisted of more than 200 people. The Polish contingent became one of the largest in this mission - 18 people. It included employees of customs and border services.

Conclusion. Thus, despite Poland's initial concerns regarding a possible conflict between the EU and NATO based on the ESDP, which could also affect the US presence in Europe, Warsaw decided to participate in most military and civilian missions, as well as in other community activities in within the framework of creating European defense, thereby forming an image of a reliable partner.

REFERENCES

1. Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization adopted by the Heads of State and Government at the NATO Summit in Lisbon 19–20 November 2010. Art. 4a // Official website of the North Atlantic Treaty Organization. - URL: https://www.nato.int/strategic-concept/pdf/Strat_Concept_web_en.pdf [17.12.2023].
2. Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego RP. Warszawa: Biuro Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, 2013. 265 p.
3. Informacja Ministra Spraw Zagranicznych o polityce zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej w 1991 r. // Sprawozdanie stenograficzne z 65. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 27 i 28 czerwca 1991 r. P.11–14.
4. Koziej S. Strategia bezpieczeństwa i obronności Rzeczypospolitej Polskiej po wstąpieniu do NATO. Warszawa, 2008 // Stanisław Koziej: oficjalna strona. - URL: http://koziej.pl/wpcontent/uploads/2015/07/Skrypt_-SBiORP_w_NATO.doc [17.12.2023].
5. NATO's Istanbul Summit: New Mission, New Means. Speech by NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer at the Royal United Services Institute // Official website of the North Atlantic Treaty Organization. 18.06.2004. - URL: <https://www.nato.int/DOCU/speech/2004/s040618a.htm> [17.12.2023].
6. Posel-Częścik E. Szczyt Sojuszu Północnoatlantyckiego w Stambule (28–29 czerwca 2004 r.) // Biuletyn PISM. 2004. Nr. 29 (217). 1 lipca. S. 1157–1159.
7. Rząd przyjął Strategię Bezpieczeństwa Narodowego // Oficjalna strona Ministerstwa Obrony Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej. 21.10.2014. URL: <https://archiwum2019.mon.gov.pl/aktualnosci/arttykul/najnowsze/2014-10-21-rada-ministrow-przyjelastrategie-bezpieczenstwa-narodowego-rp/> [17.12.2023].

8. Siedziba agencji ds. granic zewnętrznych UE będzie w Warszawie // Oficjalna strona Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji Rzeczypospolitej Polskiej. 14.04.2005. - URL: <https://archiwum.mswia.gov.pl/pl/aktualnosci/1205,Siedziba-agencji-ds-granic-zewnetrznych-UE-bedzie-w-Warszawie.html> [17.12.2023].
9. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2007 r., p.7-8.
10. Strategia istotna wobec zmian na Wschodzie // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. 05.11.2014. - URL: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawakomorowskiego/aktualnosci/wydarzenia/art,3063,strategia-istotna-wobec-zmian-na-wschodzie.html> [17.12.2023].
11. Strategiczny przegląd bezpieczeństwa narodowego – główne wnioski i rekomendacje dla Polski. Warszawa: Biuro Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, 2012. P.9
12. Strategia rozwoju systemu bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022: przyjęta uchwałą Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 kwietnia 2013 r. Warszawa, 2013. P.10-31.
13. The Alliance's Strategic Concept approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Washington D. C. on 23rd and 24th April. – URL: https://www.army.cz/images/id_8001_9000/8344/1.pdf [17.12.2023].
14. The North Atlantic Treaty signed in Washington D. C., 4 April 1949. Art. 5 // Official website of the North Atlantic Treaty Organization. 09.04.2018. - URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=en [17.12.2023].
15. Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. 2012. Poz. 461, z późn. zm. – URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20120000461> [17.12.2023].
16. Winid B. Od Bukaresztu do Chicago – NATO w obliczu wyzwań i nowych możliwości // Bezpieczeństwo narodowe. 2014. Nr. I (29). p.87–92.
17. Założenia polskiej polityki bezpieczeństwa oraz Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej: dokumenty przyjęte na posiedzeniu Komitetu Obrony Kraju w dniu 2 listopada 1992 r. // Stanisław Koziej: oficjalna strona. - URL: https://koziej.pl/wp-content/uploads/2015/07/Strategia_RP_z_92_r.doc [17.12.2023].

ÜZEYİR HACIĞƏDİRLİ

Deloitte and Touch MMC

Audit köməkçisi

BİPOLYAR DÜNYA SİSTEMİNİN DAĞILMASINDAN SONRA POLŞANIN XARİCİ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNİN ƏSASLARI

Məqalə Polşanın 1980-ci illərin sonundan 21-ci əsrin əvvəllərinə qədər xarici siyasət və təhlükəsizlik strategiyalarının dərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bipolyar sistemin dağılmasından sonra Polşa iqtisadi artım və milli təhlükəsizlik üçün Avropa İttifaqı (Aİ) və NATO-ya integrasiyanı prioritetləşdirərək müstəqil inkişaf yolu tutdu. İki böyük siyasi partiya – “Hüquq və Ədalət” və “Vətəndaş Platforması” - Aİ münasibətlərində fərqli mövqelərlə Polşanın xarici siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynadılar.

Tədqiqat Polşanın həm kollektiv müdafiə, həm də böhrana cavab missiyaları ilə bağlı NATO əməliyyatlarında fəal iştirakını araşdırır. Polşa Aİ hərbi və mülki missiyalarında iştirak edərək Avropanın müdafiə qabiliyyətinin inkişafına töhfə verdi. Ölkə strateji baxımdan ABŞ, Aİ üzvləri ilə tərəfdaşlıq və regional əməkdaşlığa üstünlük verirdi.

Ümumilikdə, Polşa strateji uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirdi, transformasiya edilmiş təhlükəsizlik mənzərəsini uğurla idarə etdi, Aİ və NATO qarşısında öhdəlikləri balanslaşdırdı və beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsinə öz töhfəsini verdi. Bu məqalədə Polşanın xarici siyasətinin təkamülünün qısa icmalı verilir, onun ittifaqlara sadıqlığı, diplomatik nailiyyətləri və qlobal təhlükəsizlik təşəbbüslərində fəal iştirakı vurğulanır.

Açar sözlər: Polşa, təhlükəsizlik, NATO, Avropa Birliyi, Xarici siyasət və Təhlükəsizlik konsepsiyası, Şərqi Avropa ölkələri.

УЗЕЙИР ГАДЖИГАДИРЛИ

Deloitte and Touch ООО, помощник аудитора

ОСНОВЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ПОЛИТИКА БЕЗОПАСНОСТИ ПОЛЬШИ ПОСЛЕ РАЗРУШЕНИЯ БИПОЛЯРНОЙ МИРОВОЙ СИСТЕМЫ

Настоящая статья предлагает глубокое исследование внешней политики и стратегии безопасности Польши с конца 1980-х годов до начала XXI века. После распада биполярной системы Польша пошла по пути независимого развития, отдавая приоритет интеграции в Европейский Союз (ЕС) и НАТО ради экономического роста и национальной безопасности. Две основные политические партии, «Право и справедливость» и «Гражданская платформа», сыграли ключевую роль в формировании внешней политики Польши, придерживаясь различных позиций по отношениям с ЕС.

В исследовании подчеркивается активное участие Польши в операциях НАТО, направленных как на коллективную оборону, так и на миссии реагирования на кризисы. Несмотря на первоначальные опасения, Польша участвовала в военных и гражданских миссиях ЕС, способствуя развитию европейского оборонного потенциала. Стратегические рамки отдают приоритет партнерству с Соединенными Штатами, членами ЕС и региональному сотрудничеству.

В целом, Польша продемонстрировала стратегическую адаптивность, успешно ориентируясь в изменившейся обстановке безопасности, балансируя обязательства перед ЕС и НАТО, и, активно внося свой вклад в усилия по международной безопасности. В этой статье представлен краткий обзор эволюции внешней политики Польши, подчеркивая ее приверженность альянсам, дипломатические достижения и активное участие в инициативах по глобальной безопасности.

Ключевые слова: Польша, безопасность, НАТО, Европейский Союз, внешняя политика и концепция безопасности, страны Восточной Европы.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 dekabr 2023-cü il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Gülxanım Qarayeva, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94; UOT 32:93/94

ZÜLFİYYƏ BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universitetinin II kurs magistrant
z.bayramova2022@gmail.com

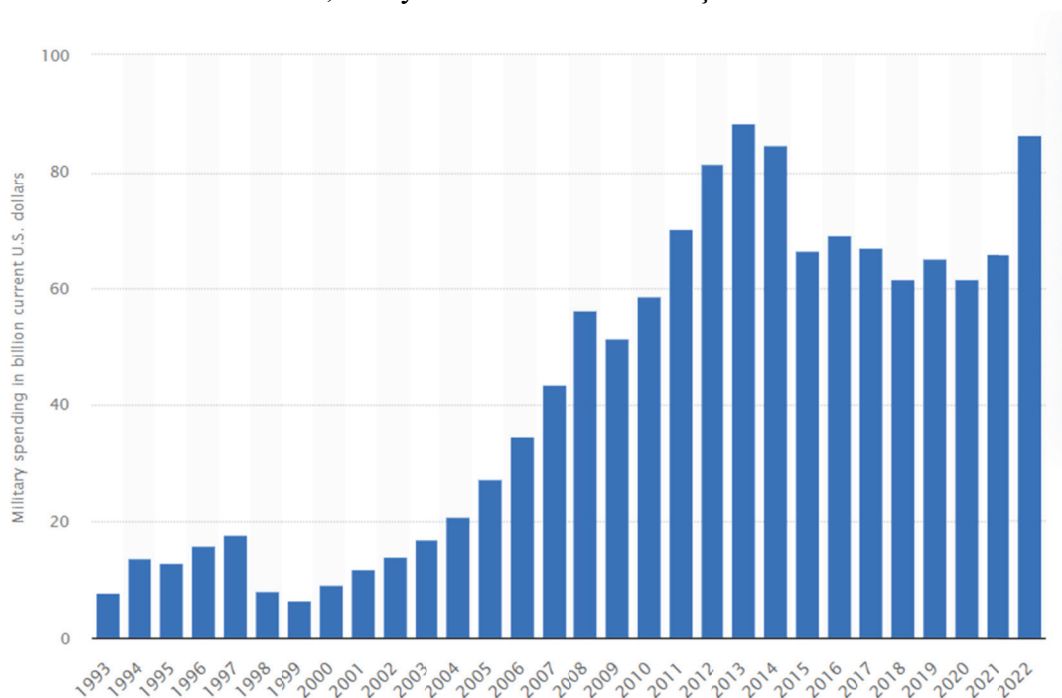
RUSİYA- UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏ TÜRKİYƏNİN MÖVQEYİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/158-163>

Türkiyə Rusiya-Ukrayna müharibəsində zərif tarazlıq hərəkətini davam etdirərək, bilavasitə müdaxilədən qaçaraq öz strateji maraqlarını qorumağa çalışır. O, Ukraynanı diplomatik və iqtisadi cəhətdən dəstəkləyir, lakin Rusiya ilə əməkdaşlıq münasibətlərini saxlayır. Türkiyənin yanaşması onun mürəkkəb regional mövqeyini və qeyri-sabit münaqişədə eskalasiyadan qaçmaq istəyini əks etdirir.

Açar sözlər: Münaqişə, Türkiyə siyasəti, Rusiya- Ukrayna, Qara dənizdə geosiyasət.

Giriş. 2014-cü ildə başlayan Rusiya-Ukrayna münaqişəsi mürəkkəb mənşəyi və davam edən gərginliyi ilə seçilən uzunmüddətli və çoxşaxəli münaqişədir. Bu, Rusiyanın əvvəllər Ukraynanın bir hissəsi olan Krim ilhak etməsi ilə başladı. Bu akt bir sıra hadisələri, o cümlədən Şərqi Ukraynada, xüsusən də Rusiyayönlü separatçı hərəkətlərin yarandığı Donetsk və Luqansk vilayətlərində hərbi əməliyyatların başlanmasına səbəb oldu. Ukrayna Rusiyanı bu separatçıları hərbi və maddi-texniki cəhətdən dəstəkləməkdə ittiham edib, Rusiya isə bunu təkzib etmişdir.

Şəkil 1. 1993-2022-ci illərdə Rusiyada hərbi xərclər (milyard cari ABŞ dolları ilə) [5].

Şəkil 1-də qeyd edilmiş məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, 1993-2022-ci ilə qədər Rusiyanın hərbi xərclərə sərf etdiyi məbləğ, əslində onun regiona yayılmaq və bölgədə söz sahibi olmaq niyyətinin açıq-aşkar göstəricisidir.

26 oktyabr 2021-ci il tarixində Ukrayna Müdafiə Nazirliyi TB2 pilotsuz döyüş təyyarəsinin Rusiyanın işğalı altında olan Donbasda separatçıların D-30-larına zərbə endirməsinin videosunu yaymışdır. Türkiyə ordusunun Suriya, Liviya və Qarabağda böyük taktiki təsir göstərmək üçün istifadə etdiyi Bayrakdar istehsalı olan TB2-dən Ukraynanın ilk təsdiqlənmiş istifadəsi idi. Türkiyə-Ukrayna müdafiə əlaqələri kifayət qədər öyrənilməyib, lakin bu, Rusiya elitasının Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) üzv olmayan Ukraynaya verdiyi dəstəyi necə nəzərdən keçirməsində mühüm amilə çev-

rilə bilər və Moskvanın ABŞ-la bağlı narahatlığını azaltmaq işğala haqq qazandırmaq üçün istifadə edilə bilər. Türkiyənin Ukraynaya verdiyi dəstək Rusiyanın Ukraynanın gələcəyi ilə bağlı narahatlığının əsas amilidir. Buna baxmayaraq, Türkiyə-Ukrayna müdafiə əlaqələri daha dərinə öyrənilməsinə ehtiyac vardır, çünki Ankaranın Kiyev və Moskva ilə münasibətləri Amerikanın Şərqi Avropadakı maraqlarına ikinci dərəcəli təsir göstərir [6].

Türkiyə-Rusiya münasibətləri 2015-ci ildə daha da çiçəklənmişdir. Xüsusilə ona görə ki, Rusiya prezidenti Vladimir Putin, Türkiyədə baş verən çevriliş cəhdindən sonra Ərdoğanla zəng edən ilk dünya lideri olmuşdur. Ölkələr arasındakı münasibətləri o vaxtdan bəri çiçəkləndi, yerini Suriya və Qarabağda münaqişəni idarə etmək üçün birgə səylərə və Türkiyənin Rusiya istehsalı olan S-400 hava və raketdən müdafiə sistemini almaq qərarına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Türkiyənin Ukrayna ilə münasibətlərinin mənsəyi qismən S-400-lərin alınmasından və Qərb dövlətlərinin bu sistemin F-35 üçün yaratdığı təhlükəni azaltmaq üçün atdıqları addımlardan qaynaqlanır. Türkiyə Joint Strike Fighter konsorsiumunun 3-cü dərəcəli üzvü idi və 100 F-35A-nı birgə istehsal etməyi planlaşdırırdı və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin istifadəsi üçün daha az sayda F-35B almağı planlaşdırırdı. Ankaranın Moskva ilə S-400-lərə dair müzakirələri zamanı ABŞ Türkiyə rəsmilərinə xəbərdarlıq edib ki, S-400-lərin alqı-satqı müqaviləsinin yekunlaşdırılması və sonra təhvil verilməsi Türkiyənin proqramdan çıxarılması ilə nəticələncəkdir. Ankara bu xəbərdarlıqlara məhəl qoymayaraq paralel olaraq, qərb ilə siyasəti yürütməyə çalışmaq istəmişdir. Konqresin embarqosu Türkiyə qırıcı donanmasının ölkənin F-35 proqramından çıxarılması ilə birlikdə Türkiyənin bir-biri ilə əlaqəli və bir-birinə zidd görünən iki hərəkətinə səbəb olduğunu vurğuladı. Türk rəsmiləri 5-ci nəsil qırıcı texnologiyaları üzrə Rusiya ilə əməkdaşlıq edə biləcəklərini və bəlkə də daha qısamüddətli əməliyyat ehtiyacları üçün Flanker variantının üç eskadriyasını ala biləcəklərini vurğuladılar. İkinci və bəlkə də ziddiyyətli hərəkət Ankaranın öz yerli müdafiə proqramlarını davam etdirmək üçün ehtiyac duyduğu müdafiə avadanlığı üçün qeyri-Qərb təchizatçıların axtarışı olmuşdur. Ukrayna müəyyən pilotsuz sistemlər və reaktiv mühərrikli dronlar və təyyarələr üçün turbofan mühərrikləri də daxil olmaqla kritik təchizatçı kimi ortaya çıxdı və Ankaraya bu sahədə önəmli dəstəklər verdilər. Hər iki tərəfin müdafiə sənayesi sahəsində qarşılıqlı faydalı əlaqələri vardır. Ankara Kiyevlə bu cür əməkdaşlığı Moskva ilə əlaqələrin idarə olunmasında real maraqları ilə balanslaşdırmalı, Rusiya və Türkiyə, nəzəri olaraq, Ukrayna ilə bağlı fikir ayrılıqlarını idarə edə birlirlər, çünki hər bir tərəf mövcud münasibətləri saxlamaqda maraqlıdır. Türkiyənin NATO-ya üzvlüyü ABŞ üçün ikinci dərəcəli problemlər yaradır [6].

Rusiya-Ukrayna müharibəsi Türkiyənin gözlədiyi fərsəti verdi. Üstəlik, Türkiyənin son siyasi mövqeyi Qərblə Rusiya arasında körpü rolunu oynaması kimi əlavə siyasi üstünlüyü təmin etdi, ona görə ki, yeganə əvəzolunmaz siyasi aktor münaqişənin bütün tərəfləri ilə diplomatik danışığa apara bilən Türkiyə olmuşdur. Türkiyə sanksiyaları dəstəkləmək üçün qərb müttəfiqlərinə qoşuldu, boğazları rus gəmiləri üçün bağladı, lakin Putinlə müntəzəm dialoqu davam etdirdi, Ukraynaya oyun dəyişdirici pilotsuz təyyarələr kimi hərbi texnika satdı və Ukraynanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini dəstəklədi, bu birləşmədə iştirak etdi [2].

Türkiyənin davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsindəki mövqeyi, tarixi əlaqələri və geosiyasi mülahizələrindən təsirlənən nüanslı və strateji əhəmiyyətli bir mövqedir. Avropa və Asiyanı birləşdirən transkontinental ölkə kimi Türkiyə özünü bu münaqişənin kəsişməsində tapır və bu, onun xarici siyasəti və təhlükəsizlik maraqlarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Türkiyənin mövqeyi diqqətli və mürəkkəb tarazlıq hərəkəti ilə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən o, Ukraynaya, xüsusən də iqtisadi və diplomatik yardımlar baxımından dəstəyini ifadə edib. Bu, Türkiyənin daha geniş xarici siyasət məqsədlərinə uyğundur, çünki o, Qara dəniz regionunda öz mövcudluğunu və təsirini gücləndirməyə və Qərb dövlətləri ilə yaxşı münasibətlər saxlamağa çalışır. Bununla belə, Türkiyə enerji əməkdaşlığı, turizm və Suriya münaqişəsi də daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə əsas tərəfdaşı olan Rusiya ilə münasibətlərini təhlükəyə atmamağa da diqqət yetirir. Rusiya ilə incə münasibətlər Türkiyənin regional siyasətə realpolitik yanaşmasının əksidir, burada Rusiya-Ukrayna münaqişəsinə qarışmadan öz milli maraqlarını maksimuma çatdırmağa çalışır. Üstəlik, Türkiyə yüklərin və hərbi gəmilərin tranziti üçün mühüm su yolları olan mühüm Bosfor və Dardanel boğazlarına ev sahibliyi edir. Bu coğrafi reallıq Türkiyənin mövqeyinə əlavə mürəkkəblik qatı əlavə edir, çünki o, münaqişə zamanı gəmilərin keçidini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələri idarə etməlidir.

Şəkil 2. Rusiya-Ukrayna müharibəsi: Türkiyənin Qara dəniz üzərindəki gücü [3].

Türkiyə Ukraynaya çox məşhur “Bayrakdar” pilotsuz təyyarələri kimi həyati əhəmiyyətli silahlarla yanaşı, ‘Kirpi’ zirehli daşıyıcıları və zirehlər də daxil olmaqla avadanlıqlar verib. Keçən müddət ərzində Ukrayna üçün hazırlanmış dörd Ada sinif korvetdən birincisi İstanbul tərsanəsində suya buraxıldı. Qara dənizə girişin mühafizəçisi olaraq Türkiyə müharibənin başlamasından bir neçə gün sonra boğazlarını hərbi gəmilər üçün bağladı və Moskvanın donanmasını gücləndirməsinə mane oldu. Bu arada Ərdoğan Putinlə müntəzəm əlaqə saxlayıb və Türkiyənin yalnız BMT Təhlükəsizlik Şurasının təsdiq etdiyi sanksiyalara əməl etmək siyasətinə uyğun olaraq, Qərbin Rusiyaya arxa çevirməsi ilə iqtisadi əlaqələri davam etdirib [1].

Ankara həm Moskva, həm də Kiyevlə münasibətlərini regionda özünün geostrateji hesablamalarını təhlükəyə atmadan qoruyub saxlaya bilib, eyni zamanda Rusiyaya qarşı sarsıdıcı sanksiyalar tətbiq etməkdə Qərb dövlətləri ilə bir araya gəlməkdən yayınıb. Rusiya və Qərb, hətta global miqyasda Qərb və çoxsaylı qeyri-Qərb ölkələri arasında müharibəyə daha ehtiyatlı və balanslı yanaşmaya üstünlük verdilər.

Ukraynada müharibənin qızışdırdığı ümumi siyasi və ideoloji qütbləşmə balanslaşdırılmış, pragmatik, çoxvektorlu xarici siyasət qurmaq üçün illərdir çalışan bir çox ölkələri təhdid edib. İndi onların çoxu çətin seçim etmək məcburiyyətində qalır.

ABŞ-ın rəhbərliyi altında olan Qərb ölkələri onları Rusiyaya qarşı ümumi iş görməyə çağırır ki, bu da çox vaxt böyük güclər arasında balanslaşdırma aktından imtina etmək deməkdir. Müharibə göstərdiyi kimi, yüksək gərgin beynəlxalq şəraitdə tərəf seçməmək üçün mübarizə aparən ölkələrin neytrallıq və tarazlıq mövqeyi öz səyləri üçün dəstəyi səfərbər etməyə çalışan münafişə tərəfləri tərəfindən müsbət qarşılanmır.

Xüsusilə, Türkiyəni böyük Avrasiyada yeni “post-Qərb” təhlükəsizlik arxitekturasını layihələndirməyə və istiqamətləndirməyə qadir olan regional müsəlman fəvqəldövlətinə və yeni çoxqütblü dünya nizamını formalaşdıran ilk qeyri-Qərb güclərindən birinə çevrilməyə çalışıb.

Bu kursu qorumaq üçün Türkiyə Ukrayna probleminin öhdəsindən gəlmək üçün uyğun yol tapmalı oldu.

- Türkiyənin 2016-cı ildən sonra möhkəmlətməyə və gücləndirməyə nail olduğu qlobal və regional mövqelərini qorumaq;

- Həmçinin Ankaranın təsirini gücləndirmək və daha da genişlənməsini təmin etmək üçün əvvəlki nailiyyətləri gücləndirmək [7].

Birinci məqsəd Ankaranın öz mövqeyini saxlamaq axtarışında vacib olan bir sıra inkişaflarda əks olunur. Birincisi, Ukraynadakı müharibə Türkiyənin xarici siyasətinin əsasını təşkil edən pragmatik çoxqütblü yanaşmasını təhdid etdi. NATO və Aİ ölkələrinin Rusiyaya qarşı siyasi birləşməsi Türkiyənin diqqətindən yayına bilməzdi. Eləcə də, Ankara bir sıra Qərb ölkələri ilə sıx əlaqələri və NATO

öhdəliklərini nəzərə alaraq, kənarda qala və işə qarışmaqdan çəkinə bilməzdi, digər tərəfdən, Türkiyə 2014-cü ildən Ankaranın iştirakdan imtina etdiyi Qərbin rəhbərlik etdiyi sanksiyalara qoşularaq Rusiya ilə münasibətlərini korlamaq istəmədi. Türkiyə üçün Rusiya mühüm ticarət tərəfdaşdır (2021-ci ilə qədər 32,5 milyard dollar), əsas xarici investisiya mənbəyi (10 milyard dollardan çox), nəhəng turist mənbəyi (ruslar demək olar ki, 5 milyon ziyarətçi və ya bütün xarici turistlərin 1 faizini təşkil edir), mühüm enerji təchizatçısı və mühüm “sülh” Türkiyənin (Rusiyasız olmasa da) Suriya, Liviya və Qarabağ kimi faktiki olaraq bir şeyə nail ola bildiyi bir neçə regional oyun meydançasına çevrildi.

Türkiyə Rusiya və Ukrayna arasında əsas vasitəçi rolunu öz üzərinə götürməklə Rusiya və Qərblə münasibətləri qoruyub saxlaya bildi və bununla da istədiyi qlobal mövqeyini qoruyub saxlamağı bacardı. Bu rəsmi rol Ankaraya Moskvanın sanksiyalarına qarışmamaq üçün kifayət qədər əsas verir.

İkincisi, Ukraynadakı müharibə, sonrakı sosial, iqtisadi, siyasi və transmilli təsirləri ilə Türkiyənin təhlükəsizliyi, nüfuzu və beynəlxalq özünə güvənməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bir sıra regional məsələlərdə sabitliyi təhlükə altına qoydu.

İllərdir Türkiyənin regional siyasəti Moskva ilə situasiya tərəfdaşlığı üzərində qurulub. Ukraynadakı müharibə nəticəsində Rusiyanın mümkün zəifləməsi Cənubi Qafqazda, Qara dəniz regionunda tarazlığı poza bilər, məsələn, Suriyada İrani gücləndirə bilər və Türkiyə üçün regionda maneə yarada biləcək gücdəndir.

İkinci məqsəd Türkiyənin siyasi, iqtisadi, ticarət və geosiyasi nüfuzunu qorumaq istəyi ilə bağlıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün onun taktikasına Rusiya bazarında Qərb şirkətlərinin yerini tutmaq, Rusiyadan turist və maliyyə axınları toplamaq, bununla da sanksiyalardan yan keçmək və vasitəçilik rolunu öz üzərinə götürərək, münaqişə tərəflərini məsləhətləşməyə məcbur etməklə regional məsələlərdə siyasi mövqə əldə etmək daxildir. Ankara ilə və onun vasitəsilə müharibə, sülh, dəniz ticarəti, Qara dənizin minalardan təmizlənməsi və Ukraynanın əsas buğda ixracatının bərpası məsələlərində fəal iştirak edən yeganə ölkədir.

Bundan əlavə, bir çox ruslar Qərbin sanksiyalarından qorxaraq Türkiyəyə köçüb, yerli daşınmaz əmlak bazarına milyonlarla sərmayə qoyub və orada bizneslərini qeydiyyatdan keçiriblər ki, bu da Ankara üçün sərfəli müqavilədir. (Ankara 400.000 dollar sərmayə üçün vətəndaşlıq təklif edir).

Nəhayət, Türkiyə Avropa üçün əsas qaz tranzit mərkəzi olmaq kimi çoxdan gözlənilən məqsədinə nail olmaq üçün fürsət görür. Avropalı müttəfiqlərinin Rusiya qazının idxalından asılılığını azaltmaqda həmişəkindən daha çox qərarlı olduğu bir vaxtda Türkiyə İsrail və Türkiyə arasında uzun müddətdir müzakirə edilən, Şərqi Aralıq dənizi qazının Avropaya çatdırılmasına imkan verəcək yeni sualtı boru xəttinin reallaşdırılması üçün öz xidmətlərini təklif edir. Bu kontekstdə Ankara üçün daha da vacib olan, dünyada öz nüfuzunu gücləndirmək üçün əldə edilən sürətdən istifadə etməkdir. Qərb tərəfdaşları Rusiya təhdidinin qarşısını almaq və müharibə ilə bağlı bir sıra nəticələrin öhdəsindən gəlmək üçün dəstək axtararkən, Ankara Qərbin Türkiyənin müdafiə sənayesinə qarşı sanksiyaları ləğv etməsi və Türkiyəni bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi qəbul etməsi üçün vaxtın yetişdiyini görməkdədir.

Məhz bu məntiqi nəzərə alaraq Türkiyə rəhbərliyi gözlənilmədən İsveç, Finlandiya və NATO üzv dövlətlərinin Ankaranın razılığını almaq üçün nə etməli olduğuna dair cəsarətli tələblərlə NATO-nun genişlənmə prosesinə atıldı. Məhz bütün tərəflərin güzəştlərindən maksimum yararlanmaq taktikası Ərdoğanı Suriyanın şimalında Qərbin dəstəklədiyi terrorçulara qarşı yeni hərbi əməliyyat elan etməyə vadar etdi və bununla da həm Rusiya, həm də ABŞ-ın regional mövqelərini təhlükə altına aldı.

Əsas məqsəd regionda və dünyada müharibədən sonrakı istənilən nizamlanmanın mütləq Türkiyənin maraqlarını əhatə etməsini və Türkiyənin bu prosesdə maraqlı tərəf kimi formalaşmasını təmin etməkdən gedir.

Bununla belə, Türkiyənin ciddi iqtisadi problemləri bu planlara düzəliş edilməli ola bilər. Ərdoğan və onun hökuməti üçün Rusiya-Ukrayna müharibəsinin əsas aspekti Ukrayna və ya Rusiyaya dəstək olmaqdan çox, hər iki dövlət ilə əlaqələrini stabil saxlamağa çalışmaqdadır.[7].

Türkiyə və Ukrayna arasında tarixi, coğrafi və mədəni aspektlər baxımından nisbətən daha sabit əlaqələr mövcuddur. Əslində, Türkiyə 1991-ci il dekabrın 16-da Ukraynanın müstəqilliyini tanıyan və ardınca 1992-ci il fevralın 3-də rəsmi diplomatik münasibətlər quran ilk ölkələrdən biri olub. Şura (HLSC) Türkiyə və Ukrayna arasında münasibətləri gücləndirmək üçün 2017-ci ildə vizasız siyasətin həyata keçirilməsi də daxil olmaqla müxtəlif əməkdaşlıq təşəbbüslərinə rəhbərlik edir. Ətraflı olaraq,

Türkiyənin Ukraynada nümayəndəlikləri, o cümlədən Kiyevdəki səfirliyi, Odessadakı Baş Konsulluğu və Simferopol və Xarkovdakı Fəxri Konsulluğu var. Digər tərəfdən, Ukraynanın Ankarada səfirlikləri, İstanbul və Antalyada baş konsulluqları mövcuddur.

Rusiya. 2019-cu ildə iki ölkə arasındakı ticarət həcmi 26,309 milyard dollara çatan Rusiyanın Türkiyənin ən əhəmiyyətli ticarət tərəfdaşlarından biri olması diqqət çəkir. Bundan əlavə, Türkiyə və Rusiyanın eyni ildə ixrac dəyəri də 3,854 milyard ABŞ dollarına, idxal isə 22,454 milyard dollara çatıb. İnfrastruktur baxımından Rusiyada türk podratçılar tərəfindən tamamlanan 75,7 milyard ABŞ dolları dəyərində təxminən 1972 layihə var. İnvestisiya tərəfində iki ölkə 10 milyard ABŞ dollarına çatan müxtəlif maliyyə əməkdaşlığı qurmuşdur. Rusiyada fəaliyyət göstərən bir sıra türk şirkətləri arasında Anadolu Efes (alkoqol sənayesi), ENKA və Renessans (inşaat sənayesi), Hayat (ev sənayesi və mebel məhsulları) və Zorlu (enerji sənayesi) və s. Digər tərəfdən, Rusiya sərmayələri Türkiyə ərazisində daha çox enerji, istehsal və avtomobil sektoruna yönəlir, Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərən təxminən 2000 şirkət iştirak edir. Enerji sektoru iki ölkə arasında asimmetrik qarşılıqlı asılılığa görə Türkiyə-Rusiya iqtisadi əlaqələrinin əsas sütunlarından biridir. Türkiyə hökuməti ölkəni Rusiyanın qaz və enerji bazarlarında hökmranlığına arxalanmaq üçün mövqeləndirən siyasətə meyl etməkdədir. Türkiyə ilk AES-in tikintisi üçün səlahiyyət və məsuliyyəti Rosatom şirkəti vasitəsilə Rusiyaya təhvil verəndə bu asılılıq özünü büruzə verdi. Türkiyənin özü enerji sektorunun inkişafında güclü ambisiyaları var, o cümlədən sürətlənmiş iqtisadi artımı təşviq etmək üçün daxili enerji tələbatını qarşılamaq və Türkiyəni regionda mühüm enerji tranziti ölkəsi və əhəmiyyətli enerji mərkəzinə çevirmək də daxil olmaqla, bir neçə əsas məqsədi mövcuddur. Nəticədə, Türkiyədə enerji siyasəti daxili siyasət və xarici siyasətlə sıx bağlıdır. Ətraflı olaraq, Türkiyə təbii qaz və neftdən ibarət əsas ehtiyaclarının 75%-ni idxal edir. Türkiyənin bu iki strateji əmtəə üzrə tələblərinin ödənilməsində Rusiya mühüm rol oynayır. Rusiya hətta Akkuyu adlı Türkiyənin nüvə elektrik stansiyası üçün konsessiyaya sahibdir. Bu, bir vaxtlar müxtəlif müşahidəçilər tərəfindən enerji sektorunda potensial olaraq Türkiyənin suverenliyinə təsir edən əhəmiyyətli bir inkişaf kimi vurğulanmışdır. Təbii qaz və neft məhsulları da daxil olmaqla, enerjiyə artan tələb, ölkənin sürətli iqtisadi böyüməsinə uyğun olaraq Türkiyədə də davam edir [4].

Nəticə. Türkiyənin Rusiya-Ukrayna müharibəsindəki rolu onun mürəkkəb diplomatik gedişini vurğulayır. Müxtəlif regional maraqları olan bir dövlət kimi o, Rusiya ilə münasibətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, Ukraynanı dəstəkləməyə çalışır. Bosfor və Dardanel boğazının kritik rolu Türkiyənin balanslaşdırılmış yanaşma ehtiyacını daha da artırır. Mənaqişənin inkişaf edən dinamikası fonunda onun bu tarazlığı qoruyub saxlamaq qabiliyyəti beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb sferasında maraqlı bir nümunə olaraq qalır, Türkiyə isə davam edən böhranda birbaşa iştirakdan qaçaraq öz maraqlarını qorumağa çalışır və bu siyasəti davam etdirəcəkdir. Həmçinin Türkiyənin mənaqişə baş verən ərazilərdəki sülh siyasətinin təşkili və atəşkəs məsələlərində böyük ölçüdə faydalar verməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aljazeera, As Russia's war in Ukraine drags on, Turkey's role expands. – URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/11/15/how-turkey-positions-itself-during-the-war-in-ukraine> [20.10.2023].
2. Igi-global, Turkey's Role During the Russia and Ukraine War. – URL: <https://www.igi-global.com/chapter/turkeys-role-during-the-russia-and-ukraine-war/327807> [20.10.2023].
3. Middle East Eye, Russia-Ukraine war: Turkey's power over the Black Sea explained. – URL: <https://www.middleeasteye.net/news/russia-ukraine-war-turkey-black-sea-power-montreux-explained> [20.10.2023].
4. Salsabila, S., and Muttaqin, M. I., 2023. "Impact of Russia-Ukraine Conflict on Turkey's Economic Stability." Jakarta, Indonesia. e-ISSN: 2807-8691 | p-ISSN: 2807 839X. – URL: <https://ijssr.ridwaninstitute.co.id/index.php/ijssr/article/view/453/808> [20.10.2023].
5. Statista, Russia-Ukraine war 2022-2023 statistics and facts. – URL: <https://www.statista.com/topics/9087/russia-ukraine-war-2022/> [20.10.2023].
6. Stein, A., 2022. "Turkey's Response to the Russia-Ukraine Crisis." FPRI: Foreign Policy Research Institute. United States of America. – URL: <https://policycommons.net/artifacts/2195469/turkeys->

response-to-the-russia-ukraine-crisis/2951810/ on October 20, 2023. CID: 20.500.12592/2kbqnf [20.10.2023].

7. Wilson Center, Turkey's Goals in the Russia-Ukraine War. – URL:

<https://www.wilsoncenter.org/blog-post/turkeys-goals-russia-ukraine-war> [20.10.2023].

ЗУЛЬФИЯ БАЙРАМОВА

Магистрантка Бакинского Государственного Университета

ПОЗИЦИЯ ТУРЦИИ В РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЕ

Турция пытается защитить свои стратегические интересы, избегая прямого вмешательства в российско-украинскую войну. Она поддерживает Украину дипломатически и экономически, но поддерживает отношения сотрудничества с Россией. Подход Турции отражает ее сложное региональное положение и желание избежать эскалации нестабильного конфликта.

Ключевые слова: Конфликт, турецкая политика, Россия-Украина, геополитика в Черном море.

ZULFIYA BAYRAMOVA

Master degree student of Baku State University

TURKEY'S POSITION IN THE RUSSIA-UKRAINE WAR

Turkey is trying to protect its strategic interests by avoiding direct intervention in the Russia-Ukraine war. It supports Ukraine diplomatically and economically, but maintains cooperative relations with Russia. Turkey's approach reflects its complex regional position and desire to avoid escalation in a volatile conflict.

Keywords: Conflict, Turkish policy, Russia-Ukraine, geopolitics in the Black Sea.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Gülgün Quliyeva, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

ENEOLİT DÖVRÜ ƏKİNÇİLİYİ VƏ ƏKİNÇİLİK ALƏTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/164-168>

Başar tarixinin bütün sonrakı inkişafını müəyyən etmiş mərhələlərdən ən mühümü mənimsəyici ovçuluq-yığıcılıq iqtisadiyyatından istehsal təsərrüfatına keçid, onu əsas formaları olan əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı və yayılması olmuşdur. Bu proseslər ən qədim tarixin yüz minilliklər əvvəlki təkamülündən fərqli eneolit dövründən xəbər verirdi və arxeoloji artefaktlarda öz əksini tapmışdır. Son onilliklərin arxeoloji tədqiqatları müəyyən etmişdir ki, mədəni-tarixi inkişafda köklü dəyişikliklər, müxtəlif səviyyədə olsa da, erkən dövrdə Qafqazda da, o cümlədən Cənubi Qafqazın, onun da tərkibində Azərbaycanın ərazisində də baş verirdi.

Açar sözlər: Qədim Qafqaz, eneolit dövrü, arxeoloji tapıntılar, torpaqbecərən ilk sümük alətlər, onların informasiya mənbəyi.

Giriş. Qədim əkinçilik təsərrüfatında vacib proseslərdən biri torpağın becərilməsi olmuşdur. Əkin sahələrinin becərilməsi qədim əkinçilik təsərrüfatının hər yeni yüksəlişində həlledici rol oynayan məhsuldar qüvvələrin inkişafından aslı olaraq müxtəlif dövrlərdə xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu prosesdə həlledici amil ilk növbədə torpaqbecərmə alətlər olmuşdur ki, onların texniki inkişafı faktiki əkinçiliyin özünün inkişafı demək idi [1, 4].

Bu səbəbdən qədim torpaqbecərmə alətlərin öyrənilməsi əkinçilik təsərrüfatının tarixində, o cümlədən paleometal və tunc dövründə, prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək doğru olardı ki, indiyədək torpaqbecərən alətlər xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır. Yalnız T.Ə.Bünyadov Azərbaycanın qədim əkinçilik təsərrüfatının inkişafı tarixilə məşğul olmaqla bu problem üzrə bir sıra monoqrafiya və məqalələr yazmış, qədim torpaqbecərmə alətlər və əkin alətlərinə böyük diqqət ayırmış və əkinçilik təsərrüfatının inkişafı prosesində onların rolunu müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir [2].

Bu mövzu İ.H. Nərimanov və Q.S.İsmayılovun tədqiqatlarında nisbətən geniş işıqlandırılmışdır.

İ.H.Nərimanov “Azərbaycanda eneolit dövrü əkinçiliyi haqqında” adlı məqaləsində Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş qədim əkinçilik alətlərinin ilk dəfə təsnifatını vermiş, geniş şəkildə tədqiq və elmi təhlil edilmişdir [3]. Q.S.İsmayılovun “Zərgərtəpə abidəsi və Azərbaycanda toxa əkinçiliyi məsələləri” adlı əsərində son tunc dövrü toxa əkinçiliyi məsələləri işıqlandırılmış və torpaqbecərmə alətlərin inkişafı dinamikasına baxılmışdır [4, 65-73]. Lakin bu əsər də Azərbaycan ərazisindəki paleometal dövrü torpaqbecərmə və əkin alətləri haqqında tam təsəvvür yaratmır. Ona görə də, son illərin arxeoloji tədqiqat materiallarını nəzərə almaqla, biz qədim torpaqbecərmə alətlərini dövrlər üzrə səciyyələndirməyə çalışacağıq, onların texniki-texnoloji və tipoloji qiymətlərini verəcək, statistik məlumatlardan istifadə edəcəyik. Bu alətlərin bizim tərəfimizdən verilmiş təsnifatı əkinçiliyin yaranması, təşəkkülü və inkişafı tarixi ilə uyğunlaşdırılıb və başlıca olaraq eneolit və erkən tunc dövrlərini əhatə edir.

Eneolit dövrü torpaqbecərmə alətləri. Azərbaycanda torpaqbecərmə alətlərinin aşkar olunduğu ən qədim abidələr eneolit dövrünə aiddir. E.ə. VI-IV minillikləri əhatə edən bu dövrdə istər Azərbaycanda, istərsə də bütün Cənubi Qafqazda əkinçiliyə və maldarlığa əsaslanan oturaq erkən əkinçilik cəmiyyətləri artıq təşəkkül edir [5]. İqtisadiyyatın bu formasının əsasında erkən əkinçilik mədəniyyəti yaranıb inkişaf tapır və bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Yaxın Şərqi Hassuna mədəniyyətinə sinxron hesab edilir [6, 62]. Şübhə yoxdur ki, bu ərazidə əkinçilik təsərrüfatının kökləri daha qədim dövrlə-neolitlə bağlı olmuşdur. Arxeoloji materiallar müəyyən etmişdir ki, eneolit dövründə yerli əhalinin mədəni və təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Güman olunur ki, bu dövrdə Qafqazın böyük bir hissəsi o cümlədən Azərbaycan ərazisi, həm də təkcə düzənlik deyil, dağlıq və dağətəyi rayonlar yerli qəbilələr tərəfindən məskunlaşır. Onların mədəni-tarixi inkişafı prosesindəki ümumi tərəqqi burada istehsaledici əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatının təşəkkülü və oturaq əkinçilik mədəniyyətinin

inkışafı ilə əlaqələndirilir [7]. Yeni təsərrüfatın-əkinçiliyin təşəkkülü yeni əmək alətlərinin o cümlədən torpaqbecərmə alətlərinin yaradılmasına ehtiyac doğururdu. Toxa və onun yaratmış olduğu toxa əkinçiliyi belə yaranır [8, 72-73]. Toxa o qədər də mürəkkəb torpaqbecərmə aləti deyildir. Bununla bərabər, toxa özü özlüyündə əvvəlki primitiv alətlərlə müqayisədə artıq təkmilləşmiş alət idi və qədim əkinçinin əməyini xeyli yüngülləşdirirdi. Və təsadüf deyil ki, toxa bir neçə minillik boyu əsas torpaqbecərmə aləti olmuş, dəyişən isə onun materialı və forması olmuşdur. Tədricən toxa tərkibli olub, taxta parçasına xüsusi “ülgüç”lü ağac, sümük və ya daş, ülgüçün birləşdirdiyi alətə çevrilir [9, 73]. Təşəkkül edən toxa əkinçiliyi çox mürəkkəb və uzun bir iş olub təşkilatı əmək, cəmlənmiş insan qrupu tələb edirdi və ona görə də ibtidai icma cəmiyyətinin bu və ya digər inkişaf etmiş mərhələsində idi.

Bu deyilənlər Azərbaycan ərazisindəki qədim əkinçi-eneolit mədəniyyətinin daşıyıcıları üçün də məqbuldur. Bu, bölgənin eneolit dövrü abidələrində tapılmış çoxsaylı qədim toxa nümunələri ilə də təsdiqlənir.

Təqdim olunan fəsildə bu alətlər müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilir: texnoloji və təsərrüfat-istehsal nöqtəyi-nəzərindən: sosioloji interpretasiya imkanları da nəzərə alınıb. Eyni zamanda hər növün konkret torpaqbecərmə alətlərinin say göstəriciləri də nəzərə alınıb ki, bu da Azərbaycan ərazisində paleometal dövrünün hər mərhələsi üçün bu alətlərin ayrı-ayrı qruplarının ənənəviyyəti və vacibliyini izləməyə imkan vermişdir.

Toxaları hazırlandığı materiallara görə 3 qrupa ayırmaq olar:

1. Daş toxalar
2. Sümük toxalar
3. Dəstəli toxalar.

Onlar da öz növbəsində 2 tipə bölünür: dəstə üçün iktərəfli dəlikləri olan və kərkişəkili. I tip daş toxaların nümunələri Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpə abidəsinin eneolit layında aşkar edilmişdir [10, 112].

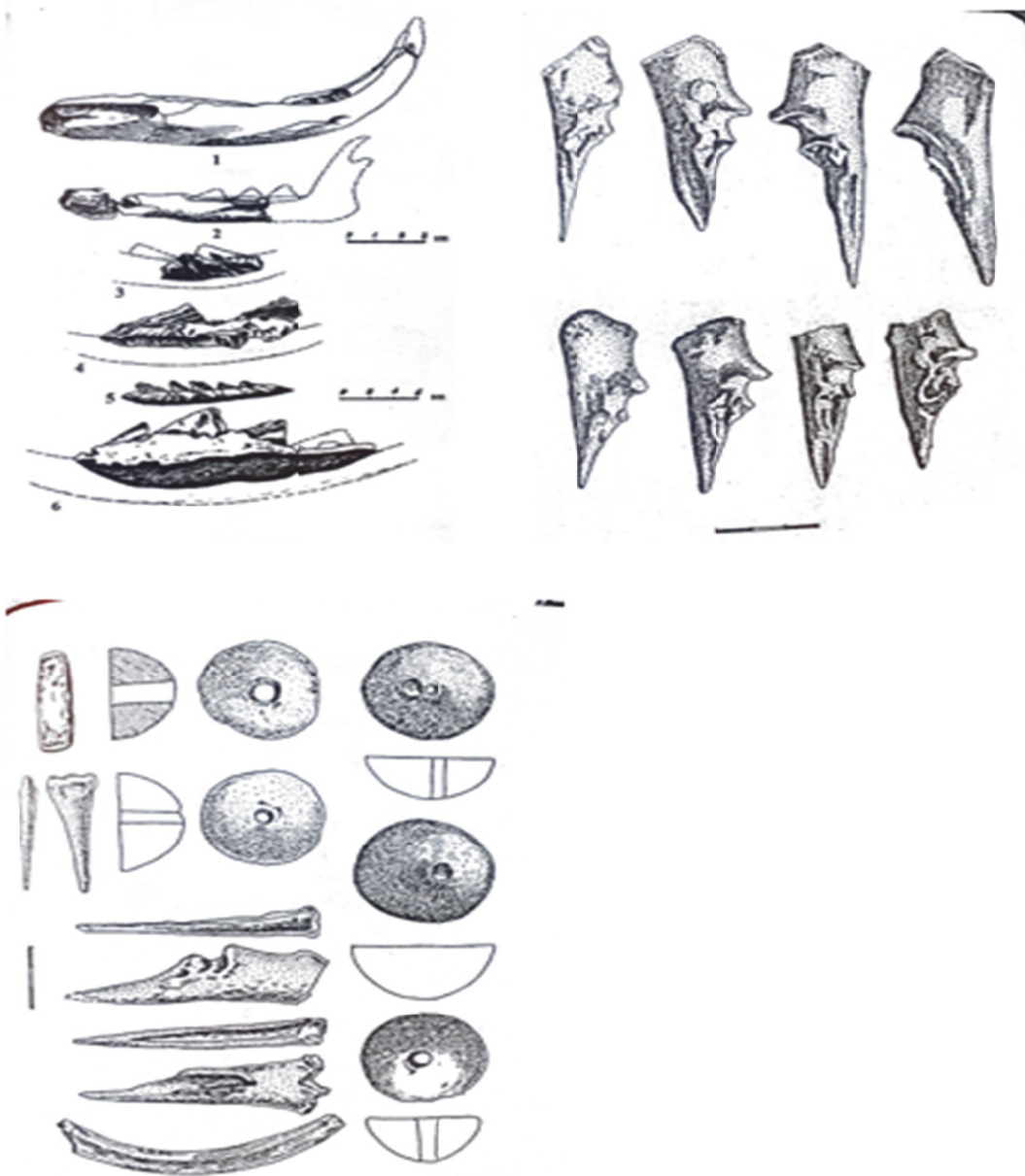
Kültəpədə aşkar edilmiş toxaların sayı cəmi dördüdür və hamısı sınıqdır. Onlar qranitdən və digər möhkəm daş növündən hazırlanıb, oval formalıdır və daş baltaları xatırladır. Külüng hissəsi dairəvidir, ülgüçü cilataları xatırladır. Külüng hissəsi dairəvidir, ülgüçü cilalanma yolu ilə itiləşdirib, küncələri bir qədər dairəvidir. Bəzi hallarda ülgüç bərabər şəkildə hər iki tərəfdən emal edilib. Digərlərindən isə alətin bir tərəfi cilalanıb, digər tərəfi isə əyrisinə itilənib.

Bu alətlərin istifadə məqsədinə gəlinə, böyük ölçülü olmalarına baxmayaraq, biz hesab edirik ki, onlardan torpağın becərilməsi üçün toxa kimi istifadə olunmuşdur. Doğrudur onlardan daha bərk materialların, məsələn, ağacın emalında balta kimi də istifadə oluna bilərdi. Lakin belə olan halda, onların ülgücündə bu emalın izləri qalmalı idi. Bu məlumatlarda isə belə əlamətlər yoxdur. Bıçaqlar, həmçinin ərsinlər Muğan zonasının məskənlərində də rast gəlinən tapılırlardır. Bəzi abidələrdə sümük ərsinlər də qeydə alınmışdır: onlar daş ərsinlərdən sayca üstündür. Bu fakt onu göstərir ki, bu məskənlərin sakinləri sümükdən tez-tez istifadə etmişlər və onun emalı üsullarını yaxşı bilmişlər. Məsələn, I Kültəpənin sümük əşyaları içərisində ərsinlərə çoxlu sayda rast gəlinir.

Azərbaycanın eneolit abidələrində ikinci tip daş toxalar nisbətən daha çox sayda rast gəlinir. Onlar əsasən I Kültəpə, Baba dərviş, Şomutəpə, Töyrətəpə, Əliköməktəpəsi və d. yaşayış məskənlərində aşkar edilmişdir. Bu kərkişəkili alətlərin bir hissəsi çay daşından, bir hissəsi daha möhkəm daş növlərindən hazırlanıb.

Kültəpə nümunələrinin ülgücləri iktərəfli itilənib və bir qədər əyilib. Bu alətlərin ucluğunun emalı asimetrik aparılıb-bir tərəfi əyrisinə, digər tərəfi alətə bir müstəvidə itilənib. Lakin elə alətlərə də rast gəlinir ki, onların ucları hər iki tərəfdən bərabər, bir istiqamətdə itilənib. Onların səthi də, çay daşından hazırlananları çıxmaq şərtilə, çox diqqətlə cilalanıb. Bəzi alətlərin səthi keyfiyyətsiz emal olunub. Görünür, bu daşın öz təbii formasından aslı olmuşdur. Bəzi ülgüclərdə möhkəm bir əşyaya vurulmaqdan qəlpə izləri qalmışdır. Belə alətlərin ölçüsü müxtəlifdir. Ən irisinin uzunluğu 12 sm-dən böyük deyil [11, 46].

Baba Dərviş [12, 52], Şomutəpə, Töyrətəpə [13, 63], Əliköməktəpəsi [14, 86] yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş yerqazan alətlər də analoji kərkişəkili formaya malikdir. Təsvir olunan toxalar ölçü və çəkisinə görə böyük deyil. Ən iri alətin uzunluğu təxminən 10 sm-dir. Bu alətlərdə dəstəyi bərkitmək üçün mövcud izlər yoxdur. Görünür, onlar dəstəyə xüsusi muftanın köməyi ilə bərkidilmişlər.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində kərkişəkilli torpaqbecərmə aləti Gəncə şəhəri yaxınlığında, Baxçagür yaxınlığında aşkar edilib. O, möhkəm daş növündən hazırlanıb və səthi cilalanıb. Ölçüsünə görə yuxarıda qeyd olunan kərkişəkilli toxalara yaxındır. Bu cür alətlər, çox güman ki, torpaqbecərmə aləti olub Ermənistanın və Gürcüstanın da erkən əkinçilik alətləri üçün səciyyəvidir. Bu alətlərə əsasən Texut [15], Sulaveris, Aruxlo [16, 18] yaşayış məskənlərində rast gəlinmişdir.

Kərkişəkilli alətlər Ön Asiyanın ən qədim yaşayış məskənlərində də geniş yayılmışdı [17, 234]. Q.Çayldın təsvirlərinə görə. Bu alətlər “toxa ucluqları” kimi istifadə olunmuşdur, qəlpə texnikası vasitəsilə hazırlanmışdır. Eneolit dövrü torpaqbecərmə alətlərinin ikinci qrupunu sümük toxalar təşkil edir. Bu dövrdə aid yaşayış məskənlərində tapılmış alətlərin içərisində onlar say etibarilə üstünlük təşkil edir. Hazırda belə alətlərin sayı 200-ü keçir. Təkcə Şomutəpə yaşayış məskənlərində bu qrupa aid 70 toxa aşkar edilib [18]. 32 sümük toxa Töyrətəpədən tapılıb [19, 211]. I Kültəpə, Babadərviş, Çalağantəpə, Qarqarlartəpəsi, İlanlıtəpə, Əliköməktəpəsi və d. eneolit abidələrində də belə alətlər aşkar edilib. Onların hazırlanmasında buynuzlu mal-qaranın əsasən boruşəkilli, kürək və sağrı sümüklərindən istifadə olunub. Boruşəkilli sümüklərdən hazırlanmış toxalar dəstək üçün lazım olan dəliyin yerləşməsindən asılı olaraq iki tipdədir: Birinci tip toxaların külüng hissəsi düz səthli epifizdir (sümüyün ucu). Dəstək üçün dəlik, bir qayda olaraq sümüyün məhz bu hissəsində şaquli açılıb. Sümüyün əks tərəfi qabaqdan çəpinə kəsilib və səliqə ilə emal olunub, ona görə də itiuculu paz formasını alıb. Bu tip toxanın uzunluğu 20 sm-dən çox deyil; İkinci tip toxalar formasına görə

yuxarıda qeyd olunanlarla analogiya təşkil edir. Onların işlək hissəsi çəpinə kəsik yolu ilə itilənib, lakin dəstək üçün dəlik, birinci tip toxalardan fərqli olaraq, epifizdən aşağıda yerləşir. Belə toxaların uzunluğu 20-25 sm-ə çatır.

Kürək sümüklərindən hazırlanmış toxalar dəstəyin bərkidilməsi üslubuna görə birinci tip toxalardan seçilir. Belə toxaların alt (işçi) hissəsi qazma üçün nəzərdə tutulub və itilənib. Güman olunur ki, alətin bərkidilməsi birbaşa, külüngdə olduğu kimi, dəstəklə həyata keçirilmiş. Təsvir olunan toxalar müxtəlif ölçülüdür. Maksimal uzunluq 25 sm-dir. Qeyd etmək lazımdır ki, iri buynuzlu mal-qaranın kürək sümüklərindən hazırlanmış toxalara Ermənistanın və Gürcüstanın bütün eneolit abidələrində rast gəlinmişdir. Oxşar torpaqbecərmə alətləri İran Azərbaycanında Solduz vadisindəki Picəlitəpə yaşayış məskəninə eneolit layından da məlumdur. Onların işçi hissəsinin ucu güclü itilənmişdir.

Nəticə. Eyni zamanda belə bir fakt da məlumdur ki, Şimali Amerika hinduları sığının kürək sümüyündən toxa kimi istifadə etmişdilər. Hindu qadınları qarğıdalı əkin üçün torpağı onunla yumuşaldırdılar. Lakin bu toxalar Azərbaycan toxalarından fərqli olaraq, dəstək üçün dəliyə malik deyildilər. Üçüncü qrupa daxil olan toxalar buynuzdan hazırlanıb. Say etibarı ilə onlar çox deyil. Şomutəpə yaşayış məskənində yalnız 21 toxa buynuzundadır. Çox zaman belə toxalar üçün xammal maral buynuzu olurdu. Toxa hazırlayarkən buynuzun əsas hissəsi bəzən saxlanırdı, ya da xüsusi texniki üsulla külüngə dairəvi forma verilir. Alətin işçi ucu itilənirdi. Dəstək üçün dəlik işçi uca perpendikulyar yerləşdirilirdi. Buynuz toxaların da funksiyası torpaqbecərmə ilə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Семенов С.А. Происхождение земледелия. Л., Наука, 1974, 320 с.
2. Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Б., Изд. Академии наук Азербайджанской ССР, 1957, 136 с.
3. Нариманов И.Г. О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане// СА, 1971, №3, с.3-14.
4. Исмаилов Г.С. Памятник Зергертепе и некоторые вопросы мотыжного земледелия в Азербайджане // Изв. АН Азерб. ССР, Баку, 1989, с.138-145.
5. Нариманов И.Г. Древнейшая земледельческая культура Закавказья// Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков в Праге. М., 1966, с.121-126.
6. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV-III тыс. до н.э.//КСИА, вып.93, 1963, с.3-9.
7. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Б., Элм, 1974, 260 с.
8. Косвен О.М. Очерки истории первобытной культуры. М., Издательство: Изд-во АН СССР, 1957, 240 с.
9. Yənə orada.
10. Абибуллаев О. А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 315 с.
11. Абибуллаев С.А. Археологические раскопки на холме Кюль-тепе. Баку: Элм, 1959, 135 с.
12. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г./ Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965, с.47-54.
13. Махмудов Ф.Р. Предварительные результаты археологических раскопок на Аликемектепе-си. Б., 1984, Изд-во АГУ, 1984, 321 с.
14. Джафарзаде И.М. Древнейший период истории Азербайджана. Очерки древней истории Азербайджана. Баку, Акад. наук Азерб. ССР, 1956, 184 с.
15. Таросян Р.М. Раннеземледельческое поселение Техута. Ереван, 1976, 388 с.
16. Джапаридзе О.М., Джавахишвили А.И. Культура древнейшего земледельческого населения на территории Грузии. Тбилиси, 1971, 339 с.
17. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., Изд-во иностранной литературы, 1956, 382 с.
18. Dyson A.A., Young T.C. The Soldus valley, Iran, Pisdeli Tepe, p.20.
19. Тейлор Э. Первобытная культура. М., Госсэкониздат, 1939, 567 с.

АМРАХ ДАДАШОВ

профессор Бакинского Государственного Университета

ЭНЕОЛИТИЧЕСКОЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА

Важнейшим из этапов, определившим все дальнейшее развитие человеческой истории, был переход от эксплуататорского охотничье-собирательского хозяйства к производственному хозяйству, развитие и распространение земледелия и скотоводства, которые являются его основными формами. Эти процессы обозначили период энеолита, отличный от развития древнейшей истории сто тысяч лет назад, и отражены в археологических артефактах.

Ключевые слова: Древний Кавказ, период энеолита, археологические находки, первые костяные орудия обработки почвы, их источники информации.

AMRAKH DADASHOV

Professor of Baku State University

ENEOLITHIC AGRICULTURE AND AGRICULTURAL INSTRUMENTS

The most important stage that determined the entire further development of human history was the transition from an exploitative hunting-gathering economy to a production economy, the development and spread of agriculture and cattle breeding, which are its main forms. These processes marked the Chalcolithic period, distinct from the development of ancient history one hundred thousand years ago, and are reflected in archaeological artifacts.

Keywords: Ancient Caucasus, the Eneolithic period, archaeological finds, the first bone tools for soil cultivation, their sources of information.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Qüdrət İsmayilzadə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 39

РЕНА ИБРАГИМОВА

доктор философии по истории,
доцент кафедры Археологии и Этнографии
Бакинского Государственного Университета
rena.ibrahimova.historian@gmail.com

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О НЕКОТОРЫХ НАРОДАХ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX ВЕКА

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/169-174>

Данная статья посвящена этнографическому изучению горских народов Северного Кавказа (карачаевцев, балкарцев, адыгов, ингушей) на основе письменных источников XIX века. Эти народы в этот период еще не имели письменности, поэтому исследование данных письменных источников является важным средством для выявления о них необходимой информации. Особую роль в жизни населения играли адаты, регулирующие семейно-брачные и общественные отношения в обществе. Природные условия позволяли заниматься различными отраслями производства

Ключевые слова: Северный Кавказ, письменные источники, хозяйство, семейный быт, обычаи, кровная месть, социальные классы.

Введение. Изучение народов Северного Кавказа в этнографическом аспекте невозможно без исследования письменных источников, написанных в различные периоды и посвященных описанию материальной и духовной культуры, особенностей семейного быта, сословной принадлежности, адатов, этикета, религии местного населения. Авторы: путешественники, ученые основывались на своих личных наблюдениях и материалах предыдущих источников.

Известия иностранных авторов являются одним из важнейших источников при изучении истории любого народа. Адыги, балкарцы, карачаевцы, ингуши и другие горцы Северного Кавказа на протяжении длительного периода своей истории были бесписьменными, и потому известия иностранных писателей служат часто единственным источником для восстановления их древней и средневековой истории. Один из авторов Жан-Шарль де Бесс - венгерский ученый в 1829 году проехал по территории Карачая, ознакомился с жизнью и бытом карачаевцев. Считая карачаевцев (так же, как и балкарцев и осетин-дигорцев) народом, родственным венграм, Бесс уделил их описанию особое внимание. Он отметил, что карачаевцы одеты в черкесскую одежду, которую переняли не только все жители Кавказа, но также и казахи офицеры. Карачаевские всадники превосходно держатся в седле, они очень ловки и прекрасные стрелки. Карачаевцы отличаются прекрасной осанкой, выразительными чертами лица, приятной внешностью и гибкостью тела. Они говорят на тюркском языке и являются мусульманами. Касаясь вопросов семейного быта, Бесс отмечает, что хотя многоженство дозволено, но браки в основном моногамные, а карачаевские мужчины хорошие мужья и отцы [1, с.333]. Обычно карачаевские князья женились на дочерях кабардинских узденей, а те в свою очередь вступали в брак с дочерьми карачаевских князей; в этом последнем случае калым превышал 1000 рублей и выплачивался оружием и скотом [2, с.426]. Бесс пишет, что земли Карачая плодородны, на них выращивают пшеницу, ячмень и особенно просо, здесь много заливных лугов для прокорма домашнего скота. Особенно славятся лошади местной породы, разводят также волов и овец, ослов, мулов. Карачай богат своими прекрасными и обширными лесами, в которых водятся различные животные, бесчисленными холодными и целебными источниками. Карачаевцы имеют торговые отношения с соседними народами. Так, оружие: ружья, пистолеты и сабли они получали от черкесов и абхазцев, у ногайцев и черкесов покупают различные металлы. У русских они получают хлопчатобумажные ткани, шелк, трубки для курения и табак,

иглы [2, с.428]. Сами карачаевцы занимались кожевенным делом. Из козьих шкур вырезают завязки для обуви или разрезают на очень тонкие полоски, используемые вместо ниток для шитья. Имеретинцы покупают у карачаевцев сукно, войлок, которыми покрывают полы в жилищах, ценные меха лесных животных, капюшоны - башлыки. Родственные им балкарцы также умело изготавливали войлочные бурки, качественное сукно, войлок, башлыки и меха [2, с.430]. В источниках отмечается, что карачаевцы очень серьезно и достойно относятся к воспитанию детей: сын, который не подчинился воле отца и не исправился, несмотря на его неоднократные увещевания, может быть приведен к дверям мечети, где его в присутствии всех жителей деревни уговаривают изменить свое поведение. Если это не дает результата, родители навсегда изгоняют нерадивого сына из родного дома. Таким образом, воспитание детей носило общественный характер [2, с.427]. Жестко наказывались прелюбодеяние и соблазнение девушки или замужней женщины. Приговор выносят старейшины, которые чаще всего решают изгнать виновного навсегда из деревни. Отец изгоняет дочь из дому, муж – свою провинившуюся жену без права возвращения. Зачастую соблазнителя убивают, а семья виновной покидает родные края и поселяется в отдаленных местах, чтобы скрыть позор от своих соотечественников. Но такое случается очень редко [2, с.426].

Сообщения различных авторов об адыгах позволяют получить достаточно верную информацию о различных сферах их жизни в этнографическом аспекте. Один из авторов Мориц Вагнер оставил ценные сведения о социальном устройстве адыгского общества. Так, он пишет, что черкесская знать, т.е. ворки-рыцари, составляют самое большее 1/5 часть или 1/10 часть многочисленных адыгов. Только они владеют земельной собственностью, рабами и имеют голос в совещательных собраниях. Эти ворки и более знатные представители княжеских домов, которых называют «пши», заключают браки только с девушками равной по происхождению семьи и таким образом сохраняют чистоту расы, благородство крови и фигуры, красоту лица, гордость в осанке и особенную утонченность в движениях, манерах и разговоре. Всяким родством с плебеем, даже когда он свободный человек и сделался богатым благодаря торговле, пренебрегается. [3, с.630]. Сведения Бесса дополняют эту социальную иерархию. Он пишет, что третье сословие в адыгском обществе составляют отпущенники князей и узденей, которые тем самым стали узденями. К четвертому сословию принадлежат отпущенники этих новых дорян, и к пятому сословию крепостные [1, с.374]. Известный ученый Карл Кох после двух путешествий на Кавказ отмечает, что обществом черкесов управляют народные собрания, которые разбирают все уголовные дела и устанавливают меру наказания. Причем, при обсуждении и вынесении приговора должны были присутствовать все старейшины из участвующих в нем кланов, в противном случае собрание считается неправомочным для вынесения решений. Но, некоторые преступления, такие как нарушение супружеской неверности и убийства, рассматриваются в тех семьях, в которых они произошли. За убийство мстит семья убитого по законам кровной мести, которая имела широкое распространение на востоке Кавказа. Виновный в преднамеренном убийстве должен был заплатить штраф в размере стоимости двухсот быков, другой скотины или рабами. Такую значительную цену за кровь редко кто мог заплатить и, поэтому семья и род убийцы обязаны были пополнить недостающую сумму из своих средств. Пока не выплачена цена крови, убийца вынужден прятаться. С ее выплатой прекращается всякое преследование. Если же семья и род не имела возможности оказать материальную помощь для выплаты цены крови, то убийцу передавали семье убитого или бросали в море. Семья пострадавшего могла виновника убить, или продать в рабство. Если убийство произошло по неосмотрительности, то убийца платил только половину цены крови. За убийство женщины или девушки семьи требовали вполуполу меньше быков. Социальное неравенство проявлялось в цене крови. За дворянина у абадзехов требовалось заплатить 30 рабов, а за убитого члена общины – 11 рабов. За убийство раба виновник должен был заплатить его стоимость. Надо отметить, что убийство женщины или раба, было редким явлением. Род убитого получал 2/3 или 3/4 от суммы цены крови, а остальное достается его семье. Но черкесы при убийстве одного из своих родственников из чувства уважения отказывались от принятия цены крови, считая, что кровь смывается только кровью. Кровная месть между

семьями длилась до тех пор, пока убитый не был полностью отомщен. Таким образом, в результате кровной мести уничтожались семьи, а иногда и целые роды. Не смывший кровь своего близкого родственника кровью, подвергается презрению и исключению из рода. Действие законов способствовало предупреждению преступлений, так и кары за совершенное преступление. Поэтому каждый человек, совершая преступление, отдавал себе отчет, что он совершает преступление не только против пострадавшего, но также и против собственного рода, так как все его члены были связаны круговой порукой [4, с.587].

Человека, погибшего от рук врага, вдова и дети оплакивали гораздо дольше. Вдова каждый день посещала могилу мужа, громко выражая свою скорбь, бичуя себя и вырывая свои волосы [4, с.624]. Определенный штраф налагался на виновного и за повреждение какой-либо части тела у человека. За повреждение правой руки пострадавшего виновный платил 50 быков, за удар саблей в лицо или в грудь оценивается в 10 быков. За ранение женщины штраф значительно снижается [4, с.588]. Но убийство женщины у ингушей считалось грехом [5, с.177]. У ингушей нельзя было мстить, если рядом с кровником находилась женщина. Одним из самых больших преступлений считалось нарушение супружеской верности. У черкесов, хотя женщины обладали большой свободой, но преступления такого рода совершались очень редко. Муж имел полное право убить нарушителя супружеской верности, если застиг его на месте преступления, но все равно подвергался кровной мести, однако цена крови при этом значительно ниже; штраф составлял в размере стоимости 40-60 быков. Обычно вопрос решался между обеими сторонами и не выносился на рассмотрение народного собрания. Соблазнивший чужую жену мужчина платил штраф в размере стоимости 25 быков. Такую же сумму должен заплатить мужчина, соблазнивший девушку. [4, с.588]. Жена, виновная в прелюбодеянии, была полностью во власти мужа. Если он ее убивает, то ее родственники за нее не мстили. Однако Тэбу де Мариньи отмечает, что за нее мстят или отец, или старший брат. Иногда муж наказывал жену членовредительством: отрезал ей нос или уши, выбривал волосы на голове, обрезал рукава ее одежды и в таком виде отправлял ее обратно к родителям [7, с.307]. Женщину родственники сразу убивали или продавали, но, несмотря на это, за этот позор мужу мстили. Поэтому муж редко совершал убийство жены. В большинстве случаев муж сам наказывает свою жену в кругу семьи и берет на себя вину за то, что мало уделял ей внимания. Похитившей девушку против ее воли ингуш, мог получить убежище и покровительство в доме влиятельного, известного человека, так как даже в таком случае отказать в гостеприимстве не полагалось [5, с.206]. Семье девушки приходилось пойти на примирение с женихом и согласиться на обычный выкуп, вместо крупного. Но если родным девушки удавалось скоро настигнуть похитителей, то виновников убивали. Подвергшаяся насилию насильно похищенная девушка могла отказаться от брака с оскорбившим ее человеком и вернуться в отцовский дом. Она имела возможность выйти замуж, но только за мужчин в возрасте, либо в бедную семью. В прошлом такое оскорбление чести дома нередко смывалось кровью похитителя [5, с.207]. Редким случаем был увоз чужой невесты. Это могло кончиться смертью похитителя или самого жениха. По адату за увоз чужой невесты платилось 90 коров жениху, но даже это не может привести к примирению с обиженной стороной жениха и родителей невесты (если родители виновны в увозе невесты, то и они платят жениху 40 коров) [6, с.169].

Воровство относилось к обычным преступлениям и наказывалось только тогда, когда вор застигнут на месте преступления. Каждый молодой человек прославлялся грабежом и привлекал внимание предполагаемых невест. Но воровство в семье или в роду жестоко наказывалось. Вор должен был возместить хозяину стоимость в девятикратном размере. При каждой следующей попытке воровства наказание увеличивается и, будучи пойманным в третий раз, вор должен заплатить штраф в размере 200-х быков, или же его убивают. Поэтому внутри рода царили полное доверие и безопасность. Если же воровство было совершено у чужого рода или у чужого племени, и вор застигнут на месте преступления, он должен возместить стоимость украденного только в двойном размере. Но на Западном Кавказе даже и такое воровство наказывалось строже, чтобы избежать ссор, расследовалось присяжными, и наказание за него выносило народное собрание. Обязательно допрашивали свидетелей, которые свои высказы-

вания подтверждали клятвой. Демократические принципы народного собрания позволяли преступнику защищать себя перед судом. На народном собрании обсуждаются обязанности по отношению к старикам и обязанности гостеприимства. У черкесов пожилые мужчины и женщины пользуются особым уважением и заботой. Оскорбивший их человек подвергается не только всеобщему презрению, но на народном собрании после обсуждения ему назначают нужную кару. Гостеприимство, зародившееся еще в первобытном обществе, было широко распространено на всем пространстве Кавказа. Существовал строгий этикет гостеприимства, обычаям которого обучали еще с детства. Каждая семья была обязана предоставить гостю теплый кров, постель и еду, а также обеспечить его безопасность. Если жизни гостя кто-то угрожал, то хозяин дома защищает его, и каждая обида, нанесенная гостю, воспринимается им как своя собственная. Даже собственного врага надо было принять в доме и защищать его от внешнего нападения. Того, кто предал бы гостя, постигло бы всеобщее презрение. Самое меньшее его исключили бы из клана, к которому он принадлежит. Прежде такого человека сталкивали в пропасть. Для гостя готовилось богатое застолье, в котором могли принять участие хозяин и все члены семьи, но есть могли только то, что им предложит гость. Все богатые семьи имели, как правило, особое строение для гостей - кунацкую. Дж.А. Лонгворт пишет, что при входе в гостевой дом его встретил хозяин - черкес, собственными руками снял с него оружие и развесил его на стене. Усадив гостей, сам хозяин оставался на ногах, выказывая им свое уважение. До обеда он несколько раз угощал Лонгворта просяным пивом (буза). Специально для гостей приготовили разные мясные блюда. По обычаю гости угостили едой слуг, присутствовавших в кунацкой. Лонгворту были приготовлены подарки: черкесские туфли и шальвары. На прощание он подарил жене и дочери хозяина музыкальную шкатулку, набор иголок и куски сафьяна, что вызвало у них восторг и восхищение [8, с.541]. Если у семьи не было кунацкой, то хозяин вынужден при посещении гостя переселить свою семью в дом к соседям. Если местность была опасной и незнакомой для гостя, то хозяин давал ему вооруженных провожатых. Покидая гостеприимный кров, гость и хозяин часто обменивались подарками и становились кунаками, т.е. друзьями, готовыми в нужный момент оказать друг другу помощь. Таким образом, обычай гостеприимства мог связать крепкими узами условного родства незнакомых людей. Пока гостеприимство не было нарушено убийством или нарушением супружеской неверности отношения поддерживались. Этнограф Алиева Патимат ссылается на сведения информатора, который отмечает, что их ингушская семья была состоятельной, имела большое поголовье домашнего скота, много молочных продуктов, пчелиных ульев, поэтому принимали всех нуждающихся в приюте путников, которых сытно кормили и давали ночлег [5, с.173].

На Кавказе главой семьи является отец. Он обладал неограниченными правами и лично управлял большой патриархальной семьей. Женщины у черкесов наравне с мужчинами принимали участие в празднествах, но на народные собрания их не допускали. Семьи традиционно были многодетными. Сыновья, женившись, оставались в семье. Воспитание в зажиточной семье ребенка, в особенности мальчика, происходило за пределами семьи. С младенчества его отдавали в семью, стоящую на более низкой социальной ступени. Такая система воспитания называется «аталычество». Существование аталычества связывают с непрерывными феодальными усобицами на Кавказе, чтобы молодые отцы не были обременены воспитанием своих детей и не отвлекались от военных дел. По другой версии мальчиков намеренно лишали материнской любви, под влиянием которой он мог бы вырасти изнеженным, не приспособленным к стойкости, военной отваге. Но на воспитание аталыку передавали нередко и девочек, так что эти версии себя не оправдывают. Обычай аталычества является одним из способов установления условного родства между семьями различного социального происхождения. Воспитатель - аталык и его жена, принимая ребенка в свою семью, становились его названными родителями. По этому поводу он устраивал праздник, на который приглашались родственники и знакомые. Аталык должен был обо всем заботиться для своего воспитанника: обеспечить пропитание и одежду кормилице и младенцу; затем подарить ему оружие и научить обращаться с ним, подарить ему лошадь, научить его верховой езде, охоте, в первый раз ведет

его на битву. Единственное, что он при этом получает, это большая часть добычи. Все это аталык делает ради чести породниться с княжеским или дворянским домом, получить в нужном случае защиту и помощь от семьи своего воспитанника. Аталык все свои средства тратил на воспитанника, лишая своих детей самого необходимого. В течение этого времени родители не интересовались ребенком, так как это считалось недостойным поведением. Достигший совершеннолетия юноша с разрешения родного отца возвращался в отчий дом. Это была торжественная, многолюдная, красочная церемония, на которой участвовало от 300 до 500 человек. Каждый из гостей привозил подарок для родителей. Прилюдно происходит официальное признание князем сына. С этого дня воспитатель имеет право беспрепятственно входить в княжеский дом и считаться почетным членом семьи. В Карачае, согласно адату, князья могли вступать в аталыческие отношения с княжескими родами соседних народов. В этом случае аталычество носило политический характер и не приводило к установлению вассально-сюзеренных отношений, являясь инструментом международной дипломатии. Чаще всего такие отношения устанавливались с балкарскими, кабардинскими и сванскими княжескими семьями [9, с.157].

Заключение. В XIX веке на Северном Кавказе господствовали адаты, на основании которых регулировались взаимоотношения в семье, роду и племенах. Адаты регулировали и жизнь народов Северного Кавказа (карачаевцев, балкар, адыгов-кабардинцев, ингушей) в различных областях: семейном быте, общественных и социальных отношениях. Рассмотренные в статье адаты позволяют создать четкую картину народного управления обществами, соблюдение определенных табу и традиций в различных общественных институтах: совет старейшин, уважение пожилых, кровная месть, аталычество, гостеприимство. Важное место в письменных источниках занимают сведения о хозяйственной жизни и торговле населения, а также ремеслах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жан-Шарль де Бесс. Путешествие в Крым, на Кавказ, в Грузию, Армению Малую Азию и в Константинополь в 1829 и 1830 гг. в книге В.К.Гарданова. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII – XIX вв. Нальчик, «Эльбрус», 1974, 632 с.
2. Бларамберг И.Ф. Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа, ч.1-3.1836. В книге В.К.Гарданова. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII-XIX вв. Нальчик, «Эльбрус», 1974, 632 с.
3. Вагнер Мориц. Кавказ и земли казаков в годы с 1843 по 1846 гг., т.1-2. В книге В.К.Гарданова. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII-XIX вв. Нальчик, «Эльбрус», 1974, 632 с.
4. Кох Карл. Путешествие по России и в кавказские земли, т.I. В книге В.К.Гарданова. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII-XIX вв. Нальчик, «Эльбрус», 1974, 632 с.
5. Акиева П.Х. Рождение. Свадьба. Смерть. Историко-этнографические архетипы ингушей. СПб., 2014, 273 с.
6. Далгат Б.К. Родовой быт и обычное право чеченцев и ингушей. Исследования и материалы 1892-1894 гг. М., 2008, 169 с.
7. Тэбу де Мариньи. Путешествие в Черкессию. В книге В.К.Гарданова. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII-XIX вв. Нальчик, «Эльбрус», 1974, 632 с.
8. Лонгворт Дж.А. Год среди черкесов, т.I-II. В книге В.К.Гарданова. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII-XIX вв. Нальчик, «Эльбрус», 1974, 632 с.
9. Карачаевцы и балкарцы: язык, этнография, археология, фольклор. М., 2001 429 с.

RƏNA İBRAHİMOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və Etnoqrafiya
kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

**XIX ƏSRİN YAZILI MƏNBƏLƏRİNDƏ ŞİMALİ QAFQAZIN
BƏZİ XALQLARI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT**

Məqalə Şimali Qafqazın dağlı xalqlarının (qaraçaylılar, balkarlar, adıqlar, inguşlar) XIX əsr mənbələri əsasında etnoqrafiyasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Bu xalqların XIX əsrdə hələ yazıları olmadığına görə onların haqqında lazımı məlumatlar əldə etmək üçün yazılı qaynaqların təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Adətlər əhalinin içtimai və ailə-nigah həyatında önəmli yer tuturdu. Zəngin təbii şərait istehsalatın bir sıra sahələrini inkişaf etdirməyə imkan verirdi.

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, yazılı mənbələr, təsərrüfat, ailə, adətlər, qan qisası, sosial təbəqələr.

RENA IBRAHIMOVA

*Doctor of Philosophy in History, Associate Professor of the
Department of Archeology and Ethnography Baku State University*

**GENERAL INFORMATION ABOUT SEVERAL PEOPLES
OF THE NORTH CAUCASUS IN THE WRITTEN SOURCES
OF THE XIX CENTURY**

This article focuses on ethnographic research concerning the mountainous peoples of the North Caucasus, namely Karachais, Balkars, Adyghe (Circassians), Ingush drawing from written sources originating in the 19th century. As these communities did not possess a writing system during this period, the analysis of these written records stands as a crucial method to ascertain essential information about them. Adats, which governed familial, marital, and societal relationships, held a significant role in the lives of these populations. The diverse natural environment facilitated engagement in various sectors of production.

Keywords: North Caucasus, written sources, economy, Family life, Customs, Blood feud, Social classes.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Qüdrət İsmayilov, t.e.d. Qabil Əliyev.

**AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR ŞƏHƏR VƏ
QALALARINDA APARILAN ARXEOLÖJİ TƏDQİQATLARA DAİR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/175-179>

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı, Xaraba-Gilan, Şəmkir, Ağsu və digər şəhərlərində aparılan uzun müddətli qazıntı işlərində şəhər və qala probleminin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi məsələlərinin tədqiqi tarixindən bəhs edilir. Hərbi inzibati - əhəmiyyətli şəhər və qalalarda Beyləqan, Şamaxı və Dərbənd, Qəbələ, Bərdə və digər şəhərlərin iqtisadi-siyasi mərkəzlər olaraq fəaliyyətinin tədqiqi tarixinə müraciət olunur.

Açar sözlər: Qala, orta əsrlər, şəhər mədəniyyəti, mədəni təbəqə, arxeoloji qazıntı.

Giriş. Qafqaz arxeologiyasında XIX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq maddi irsin öyrənilməsinə maraq artmışdır. 1829-cu ildə A.Yanovski Azərbaycanın antik dövr siyasi-mərkəz şəhərlərindən biri olan Qəbələdə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlarında Çuxur Qəbələ yaxınlığında şəhər xarabalığını aşkar etmişdir. 1830-cü ildə F.X.Monpere Düba ticarət əhəmiyyətli orta əsr Şəmkir şəhər yeri haqqında məlumat vermişdir. 1852-ci ildə N.V.Xanikovun Naxçıvan və Bərdə abidələri ilə bağlı xüsusilə Xaraba-Gilan şəhər xarabalığında tədqiqatlar aparmış, bir neçə də kitabənin olduğunu qeyd etmişdi. 1879-cu ildə İ.S.Polyakov Naxçıvanda, N.O.Selosani Bərdə şəhər xarabalıqlarını qeydə alıb, sözügedən şəhərlərin arxeoloji mədəniyyəti haqda məlumatları yazıya almışlar. 1896-cı ildə S.P.Zelinski Şamaxı, V.M.Pavlinov Şirvanın və ort əsr Bakı şəhərinin tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. E.Resler tərəfindən 1899-cu ildə Gəncə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılarda ilk orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin ilkin ictimai- iqtisadi mənzərəsini yaratmışdır (1).

Azərbaycanın şəhər və qalalarında xüsusilə Mil düzünün arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində 1902-ci ildə İ.A.Mayevskinin xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Beyləqan ərazisində yerləşən Örenqala şəhər yerinin xarabalıqları haqqında təsvirlərini bölüşmüşdür. İ.İ.Meşşaninov 1933-cü ildə Mil düzündə orta əsr Beyləqan şəhərinin xarabalıqları olan Örenqala şəhərgahının Kiçik şəhər adlanan hissəsinin şimal-şərq və şimal-qərb qala divarlarındakı darvazayarı bürclərdə kəşfiyyat xarakterli qazıntı işləri aparmış, Kiçik sahəyə “Birinci şəhər”, Böyük sahəyə “İkinci şəhər” sənətkarlar məhəlləsinə isə “Üçüncü şəhər” adı vermişdir. Apardığı qazıntıları qısa təsvir etməklə Kiçik şəhərin şimal-şərq qala divarlarını üç tikinti dövrünə bölmüşdür (18).

Y.A.Paxomovun tədqiqatları daha çox kəşfiyyat xarakterli olmuşdur. 1935-ci il Şabran şəhər xarabalığında, 1938-ci ildə Tovuz rayonunda yerləşən Torpaqqala şəhər yerində, 1939-1940-cı illərdə isə Bayıl qəsridə ilk qazıntılara rəhbərlik etmişdir (19). Şabran şəhər yeri xarabalıqlarında yerüstü materiallardan olan istehsal çıxarları üzə çıxmış, dulus kürelərinin hissələri, şirli və şirsiz saxsı məmulatlarını qeydə almışdır. Bayıl qəsridəki kəşfiyyat qazıntıları zamanı, üzərində kitabəsi olan bir neçə daş lövhələr aşkar etmişdir. Torpaqqala abidəsi ilə bağlı mülahizələr irəli sürmüş, abədinin XII-XIII əsrlərə aid şəhərliyi yaşayış yeri olduğu fikri ehtimal edilmişdir. XX əsrin 70-ci illərində Torpaqqala abidəsində R.Vahidov tərəfindən qazıntı işləri aparmışdır.

Orta əsr şəhərlərindən olan Gəncə, Şamaxı və Bakıda şəhər və qalaların tədqiqi ilə bağlı arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. 1940–1944-ci ildə İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi, S.M.Qaziyev, V.N.Leviatov, İ.Şəblikinin iştirakı ilə orta əsr Gəncə şəhər xarabalıqlarında aparılmış qazıntıların nəticələrində orta əsr şəhər memarlığı haqda dolğun məlumatlar verilir (3; 10).

Beyləqan şəhər xarabalıqlarında 1951-ci illərdə İ.M.Cəfərzadənin (3, s.108-138). 1953- 1958-ci illərdə A.A.İessenin rəhbərliyi ilə aparılmış çöl tədqiqatları zamanı Kiçik şəhər və Böyük şəhərin şimal şərq divarlarında, şəhərin sənətkarlıq adlanan III və IV sahələrində əldə edilən nəticələr üzrə

qeydlər edilmişdir (3). 1959-1968-ci illərdə Örenqala ekspedisiyası Q.M.Əhmədovun rəhbərliyi ilə yeni sahələrdə (V-VI sahələr) qazıntılar davam etdirilmişdir. Şəhərin şimal-qərb divarlarının iki tərəfdən bürclərlə əhatələnmiş tikili qalıqları aşkarlanmışdır. Bürclərin tikintisində möhrə, çiy və bişmiş kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Üz divarı üçün çəkilən bişmiş kərpiclərin ölçüləri 26x26x6 və 27x27x6 sm qeydə alınmışdır (5, s.40-42). IX-X əsrlərə aid anqob zolaqlı qaba, çoxrəngli naxışlarla naxışlanmış şirli və zər naxışlı fayanas “minai” tipli qabların aşkarlandığı qeyd edilir.

Arxeoloji qazıntı işləri sübut edir ki, şəhər-qalaların salınmasında həmişə strateji cəhətdən əlverişli iqlimə malik yerlərə üstünlük verilmişdir. Şəhər ərazisinin müdafiə olunan hissə -İç qalalar (Bala, Narın qala) cəmləndiyi yer-, “Şəhəristan”- böyük ictimai-dini binaların daha çox cəmləndiyi əsas şəhər hissəsini əhatə edirdi (16). Ərazisi baxımdan kiçik məhəlli fərqləri, kiçik yaşayış məntəqələrindən tutmuş şəhərlərə qədər onların planlaşmasında öz əksini tapmışdır. Şəhərlərin ictimai-iqtisadi kateqoriya olaraq inkişafibəzilərini dini zəmin əsasında yaranması, digərlərinin isə inzibati mərkəz rolu oynamasından aslı olaraq bir-birinə bağlı olmuşdur. Hərbi inzibati- əhəmiyyətli şəhərlər Beyləqan, Şamaxı və Dərbənd idi (16). Dərbənd şəhərində 1982-ci ildə arxeoloji qazıntılar apararı A.A.Kudryavtsev tədqiqatının nəticəsi olaraq Dərbənd limanının X əsrdə beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətli rolu olduğunu fikrini materiallarla dəqiqləşdirmişdir. Qəbələ, Bərdə, Dərbənd, Paytakaran, Beyləqan, Xalxal, Amaras, Hunan (Xnarakert) bu kimi başqa şəhərlər siyasi mərkəzlər olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Arxeoloji tədqiqatlardan əldə olunan maddi-mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi göstərir ki, bu şəhərlər sənət və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ticarət əhəmiyyətli yollar üzərində salınmış Yaxın və Orta Şərqi Qara dənizdən - Hind okeanı sahillərində iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir (15).

1959-62-ci illərdə C.A.Xəlilovun Xınıslı arxeoloji ekspedisiyası geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı işləri zamanı Gülüstan qalası müdafiə istehkamının qüllələrinin qalıqlarını aşkar etmişdir (7). Xatırladaq ki, Gülüstan qalasının su təchizatı və müdafiə sistemi o cümlədən gizli yolların olması haqqında Y.A.Paxomov 1938-ci ildə mülahizələr irəli sürmüşdür. 1967-ci ildə H.Ciddi qalanın Narınqala hissəsində dörd otaq, dəhlizin divarlarını üzə çıxartmış və qazıntı sahəsindən əldə edilən şirli, şirsiz qab fraqmentlərindən olan kasa, piyalə, saxsı çirək, təkqulplu saxsı qablarının Örenqala abidəsindən əldə edilən materiallarla oxşar olduğu qənaətinə gəlmişdir (5).

1989-cu ildə R.M.Vahidov tərəfindən Şirvanın müdafiə qurğularına daxil olan Güngörməz qalasında tədqiqatlar aparılmışdır. İki hissədən ibarət olan müdafiə qalasının birinci hissəsi 4-5 hektar ərazini əhatə edir. Qala yerli əhali arasında Yastı və Yuxarı qala adları ilə iki adda tanınır. Üç divar qalıqları Yuxarı qalada, dörd divar qalıqları isə Yastı qalada müşahidə edilmişdir (17). Şamaxı şəhərinin şimal-şərq hissəsində inşa edilən Buğurd qalasında IX-XIII əsrlərdə aid edilən yaşayışın olduğu müəyyən edilmişdir. Bu qalanı digər qalalardan fərqləndirən cəhət təbii aşırımlarla bir-birinə birləşən silsilələrin olmasıdır. Tədqiqatlarda Buğurd qalasının yerləşdiyi yer Cəngi dağının istiqamətində ön istehkamların olduğu, həmçinin dağın zirvəsində “Şah evi” adlanan Narınqala tipli istehkamın dörd tərəfdən uçurumlu qayalıqlarla əhatələndiyi qeyd edilir (11).

Müdafiə sisteminin möhkəmlənməsinə xidmət edən qalalar sırasına Tərtər çayının başlanğıcında indiki Zar kəndinin yaxınlığında Zar qalası, Kəlbəcərdən bir qədər şərqə doğru Lək qalası, Tutqu çayının Tərtər çayına töküldüyü yerdə sıldırımlı bir zirvədə inşa edilmiş Çomərd qalası və Torağay çayının Tərtər çayına töküldüyü yerdə tikilmiş Çrabert qalaları olduğu qeyd edilir (6;13). Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, əksər müdafiə qalaları ilk orta çağlardan başlayaraq IX-XI əsrlərdə dinamik inkişaf mərhələsində olduğu, getdikçə tikinti texnikasının təkmilləşdiyini sübuta yetirir (6; 17).

XX əsrin sonlarında və XXI əsrin ilk onilliklərində dövrünün inzibati-hərbi mərkəzlərinə çevrilmiş həmçinin ticarətin dayaq nöqtələri olmuş iri şəhərlərdə Qəbələ, Beyləqan, Bərdə, Naxçıvan, Şamaxı, Gəncə o cümlədən cənub bölgəsində genişmiqyaslı arxeoloji qazıntı işlərinə başlamışdı. Arxeoloqlarımız tərəfindən Bakıda Ö.Ş.İsmizadənin, F.Ə İbrahimovun, Xaraba-Gilanda Q.M Aslanov, B.İ.İbrahimli, Şamaxıda H.Ə.Ciddinin, Ş.Əhmədovun, A.Quliyevin, Beyləqanda Q.Əhmədovun, Şabranda R.B.Göyüşovun, Qəbələdə S.M.Qaziyevin, Q.M.Əhmədov, F.V. Qədirovun, İ.A.Babayevin, Q.Q.Cəbiyevin, Bərdədə A.B.Nuriyevin, A.M.Məmmədovun, Şəmkirdə T.Dostiyevin rəhbərliyi ilə arxeoloji qazıntılar aparıldı və əldə edilən elmi yeniliklər arxeoloji ədəbiyyatlarda öz əksi tapmış oldu (1; 2).

Ağsu orta əsr şəhər yerində 1983-ci ildən başlayaraq ilkin arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Ağsu-İsmayilli ekspedisiyasının rəhbəri olan professor Q.Q.Cəbiyev 2010-2011-ci illərdə Ağsu şəhər yerində mədəni təbəqənin üst qatında çoxsaylı tikinti qalıqlarını qeydə almış, geniş sahəni əhatə edən daş döşənmiş küçə və meydan qalıqlarını anbar, emalatxana, hamam kompleksi, məscid yerini tədqiq etmişdir. Orta əsr şəhər yerindən çoxlu sayda saxsı nümunələri, şüşə məmulatları, müxtəlif əlvan metaldan hazırlanmış bəzək əşyaları, muncuqlar, inşaat keramikası və.s. maddi mədəniyyət nümunələrinin olduğu vurğulanır. 2014-cü ildə qazıntılar davam etdirilmiş VII qazıntı sahəsindən 7 m dərinlikdə aşkar edilmiş anbar-buzxanadan məişət avadanlıqları; qazan, cam, piyalə və dar boğaz bardaq nümunələri aşkar edilmişdir. Həmçinin anbar-buzxananın cənub tərəfində gümüş pullardan ibarət 21 ədəd sikkə qeydə alınmışdır. Anbar-buzxananın mərkəzi hissəsində qızıl pullardan ibarət dəfinə - 37 ədəd Holland dukatı aşkar edilmişdir. Arxeoloqlarımız tərəfindən Ağsu orta əsr şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir (2).

2012-ci il qazıntıları zamanı A.M. Məmmədovun rəhbərliyi ilə Gəncə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Gədəbəy rayondan 100 km cənub-qərbdə yerləşən Qız qalası abidəsini qeydə almışdır. Qala Şəmkirçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1800 m, çay yatağından 500 metrədən hündürdə sıldırım qayalıqlarla əhatələndiyi qeyd edilir. Cənub istiqamətdə qalada yeddi bürc, bürclərdən altısı qismən salamat, birinin isə dağılmış vəziyyətdə olduğu və salamat bürclərin hündürlüyünün 20 metr ölçülərdə qeydə alındığı vurğulanır. Qala IX-X əsrlərə aid edilir (14).

A.M.Məmmədov 2013-cü ildə Gəncə arxeoloji ekspedisiyasının Göygöl rayonun Balçılı kəndində ətrafında yaşayış binalarının qalıqları olan IX-X əsrlərə aid edilən Qız qalasında tədqiqatlar aparmışdır. Qala Balçılı kəndindən qərbdə kəndin 10 km-də dağın zirvəsində yerləşdiyi müəyyən edilmişdir. Burada gözətçi bürcləri, həmçinin mağaranın olduğu qeyd edilir (14). Qala inşa xüsusiyyətlərinə görə IX əsrə aid edilir. Əldə olunmuş arxeoloji materiallar XII – XVII əsrlərdə ərazidə intensiv yaşayış olduğunu söyləməyə imkan verir.

Akif Quliyevin rəhbərliyi ilə Şamaxıda Gülüstən qalasının cənub-şərqində qazıntı işləri zamanı şirli və şirsiz qab fraqmentləri, müxtəlif ölçülü və təyinatlı küplər, bardaqlar, ox və nizə ucluqları, əmək və məişət əşyaları tuncdan misdən hazırlanmış bəzək əşyaları mis və gümüş pullar əldə edilmişdi. Tədqiqatlar 2015-ci ildə də davam etdirilmiş, cənub-şərq divarına paralel olan cənub-qərb divarları aşkar edilmişdir. Hər biri 300 kv olan otaqlar, anbar, kazarma, həbsxana təyinatlı olduğu qeyd edilir. Qazıntı sahəsindən çoxlu sayda şirli və şirsiz qablar, şüşə və pastalar muncuqlar, əmək və silah alətləri, daş kitabə, numizmatik materiallar və.s aşkar edilmişdir (12).

Gülüstən adı ilə tanınan daha bir qala Goranboy rayonunun Gülüstən kəndindən iki kilometr cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 170 m, ətraf ərazilərdən 200-250 m hündürlükdə olan bir dağın üstündəki yaylada yerləşir. Qala içərisində qala tipli istehkamlar Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən məlumdur. Strateji cəhətdən əlverişli, hündür yerdə tikilmiş bu istehkamlar ilk feodal formalı şəhərlər adlanır. Narınqala daxilindəki binalarda feodalların yaxın adamları, məsul idarə məmurları, dini və ictimai xadimlər yerləşdirilirdi (14).

Arxeoloji qazıntılar zamanı aydın olmuşdur ki, bu cür qalalar qala divarının bünövrəsi altında qaya, düz və üfqi vəziyyətdə olmayıb qərbdən şərqə doğru xeyli mailidir. Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, "Bir qayda olaraq şəhər ərazisinin yüksək, yaxşı müdafiə olunmuş hissələrində "İç qalalar" (Narınqala) yerləşirdi. İç qalalarda hökmdarların iqamətgahları, saray kompleksləri olurdu. Divarlarla əhatələnmiş və böyük ictimai dini binaların daha çox cəmləşdiyi "Şəhəristan" şəhərin əsas hissəsi hesab olunurdu (16; 4).

2007-2015-ci illərdə orta əsr Şəmkir şəhər yerində 1 hektardan artıq ərazini əhatə edən qazıntı işləri abidənin narınqala və şəhəristan sahələrində aparılmışdır. Şəmkir şəhər yerindəki arxeoloji tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri kimi şəhər istehkamlarının öyrənilməsi işi təşkil etmişdir. Arran memarlıq məktəbinin nadir incilərindən hesab edilən narınqalanın divarlarının ucaldılmasında bişmiş kərpic, yerli ağ daşdan, əhəngli məhluldan istifadə etməklə qarışıq hörgü üsulu tətbiq edilmişdir. Abidədə hələ VIII-XIII əsrlərdən başlayaraq intensiv yaşayışın mövcudluğu IX-XI əsrlərdə isə şəhərin yüksəlişi dövrü olduğu müəyyən edilmişdir (4).

Orta əsrlərdə ərəb mənbələrində Kiran adı ilə elmi ədəbiyyata daxil olan, Ordubad rayonun Aza kəndi ərazisində Gilan çayının sahilində yerləşən şəhər xarabalığında B.İbrahimli tərəfindən təd-

qıqatlar aparılmışdır. Elarasında Xaraba-Gilan adı verilən şəhər xarabalığının narinqala, şəhəristan və rabbad adlanan üç hissədən ibarət olduğu tədqiqatlar zamanı dəqiqləşdirilmişdir (8). Arxeoloji tapıntılar orta əsrlər dövründə bədii sənətkarlığın yüksək səviyyədə olduğunu deməyə imkan vermişdir. Bədii sənətkarlıq istər yaşayış evlərinin, iri ictimai tikililərin, eləcə də dini tikililərin – məscid və türbələrin memarlıq elementlərində öz təsdiqini tapmışdır.

Nəticə. Genişmiqyaslı aparılan arxeoloji qazıntılarda yaşayış yerləri, ictimai binalar şəhər və qalalardan aşkar edilən maddi sübutlarda ilk orta əsrlərdən başlayaraq şəhərlərin iqtisadi özülünü təşkil edən sənətkarlıq və sənətdaxili ixtisaslaşma, iqtisadi və mədəni əlaqələrin olması əksər şəhərlərin mədəni-siyasi və dini mərkəzlərə çevrilməsində başlıca amillərin olduğu öz təsdiqini tapmışdır. Ərəb işğalları zamanı Xilafət dövründən etibarən şəhərlərin rabat hissələrinin inşası və ikiqat qala divarı ilə əhatə olunması haqqında yazılı məlumatlar vardır. Haqqında ədəbiyyatda az məlumat olan və tədqiqata cəlb edilməyən qala-şəhər etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Qala-şəhər etimologiyası ilə bağlı məsələlərdən biri də ilk orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatlarda adı qala-şəhər Hunan adlandırılan və Qafqaz Albaniyası ərazi vahidliyində göstərilən Alban şəhərlərindən biri olan Hunanın yerləşdiyi ərazi haqqında mübahisəli fikirlərin olmasıdır. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin tarixinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində geniş miqyaslı tədqiqat işləri aparılmış olsada onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta əsr yazılı mənbələrində adları çəkilən və koordinatları göstərilən bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin yerinin müəyyənləşdirilməsinə boşluqlar qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, II c (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. Cəbiyev Q.Q. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 596 s.
3. Cəfərzadə İ.M. 1951-ci ildə Örenqalada aparılan arxeoloji qazıntı işləri // Tarix və fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, IV cild, Bakı, 1954, s.109-138.
4. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı, Çarşıoğlu, 2013, 516 s.
5. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, Elm, 1979, 200s
6. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azər nəşr, 1993, 83 s.
7. Xəlilov C.Ə. Xınıslı qədim yaşayış yeri // Az.SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, Bakı 1961, №3, s.31-47.
8. İbrahimli B. Naxçıvanın orta əsr şəhərləri: Aza (tarixi arxeoloji tədqiqat). Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2020, 348 s.
9. İsmizadə Q.Ş., Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1968, 48 s.
10. Qaziyev S.M. Qəbələdə arxeoloji tədqiqatların ilkin yekunları. AMM, VI c. Bakı, 1965, s.151-152.
11. Qədirov F.B. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları. Bakı, Elm, 1984, 150 s.
12. Quliyev A.A., Hüseynov F.R. 2015-2016-cı illərdə Gülüstan qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2017, s.298-303.
13. Mehdiyev Ş.İ. Tərtərçay vadisinin müdafiə qalaları haqqında. Azərb. SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 1989, 214 s.
14. Məmmədov A.M. Qədim Gəncə (arxeoloji tədqiqatlar əsasında). Bakı, "Təknur", 2014, 176 s.
15. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, Təhsil, 2006, 400 s.
16. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1983, 156 s.
17. Yusifova D.S. Azərbaycanın orta əsr qalalarında arxeoloji tədqiqatlar // AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Elmi əsərlər, cild: 79. Bakı, 2019, s.102-115.
18. Мещанинов И.И. Краткий осведомительный отчет о работе мильской экспедиции 1933 г. // Труды Азерб. ФАН СССР, т. XXV, Баку, 1936, с.5-31.
19. Пахомов Е.А. Паитакаран- Баилакан- Оранкала / Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. Т.1. МИА СССР, №67, М.-Л., изд-во АН СССР, с.15-32.

ДУРДАНА ЮСИФОВА

*Доктор философии по историческим наукам,
Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА*

**ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОВОДИМЫХ В
СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДАХИ КРЕПОСТЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА**

В статье рассматриваются вопросы глубокого и всестороннего изучения города и крепостной проблемы многолетних раскопок, проводившихся в средневековый период в Барде, Гяндже, Бейлагане, Габале, Шамахе, Хараба-Гилане, Шамкире, Агсу и других памятниках затронуты, на основе результатов археологических исследований, проведенных в разные годы, приведены научные результаты.

Ключевые слова: город-крепость, средневековье, городская культура, культурный слой, исследование

DURDANA YUSIFOVA

*Ph.D.,
Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS*

**ON THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED
IN THE MEDIEVAL CITIES AND FORTRESSES OF AZERBAIJAN**

In the article, the issues of deep and comprehensive study of the city and fortress problem of the long – term excavations carried out in the medieval period in Barda, Gandja, Beylagan, Gabala, Shamakhi, Kharaba-Gilan, Shamkir, Agsu and other monuments were touched upon, based on the results of the archaeological research conducted in different years scientific results are given.

Keywords: city-castle, middle ages, urban culture, cultural class, research.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 may 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Arif Məmmədov, t.e.d. Qüdrət İsmayilov.

UOT 94; UOT 902

ƏMİNƏ İMANZADƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti,
Regionşünaslıq kafedrasının laborantı
eminesixaliyeva@gmail.com

CƏNUBİ AMERİKANIN MİSTİK GEOQLİFLƏRİ – NASKA CİZGİLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/180-184>

Dünya kəşf olunmağı gözləyən sirlərlə doludur. Elmin inkişafı bu sirlərin bir çoxunun məntiqli izahını əldə etməyə imkan verir. Belə sirli və maraqlı yerlərdən biri də Naska cizgiləridir. Cənubi Amerikanın qədim xalqı Naskalılar təxminən e.ə. 500 – b.e. 500-ci illəri arasında Perunun Naska pampası adlandırılan hissəsində yaşamış və öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər [5]. Bu qədim xalqın geniş səhranı təbəşir lövhəsi kimi istifadə etməsi nəticəsində məşhur Naska cizgiləri ortaya çıxmış və müasir dünyanın ən maraqlı etnoturistik məkanlarından birinə çevrilmişdir. Geniş səhrada təqribən 2000 illik tarixə malik olan şəkillər, müxtəlif düz cizgilər, fiqurlar XX əsrin əvvəllərində aşkar olunmuş və o dövrdən etibarən dəfələrlə tədqiq edilmişdir. Kəşfindən bu yana cizgilərin tarixi, yaradılma forması haqqında bir çox nəzəriyyələr ortaya çıxmışdır. Müasir dövrümüzdə də cizgilər hələ də aşkar olunmaqda və onların yaranma məqsədləri tədqiq olunmaqdadır.

Açar sözlər: Peru, Naska, cizgilər, səhra, geoqlif.

Giriş. Min illərdir üzərində yaşadığımız dünya hələ də həll olunmağı gözləyən sirlərlə doludur. Misir piramidləri, Mayya piramidləri və digər bu kimi hazırlanma prosesi, arxeoloji qalıqları, qədim insanları haqqında müxtəlif nəzəriyyələrin olduğu yerlər öz mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Cənubi Amerika insanları, iqlimi, flora və faunası ilə çox rəngarəng regiondur. Dünyanın ən rütubətli yerlərindən biri Amazon meşələri şimalda yerləşdiyi halda, dünyanın ən quraq yerlərindən biri Pataqoniya səhrası cənubda yerləşməkdədir. Yalnız müasir dünyanın yeddi möcüzəsindən üçünün Cənubi Amerikada yerləşdiyi faktı, Cənubi Amerikanın özünəməxsus yerləri, inancları olan qeyri-adi yer olduğunu sübut etməyə imkan verir.

Naska xalqı təqribən 2200 illik keçmişi ilə Cənubi Amerikanın ən qədim xaqlarından biridir. Naska xalqı Perunun cənubunda məskunlaşmış və Parakas mədəniyyətinin təsiri altında öz mədəniyyətlərini formalaşdırmışdır. Naska cizgiləri bir çox sirlər daşıdığına inanılan geoqliflərdir. Naska xalqı Parakas mədəniyyətinin təsiri altında müxtəlif cizgilər formalaşdırdılar. Bu xalq tərəfindən formalaşdırılmış quş, hörümçək, insan və digər formalarda təxminən 70 canlı şəkli, 800 düz xətt, 300 həndəsi fiqurlar tapılmışdır [8]. Çox aydın bir şəkildə onların bu şəkilləri formalaşdırarkən təbiətdən ilham aldıklarını demək mümkündür. Eyni zamanda naskalılar kompleks xəttləri düz xəttlərdən daha qısa çəkmişdilər. Naskalılar tərəfindən təbəşir lövhəsi olaraq istifadə olunan bu səhrada hətta hündürlüyü Nyu-Yorkun məşhur “Empire State Building” göydəlini qədər olan şəkillər vardır.

Geoqliflər yaradıldığı bölgədəki daşların yerini dəyişdirmək, onları götürmək və ya əlavə daşlar əlavə etmək yolu ilə yaradılırdı. Naska cizgiləri Naska səhrasında yerləşir, bu isə öz növbəsində bu ərazinin iqliminin kiyafət qədər quru və sakit olduğunu deməyə imkan verir. Ərazinin iqlimi bu cizgilərin müasir dövrə qədər mövcudluğunu saxlaya bilməsinin ilkin səbəbidir. Naska cizgiləri bu ərazinin xalqının qırmızı torpağın üzərində çınqılları qazınması və bu çınqılların altındakı ağ hissənin ortaya çıxarılması ilə yaradılmışdır.

Naska cizgilərinin aşkarlanması və tədqiqi. Naska cizgiləri ilk dəfə 1927-ci ildə arxeoloq T.M. Xesspe tərəfindən aşkar olunmuşdur və o uzun müddət bu cizgilərin yaradılma məqsədini tapmağa çalışmışdır. Buradakı əsas ortaya çıxan məqam naskalıların nə üçün bu cizgiləri yaratmaq ehtiyacı hiss etdiyini tapmaq idi: Nə üçün bu geoqliflər çəkilmişdi? Naskalıların bu cizgiləri yaratmaqda məqsədi nə idi? Növbəti illər ərzində arxeoloqlar, etnoloqlar və antropoloqlar tərəfindən bu cizgilərlə bağlı bir çox araşdırmalar aparılmış və nəticədə geoqliflərin yaradılma məqsədinin astronomik, dini və ya mədəni istiqamətli və ya bunların hamısının birlikdə ola biləcəyi qəbul edilmişdir [8].

1946-cı ildə həyatını bu geoqliflərə həsr etmiş alman əsilli riyaziyyatçı Mariya Rieşe tərəfindən onların ilk yaradılma nəzəriyyəsi ortaya atılmış oldu. Mariyanın nəzəriyyəsinə əsasən geometrik fiqurlar günəş, ay və digər ulduzların yerini göstərir və naskalılar tərəfindən əkinçilik, irriqasiya və məhsul yığımı zamanı səmavi təqvim kimi istifadə olunurdu. Mariyanın nəzəriyyəsi bəzi hissələri açıqlaya bilsə də tam hesab olunmurdu, çünki heyvan, bitki, insan və s. kimi motivlərin səbəbini açıqlaya bilmirdi [8].

10 il sonra, 1950-ci illərdə amerikalı arxeoloq V.Strong öz komandası ilə Nazca xəttinin yaradıcılarının yaşadığı güman edilən Kauaçi (Cahuachi) şəhərini araşdırmağa başladı. Kauaçidə aparılan qazıntılar nəticəsində çiy kərpicdən tikilmiş piramida, bir neçə məbəd, geniş meydan, platformalar və pilləkənlər və yollarla birləşən mürəkkəb şəhər planı aşkar edilmişdir [8].

Uzun illər ərzində Naska cizgiləri haqqında bir çox nəzəriyyələr ortaya atıldı. Hətta 60-cı illərdə insanlar bu cizgiləri yad planetlilərlə əlaqələndirməyə başladı. Buranın yad planetlilərin öz maşınlarını saxlaması üçün yer olduğuna, onlara səmadan işarə verildiyinə və s. kimi iddialara inanan insanlar var idi. Nəhayət 1970-ci illərdə Cohan Reynhard və Antoni Aveni tərəfindən bu cizgilərlə bağlı yeni araşdırmalar aparıldı və daha məntiqi nəzəriyyələr ortaya çıxmağa başladı.

Cohan Reynhard öz nəzəriyyəsində yeni bir istiqamətə diqqət yetirməyə başladı. Reynhard öz nəzəriyyəsində bu şəkildə ifadə edirdi: “Böyük ekoloji sistemə baxın, Naskanın ətrafında nə var, Naska xalqı harada yerləşir”. Onun iddiasına əsasən ildə cəmi 20 dəq yağış alan bir ərazidə suyun mühim amil olması qaçınılmaz bir fakt idi. “Onların mənşəyi və mənalara yeni istiqamət” adlı kitabında Reynhard bu cizgilərin su və məhsuldarlığın artırılması üçün ritualların keçirildiyi yerə işarə etdiyini iddia edirdi [7, s.30]. Antoni Averi də Reynhardın iddialarını dəstəkləyərək, bu düz xəttlər və trapezoidlərin su ilə əlaqəli olduğunu, amma əsasən suyu tapmaq üçün yox, rituallarla əlaqəli olduğunu ifadə edirdi.

Naska cizgilərinə daxil olan spiralşəkilli dizaynlar digər qədim Peru mədəniyyətlərində də tapılmışdı və ümumilikdə heyvan simvolizminə And dağlarında geniş rast gəlinmişdir. Bu zaman çəkilən bəzi şəkillərin gündəlik həyatla əlaqəli olaraq mənalara olduğuna inanılırdı. Məsələn, hörümçək yağış simvolu, Cənubi Amerikanın məşhur simvolu kolibri quşunun məhsuldarlıq simvolu olduğunu qəbul edirdilər. Eyni zamanda meymunlar da Amazonda bol sulu yerlərdə tapılırdı. Əslində Reynhard cizgilərlə bağlı düzgün bir fikri ifadə edir və heç bir nəzəriyyənin təklikdə cizgilərin mənasını açma bilməyəcəyini qeyd edirdi. Yalnız etnoqrafiya, arxeologiya və s. bir sıra elm sahələri birlikdə müəyyən bir nəticə əldə edə bilərdilər.

Naskada qazıntılar aparan arxeoloqlardan biri də G.Oreficiyədir. 1983-cü ildə Orefici 20-30 min adamın basdırıldığı və hətta bəzilərinin mumiyalandığı böyük bir qəbiristanlıq kəşf etdi. Qazıntılar zamanı arxeoloq Nazca xətlərini xatırladan bəzi keramika məzarları tapıb. Qazıntılar zamanı dəfn paltarları olduğu düşünülməli paltar da tapılıb. 2000 illik paltarın üzərində 500 körpə təsviri işlənmişdi, bu körpələrin bəziləri rəqs edir, bəziləri musiqi alətlərində çalır, bəziləri isə onlara baxırdı. G.Orefici bu paltarın üzərindəki naxışlara əsaslanaraq, naskalıların bu şəhərdə dini mərasimlər keçirdiklərini ehtimal edir. Bundan əlavə, qazıntılarda tapılan spiral quyuların işlənmiş su şəbəkəsinin bir hissəsi olduğu aydınlaşdırıldı. Peru və Şimali Çili sahilləri dünyanın ən quraq yerlərindən biridir. And dağlarından on ayrı çay hövzəni suvarır. Bununla belə, bu çayların əksəriyyəti ilin ən azı yarısı quruyur. Ona görə də su bu coğrafiya üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Orefici, suyun həyati əhəmiyyət kəsb etdiyi bu son dərəcə quraq coğrafiyada dini mərasimlərin su və məhsuldarlıq ətrafında formalaşdığını düşünür.

Naska cizgiləri bu ərazidə insanların yaşadığı şəraiti, inanclarını və ehtiyaclarını özündə ehtiva edir. Bu xəttlər bölgənin şəraitinə və o dövrün insanların inanclarına uyğun formalaşmışdı. Min illər əvvəldən bu günə qədər su həyatın mənbəyi hesab olunmaqdadır. Təsədüfi deyildi ki, bir çox böyük şəhərlər çayların sahilində salınar, su mənbələrinə yaxın yerləşdirilirdi. Bunun əsas səbəbi suyun həm insan həyatı üçün önəmli olması, həm nəqliyyat əhəmiyyəti daşması, həm də suyun olduğu yerdə bolluğun olması idi. Keçmişdən bu günə qədər çox dəyişiklik olmamışdır. Müasir dövrümüzdə də liman şəhərləri daha yaxşı inkişaf edə bilməkdə və daha önəmli hesab olunmaqdadır.

Yuxarıda bir çox şəhərlərin su kənarında salınmasını qeyd etməyimizə baxmayaraq, istisnalar da mövcud idi. Buna naskalıların yaşadığı ərazini nümunə göstərmək olar. Naska coğrafi etibarı ilə

Perunun Kosta adlandırılan sahilyanı ərazisində yerləşir, lakin Perunun sahilyanı ərazisini digərlərindən fərqli edən bir cəhəti vardır: quraq və sakit iqlimə malik olması. Perunun sahilyanı ərazisində yerləşən Humbolt cərəyanı və ya digər adı ilə Peru cərəyanı soyuq cərəyandır və bu səbəblə də Peru üzərində soyuq və quru hava kütlələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bölgəyə il ərzində düşən illik orta yağıntı miqdarı 4 millimetrdır. Bu səbəblə də bu ərazidə su həyatı önəmli malik idi. Xüsusi ilə də Naska xalqı əkinçiliklə məşğul olurdu və məhsul əldə edə bilmək üçün suya ehtiyacları var idi.

Naska cizgiləri ilə bağlı ən son araşdırmalar 2011, 2016, 2018 və 2020-ci illərdə aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cizgilərə çatmaq 1980-ci illərdən etibarən məhdudlandırılmışdır və tədqiqat aparmaq elə də asan deyildir. Ərazi dövlət tərəfindən qorunur və hər-hansı dağıdıcı təsir səbəbindən tədqiqatların aparılmasına icazə verilmir. 2011 və 2016-ci ildəki tədqiqatlar Yaponiyalı tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçirilmişdi və onlar 30 metr uzunluğunda mistik bir canlına əks etdirən geoqlifi aşkar etmişdilər. 2018-ci ildə Perulu tədqiqatçılar tərəfindən 50-dən çox yeni geoqlif aşkar olundu. 2020-ci ildə aparılan araşdırmalar isə pişik geoqlifini ortaya çıxardı [3, s.2].

Naska cizgiləri 1994-cü ildə YUNESKO tərəfindən Ümumdünya İrs siyahısına əlavə edilmişdir [5]. Bu siyahı əsasən dünya ətrafında dünya üçün önəmli olan, beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən qorunan mədəniyyət nümunələrini, şəhərləri, təbiət abidələrini əhatə edir. Naska cizgiləri həm önəmli ekoturizm nümunəsi, həm də qədim xalqların dini inanclarını, eyni zamanda irriqasiya sistemi yaratmadakı bacarıqlarını göstərən önəmli mədəniyyət nümunəsidir.

Naska cizgilarinə təhdidlər. Naska cizgilarinin müasir dövrdə qorunmasına və YUNESKO-nun Ümumdünya İrs siyahısına alınmasına baxmayaraq, onların varlıqlarına bir sıra təhlükələr hələ də var. Cizgilər ilk kəşfedildikləri vaxtdan qısa bir müddət sonra böyük şöhrət qazanmış və buraya bir çox ziyarətçilər axın etməyə başlamışdı. Eyni zamanda bu cizgiləri uçurtmaq, oğurluq məqsədi ilə gələnlərdə olurdu. Hətta bu səbəblə tədqiqatçı Mariya Rieşe cizgilarin yaxınlığında ev tutmuş və orada yaşamağa başlamışdır. Daha sonra bu cizgiləri ziyarət etmək məhdudlandırılmış, hətta bu səbəblə burada tədqiqat aparmaq işi belə çətinləşmişdir.

Müasir dövrümüzdə isə meşələrin qırılması və eroziya prosesinin sürətlənməsi cizgiləri təhdid edən məsələlərdəndir [3]. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Naska cizgilarinin 2000 ildən uzun müddət həyatda qalmasının səbəbi iqlimin əlverişli olması, yağışın az yağması, küləyin olmaması idi, amma indi bütün dünyada hər bir sahədə dəyişikliklər yaşandığı kimi, iqlimdə dəyişməkdədir. Qlobal iqlim dəyişikliyi Naska cizgilarini də təhdid edən hava şəraitinin yaranmasına gətirib çıxarır. Yağışların çoxalması, güclü küləyin olması cizgilarin məhvini gətirib çıxara bilər. Bu illər ərzində cizgilərə müxtəlif səbəblərdən ziyanlar dəymişdir. Bunlar arasında qeyri-qanuni şəkildə əraziyə daxil olan maşınlar, aktivistlərin cizgilər olan yerdə aksiya keçirməsi və s. kimi səbəblər var idi. Naska cizgiləri dünya tarixinin önəmli səhnələrindən biri, “Yeni dünya”nın ispan səyyahı Xristofor Kolumb tərəfindən kəşfindən əvvəl burada yaşayan xalqların mədəniyyəti, dünyagörüşü, dini inancları haqqında bizə məlumat verir. Bu cizgilarin qorunması yalnız Peru və ya Cənubi Amerika üçün deyil, bütün dünya tarixi üçün önəmlidir.

Nəticə. Naska xəttləri şübhəsiz ki, YUNESKO-nun Ümumdünya İrs siyahısına əlavə edilmiş mədəni irs abidəsidir, amma bu onun mühafizəsi və təhlükəsizliyi üçün kifayət deyildir. Ərazinin vaxtından əvvəl, tədqiqatlar aparılmamış həddindən artıq məşurlaşması, buraya çoxlu insanı cəlb etməsi həm elmi tədqiqatlara təsir edən bir sıra nəzəriyyələrin ortaya çıxmasına, həm də bu cizgilarin zərər görməsinə səbəb olmuşdur. Bu cizgilər haqqında müxtəlif tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, yeni və daha əsaslı tədqiqatlara, ərazinin daha dəqiq xəritəsinin formalaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Cizgilarin bir çox səbəblərlə yaradıldığı iddiaları olsa da əsasən yağış yağması üçün rituallar üçün istifadə olunduğu düşünülür. Su bu ərazidə yaşayan insanlar üçün daim önəmli olmuşdur, çünki həyatda qalmaq üçün su önəmli idi. Cizgilarində bu səbəblə mövcud olan su resurslarını quraq ərazilərə yönləndirmək üçün istifadə olunduğu düşünülür. Naska xalqlarının dini inancları, cizgilarin yaradılma məqsədinin tam aydınlaşdırılması üçün yeni və daha ətraflı araşdırmaların aparılması vacibdir, amma bütün bu faktlarla birlikdə bu cizgilarin insanlıq tarixinin önəmli bir səhifəsi olduğu şübhəsiz faktdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aveni A. Between the lines: Mystery of the Giant Ground Drawings of ancient Nasca, Peru. University of Texas press. June 15, 2000. 320 p.
2. Browman D. I., Central Andean views of nature and the Environment, in: Selin, H. (ed.) Nature Across Cultures: Views of Nature and the Environment in Non-Western Cultures, SACH, volume 4, Springer Science & Business Media, 2013. pp.289- 310.
3. Dr. Austin M., Singh J., Schular M., Bilal H., Jean-Marie N., George M.E., Haq N., Habtemikael M., Tang M., Raza N., The Nazca lines. Golden Meteorite Press. 2021. 89 p.
4. Lasaponara R., Masini N., Following the Ancient Nasca Puquios from Space, in: Satellite Remote Sensing. A New Tool for Archaeology, RDIP, volume 16, Springer, 2011, pp.269-289.
5. Lines and geolyps of Nasca and Palpa // Lines and Geoglyphs of Nasca and Palpa - UNESCO World Heritage Centre. – URL: <https://whc.unesco.org/en/list/700/> [22.11.2023].
6. Prof. Dr. Seglins V., Dr Kukala A., Lazdina M. Nazca lines as an indicator of ancient irrigation system elements. University of Latvia / 17th International Multidisciplinary Scientific GeoConference, SGEM, Sofia, Tom 17, November 2017, p.299-307. - URL: https://www.researchgate.net/publication/323178800_NAZCA_LINES_AS_AN_INDICATOR_OF_ANCIENT_IRRIGATION_SYSTEM_ELEMENTS [22.11.2023].
7. Reinhard J. The Nazca lines: A new perspective on their origin and meaning. Editorial Los Pinos, 2nd edition. January 1, 1986. 79 p.
8. The history of Peru's Nazca lines. – URL: <https://www.grunge.com/1156682/the-history-of-perus-nazca-lines/> [22.11.2023].

АМИНА ИМАНЗАДЕ

*лаборант кафедры Регионоведения
Азербайджанского университета языков*

МИСТИЧЕСКИЕ ГЕОГЛИФЫ ЮЖНОЙ АМЕРИКИ - ЛИНИИ НАСКА

Мир полон загадок, которые ждут своего разрешения. Развитие науки позволяет получить логическое объяснение многим из этих загадок. Одним из таких загадочных и интересных мест являются линии Наска. Народ Наска, древний народ Южной Америки, жил около нашей эры. 500 – до н.э. Между 200 и 200 годами они жили в части Перу, называемой Пампасами Наска, и развивали свою собственную культуру. В результате того, что древние люди использовали обширную пустыню в качестве меловой доски, возникли знаменитые линии Наска, которые стали одним из самых интересных этнотуристических направлений современного мира. Картины, различные прямые линии, фигуры с историей около 2000 лет на просторах пустыни были обнаружены в начале 20 века и с тех пор неоднократно изучались. С момента его открытия было выдвинуто множество теорий об истории линий и форме создания. Даже в наше время линии все еще открываются и изучаются цели их создания.

Ключевые слова: Перу, Наска, линии, пустыня, геоглиф.

AMINA İMANZADEH

*Laborant of Department of Regional Studies,
Azerbaijan University of Languages*

MYSTIC GEOGLYPHS OF SOUTH AMERICA – NAZCA LINES

The world is full of mysteries waiting to be discovered. The development of science allows us to get a logical explanation of many of these mysteries. One such mysterious and interesting place is the Nazca lines. The Nazca people, an ancient people of South America, lived around B.C. 500 – B.C. Between the years 200 and 200, they lived in the part of Peru called the Nazca Pampas and

developed their own culture. As a result of this ancient people's use of the vast desert as a chalk board, the famous Nazca lines emerged and became one of the most interesting ethno-touristic destinations of the modern world. Pictures, various straight lines, figures with a history of approximately 2000 years in the vast desert were discovered at the beginning of the 20th century and have been studied many times since then. Since its discovery, many theories have been put forward about the history of lines and the form of creation. Even in our modern times, lines are still being discovered and the purpose of their creation is being studied.

Keywords: Peru, Nazca, lines, dessert, geoglyphs.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Aqil Şahmuradov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 930

AYDIN MƏMMƏDOV

*BDU-nun Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və
metodika kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
aydin.mmmmdov.67@mail.ru*

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA ƏHALİNİN TƏBİİ ARTIM TEMPİNİN AZALMASI İLƏ BAĞLI TARİXİ DEMOQRAFIYANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/185-192>

Ailə cəmiyyətin əsas nüvəsi, ən mühüm, vacib sosial institutudur. Təsadüfi deyildir ki, əhalinin təbii artım dinamikasının əsas komponentini məhz hər bir ailədə uşaqların dünyaya gəlişi təşkil edir. Elə əhalinin çoxalma rejiminin xarakterini də əsasən doğumun hansı səviyyədə olması və hər bir xalqa məxsus milli-mənəvi dəyərləri, o cümlədən tarixi adət-ənənələri müəyyən edir. Digər tərəfdən, cəmiyyətdə əhalinin təbii artımının hansı səviyyədə təmin olunması, uşaqların tərbiyəsi, heç bir psixoloji zədə almadan sağlam mühitdə böyüməsi, cəmiyyətə uğurla integrasiya olunması səviyyəsi, o cümlədən həyatın ümumi rifahı bilavasitə ailə münasibətlərinin, nikah bağlarının möhkəmliyindən asılıdır. Təəssüf ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, ailənin təməl prinsiplərinə xələl gətirən boşanmaların sayının xeyli dərəcədə artması, son vaxtlar isə geniş vüsət alması, ailədaxili əlaqələrin nəzərəcarpacaq dərəcədə zəifləməsi əhalinin təbii artımının təmin olunması məsələsində ciddi problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: ailə, əhali artımı, depopulyasiya, tarixi demoqrafiya, Rusiya tarixşünaslığı.

Giriş. Artıq XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, bir qrup tədqiqatçılar, əhalinin təbii artımının təmin olunması ilə bağlı aktual problemlərin həlli üçün demoqrafik proqnozlaşdırma və modelləşdirmə metodlarından, eləcə də tarixçi-demoqraflar tərəfindən əhalinin təbii artım prosesində baş verən ciddi dəyişikliklərin tarixi-demoqrafik müstəvidə tədqiq edilməsini vacib hesab edirlər. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq müşahidə olunan ciddi tarixi-demoqrafik dəyişikliklərin təhlili əsasında alimlər belə bir qənaətə gəlmişlər ki, XX əsrdə Rusiyada evliliyin təkamülü nəinki, Rusiya əhalisinin yaş piramidasını deformasiya edən, eləcə də ardıcıl nəsillərin sayında disbalans yaradan sosial kataklizmlərin sayəsində baş vermişdir. 1990-cı illərdə baş verən ictimai-siyasi kataklizmlərin təsiri ilə boşanmaların sayındakı ifrat artım, yeni ailə həyatı quranların sayında isə kəskin azalmalar ailə və nikahla bağlı məsələlərə mənəvi dəyərlər prizmasından yenidən baxılması, öyrənilməsi ilə xarakterizə olunurdu.

XX əsrin ikinci yarısı Rusiya tarixşünaslığında əhalinin təbii artım tempinin azalması ilə bağlı tarixi demoqrafiyanın aktual problemləri. Bütün XX əsr boyunca, xüsusən də XX əsrin ikinci yarısından üzü bəri sənayedə başlanan köklü dəyişikliklər demoqrafik keçid, demoqrafik inkişaf modelində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələndi. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Rusiya əhalisinin təbii artımının azalması ilə bağlı müşahidə olunan ciddi dəyişikliklərin səbəblərini əslində XX əsrin birinci yarısında cərəyan edən son dərəcə təlatümlü hadisələrlə – iki dünya müharibəsi, o cümlədən digər çoxsaylı mühüm tarixi olaylarla yadda qalan mürəkkəb və ziddiyyətli zaman kəsiyində axtarmaq lazımdır. Bu və bir çox digər tədqiqatçıların fikrincə ümumiyyətlə, müharibələr gender balansının əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına, ölkə əhalisinin tərkibində qadınların üstünlük təşkil etməsinə, “kişi qıtlığına”, uşaqlı dul qadınların, tək valideynli ailələrin və subayların sayının artmasına səbəb oldu. Məhz müharibə və müharibədən sonrakı illərdə əhali arasında evlilik fəallığı kəskin şəkildə azalır, ailə, o cümlədən nikah institutunun sabitliyi radikal surətdə pozulur. Müharibələr iqtisadiyyatı hərbi relslər üzərinə keçirdiyinə görə, onun ümumi inkişafına ciddi xələl yetirir, ölkə əhalisinin zəruri istehlak malları ilə normal təminatına uzun zaman kəsiyində maneələr yaradır. Təbii ki, müharibələrin bu və bir çox digər acı nəticələri ölkə əhalisinin demoqrafik taleyindən də təsirsiz ötüşmür. Aclıq, soyuq, ölümsaçan xəstəliklərlə müşa-

yiət olunan müharibələrin insan psixikasına son dərəcə dərin neqativ emosional təsiri qadınların fertillik (bir qadının hamilə qala bilməsi üçün tibbi şərtidir. – A.M.) fəaliyyətinə neqativ təsir göstərir. XX əsrin ikinci yarısı Rusiya tarixşünaslığında ölkə əhalisinin təbii artımının azalması ilə bağlı məsələlərə D.Şelestov, A.Vişnevski, B.Urlanis, M.Tols, Y.Bjilyanskiy və bir çox peşəkar demoqraflar toxunmuşdur.

Tanınmış demoqraf D.Şelestov yazır ki, vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan və müdaxiləçilərin məğlubiyyətindən sonrakı ilk illərdə demoqrafik kompensasiya hesabına doğum artımı baş verdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dünya və vətəndaş müharibələri (1914-1920) zamanı ölkənin verdiyi insan itkiləri 20 milyon nəfərdən çox olmuşdur [7, s.138]. Lakin, müharibədən əvvəlki səviyyəyə (1913-cü ildə 45,5%) ancaq 1925-ci ildə 44,5%-lə qismən yaxınlaşa bildi. D.Şelestov fikrinə davam edərək yazır ki, köhnə ictimai münasibətlərin çox kəskin formada pozulması, dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklər, şəhərlərin sürətli böyüməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və urbanizasiyalashmanın sürətlənməsi fonunda kəndlərin yenidən qurulması... doğum səviyyəsinə təsir göstərməyə bilməzdi. Bütün bu amillər əhalinin təbii artımının azalmasına səbəb olan konkret tarixi şəraitin yaranmasına, demoqrafik proseslərin məhz həmin, əvvəlkindən kəskin fərqli bir istiqamətdə gedişylə nəticələnmişdir. Daha sonra faşist Almaniyasının ölkəyə hücumu onun normal demoqrafik inkişafına ağır zərbə vurdu. 1941-1945-ci illərdə xalqın cəbhələrdə qazandığı qələbə böyük fədakarlıqlar tələb edirdi. Təkcə faistlərin arxa cəbhəsində 20 milyondan çox ölkə vətəndaşı həlak oldu. Müharibə illərində əhalinin ölüm nisbəti artdı, doğum nisbəti isə kəskin surətdə azaldı [16, s.169-170]. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, ölkədə məhz müharibələrin səbəb olduğu konkret tarixi şərait nəticəsində 1942-1946-cı illərdə 1938-1941-ci illərdəki uşaqların yarısı qədər uşaq doğulub [16, s.170].

D.Şelestov digər tanınmış demoqraf V.Minayevlə birgə yazdıqları “Partlayış, yoxsa fəlakət” adlı tarixi-demoqrafik təhlillərlə zəngin, son dərəcə maraqlı elmi məqalədə belə qənaətə gəlirlər ki, bütövlükdə ölkə əhalisinin demoqrafik durumuna, demoqrafik proseslərin gedişinə, sosial-demoqrafik böhranın yaranmasına konkret zaman kəsiyinin, həmin dövrün tarixi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni və digər bir çox amilləri son dərəcə ciddi təsir göstərdiyinə görə, bu proseslərin daha obyektiv araşdırılması üçün onların tarixi-demoqrafik müstəvidə öyrənilməsi ən optimal variantdır. Onların fikrincə hələ ötən əsrin 1930-cu illərdə Rusiyada baş vermiş məcburi kollektivləşmə, aclıq və kütləvi repressiyalarla müşayiət olunan tarixi proseslər ölkə əhalisinin say və reproduktivliyinin kəskin şəkildə azalmasına, ciddi surətdə təsir göstərmişdir [17, s.88].

Y.Kukuşkinin da elmi yaradıcılığında (Кукушкин Ю. Судьба народа – судьба страны // Вестник Московского университета. Серия История, № 5, 1993, s.3-5; yenə onun. Воспитание историей // Новая и новейшая история, № 6, 1986, s.13-19 və d.) müharibələrin ölkənin demoqrafik balansının əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına göstərdiyi mənfi təsirlər və onların acı nəticələri tədqiq olunmuşdur.

Sözgedən problemə tarixi-demoqrafik aspektdən yanaşan M.Tols yazır ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin nəinki erkən nikaha daxil olmaları, bu prosesin kütləvi şəkildə həyata keçirilməsi tarixən təbii hal olmuş, demoqrafik fona müsbət təsir göstərmişdir. Subaylılığın aşağı səviyyəsi də əsasən kəndlərdə müşahidə olunurdu. Belə ki, sözgedən dövrdə 50 yaşına qədər kişi və qadınların yalnız 10%-i ömürlərinin sonuna kimi evlənmir, subay olaraq qalırdılar. Müəllifin fikrincə, evlilik prosesində köklü dəyişikliklər Sovet hökuməti tərəfindən edilmişdir. Belə ki, yeni hökumət yarandığı ilk günlərdən ailə-məişət məsələlərində qadınların mövqelərinin aşağı salınmasına qarşı qətiyyətli mübarizə aparmışdır [8, s.138-153]. M.Tols həmmüəllifi olduğu “Nikah münasibətlərindəki dəyişikliklər və onların əhalinin təbii artımına təsiri” adlı elmi məqaləsində yazır ki, Sovet hökumətinin nikah və evlilik sahəsində ailə dəyərlərinə, tarixən formalaşmış ər-arvad münasibətlərinə, köhnə həyat tərzinin qalıqlarına qarşı yönəlmiş qanunvericilik siyasəti cütlüklər tərəfindən nikahın bağlanması və pozulmasına dair qərarların azad şəkildə qəbul edilməsinə heç də az təsir göstərmədi. Nəticədə bir çox xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda 16-19 yaşda nikaha daxil olanların sayı yarıbayarı, gürcü və ermənilərdə isə 60-70% aşağı düşdü. Eyni zamanda, yaşlı qadınların evlənmə ehtimalı artdı və hər yaş nəslindən olan (bu isə nəticə etibarı ilə fertil qabiliyyəti aşağı olan qadınların çoxalmasına gətirib çıxardı. – A.M.) qadınların daha çox sayda ailə həyatı qurmalarına şərait yaratdı [9, s.161]. M.Tols XX əsrin ikinci

yarısı Rusiya tarixşünaslığını sözügedən problemin tədqiqinə dair bir çox əsərlərlə (Толц М., Вишнеvский А. Изменение процессов формирования семьи // Эволюция семьи и семейная политика. Москва, «Наука», 1992, s.9-14; yenə onun. Продолжительность брака // Народонаселение: Энциклопедический словарь. Москва, «БРЭ», 1994, s.357-358.; yenə onun. Разводимость // Народонаселение: Энциклопедический словарь. Москва, «БРЭ», 1994, s.367-370) zənginləşdirdi. Eyni fikirlərə A.Volkovun 1986-cı ildə nəşr olunmuş “Ailə – demoqrafiyanın obyektı kimi” adlı məşhur monoqrafiyasında da rast gəlmək olar. Ailə-nikah münasibətlərinə tarixi demoqrafik aspektdən yanaşan A.Volkov əhalinin təbii artım tempinin aşağı düşməsi səbəblərini urbanizasiyalashmanın güclənməsi, müasir sənaye cəmiyyətlərində qadınların sosial fəallığının artması ilə izah edir [3, s.115-127]. Oxşar fikirlərə İ.İlyinanın 1977-ci ildə nəşr olunmuş “Müharibələrin sovet qadınlarının nikah səviyyəsinə təsiri” adlı məqaləsində də rast gəlmək olar [6, s.50 -51].

Bir qrup tədqiqatçıların fikrincə, əhalinin təbii artım problemlərinin həlli ilə bağlı nəzərdə tutulan mühüm demoqrafik tədbirlərin həyata keçirilməsindən əvvəl konkret inkişaf ssenarisi və modelinin mümkünlüyünü hesablamağı və onların həyata keçirilməsindən sonra isə eyni müddət ərzində əldə edilmiş nəticələri müqayisə etməyi təklif edirlər. Bu tədqiqatçıların böyük bir qismi əhali artımına yönəlmiş demoqrafik siyasətin əsas məğzinin çoxuşaqlı ailələrin maddi durumunun yüksəldilməsi, o cümlədən belə ailələrin ehtiyac duyduğu bir sıra istehlak mallarının qiymətlərinin məqsədyönlü surətdə aşağı endirilməsi ilə sıx surətdə bağlı olduğunu iddia edirdilər. Bu tədqiqatçıların fikrincə, cəmiyyətdə istehlaka sistemli təsir funksiyasını yerinə yetirən əlverişli qiymət siyasəti əhali artımına yönəli demoqrafik proseslərin stimullaşdırılmasında kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynaya bilər və etməlidir. Y.Bjilyanskiy 1980-ci ildə nəşr olunan “Demoqrafik proseslərin idarə olunması” adlı elmi əsərlər toplusunda dərc etdirdiyi “Əhali məskunlaşmasının inkişafının idarə edilməsinin bəzi iqtisadi problemləri” adlı elmi məqaləsində belə qənaətə gəlir ki, ailədə uşaqların sayı bilavasitə əhalinin maddi durumu ilə birbaşa bağlıdır. O, sayının əhalinin artırılması üçün belə hesab edir ki, çoxuşaqlı ailələrin ehtiyac duyduğu mühüm istehlak mallarının qiymətləri aşağı endirilməlidir: “Mədəni-maarif və əyləncə müəssisələrinin uşaqlara göstərdiyi xidmətlərə, o cümlədən uşaqlar üçün olan istehlak mallarının qiymətlərinin aşağı salınması cəmiyyətimizin, ümumən sosial-iqtisadi siyasətimizin, xüsusən də demoqrafik siyasətimizin qayəsidir” [1, s.35]. Alimin fikrincə, bu formanın ən mühüm üstünlüyü onun dəqiq, ünvanlı formada hədəflənməsidir. O, yazır ki, uşaqlar üçün olan, nəzərdə tutulan istehlak malları və xidmətlər uşaqların özləri tərəfindən istehlak edilməlidir. Belə ki, ailə büdcəsinə edilən hər hansı maliyyə əlavələri, pullar, müxtəlif yollarla, müxtəlif istiqamətlərdə xərclənə bilər. Müəllif təəssüflə bildirir ki, əhali uşaqlar üçün nəzərdə tutulan istehlak mallarını alarkən, yaxud uşaqlar üçün nəzərdə tutulan xidmət və güzəştlərdən yararlanarkən bu barədə kifayət qədər məlumatlandırılmırlar [1, s.35-36].

Ailədə uşaqların sayı ilə məşhur rus demoqrafı A.Vişnevskinin fikirləri də maraq doğurur. Əhalinin təbii artım prosesində baş verən problemlərə tarixi-demoqrafik müstəvidə yanaşan alim yazır ki, yüzillər boyu Rusiyada çoxuşaqlılıq ailənin ciddi təməl prinsiplərini təşkil edib. Pravoslav dini: “Kimin övladı yoxdursa günah içində yaşayır” – deyərək, ailədə uşaqların dünyaya gəlişini nikah və cinsi münasibətə yeganə bəraət qazandıran hal kimi qəbul edib. O, tarixən Rusiyada “Tanrının sayılıb-seçilən bəndəsi çox uşağı olan kəslərdir”, yaxud “Kimin bir oğlu varsa oğul deyil, iki oğul yarımoğul, üç oğul əsl oğuldur” deyimlərinə istinad edərək, çoxuşaqlılıqla bağlı fikirlərinə aydınlıq gətirir [2, s.267-268]. Lakin, A.Vişnevski etiraf edir ki, tarixən Rusiyada çox uşaq sahibi olmağın faydaları ona heç o qədər də tam aydın deyildir [2, s.324-325]. Fikrini davam etdirərək müəllif yazır: “Lakin, biz çoxuşaqlı ailələrin iqtisadi üstünlükləri məsələsinə əhalinin təbii artımı məsələsi ilə əlaqələndirmək cəhdlərinə rast gələ bilmədik” [2, s.259]. Əhalinin təbii artım problemləri ilə bağlı tarixi-demoqrafik müstəvidə uzun uzadı obyektiv araşdırmalardan sonra belə bir nəticəyə gəlir: “Müasir insanın uşaqları sadəcə düşünmədən, müəyyən götür-qoy etmədən olmur, o, özünə uşaq sahibi olmaq istəyib-istəmədiyini, nəçə və nə vaxt olması sualını verir, başqa sözlə, nəsil sferasında qarşısına müəyyən məqsədlər qoyur”. A.Vişnevski ailə planlaşdırılması məsələsinin cəmiyyətin nəzarətindən çıxdığını, bu məsələnin bir növ hər kəsin özünün şəxsi işi hesab etdiyini, ciddi problem kimi qabardır: “...və öz qarşısına belə bir məqsəd qoymağı və ona nail olmağı həm müasir insanın

özünü həm də ətrafındakı hər kəs onun şəxsi işi hesab edərək, ailəsindən kənar heç kimə aidiyyəti olmaması fikrini tam normal bir şəkildə qəbul edir” [2, s.331-332].

Məşhur rus alimi B.Urlanis demoqrafiyanın əhalinin təbii artımının təmin olunması ilə bağlı aktual problemlərindən bəhs edərək, ailələrin dağılmasının yüksək səviyyədə olmasını müasir dövrdə tarixi demoqrafiyanın ən aktual problemlərdən biri hesab edir. O, “Atasızlıq” adlı məşhur əsərində yazır ki, demoqraflar ailəni valideynlərdən və onların uşaqlarından ibarət tam normal, o cümlədən uşaqlardan və təkvalideynli ailələrdən təşkil olunmuş (yəni valideynlərdən birinin olmadığı – A.M.) iki kateqoriyadan ibarət olduğunu yazırlar, yaxud fərqləndirirlər. Çox vaxt ailədə olmayan valideyn qismində ata çıxış edir. Belə hallarda təbii ki, uşaqları böyütməyin bütün yükü tam ağırlığı ilə ananın üzərinə düşür. O, 1967-ci ildə (bütün ölkə üzrə – A.M.) qeydə alınmış boşanmaların sayının 646 min nəfər olmasına və yenidən ailə quran qadınların sayının 313.000, kişilərin sayının isə 334.000 nəfər təşkil etməsinə əsaslanaraq, belə qənaətdə gəlir ki, burada problem təkcə boşanmaların özündə deyil, boşanmalar nəticəsində dağılan bir çox evliliklərin yenisinə çevrilməməsindədir [10, s.201]. Fikrinə davam edərək, alim: “Yenidən ailə quranlar arasında dul kişi və dul qadınların ibarət olduğunu da nəzərə alsaq, o zaman məlum olur ki, boşanmaların yarısından çoxu yeni ailələrin yaranması ilə nəticələnmir” – deyər, yazır. B.Urlanis son yeddi ildə pozulmuş nikahların sayını: 1961-1967-ci illərdə baş verən boşanmaların sayını əks etdirən cədvəle əsaslanaraq təəssüf hissi ilə yazır ki, bəziləri boşanmaların əsasən uşaqsız ailələrdə baş verdiyini iddia edirlər. Lakin bu belə deyildir, təəssüf ki, indi cəmiyyətdə ümumiyyətlə, bu və ya digər səbəbdən baş verən boşanmalara daha çox rast gəlinir [10, s.201].

Qeyd edək ki, B.Urlanis tədqiqatçı demoqraf kimi əhalinin təbii artımının tərəfdarı kimi çıxış edib. Məsələn, O, 1974-cü ildə dərc edilmiş “Birtərəfli hesab” adlı məqaləsində elmi-texniki inqilab dövründə istər təsərrüfat, istərsə də istehsalın demək olar ki, bütün vacib sahələrində işlərin əsasən robot və maşınlar tərəfindən görülməyi, deməli insanların əməyinə daha ehtiyacın qalmayacağı səbəbindən əhalinin təbii artımının da lüzumsuz olacağı fikrinə etiraz edərək yazmışdır: “Bəzi insanlar hesab edirlər ki, avtomatlaşdırma və mexanizasiyalashmanın elmi-texniki inqilab dövründə insanların sayı deyil, keyfiyyəti, yəni ixtisas səviyyəsi vacibdir. Ancaq problemə belə bir baxış yanlışdır. Hər ikisi vacibdir” [12, s.358]. Qeyd edək ki, tarixən iri ərəzilərə malik dövlətlərdə əhalinin təbii artımına yönəli demoqrafik siyasət yürüdülmüşdür. Bu ilk növbədə hər biri özünəməxsus təbii-coğrafi xüsusiyyətlərə malik olan, müxtəlif təbii zonaları əhatə edən iri ərəzilərə malik dövlətlərin daima yenilənən insan resurslarına, deməli həm də əhalinin təbii artımına olan obyektiv tələbatından irəli gəlir. Məhz bu səbəbdən də, iri ərəzilərə malik dövlətlərdə demoqrafik siyasətin hədəfi təkcə indiki və yaxın gələcək deyil, həm də uzaq gələcək olur. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edən B.Urlanis: “Ən azı yaxın gələcəkdə ölkənin müəyyən bölgələrində əhalinin mütləq sayının azalmasının qarşısını almaq üçün doğum səviyyəsinin artırılması lazımdır”. – deyər, söyləyir” [12, s.358].

Ölkəsinin böyük imkanlarını nəzərə alan alim inandırıcı surətdə belə nəticəyə gəlir ki, inkişaf edən mexanizasiyalashma və avtomatlaşdırma şəraitində belə ölkədə milli gəlirin və əmanətlərin payının artması gələcəkdə çoxlu sayda iş yerlərinin yaranmasına, deməli həm də əhalinin təbii artımına olan tələbatın yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, B.Urlanis “Əhali artımı və istehsal üsulu”, “Yer kürəsi əhalisinin artım sürəti,” “Neçə uşağa sahib olmalı?” “Kişiləri qoruyun” və bir çox digər məqalələrində əhalinin təbii artımı ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir [11, 13, 14, 15].

XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhalinin depopulyasiyası ilə bağlı tarixi demoqrafiyanın aktual problemləri. Son onilliklərdə Rusiya əhalisinin depopulyasiyası (depopulyasiya – əhalinin təbii artımının, sayının hər hansı bir yaşayış məntəqəsində, regionda və ya ölkədə hər hansı bir fəvqəladə halın baş vermədiyi, yaranmadığı halda) sabit şəkildə azalmasıdır. Başqa sözlə, demoqrafik fazanın əhalinin doğum səviyyəsinin, əhalinin yenilənmə səviyyəsindən aşağı düşməsi ilə fərqlənən keçid mərhələsidir. – A.M.) demoqrafik böhranın əsas təzahür formalarından biri hesab olunur. Bu fenomenin iki izahı var. Bir tərəfdən depopulyasiya proseslərinin səbəbi kimi ilk növbədə ölkədə həyata keçirilən, o qədər də uğurlu olmayan radikal sosial-iqtisadi və siyasi islahatların nəticəsi olduğuna dair məşhur fikir var. Digər tərəfdən, peşəkar demoqraflar, məsələn, A.Vişnevskaya kimi tanınmış alimlər 1990-2000-ci illərin depopulyasiyasını həm Rusiyada, həm də digər ölkələrdə

baş verən ümumi, obyektiv demoqrafik inkişafın qanunauyğunluqları ilə izah edirlər. Onların fikrincə, XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın da daxil olduğu əhalinin yüksək təbii artım tempinə malik arxaik aqrar cəmiyyətlər tarixən həmişə yüksək ölüm və çox yüksək doğum nisbətləri ilə xarakterizə olunmuşlar. Lakin, doğum və ölüm nisbətlərinin demək olar ki, bərabər və aşağı səviyyədə olduğu müasir sənaye cəmiyyətlərində əhalinin təbii artım tempi sıfır ətrafında dəyişir. Bu yanaşma ilə ölkədə əhalinin yüksək təbii artım tempinin azalmasında, depopulyasiya proseslərinin baş verməsində köklü islahatların formasından asılı olmayaraq Rusiya islahatçılarının heç bir günahı yoxdur. Doğum nisbətinin dinamikasının tədqiqi göstərir ki, əhalinin yüksək təbii artım tempinin azalması cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından irəli gələn tarixən qaçılmaz, labüd və obyektiv bir prosesdir.

Tanınmış rusiyalı demoqraf-alim A. Vişnevski 1990-2000-ci illərdə həm Rusiyada, həm də digər ölkələrdə baş verən demoqrafik inkişafın ümumi obyektiv qanunauyğunluqlarını təhlil edərkən bütövlükdə dünya əhalisinin azalmağa meylli olması qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrincə, XX əsrdə bütövlükdə global miqyasda demoqrafik inkişaf modelində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Başqa sözlə, XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın da daxil olduğu, yüksək ölüm və yüksək doğum nisbətləri, o cümlədən yüksək təbii artım tempi ilə xarakterizə olunan bir çox arxaik aqrar cəmiyyətlər yeni demoqrafik mərhələyə keçid etdilər. Müasir sənaye/post-sənaye cəmiyyətlərində isə doğum və ölüm nisbəti demək olar ki, bərabər və aşağı səviyyədə olması səbəbindən təbii artım sıfır ətrafında dəyişir. A. Vişnevskinin fikrincə, Rusiyada həyata keçirilən köklü islahatların formasından asılı olmayaraq, əhalinin azalması obyektiv surətdə baş verir [4].

Artıq yuxarıda adı çəkilən bir qisim demoqraflar, o cümlədən M. Tols “Çağdaş Rusiyada əhalinin təbii artımında evliliyin rolu” adlı digər elmi məqaləsində də demək olar ki, problemə eyni mövqedən yanaşır. Məqalədə 1946-2019-cu illərdə Rusiyada bütün doğulanların ümumi sayında nikahdan və nikahdankənar dünyaya gələn uşaqların payının dinamikası araşdırılır. Rusiyada nikahdankənar doğuşların kəmiyyətə artması və geniş vüsət alması ilk növbədə ailənin təməl prinsiplərin zəifləməsi ilə izah edilir, o cümlədən 1970-2019-cu illərdə digər ölkələrdəki nikahdankənar doğuşların dinamikası ilə müqayisə edilir. M. Tolsun XXI əsrdə sözügedən problemlə bağlı nəşr edilmiş çoxsaylı məqalələrinin (Толц М., Андреев Е., Антонов О. Рождаемость и трансформация института семьи в современной России. // Вопросы статистики, 2005, №7, с. 51-60; Толц М. От абортного термидора к законодательному либерализму. Политика в области брачно-семейных отношений как зеркало истории СССР // Развитие населения и демографическая политика. Сборник статей. Москва, «МАКС Пресс», 2014, с.157-169; yenə onun. Первая Всемирная конференция по народонаселению глазами двух русских участников-эмигрантов // Демографическое обозрение, 2017, Т.4, № 4, с.170-190; yenə onun. О влиянии брачного статуса на рождаемость // Демоскоп Weekly, 2020, № 871- 872; yenə onun. Роль брачности в современной рождаемости в России // Вестник общественного мнения, 2023, № 1-2, с. 49-57) demək olar ki, hamısında XXI əsrin əvvəllərində Rusiyada ölkə əhalisinin məruz qaldığı demoqrafik dəyişikliklər tarixi-demoqrafik müstəvidə çoxsaylı faktlarla elmi-obyektiv müstəvidə ən xırda təfərrüatları ilə tədqiq edilmişdir.

Digər tədqiqatçı S. Zaxarov “Rusiyada əhali artımının tarixi: nəsillərdən-nəsillərə” adlı elmi məqaləsində sözügedən problemlə bağlı yazır: “Təəssüf ki, Vətən demoqrafiyası eyni vaxtda real və şərti nəsillər üçün (qeyd etmək yerinə düşərdi ki, demoqrafiyada nəsil dedikdə eyni vaxtda doğulmuş insanlar başa düşülür. Real nəsil eyni zaman kəsiyində doğulan insanların məcmusudur. Onlara həmyaşlı da deyilir. Şərti və ya hipotetik nəsil dedikdə isə müxtəlif yaşlarda olan, lakin eyni zamanda yaşayan insanların toplusu başa düşülür. Onlara müasirlər də deyilir. – A.M.) səciyyəvi xüsusiyyətlərin istifadəsinə əsaslanan əhalinin təbii artım tempinə dair çoxsaylı tədqiqatları ilə öyünə bilməz [5, s.7]. Müəllif yazır ki, indiyə qədər əhalinin təbii artımı ilə bağlı elmi və publisistik əsərlərin böyük əksəriyyətində, əsasən, qiymətləndirməsini əldə etmək daha asan olan şərti nəsillər üçün ümumi doğum əmsalının (Ümumi doğum əmsalı (ÜDM) dedikdə bir qadının bütün reproduktiv dövr ərzində, yəni 15 ildən 50 yaşa qədər, dünyaya uşaq gətirə bilmə qabiliyyətinə malik olduğu zaman ərzində, orta hesabla neçə uşaq doğa biləcəyini göstərən əmsaldır. – A.M.) illik qeydiyyat məlumatlarından istifadə olunur. Halbuki, ÜDM-lə bağlı nəticələri və onun dinamikasını şərh etmək peşəkar demoqraflar istisna olmaqla ictimaiyyət üçün, real nəslin son doğum nisbətinin göstəricisinə dair nəticələri

şərh etməkdən daha çətin ola bilər. Bu göstərici hətta ailə və demoqrafiya sahəsində müasir Rusiyanın dövlət siyasətinin əsas demoqrafik göstəricisi, hədəfi kimi seçilir. S.Zaxarovun fikrincə, şərti nəsilər üçün əhalinin təbii artımı ilə bağlı son göstəricilərə dair nəticələrlə iş həm xarici, həm də Rusiya təcrübəsində yalnız İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl ortaya çıxdı. Rusiya və vaxtı ikən SSRİ-nin tərkibində olan bir çox xalqların əhalisinin təbii artımı ilə bağlı demoqrafik prosesləri Qərbi ölkələrində gedən demoqrafik proseslərlə tarixi-demoqrafik müstəvidə müqayisəli təhlil əsasında tədqiq etməyə üstünlük verərək yazır: “Qərbi ölkələrində əhalinin təbii artımı ilə bağlı yeni keçid, həmin ölkələrdə sosial inkişafın yeni təkamül mərhələsi ilə eyni vaxtda – 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illərin əvvəllərində başladı. Rusiya və keçmiş Şərqi Bloku ölkələri isə, ikinci demoqrafik keçid yoluna iki-üç onillik sonra (1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəllərində) qədəm qoydu. Baxmayaraq ki, əhali artımı modelinin transformasiyası prosesində geri qalan ölkələr, o cümlədən Rusiyanın “qabaqcıl” ölkələrə yaxınlaşması çox intensiv şəkildə getsə də məhz bu iki-üç onillik gecikmə səbəbindən təbii ki, bu gün də bu prosesin daha az inkişaf etmiş mərhələlərindədir” [5, s.7]. Zaxarovun fikrincə, əhalinin təbii artım tempi ilə xarakterizə olunan bütün uzunmüddətli prosesləri tarixi-demoqrafik müstəvidə tədqiq etmək, öyrənmək üçün metodoloji cəhətdən ən düzgün demoqrafik yanaşma real nəsilər (qadınları doğum illəri üzrə) və şərti nəsilər üzrə olan göstəricilərdəki (təqvim illəri üzrə) dəyişiklikləri eyni vaxtda, müqayisəli-təhlil əsasında nəzərdən keçirməkdir.

Nəticə. 2005-ci ildən etibarən “Rosstat” (Federal Dövlət Statistika Xidməti – A.M.) hər il Rusiyada nikahların qeydə alındığı il üzrə nikahda doğulanların sayının paylanması ehtiva edən cari doğum qeydiyyatının statistik formasını hazırlayır. Hazırda nikahda olanların cari doğum qeydiyyatı hazırlanarkən, doğulanların sayı doğum sırası üzrə deyil, doğumun bioloji ardıcılığı nəzərə alınmaqla aparılır. Doğum sırası dedikdə uşağın anasından hansı ardıcılıqla, neçənci uşaqdan sonra dünyaya gəlməsi, doğulduğu sıra nəzərdə tutulur. Adətən bu, yalnız diri doğulanlara şamil edilir. Artıq 2 ilə yaxındır ki, Ukraynada “xüsusi hərbi əməliyyat” keçirən və saysız-hesabsız Qərbi sanksiyalarının təzyiqi altında yaşayan Rusiya həm sosial-iqtisadi, həm də siyasi, o cümlədən demoqrafik problemlərlə üzləşməkdədir. Rusiya doğum səviyyəsinə görə dünyada 190-cı yerdə qərar tutduğuna görə narahatçılıq doğuran belə bir vəziyyətin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görülür. Hətta 2023-cü il sentyabrın 1-dən Rusiyanın Novqorod, Penza və Tambov vilayətləri kimi bir sıra regionlarında doğum səviyyəsinin artırılması üzrə pilot layihəyə start verilib. 31 dekabr 2024-cü il tarixinədək davam edəcək pilot layihə nəticəsində hakimiyyət bu bölgələrdə əlverişli yaşayış mühiti yaratmaqla demoqrafik göstəriciləri yaxşılaşdırmaq niyyətindədir. Bütün bunlar Rusiyada əhalinin depopulyasiyasının aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən demoqrafik tədbirlərin daim aktual olduğunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бжилянский Ю.А. Некоторые экономические проблемы управления развитием народонаселения. Управление демографическими процессами. Москва, «Статистика», 1980, 119 с.
2. Вишневский А.Г. Избранные демографические труды. В 2 томах. Том 1. Москва, «Наука», 2005, 368 с.
3. Волков А.Г. Семья – объект демографии. Москва, «Мысль», 1986, 270 с.
4. Демографическая модернизация России 1900-2000. Москва, «Новое издательство», 2006, 608 с.
5. Захаров С.В. История рождаемости в России: от поколения к поколению. Демографическое обозрение, №10(1), 2023, с.4-43.
6. Ильина И.П. Влияние войн на брачность советских женщин / Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сборник статей. Под ред. А.Г.Вишневого. Москва, «Статистика», 1977, 247 с.
7. История СССР. Эпоха социализма. под ред. Ю. С. Кукушкина. Москва «Просвещение», 1989, 479 с.
8. Тольц М.С. Брачность населения России в конце XIX-начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР / под ред. А.Г. Вишневого. Москва, «Статистика», 1977, 247 с.

9. Тольц М.С., Дарский Л.Е., Ильина И.П. Изменения в брачности и их влияние на рождаемость // Воспроизводство населения СССР. Под ред. А.Г.Вишневого и А.Г. Волкова. Москва, «Финансы и статистика», 1983, 303 с.
10. Урланис Б.Ц. Безотцовщина / Избранное. Москва, Мысль, 1985, 226 с.
11. Урланис Б.Ц. Берегите мужчин! / Народонаселение, Исследования, Публицистика Москва, Статистика, 1976, 359 с.
12. Урланис Б.Ц. Однобокая арифметика / Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, Статистика, 1976, 359 с.
13. Урланис Б.Ц. Рост населения и способ производства / Народонаселение, Исследования, Публицистика Москва, Статистика, 1976, 359 с.
14. Урланис Б.Ц. Сколько надо иметь детей? / Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, Статистика, 1976, 359 с.
15. Урланис Б.Ц. Ускорение роста населения Земного шара/Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, Статистика, 1976, 359 стр.
16. Шелестов Д.К. Историческая демография. Москва, «Высшая школа», 1987, 288 с.
17. Шелестов Д.К., Минаев В.В. Взрыв или катастрофа? / Родина, № 10, 1996, с.86-89.

АЙДЫН МАМЕДОВ

*Доцент кафедры «Источниковедения, историографии и методики»
Бакинского Государственного Университета, доктор философии по истории*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ СВЯЗАННЫЕ СО СНИЖЕНИЕМ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРИРОСТА НАСЕЛЕНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Семья является основным ядром общества, важнейшим социальным институтом. Неслучайно рождение детей в каждой семье является основной составляющей динамики естественного прироста населения. Характер воспроизводства населения во многом определяется уровнем рождаемости, национально-нравственными ценностями каждого народа, в том числе историческими традициями. С другой стороны, уровень естественного прироста населения в обществе, образование детей, их рост в здоровой среде без какого-либо психологического ущерба, уровень успешной интеграции в общество, а также общее благополучие жизни непосредственно зависят от прочности семейных отношений и брачных уз. К сожалению, начиная со второй половины XX века, значительный рост числа разводов, подрывающих основные устои семьи, а в последнее время широкое распространение, значительное ослабление внутрисемейных отношений, привели к возникновению серьезных проблем в деле обеспечения естественного прироста населения.

Ключевые слова: семья, рост населения, депопуляция, историческая демография, российская историография.

AYDIN MAMMADOV

*Associate Professor of the Department of Source Study,
Historiography and Methodology of Baku State University, PhD in History*

ACTUAL PROBLEMS OF HISTORICAL DEMOGRAPHY RELATED TO THE DECREASE IN THE NATURAL GROWTH RATE OF THE POPULATION IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Family is the main core of society, the most important social institution. It is no coincidence that the birth of children in every family is the main component of the dynamics of natural population growth. The nature of the reproduction mode of the population is mainly determined by the level of birth and the national and moral values of each nation, including historical traditions. On the other hand, the level of natural population growth in the society, the education of children, their

growth in a healthy environment without any psychological damage, the level of successful integration into society, as well as the general well-being of life directly depends on the strength of family relations and marriage bonds. Unfortunately, starting from the second half of the XX century, a significant increase in the number of divorces that undermine the basic principles of the family, and recently, a wide spread, a significant weakening of intra-family relations, have led to the emergence of serious problems in the matter of ensuring the natural growth of the population.

Keywords: family, population growth, depopulation, historical demography, Russian historiography.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 oktyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94; UOT 930

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
balamirzamammadli@gmail.com

**VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA
AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ (1993-1997-Cİ İLLƏR):
ANLAŞILMAZ MÜNASİBƏTLƏRDƏN – STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞA DOĞRU**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/193-202>

XX əsrin sonlarında öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın dünyanın yeganə fəvqəldövləti və nəhəng güc mərkəzi ABŞ ilə münasibətləri ümummillə lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra yeni və son dərəcə mühüm bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mühüm tarixi hadisədən sonra nəinki ABŞ ilə münasibətlərdə, bütövlükdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində böyük dönüş baş vermişdir. Əgər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəldiyi 1993-cü ildə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri daha çox anlaşılmaz xarakter kəsb edirdisə, həmin ildən sonra ikitərəfli əlaqələr tədricən müsbət tendensiyada inkişaf etdirilməyə başlanmış və cəmi 4 il ərzində iki ölkə arasında münasibətlər strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin bəhs olunan periodu (1993-1997-ci illər) müxtəlif tədqiqatçıların əsərlərində son dərəcə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məqalədə Vətən tarixşünaslığındakı sözügedən problem üzrə tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlili əsasında Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin dörd ili tədqiq edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, ABŞ, Heydər Əliyev, xarici siyasət, Vətən tarixşünaslığı.

Giriş. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında siyasi hakimiyyətə qayıdışı müasir Azərbaycan tarixinin elə bir mühüm məqamına təsadüf edir ki, həmin vaxt Azərbaycanda ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni-psixoloji böhran yaranmış, ölkəmiz öz müstəqil dövlətçiliyini itirmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış, Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda ölkəni vətəndaş müharibəsinə sürükləyən güclü separatçılıq meyilləri baş qaldırmışdı. Y.Hüseynov bununla bağlı yazır: “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaratdığı çətinliklər və səriştəsiz rəhbərlər üzündən Azərbaycan parçalanmağa və müstəqilliyini itirməyə doğru sürüklənirdi” [16, s.357]. Belə bir ağır vəziyyətdə iqtidarda olan hökumət mövcud problemləri həll edə bilməyərək istefa vermişdi. Bununla da, Azərbaycan xalqının bütün bu təhlükələrdən qurtulmanın yeganə çıxış yolu kimi bir ümidi qalmışdı: vaxtilə 1969-1982-ci illərdə Sovet Azərbaycanına rəhbərlik edərək onu nəinki bütün Sovet İttifaqında, eləcə də dünyada layiqincə təmsil etmiş dahi lider H.Əliyevi yenidən hakimiyyətə dəvət etmək. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ politoloqu Z.Bjezinski həmin vaxt demişdi: “Hazırda Azərbaycanı idarə edə biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir!” [17, s.6]. Beləliklə, Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə və konstitusiyaya uyğun olaraq H.Əliyev hakimiyyətə gəldi.

Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin xarakteri Vətən tarixşünaslığında. Vətən tarixşünaslığında əksər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı zamanı Azərbaycan-ABŞ münasibətləri daha çox anlaşılmaz xarakter kəsb edirdi [12]. Belə ki, yeni hakimiyyətə əvvəlkindən iki ölkə arasında münasibətlərdə bir sıra “mirasların” qaldığını göstərən M.Qasımlı bu barədə yazır: “Bu zaman iki ölkə arasında münasibətlərdə anlaşılmazlıq hökm sürürdü. ABŞ-da Azərbaycan haqqında belə bir mənfəət fikri formalaşmışdı ki, guya Azərbaycanda ermənilər öldürülür, insan hüquqları pozulur” [19, s.165]. Ə.Həsənov isə göstərir ki, sözügedən dövərdə bir tərəfdən Prezident Ə.Elçibəy hökumətinin yürütdüyü xarici siyasət, digər tərəfdən Ermənistanın və ABŞ-dakı erməni lobbisinin anti-Azərbaycan təbliğatı nəticəsində Birləşmiş Ştatlar Azərbaycandan çox uzaq bir qütbə salınmış və bu da ona gətirib çıxarmışdır ki, rəsmi Vaşinqton Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı 1993-cü ilin sonuna kimi bir

neçə dəfə məhz Ermənistanın mövqeyini əks etdirərək münaqişədə onu haqlı hesab edən bəyanatlar yaymış, əksinə haqq işi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycana qarşı isə, qeyri-obyektiv mövqe tutmuşdur [13, s.151]. Ə.Həsənov daha sonra yazır: “ermənilər bu dövrdə istədiklərinə qismən nail olsalar da, Azərbaycanda 1993-cü ilin yayında baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər və Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə qayıtması onların çirkin əməllərinin qarşısına siper çəkdi” [13, s.151].

H.Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışının elə ilk vaxtlarından Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərindəki anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması, ikitərəfli əlaqələrin yenidən yüksək səviyyədə qurulması istiqamətində səylər göstərilməyə başlandı. Çünki, həmin vaxt Azərbaycanın daxilində siyasi cəhətdən qeyri-sabitlik, hərc-mərclik, şiddətlənməkdə olan erməni təcavüzü ilə müşahidə olunan elə bir mürəkkəb şərait hökm sürürdü ki, M.Qasımlının təbirincə desək, artıq ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinin prioritet mövzunu biləvasitə Azərbaycanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünün qorunması təşkil etməyə başlamışdı [19, s.165]. Azərbaycan daxilindəki məhz belə bir şəraitdən istifadə edən Ermənistan Respublikası isə, öz hərbi təcavüzünün miqyasını getdikcə artıraraq yeni ərazilərin işğalına davam etməkdə idi. Elə buna görədir ki, 1993-cü ilin iyunun 24-dən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin sədri H.Əliyev ABŞ ilə münasibətlərin yüksəldilməsi istiqamətində dərhal ciddi cəhdlərə başladı. Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “1993-cü ilin iyununda H.Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə qayıtmasından sonra respublikamızın xarici siyasəti, o cümlədən ABŞ ilə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha məqsədyönlü xarakter aldı, daha ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başladı” [13, s.151]. Artıq 1993-cü ilin 30 iyununda səfir H.Paşayev Birləşmiş Ştatların diqqətini Azərbaycandakı vəziyyətə, xüsusilə erməni təcavüzü məsələsinə yönəltmək məqsədilə ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qor və dövlət katibi U.Kristoferə məktubla müraciət edərək, ABŞ-ı Ermənistanın təcavüzünün dayandırılması üçün təşəbbüs göstərməyə, məcburi köçkün və qaçqın vəziyyətinə düşmüş vətəndaşların getdikcə çoxalması ilə əlaqədar yaranmış şəraitdə humanitar yardım etməyə çağırırdı [30, s.57-59]. Sözügedən dövərdə ABŞ-dakı erməni dairələri yenidən baş qaldıraraq hər vaxtlə Azərbaycana ABŞ-ın hər cür yardımından məhrum etmək niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar. Lakin, artıq bir çox amerikalı neytral və obyektiv siyasətçilər təcavüzə məruz qalan bir ölkəyə – Azərbaycana yardım edilməsini dayandırmaq haqqında ermənilərin tələblərinin sağlam məntiqə zidd olduğunu başa düşür, Azərbaycana qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi ilə balansın pozulduğunu və ABŞ-ın maraqlarına cavab verilmədiyini anlayırdılar. Məhz buna görədir ki, S.Talbott 1993-cü ilin 9 sentyabrında Senatdakı çıxışında birmənalı şəkildə bildirdi: “Azərbaycana yardım proqramının məhdudlaşdırılması xarici siyasət məqsədlərimizə çatmağa mane olur”. Beləliklə, M.Qasımlının yazdığı kimi, ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinin dəyişdirilməsinin vacibliyi əsaslandırıldı [19, s.167].

1993-cü ilin sentyabrında H.Əliyev ABŞ Prezidenti B.Klinton, vitse-prezident A.Qor və konqresin spikeri T.Foliyə məktub göndərərək “Azadlığı müdafiə akı”nın 907-ci maddəsinin qeyri-obyektivliyini əsaslandırdı və ABŞ-ı Azərbaycan əleyhinə yönəlmiş bu ayrı-seçkilik xarakterli bəndin ləğv edilməsi üzrə tədbirlərin görülməsinə çağırırdı. Ə.Həsənov yazır ki, Vaşinqton bu məktuba dərhal reaksiya verərək öz nümayəndəsini Azərbaycana göndərdi [13, s.152]. Belə ki, ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə müşaviri S.Talbott Bakıya gələrək ABŞ Prezidenti B.Klintonun cavab məktubunu H.Əliyevə təqdim etdi. Məktubda Prezident B.Klinton Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davam etməsindən keçirdiyi narahatçılığı bildirərək Azərbaycana edilən son hücumları və bunun da nəticəsində Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin işğal edilməsini qəti surətdə pislədiyini qeyd edir, münaqişənin aradan qaldırılması üçün Dağlıq Qarabağ ermənilərinə və Ermənistan hökumətinə ciddi təzyiqlər göstərilməsi haqqında məlumat verirdi. Lakin, məktubun mətnində Azərbaycana edilən təcavüzkar hücumlardan bəhs edilərkən ABŞ Prezidenti tərəfindən “Dağlıq Qarabağın erməni silahlı qüvvələri” ifadəsinin işlədilməsi bir qədər diqqəti cəlb edir. Çünki, M.Qasımlının da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ərazilərini işğal edən Dağlıq Qarabağ regionunun deyil, Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri idi [19, s.167-168]. Məktubda həmçinin, İ.Musanın da yazdığı kimi: “ABŞ Prezidentinin S.Talbott tərəfindən rəsmi Bakıya çatdırılan cavab məktubunda məlum düzəliş qüvvədə saxlanılmaqla Azərbaycana QHT-lər vasitəsilə yetərli yardım ediləcəyi vəd olunurdu” [25, s.512-513]. Bu məsələ ilə bağlı Ə.Həsənov da öz monoqrafiyasında qeyd edir: “Məktubda ABŞ-ın Azərbaycana bundan sonra 907-ci düzəliş qüvvədə qalmaqla, QHT-lər xətti ilə ciddi kömək

göstərəcəyinə söz verildi” [13, s.153]. Beləcə, M.Qasımlının göstərdiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində ABŞ ilə münasibətlər əsas vəzifələrdən biri səviyyəsinə qaldırıldı [19, s.168].

Heydər Əliyevin AR Prezidenti seçilməsindən sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında. 1993-cü ilin 3 oktyabrında xalqın böyük əksəriyyətinin etimadını qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi və bundan 1 həftə sonra – oktyabrın 10-da keçirilən andıçmə mərasimindəki nitqində ölkəmizin xarici siyasət konsepsiyasını açıqladı: “Bizim xarici siyasətimiz sülhsevər siyasətdir, biz hər bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmürük. Lakin, eyni zamanda nəyin bahasına olursa olsun respublikanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü xarici siyasət vasitəsilə təmin etməyə çalışacağıq” [5, s.205-206]. 1993-cü ilin oktyabrında ABŞ-ın energetika naziri H.O’Lirinin müavini U.Uayt Azərbaycana səfər etdi və enerji sahəsində iki ölkə arasında iqtisadi sferada, xüsusilə neft sahəsində əməkdaşlığa dair konkret məsələlər, əməkdaşlığın yolları müzakirə edildi. Lakin, ABŞ ilə münasibətlərin yüksəldilməsi istiqamətində atılan bu addımlar fonunda Ermənistan öz təcavüzkar siyasətindən əl çəkməyərək Cəbrayıl və Qubadlıdan sonra Zəngilanın işğalına başlamışdı. Belə bir ağır dövəmdə, oktyabrın 22-də səfir H.Paşayev ABŞ konqresi nümayəndələr palatasının beynəlxalq əlaqələr komitəsinin sədri H.Hamiltona məktubla müraciət edərək Azərbaycandakı, daha dəqiq desək Qarabağ bölgəsindəki gərgin vəziyyəti ona izah edib ABŞ-ı məsələ ilə bağlı təsirli tədbirlər görməyə çağırırdı [30, s.62-64]. Bu məktubdan sonra, ABŞ Dövlət Departamenti öz narahatlığını bildirərək Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın cənub-qərbinə edilmiş hücumları pisləyən və sözügedən qüvvələrin işğal etdikləri əraziləri dərhal tərk etmələrini tələb edən bəyanat verdi, habelə qeyri-dövlət xətti ilə Azərbaycana humanitar yardım göstərilməsi çağırışı ilə dünya dövlətlərinə müraciət etdi [19, s.169]. Ə.Həsənov yazır ki, ABŞ Dövlət Departamentinin dərhal bəyanatla çıxış edərək işğal edilmiş bütün ərazilərdən hərbi qüvvələrin çıxarılmasını təkidlə tələb etməsi iki ölkə arasındakı yeni münasibətlərin ilkin müsbət əlamətlərinin nəticəsi hesab oluna bilər [13, s.153]. ABŞ Dövlət Departamentinin sözügedən bəyanatı son dərəcə obyektiv bir addım olsa da, təəssüf ki, 907-ci maddə hələ də qüvvədə qalırdı. Bu da onu göstərir ki, ikitərəfli münasibətlərdə hələ həll edilməsi lazım olan çoxsaylı problemlər mövcud idi. Elə bu səbəbdəndir ki, M.Qasımlı ümumilikdə 1993-cü il Azərbaycan-ABŞ qarşılıqlı münasibətlərində “axtarışlar və ya yaxından tanınma ili” kimi xarakterizə edir [19, s.169].

1994-ci ildə tərəflərin maraqlarının dəqiqləşməsi və siyasətlərinin əsas elementlərinin aydınlaşması ilə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Həmin ilin aprelində R.Kozlarıç ABŞ-ın Azərbaycandakı yeni fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edildi. Lakin, M.Qasımlı yazır ki, hələ martın əvvəllərində ABŞ senatında yeni səfirin təyinatı ilə bağlı dinləmələr keçirilən zaman erməni lobbisi bu təyinatı əngəl yaratmağa çalışır, təzyiqlər göstərirdi [19, s.169]. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ABŞ-ın Azərbaycanda öz yeni səfirini təyin etməsi Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində yüksəlişə doğru atılan addım idi və bu da, təbii ki, erməni lobbisinə sərf etməirdi. Belə olduqda, Azərbaycan tərəfi də ABŞ-dakı erməni lobbisi və diasporunun təzyiqlərini dayandırmaq üçün səylər göstərdi, səfir H.Paşayev 1994-cü il martın 14-də Delaver ştatından olan senator Co Baydenə (sonradan, 2020-ci il seçkilərində ABŞ Prezidenti seçilmişdir. – B.M.) məktub göndərərək Ermənistanın təcavüzü haqqında məlumat verdi və Konqresi ABŞ-ın xarici siyasətinin erməni lobbisi tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə icazə verməməyə çağırırdı [30, s.85]. 1994-cü ilin mayın 4-də Azərbaycanın ABŞ Prezidenti B.Klintonun xarici siyasət təşəbbüsü olan “sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulması, S.Mustafayevanın yazdığı kimi ölkəmizin rəsmi Vaşinqtonla hərbi-siyasi əməkdaşlığına təkan verən amil oldu [26, s.152]. 1994-ci ilin mayın 12-də nəhayət ki, Birinci Qarabağ müharibəsinə və Ermənistanın təcavüzünə son qoyan atəşkəsin haqqında sazişin imzalanması ABŞ tərəfindən olduqca müsbət qarşılandı və bundan təqribən 1 ay sonra, iyunun 10-da Türkiyəyə işgüzar səfəri zamanı Prezident H.Əliyevin ABŞ-ın dövlət katibi U.Kristofer ilə görüşü ikitərəfli münasibətlərin strateji və taktiki aspektlərini müzakirə və müəyyən etmək nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Ə.Həsənov həmin görüşün nəticəsi ilə bağlı yazır: “İkitərəfli münasibətlərlə bağlı hər iki tərəf qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa, regional və beynəlxalq münasibətlərdə sivil prinsiplərə, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qərarlar qəbul etməyə və münasibətlər qurmağa hazır olduqlarını bəyan etdilər” [13, s.155].

1994-cü ilin sentyabrı iki ölkə arasında münasibətlərdə müsbətə doğru atılan növbəti addımlar ilə yadda qaldı. Belə ki, sentyabrın 3-4-də ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi M.Olbrayt Bakıya səfər edərək Prezident H.Əliyev ilə görüşdü və Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə dair bir çox məsələlər müzakirə edildi. Burada ən çox diqqəti çəkən məqam H.Əliyevin təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin boşaldılmasında ABŞ-ın dəstəyini istəməsi oldu. M.Olbrayt QHT xətti ilə ABŞ tərəfindən Azərbaycana humanitar yardımlar göstərilməsinin gücləndiriləcəyini, habelə 907-ci maddənin ləğv edilməsi imkanlarının nəzərdən keçiriləcəyini bildirdi [13, s.156]. Sentyabrın 6-da Prezident H.Əliyevin ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qor ilə Qahirədəki görüşü zamanı, A.Qor Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin inkişafının zəruriliyini vurğulayaraq ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə hər cür yardım göstərəcəyini və ölkəsinin iri neft müqaviləsinin imzalanmasını dəstəklədiyini bəyan etdi. Bütün bu görüşlər ikitərəfli münasibətlərin inkişafı ilə yanaşı, həm də yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinə öz müsbət təsirini göstərdi və amerikalı tarixçi T.Svyatovskinin də qeyd etdiyi kimi, atəşkəsdən sonra Qarabağ probleminin həlli müvəqqəti olaraq arxa plana keçərək ağırlıq mərkəzi mühüm geosiyasi əhəmiyyət kəsb edən, Azərbaycanın əsas siyasi qaygılarından biri olan neftin üzərinə yönəldi [32, s.308].

“Əsrin müqaviləsi”ndən sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında.

1994-cü ilin sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ilə 12 dövlətin neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus sektorunda neft yataqlarının birgə hasilatı və işlənməsinə dair “Əsrin müqaviləsi” imzalandı [1, s.309]. Həmin şirkətlər arasında ABŞ-ın “Amoko”, “Penzoyl”, “Yunokal”, “Ekson” kimi iri neft şirkətləri də var idi. M.Mirbabayev göstərir ki, “Əsrin müqaviləsi” 13 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir [24, s.257]. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalandığı gün ABŞ Prezidenti B.Klinton Prezident H.Əliyevə təbrik məktubu göndərərək bu nəhəng müqaviləni Azərbaycanın qüdrətli iqtisadi gələcəyinə doğru atılmış həlledici addım adlandırdı [19, s.172]. M.Rzayev “Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsiri ilə bağlı yazır: “Dünyanın ən qüdrətli dövləti olan ABŞ-la münasibətlərin nizama salınıb inkişaf etdirilməsində H.Əliyevin xidmətləri misilsizdir. 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması bu yolda ən mühüm və ən başlıca amil, Azərbaycanla Qərb arasındakı münasibətlərdə yeni həm də dönüş nöqtəsi oldu” [31, s.263]. N.Məmmədov “Xarici siyasətin Azərbaycan modeli” adlı kitabında “Əsrin müqaviləsi”nin ABŞ-Azərbaycan əlaqələrinin strateji xarakter almasında çox böyük rolunun olmasını qeyd edərək yazır: “Məhz bu müqavilədən sonra ABŞ-Azərbaycan əməkdaşlığının davamı olaraq yenidən Xəzər neftinin hasili və dünya bazarlarına nəqli ilə bağlı müxtəlif investisiya layihələri işlənib hazırlandı və müqavilələr bağlandı” [22, s.110]. E.Nəsirov bu fikri bir qədər də dəqiqləşdirir: “Əsrin müqaviləsi” sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 sazişin imzalanmasına yol açdı və ABŞ şirkətləri (“Amoko” – 17.01%, “Yunokal” – 10.0489 %, “Ekson” – 8.0006 %, “Penzoyl” – 4.8175% olmaqla) ümumilikdə 40%-lik paya sahib oldular [28, s.99].

1994-cü il sentyabrın 27-də Nyu-Yorkda ABŞ Prezidenti B.Klinton və Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev arasında görüş baş tutdu. Həmin görüşün əhəmiyyətini Ə.Həsənov belə izah edir: “ABŞ Prezidenti Dağlıq Qarabağ problemi yaranan gündən bəri ilk dəfə olaraq bu məsələdə rəsmi Yerevanın deyil, Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etdiyini bildirmiş və Azərbaycanın ABŞ üçün arzu edilən, əhəmiyyətli ölkə olduğunu bəyan etmişdir” [13, s.156]. H.Paşayev yazır ki, bu görüş ilə ABŞ və Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin ilk araşdırma mərhələsinə başa çatdı [30, s.82]. ATƏM üzvü olan ölkə rəhbərlərinin 1994-cü ilin dekabrında keçirilən Budapeşt sammitində Prezident H.Əliyev ilə Prezident B.Klinton arasında növbəti görüş də ikitərəfli münasibətlərdə mühüm bir müsbət addım oldu ki, bunu M.Qasımlı Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin yeni keyfiyyət mərhələsinə hazırlıq kimi qiymətləndirir [19, s.173; 33]. Dekabrın 6-da Budapeşt sammitində çıxış edən Prezident H.Əliyev ATƏM-in Avropada oynadığı rola, onun təkmilləşdirilməsi zərurətinə böyük diqqət yetirərək qeyd etdi ki, müasir şəraitdə ATƏM-in rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır [14, s.375]. Sammitdə ABŞ nümayəndələrinin yaxından iştirakı ilə qətnamə qəbul olundu. Həmin qətnaməyə görə, Avropanın müxtəlif bölgələrində baş verən münaqişələr, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll edilməsi ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından çıxarılaraq birbaşa ATƏT-in ixtiyarına verilməli və münaqişə zonalarında, eləcə də Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən problemin həllində hər hansısa

ölkənin deyil, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri yerləşdirilməli idi” [11, s.28-29]. Ə.Həsənov bunu ATƏM-in bütün fəaliyyəti dövründə, o cümlədən Minsk qrupunun yaradıldığı 1992-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq Azərbaycanı tamamilə təmin edən mühüm bir qətnamə kimi xarakterizə edir [13, s.157].

1995-1996-cı illərdə Ə.Həsənovun təbircə desək, iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etdi. 1995-ci ilin aprelində ABŞ-ın energetika naziri H.O’lirinin ölkəmizə səfəri zamanı Azərbaycanın beynəlxalq neft konsorsiumundakı (latınca “consortium” – ortaqlıq, cəmiyyət) payının 5%-nin ABŞ-ın “Ekson” şirkətinə ayrılması haqqında sənəd imzalandı [6, s.385]. M.Qasımlı bu hadisəni Azərbaycan-ABŞ münasibətlərdə etimadı artırmağa və inamsızlığı aradan qaldırmağa kömək edən amil kimi qiymətləndirir [19, s.174]. 1995-ci ilin sonlarında Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev ilə ABŞ-ın bir sıra görkəmli ictimai və siyasi xadimləri (konqresmen Q.Laflin, senator R.Şelbi, ABŞ-ın ATƏT-dəki nümayəndəsi S.Braun, görkəmli politoloq və dövlət Z.Bjezinski və d.) arasında çoxsaylı görüşlər keçirildi və bir sıra mühüm məsələlər, o cümlədən Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Z.Bjezinski özünün “İkinci şans: üç prezident və Amerika fövqəldövlətinin böhranı” adlı kitabında bununla bağlı yazır: “1995-ci ilin oktyabrında B.Klinton və onun milli təhlükəsizlik üzrə məsləhətçisi məndən Klintonun şəxsi məktubunu Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə çatdırmağımı və belə bir boru kəmərinin Azərbaycana gətirəcəyi uzunmüddətli faydalar haqqında danışmağımı xahiş etdilər. Bu barədə müsbət qərar vermək üçün Azərbaycan Rusiyanın bütün Azərbaycan neftinin sadəcə Rusiya ərazisindən ixrac olunması ilə bağlı xüsusi tələblərini rədd etməli idi. ...Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev ilə mənim bir neçə dəfə görüşümüz oldu. ...Mən Klintonu Azərbaycanın ABŞ-ın təşəbbüsü ilə bağlı öhdəlik götürdüyünü xəbər verə bildim. Bu gün Bakı-Ceyhan boru xətti Avropanın (və həm də Amerikanın) öz enerji mənbələrini çeşidləndirmək cəhdlərinə mühüm bir töhfədir” [3, s.143]. 1995-ci il oktyabrın 23-də Prezident H.Əliyevin dünyaca məşhur diplomat H.Kissincerlə görüşünü isə, F.İsmayılovun yazdığı kimi: “Azərbaycan-Amerika beynəlxalq dialoqunda maraqlı səhifə” hesab etmək olar. Həmin görüşdə H.Kissincer bildirdi: “ABŞ və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq strateji xarakter daşıyır. Bu mənada ABŞ coğrafi nöqteyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətli olan bu regionda öz maraqlarını qorumaqlıdır” [18, s.78]. Ümumilikdə, 1995-ci ildə keçirilən görüşlər Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin inkişafına və dərinləşməsinə mühüm təsir edən amil, iki ölkə arasında münasibətlərdə dönüşün ilk addımları hesab edilir [13, s.160; 19, s.176].

Lakin, sözügedən dövərdə iki ölkə arasındakı münasibətlərə öz mənfi təsirini göstərən 907-ci maddənin ləğv edilməsi məsələsi öz aktuallığını saxlayırdı. Bununla belə, 1995-ci ilin mayında Azərbaycana birbaşa humanitar yardımların göstərilməsini nəzərdə tutan “Xelms layihəsi” adlı sənəd hazırlanmış, lakin Ş.Məmmədovun yazdığı kimi, ABŞ Konqresində məhz erməni lobbisinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşaraq təxirə salınmışdı [23, s.60]. Məsələ burasındadır ki, 907-ci maddənin qüvvədə qalması ucbatından Azərbaycan Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ABŞ-dan ən az yardım alan ölkəyə çevrilmişdi. Bunu ABŞ Dövlət Departamentinin yeni müstəqil dövlətlərə yardım üzrə koordinatorunun müavini C.Xerbstin 1996-cı ildə Konqresdəki çıxışı zamanı verildiyi məlumatlar da təsdiq edir: müstəqilliklərini elan etmələrindən sonra Ermənistanı 612 milyon, Gürcüstana 420 milyon, Azərbaycana isə cəmi 80 milyon dollar yardım edilmişdi [10, s.382]. Burada İ.Musa çox maraqlı bir müqayisə aparır: həmin vaxt “adambaşına düşən ABŞ yardımına görə Ermənistan postsovet məkanında birinci, dünyada isə İsraildən sonra ikinci yeri tuturdu” [25, s.513]. Halbuki, Cənubi Qafqazın hər üç yeni müstəqil respublikası arasında hərbi təcavüzə məruz qalan, yüz minlərlə vətəndaşı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşən məhz Azərbaycan idi.

“Vilson düzəlişi” və “Porter əlavəsi”nin Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsiri Vətən tarixşünaslığında. ABŞ tərəfindən ən azı digər Cənubi Qafqaz respublikalarına edilən yardım qədər Azərbaycana da humanitar yardım göstərilməsini təmin etmək uğrunda Azərbaycan diplomatiyasının səyləri nəhayət ki, 1996-cı ilin əvvəlində öz bəhrəsini verdi. Belə ki, həmin ilin 25-26 yanvarında konqresmen Çarlz Vilsonun təklifi ilə Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsini nəzərdə tutan qanun layihəsi Nümayəndələr palatasında, daha sonra isə Senatda qəbul edildi və ABŞ Prezidenti B.Klinton tərəfindən təsdiq olundu. Z.Əliyev göstərir ki, konqresmen Ç.Vilsonun bu təşəbbüsü “Azadlıq müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinə edilmiş əlavə idi [9, s.124]. Bu mənada, sözügedən qa-

nun layihəsi Vətən tarixşünaslığında bəzən “Vilson düzəlişi” kimi də qeyd olunur. “Vilson düzəlişi” əvvəllər olduğu kimi ABŞ-ın Azərbaycana yalnız QHT xətti və şəxsi xeyriyyəçi təşkilatlar vasitəsilə humanitar yardım göstərilməsinin mümkünlüyünü təsbit etsə də, burada mühüm bir fərqli məqam var idi. Həmin məqam E.Nəsirovun yazdığı kimi belə idi: “Azərbaycan hökumətinə yardım o halda göstərilə bilər ki, Prezident müəyyən etsin ki, QHT vasitəsilə Azərbaycana göstərilən yardım qaçqınların və məcburi köçkünlərin ehtiyaclarını lazımı səviyyədə ödəmir” [28, s.46]. Göründüyü kimi, burada artıq Amerika QHT-ləri ilə yanaşı ABŞ-ın dövlət yardımından söhbət gedir. Bütövlükdə, sözügedən qanunun qəbul edilməsini Azərbaycan diplomatiyasının erməni lobbisi üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirmək olar. Çünki, Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “Konqresin 1995-ci ilin mayında qəbul edə bilmədiyi “Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsi haqqında” qanun layihəsi məhz bu dəfə bəyənilədi və erməni lobbisinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq təsdiq edildi” [13, s.161]. Lakin, ABŞ-dakı erməni lobbisi və diasporu anti-Azərbaycan fəaliyyətlərini dayandırmır, israrla ABŞ-ın Azərbaycanla münasibətlərinə ziyan vurmağa çalışırdılar. Erməni lobbisi və diasporunun növbəti kəskin təzyiqləri nəticəsində 1996-cı ilin iyununda konqresmen Con Porterin təklifi ilə Nümayəndələr palatasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafına zərbə endirən “Porter əlavəsi” adlı yeni sənəd qəbul edildi [13, s.162]. Ayrı-ayrılıqda həm Azərbaycanın, həm də “Dağlıq Qarabağ”ın qaçqın və məcburi köçün vəziyyətinə düşmüş əhalisinə 7:1 nisbətində yardım edilməsini nəzərdə tutan həmin sənəd M.Qasımlının təbirincə desək, Azərbaycanın maraqlarına uyğun deyildi və onun müstəqilliyinə, suverenliyinə qarşı yönəlmişdi [19, s.177-178; 20, s.62]. Z.Əliyev göstərir ki, aşağıdakı iki cəhətinə görə “Porter əlavəsi”nin dövlətçiliyimiz əleyhinə yönəlməsi qənaətinə gəlmək olar:

1. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsi deyil, müstəqil subyekt kimi təqdim edilirdi.
2. İki müxtəlif subyektə müxtəlif yardımlar təklif olunmaqla göstərilən yardım arasında nisbət qoyulurdu [9, s.128].

Bu baxımdan, “Porter əlavəsi” məsələyə ədalətsiz yanaşma idi və münaqişənin həllinə kömək etmirdi. Elə buna görədir ki, sözügedən sənəd nəinki Azərbaycan tərəfində narazılıq doğurdu, həmçinin ABŞ-ın özündə də birmənalı qarşılanmadı. ABŞ Dövlət Departamenti 1996-cı ilin iyunun 12-də “Porter əlavəsi” ilə bağlı xüsusi bəyanat verərək qanun layihəsində göstərilən müddəaları “hazırda edilən səylərə qarşı maneə yaratmaq” cəhdi kimi qiymətləndirdi. Bəyanatda qeyd edilirdi ki, ABŞ tərəfindən Azərbaycanın 780 min nəfərədək qaçqın və məcburi köçkün statuslu vətəndaşına humanitar yardımların göstərilməsi səyləri davam etdiriləcəkdir [28, s.48-49]. İyunun 13-də Prezident H.Əliyev ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri ilə görüşərək ona açıq şəkildə bildirdi: “Porter düzəlişi Azərbaycana kömək əvəzinə ona zərbə vurur, onun ərazi bütövlüyünü təhlükə altına qoyur” [7, s.440-441]. Həm ABŞ Dövlət Departamentinin, həm də Azərbaycan tərəfinin “Porter əlavəsi”nə qarşı yönələn obyektiv mövqeyi nəinki ABŞ-dakı erməni diasporu və lobbisinin, həm də Ermənistanın hiddətinə səbəb oldu. İyunun 15-də Ermənistan XİN bəyanat verərək ABŞ hökumətinin Porter düzəlişi ilə bağlı mövqeyinə etirazını bildirdi. Porter düzəlişi ətrafında qızgın diplomatik mübarizə gedi-yini qeyd edən M.Qasımlı yazır ki, Ermənistanın sözügedən hərəkəti cavabsız qalmadı və Azərbaycan Respublikası XİN iyunun 18-də bəyanat verməklə Ermənistan XİN-nin bəyanatına kəskin etirazını bildirdi, onu Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə kimi qiymətləndirdi [19, s.179]. Son nəticədə ABŞ obyektiv mövqe tutaraq erməni lobbisi və diasporunun əsassız iddialarını rədd etdi və ABŞ senatında xarici dövlətlərə yardım haqqında qanun layihəsi “Porter düzəlişi” nəzərə alınmadan 1996-cı il iyulun 26-da qəbul edildi.

ABŞ Dövlət Departamenti 1996-cı ilin oktyabrında Dağlıq Qarabağ regionunda qondarma “prezident” seçkiləri keçiriləndə də xüsusi bəyanat verərək öz narahatlığını bildirməklə, Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəklədi. Bu bəyanat Ə.Həsənovun yazdığı kimi: ermənilərin güclü təsirinə baxmayaraq, ABŞ-ın Azərbaycana münasibətdə obyektiv və beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun olan bir mövqedə dayandığını bir daha sübut etdi [13, s.163]. Həmin mövqe ATƏT-in Lissabon sammiti ərəfəsində – 1996-cı ilin noyabrın 6-da ABŞ Prezidenti B.Klintonun Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevə göndərdiyi məktubda Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və münaqişənin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən həll edilməsinin ABŞ tərəfindən dəstəklənməsinin bildirilməsi ilə növbəti dəfə sərgiləndi [11, s.38]. Həmçinin, dekabrın 2-3-də keçirilən Lissabon sammiti

çərçivəsində də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev ilə ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qor və dövlət katibi U.Kristofer arasında görüşlər baş tutdu ki, burada da ABŞ tərəfindən birmənalı şəkildə Azərbaycanın suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin dəstəklənməsi bildirildi [19, s.183]. Ümumiyyətlə, Lissabon sammitində Prezident H.Əliyev başda olmaqla Azərbaycan diplomatiyasının gördüyü işlər Ə.Həsənov və Ş.Şahməmmədovun “Lissabon sammiti-96” adlı kitabında xüsusi olaraq tədqiq olunmuşdur ki, bunu da Vətən tarixşünaslığına böyük töhfə hesab etmək olar [15].

Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri və Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin strateji tərəfdaşlığa doğru inkişafı Vətən tarixşünaslığında. 1997-ci ilin 27 iyulundan – 5 avqustunadək Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk dəfə olaraq rəsmi səfər etməsi iki ölkə arasındakı münasibətlərdə çox mühüm tarixi hadisə oldu. 1997-ci ildə B.Bler və J.Qəribovanın redaktorluğu ilə nəşr edilmiş “Qlobal üfüqlər” adlı kitabı sırf Prezident H.Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfərinə həsr olunması baxımından Vətən tarixşünaslığına dəyərli töhfə hesab etmək olar [21]. Vətən tarixşünaslığında sözügedən hadisə Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin zirvəsi, yeni mərhələnin başlanğıcı və dönüş anı kimi xarakterizə olunur. Məsələn, Ə.Həsənov həmin hadisənin tarixi əhəmiyyəti ilə əlaqədar yazır: “Bu səfər özünün bütün əlamət və cəhətlərinə görə tarixi əhəmiyyət kəsb etmiş və Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur” [13, s.171]. H.Paşayev bu səfəri ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini yeni strateji səviyyəyə qaldırmağa kömək edən hadisə kimi qiymətləndirir [29, s.125]. Sözügedən hadisəni iki ölkə arasındakı münasibətlərdə dönüş anı kimi xarakterizə edən M.Qasımlı isə səfərin məqsədi ilə bağlı qeyd edir: “Azərbaycan Prezidentinin səfərində başlıca məqsəd iki ölkə arasında əlaqələri nizama salmaq, münasibətlərin bütün sahələrdə inkişafını daha möhkəm təməllər üzərində inkişaf etdirmək, müqavilə-hüquq bazasını möhkəmləndirmək, 907-ci maddənin ləğvinə dair məsələləri müzakirə etmək, Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin həllində ABŞ-ın fəaliyyətinin gücləndirilməsinə nail olmaq və s. idi” [19, s.190].

Azərbaycan Prezidentinin Birləşmiş Ştatlara ilk rəsmi səfərinin ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, rəsmi Vaşinqton, daha dəqiq desək ABŞ dövlət katibinin müavinləri S.Ayzenştadt və S.Talbott 907-ci maddənin aradan qaldırılması məsələsinə münasibət bildirərkən həmin maddənin ikitərəfli münasibətlərə xələl gətirməsi və bu baxımdan nəinki Azərbaycanın, eləcə də ABŞ-ın mənafeyinə zidd olmasını qeyd edərək Klinton hökumətinin sözügedən maddəni ləğv etməyə hazır olduğunu bəyan etdilər. Həmçinin, konqresmen P.Kinq 907-ci maddənin aradan qaldırılması ilə bağlı qanun layihəsi hazırlayıb Konqresə təqdim edərkən açıq şəkildə bəyan etdi: “Bizim Qafqazda hazırkı siyasətimiz ABŞ-ın milli maraqlarına düzgün xidmət etmir. Birləşmiş Ştatlar Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə daha ədalətlə yanaşmalıdır” [13, s.172-173]. Rəsmi səfər zamanı ABŞ hökumətinin Xəzərin enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəql edilməsinə dair mövqeyini bəyan edərkən A.Yaqubovanın qeyd etdiyi kimi, müxtəlif yolları (Bakı-Ceyhan boru kəməri, Transxəzər neft boru kəməri, Transxəzər qaz kəməri) müdafiə etməsi iqtisadi fayda baxımından Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [34, s.77]. M.Qasımlı səfərin nəticəsini təhlil edərkən: “Səfər ABŞ-ın Azərbaycan siyasətindəki dəyişikliyin zirvə nöqtəsi oldu. Məhz bu səfərdən sonra, Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-ı Azərbaycan ilə əməkdaşlığın faydalı və zəruri olduğuna inandırması nəticəsində Birləşmiş Ştatlar Cənubi Qafqaz siyasətini dəyişdirdi, Azərbaycanı öz geosiyasi maraqları zonasına daxil etdi” – qənaətinə gəlir [19, s.204]. Bunu görkəmli amerikalı politoloq Z.Bjezinskinin 1997-ci ildə nəşr olunmuş “Böyük şahmat taxtası” adlı əsərində: “Ukrayna, Azərbaycan, Cənubi Koreya, Türkiyə və İran kritik dərəcədə mühüm geosiyasi mərkəz rolunu oynayır” – deyə yazması da təsdiq edir [4, s.40]. Bütün bu və ya digər faktlar aşkar surətdə sübut edir ki, Vətən tarixşünaslığında sözügedən hadisənin tədqiqatçıları tərəfindən Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərinin zirvəsi, dönüş anı kimi səciyyələndirilməsi heç də təsadüfi deyildir.

ABŞ-a rəsmi səfərindən sonra Prezident H.Əliyev 1997-ci il sentyabrın 2-də “Azərbaycan Respublikası ilə ABŞ arasında partnyorluq münasibətlərinin genişləndirilməsi tədbirləri haqqında” sərəncam imzaladı və iki ölkə arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsinə dair proqram təsdiq edildi [8, s.143]. Bununla belə, Azərbaycanın ABŞ ilə əlaqələrinin yüksələn tempdə inkişafında maraqlı olmayan qüvvələr öz bədnam fəaliyyətlərindən nəinki əl çəkir, əksinə daha da gücləndirərək 907-ci maddənin qüvvədə saxlanılmasına çalışırdılar. M.Qasımlının vurğuladığı kimi: “Lakin,

qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı problemlərsiz də deyildi. Azərbaycan-ABŞ münasibətlərini pozmağa çalışan qüvvələr fəaliyyətlərini heç cür dayandırmırdılar” [19, s.207]. İ.Musa isə, bununla bağlı yazır: “Bütün açıqlamalar, tədbirlər və s. qadağaların yumşaldılmasına müəyyən təsir göstərsə də yetərli olmadı. Konqresin 1998-ci ilə dair xarici əməliyyatlar haqqında qanununa əsasən Gürcüstana 92,5 milyon, Ermənistana 87,5 milyon dollar ayrıldı. Azərbaycana isə üç qurum vasitəsilə yardım göstərilməsinə icazə verildi” [25, s.516]. İ.Musa həmçinin göstərir ki, Ermənistana edilən yardımda iki il əvvələ nisbətən xeyli azalma var idi. Bundan başqa, 1997-ci ilin noyabrında ABŞ Dövlət Departamenti Birləşmiş Ştatların Xəzər regionu siyasətini bəyan edərkən regional münaqişələrin həlli, dünyanın enerji təminatının genişlənməsi üçün Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının istismara cəlb edilməsi, o cümlədən Xəzər hövzəsi ölkələrinin müstəqillik və suverenliyinin bu siyasətin əsas istiqamətləri kimi göstərildi [27, s.165]. 1998-ci il yanvarın 28-də isə, ABŞ-dan Bakıya dövlət səviyyəsində 2 milyon dollar həcmində humanitar yardım göndərildi [19, s.208]. Bütün bunlar ABŞ-ın xarici siyasətində, habelə geosiyasi və iqtisadi maraqlarında Azərbaycanın nə qədər böyük önəm kəsb etməsinin göstəricisi idi. Bütövlükdə B.Klinton hökuməti dövründə M.Baxışovun yazdığı kimi: “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ABŞ-ın diqqət mərkəzində olmuşdur” [2, s.40].

Nəticə. Beləliklə, SSRİ-nin dağılmasından sonra öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın dünyanın ən mühüm fəvqəldövləti olan ABŞ ilə münasibətləri 1993-cü ilin ikinci yarısından – ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra son dərəcə tələpəli bir mərhələyə qədəm qoymuş və bu mərhələdə iki ölkə arasındakı münasibətlərdə anlaşılmaz münasibətlərdən – strateji tərəfdaşlığa istiqamətlənən böyük dönüş nöqtəsi yaranmışdır. Həmin dövərdə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yüksəliş tendensiyası ilə inkişaf etməyə başlamışdır ki, bu tendensiya Vətən tarixşünaslığında çoxsaylı araşdırmalarda – monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələrdə və s. geniş şəkildə öz əksini tapmış, mühüm tədqiqat obyekti olmuşdur. Həmin tarixşünaslıq materiallarının müqayisəli təhlili problemi dərinlən tədqiq etmək üçün qarşımızda əlverişli imkanlar açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A. Dünya siyasəti. Bakı, “Nurlar”, 2011, 584 s.
2. Baxışov M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi (İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövr). Bakı, “3 sayılı Bakı Mətbəəsi”, 2018, 334 s.
3. Bjezinski Z. İkinci şans: üç prezident və Amerika fəvqəldövlətinin böhranı. Bakı, “Oğuz eli”, 2009, 267 s.
4. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American primacy and its geostrategic imperatives. New York, “Basic books”, 1997, 223 p.
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, “Azərənşr”, 1997, 612 s.
6. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, “Azərənşr”, 1997, 488 s.
7. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, “Azərənşr”, 1998, 512 s.
8. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XII kitab. Bakı, “Azərənşr”, 2004, 432 s.
9. Əliyev Z. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. Bakı, “Nurlan”, 2001, 150 s.
10. Heydərova X. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə soyuqluq gətirən amillər. Tarix və onun problemləri, №2, 2013, s.381-386.
11. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Bakı, “İşıq”, 1997, 80 s.
12. Həsənov Ə. Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru: (oktyabr 1991-avqust 1997). Bakı, “Azərbaycan Universiteti”, 1997, 101 s.
13. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, “Azərənşr”, 1998, 315 s.
14. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan”, 2005, 631 s.
15. Həsənov Ə., Şahməmmədov Ş. Lissabon sammiti-96. Bakı, “Azərənşr”, 1997, 312 s.

16. Hüseynov Y. Ümummilli lider Heydər Əliyevin gələcəyə istiqamətlənmiş siyasi doktorinası. Akademik Tarix və Düşünce Dergisi, 10 (1), 2023, s.356-362.
17. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, "Təhsil", 2004, 472 s.
18. İsmayılov F. Qarabağ konflikti ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində. Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı", 2001, 152 s.
19. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. Bakı, "Mütərcim", 2015, 640 s.
20. Qasımlı M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, "Mütərcim", 1997, 124 s.
21. Qlobal üfüqlər: Prezident Heydər Əliyevin ABŞ səfəri. Bakı, 1997, 68 s.
22. Məmmədov N. Xarici siyasətin Azərbaycan modeli. Bakı, "Çaşıoğlu", 2012, 464 s.
23. Məmmədov Ş. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri: humanitar və iqtisadi əlaqələr. Geostrategiya, 2017, № 03, s.59-61.
24. Мир-Бабаев М. Краткая история Азербайджанской нефти. Баку, «Азернешр», 2009, 376 с.
25. Musa İ. Çağdaş beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, "Bakı Universiteti", 2011, 776 s.
26. Mustafayeva S. ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007-ci illər). Bakı, "ADPU-nun nəşriyyatı", 2009, 349 s.
27. Nəsimli N. Azərbaycanın geopolitikası və neft. Bakı, "Xəzər Universiteti", 2000, 192 s.
28. Nəsirov E. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). Bakı, "Qanun", 1998, 136 s.
29. Pashayev H. Azerbaijan-US relations: from unjust sanctions to strategic partnership. Azerbaijan in global politics: crafting foreign policy. Baku, "Azerbaijan Diplomatic Academy", 2009, pp.109-129.
30. Paşayev H. Yüksəkliyə doğru. Bakı, "Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti", 2008, 336 s.
31. Rzayev M. Heydər Əliyevin xarici siyasəti və Azərbaycanın beynəlxalq uğurları. Akademik Tarix və Düşünce Dergisi, 10 (1), 2023, s.260-269.
32. Svyatovskiy T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə, Bakı, "XUN", 2000, 372 s.
33. Шукуров И. Будапештский саммит. Баку, «Азернешр», 1995, 28 с.
34. Yaqubova A. Azərbaycanın neft diplomatiyası: əfsanələr gerçəkləşir. Bakı, "Azərnəşr", 2004, 162 s.

БАЛАМИРЗА МАМЕДЛИ

Докторант Бакинского Государственного Университета

**АЗЕРБАЙДЖАНО-АМЕРИКАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1993-1997 ГГ.):
ОТ НЕПОНЯТЫХ ОТНОШЕНИЙ К СТРАТЕГИЧЕСКОМУ ПАРТНЁРСТВУ
В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

Отношения Азербайджана с Соединенными Штатами Америки которые являются единственной сверхдержавой и огромным центром силы в мире вступили в новый и чрезвычайно важный этап после возвращения общенационального лидера Гейдара Алиева к политической власти в Азербайджане в конце XX века. После этого важного исторического события произошел великий перелом не только в отношениях с США, но и во всей внешней политике Азербайджанской Республики. Если в 1993 году – год прихода Гейдара Алиева к политической власти, отношения между Азербайджаном и США были более непонятными, то после этого года двусторонние отношения постепенно стали развиваться в положительной тенденции, и всего за 4 года отношения между двумя странами поднялись на уровень стратегического партнерства. Данный период азербайджано-американских отношений (1993-1997 гг.) нашел широкое отражение в трудах различных исследователей отечественной историографии. В статье на основе сравнительного анализа исследований по указанной проблеме в азербайджанской историографии рассматриваются четыре года азербайджано-американских отношений.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, США, Гейдар Алиев, внешняя политика, отечественная историография.

BALAMIRZA MAMMADLI
PhD student at Baku State University

**AZERBAIJAN-US RELATIONS (1993-1997): FROM INCOMPREHENSIBLE
RELATIONS TO STRATEGIC PARTNERSHIP IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY**

The relations of Azerbaijan with the United States which is the only superpower and a huge power center in the world, entered a new and extremely important stage after the return of national leader Heydar Aliyev to political power in Azerbaijan at the end of the 20th century. After this important historical event, a great turning point occurred not only in relations with the United States, but also in the entire foreign policy of the Republic of Azerbaijan. If in 1993, the year Heydar Aliyev came to political power, relations between Azerbaijan and the United States were more unclear, then after this year bilateral relations gradually began to develop in a positive trend, and in just 4 years relations between the two countries rose to the level of strategic partnership. This period of Azerbaijani-American relations (1993-1997) was widely reflected in the works of various researchers of domestic historiography. The article examines four years of Azerbaijan-US relations based on the comparative analysis of research works on the mentioned problem in Azerbaijani historiography.

Keywords: Azerbaijan Republic, USA, Heydar Aliyev, foreign policy, domestic historiography.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 oktyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. Elman Nəsirov, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 930; UOT 94(479.24)

AFİQ NADİROV

Azərbaycan Universitetinin doktorantı

aphig.nadirov@gmail.com

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN AZƏRBAYCAN TARİXSÜNASLIĞINDA YERİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/203-207>

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi vacib dövrlərindəndir. Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibində olması, Cümhuriyyət dövlətinin yaradılması, SSRİ-nin tərkibinə daxil olması, habelə Qafqazda milli və dini kimlik məsələsi, millətlərarası ədavət, erməni-müsəlman məsələsi, soyqırımı aktları və s. kimi məsələlər dövrün ən əhəmiyyət kəsb edən hadisələrindəndir. Bu dövrü öyrənməyin başlıca yolu mənbələrin müəyyən edilməsi və düzgün öyrənilməsidir. Dövrün ən aktual mənbələri dövrü-mətbuat və ziyalıların yazdığı əsərlərdən ibarətdir. Tədqiqat obyektinin Əhməd bəy Ağaoğlu təmsalında qoyulması ona geniş imkan yaradır ki, bu dahi şəxsin həyatı, fəaliyyəti və yaradıcılığı qeyd edilən məsələlərin əksəriyyətinə işıq tutmağa imkan verir. Bu baxımdan, xüsusən XX əsrin əvvəlləri tarixinin Ə.Ağaoğlu təmsalında öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığına yeni töhfələr verəcəkdir.

Açar sözlər: Ə.Ağaoğlu, Azərbaycan tarixşünaslığı, tarixi şəxsiyyət.

Giriş. Əhməd bəy Ağaoğlu dövrünə görə fenomenal ziyalılardan biridir. Belə ki, haqqında danışıldığı zaman onu bir ifadə ilə adlandırmaq mümkün deyil, “ictimai, siyasi və dövlət xadimi, deputat, mütəfəkkir, müəllim, yazıçı, hüquqşünas, publisist, pantürkist, müsəlman intibahçısı, türk millətçisi, liberal” və s. kimi adlarla etiketləmək yerinə düşür.

Sayı-hesabı dəqiq bilinməyən yüzrlərlə məqalənin müəllifi olan Ə.Ağaoğlu dövrünün populyar fransız, rus, fars, türk və ana dilində qiymətsiz əsərlər yaratmışdır. Onun yaradıcılığı da bu dillərlə birlikdə, bu dillərin vətəninə mövcud olmuş “La Nouvelle Revue”, “Journal des débats”, “La Revue bleue”, “Qafqaz”, “Kaspi”, “Sankt-Peterburskiye vedemosti”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Sirati-müstəqim”, “Türk aləmi”, “Türk yurdu”, “Hakimiyyəti-milliyə”, “Cümhuriyyət”, “Axın” və bu kimi digər qəzet və jurnallarda öz əksini tapmışdır [8, 385-386].

Ə.Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığı qeyd edilən aspektlərdə kifayət qədər geniş şəkildə öyrənilmiş olsa da, tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq baxımından kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu baxımdan, Ə.Ağaoğlunun qələmə aldığı əsərlərinin Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə, xüsusilə də mənbə kimi istifadə edilməsinə və nəhayət müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilməsinə əsaslı zərurət yaranmışdır.

Ə.Ağaoğlunun fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini XX əsrin əvvəllərində Bakı mərkəz olmaqla Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində alovlanan erməni-azərbaycanlı (erməni-müsəlman adlandırılır) məsələsi və bu məsələnin tarixi köklərini araşdırıb aydınlaşdırmaq təşkil edir. O, 1905-ci il fevral ayında başlanan erməni-azərbaycanlı toqquşmasına münasibət bildirməklə qalmır, məsələni erməni ziyalıları ilə aydınlaşdırmağa çalışır, hər iki tərəf arasındakı ədavətin aradan qaldırılması üçün Çar məmurlarına müraciət edir və məsələni dinc yolla həll etməyə çalışırdı. Bununla kifayətlənməyən Ə.Ağaoğlu ədavətin tarixi köklərini araşdıraraq bir növ məsələnin tarixşünaslığını da bizlərə təqdim etmiş olur. Buna misal olaraq 29 noyabr 1902-ci ildə rusca nəşr edilən “Kaspi” qəzetində yazdığı “Qafqazda milli ədavət varmı?” adlı məqaləsini təqdim etmək olar ki, Ə.Ağaoğlu burada azərbaycanlılar, ermənilər və gürcülər arasında heç bir ədavətin olmamasını və onların birlikdə həmrəy yaşadığını qeyd edir [3, 29.11.1902, № 257]. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Ağaoğlunun millətlərarası ədavətin mümkün olmayacağını təxmin etməsi sadəcə onun millətlərarası münasibətlərə xoşniyyətli yanaşmağa çalışması ilə bağlı olmuşdur. Hətta o, millətlər arasında yarana biləcək ədavətin “kulturreger” adlandırdığı hansısa “qüvvələrin” əli ilə ola biləcəyinin mümkünlüyünü az da olsa yazılarında ehtiva edirdi [7, 21]. Millətlərin sonrakı taleyi onu göstərdi ki, Ə.Ağaoğlu öz təxminlərində yanılmışdı və o, bu yanılıtdan 1905-ci illərin sonuna doğru xilas olaraq məsələlərin pərdə arxasını görməyə başladı.

Ə. Ağaoğlu “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad” və “Sankt-Peterburqskiye vedemosti” kimi qəzetlərdə Bakı hadisələrinə - erməni-müsəlman ixtilafına aid “Qafqazda milli ədavət varmı?” [3, 29.11.1902, № 257], “Qafqazda milli məsələ” [3, 21.11.1904, № 261], “Bizim rüsvayçılığımız” [3, 13.02.1905, № 22], “Böhtan” [3, 19.02.1905, № 27], “Bizim vəzifəmiz” [3, 15.02.1905, № 23], “Bakı hadisələri haqqında həqiqətlər” [4, 04.05.1905, № 97], “Məcburi cavab” [4, 11.05.1905, № 114], “Qafqazın hal-hazır” [1, 10;19;21;29.06.1905, № 4;11;12;18], “Müsəlmanlar barəsində təzə bir iftira və böhtan və bu iftira və böhtan üzrə olunan qorxulu bir intriqa” [1, 14;16.06.1905, № 7;9], “Təbrik” [1, 04.08.1905, № 43] və s. kimi məqalələrlə çıxış edərək öz ziyalı mövqeyini ortaya qoymuşdur və bu məqalələrin hər biri XX əsrin əvvəllərində baş vermiş qanlı qırğın və soyqırımı aktlarının öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu oynamaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, istər 1905-1906-cı illər qırğınları olsun, istərsə də 1918-ci il soyqırımları, Ə. Ağaoğlu öz fəaliyyətinə görə heç də müsbət qarşılanmamış, əksinə dövrü-mətbuatda kifayət qədər tənqidlərə də məruz qalmışdır.

Ə. Ağaoğlunun şəxsiyyətini daim düşündürən və onun yaradıcılığının qayəsini təşkil edən əsas məsələlərdən biri də Çar Rusiyası tərkibində yaşayan “müsəlman”ların aqibəti idi. O, “Kaspi”, “Şərqi-Rus”, kimi qəzetlərdə müsəlmanların hüquq və azadlıqlarına geniş yer ayırmış, daim onları müdafiə etmiş və geri qalan müsəlman ölkələrinin və xalqlarının Avropadan geri qalma səbəblərini araşdırmışdır. “Otuz milyonluq əhali” [5, 04.01.1904], “Yuxu yoxsa ölüm” [3, 05.09.1904], “Müsəlman söhbətləri” [3, 07.11.1904] və s. məqalələri ilə Rusiya imperiyası tərkibində yaşayan müsəlmanlar digər xalqlardan fərqli olaraq mədəni fəaliyyət (məktəb, mətbəə, xeyriyyə cəmiyyətləri, seminariyalar) növlərindən məhrum ediliblər. Bu səbəbdən də Ə. Ağaoğlu onları “imperianın ögey övladları” adlandırırdı.

Ə. Ağaoğlunun dini mövzularda ən çox məqalələr dərc etdiyi qəzetlərdən biri “Şərqi-Rus” qəzetidir. O, burada İslam dünyasında baş verən proseslər və müsəlman cəmiyyətlərində qadınların roluna dair fikirlərini ifadə etmişdir [10, 100].

Ə. Ağaoğlu islam aləmində geniş yayılmış cəhalət və mövhumata qarşı çıxdığına görə din xadimlərinin tənqid atəşinə hədəf olmuş və ölümə məhkum edilmişdir. Bu səbəblə, polis mühafizəsi altında altı ay öz evinə sığınmış və sonda H.Z. Tağıyevin işə qarışması ilə onu gözləyən ölüm hökümündən xilas ola bilmişdir.

Lakin Ə. Ağaoğlu bunlarla kifayətlənməmiş, 1915-ci ildə Türkiyədə “Rusiyadakı türk-tatar müsəlmanlarının hüquqlarının müdafiəsi” təşkilatını yaradaraq öz amalını davam etdirmişdir [13]. Onun İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”in və azanın latın qrafikasına, türk dilinə çevrilməsi fikri dövrünə görə olduqca radikal yanaşma idi. Qeyd etmək lazımdır ki, buna Azərbaycanda nail ola bilməsə də, bilavasitə Türkiyədə 1925-ci ildə Atatürkün “Qurani-Kərimi” sadə xalqın oxuyub anlaya bilmədiyi üçün tərcümə və təfsir etdirib, on min nüsxə ilə çap etdirməsi nəticəsində nail olmuşdur [11].

Müsəlman xalqlarının təəssübkeşi olan Ə. Ağaoğlu Lozannada keçirilən qeyri-rus xalqlarının konfransında Azərbaycan xalqının nümayəndəsi kimi iştirak etmişdir. Bundan başqa, 1905-1906-cı illərdə Rusiya müsəlmanlarının I, II, III qurultaylarının təşkilatçılarından biri olmuşdur [16, 114].

Ə. Ağaoğlunun müxtəlif qəzet səhifələrində dərc olunmuş məqalələrində və qələmə aldığı digər əsərlərində onun sülhpərvər və tolerant insan olduğunun şahidi oluruq. Bu baxımdan, Ə. Ağaoğlunu sülh tərəfdarı və ya Qafqazda milli sülhün ardıcıl tərəfdarı adlandırmaq olar [7, 22].

Ə. Ağaoğlunu Azərbaycan tarixşünaslığı üçün önəmli bir şəxsiyyətə çevirən məsələlərdən biri də milli kimlik – millətçilik – türkçülük ideyaları olmuşdur. Mətbuatda fəal iştirak edən Əhməd bəy Azərbaycanın birliyi, İslam dininin və imperianın unudurmağa çalışdığı türkçülüyn doğru əsaslarla təbliği, təhsil sisteminin yeniləşməsi və inkişafı, təhsildə dünyəvi elmlərin tədrisi kimi ideyaları durmadan təbliğ edirdi [10, 446]. Ə. Ağaoğlu hələ Fransada təhsil aldığı zaman fransızların liberal millətçilik nəzəriyyələrini öyrənmiş və özünün millətçilik-türkçülük ideyalarını formalaşdırmışdır. O, ömrünün sonuna qədər öz millətinin yüksəlişi üçün çalışmış, qələminin bütün gücü ilə bu amala xidmət göstərmişdir. Milli düşüncənin formalaşmasında onun “Üç mədəniyyət”, “Sərbəst insanlar ölkəsində” və s. kimi kitabları mühüm xarakter daşıyır.

Millətçilik ideyalarının formalaşmasında Ə. Ağaoğlu həmdövrü Əli bəy Hüseynzadə ilə eyni fikirlərə sahib olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Əli bəy Hüseynzadə “türkçülük, islamçılıq, müasir-

lik” ideyasının, bu ideyanın isə daha sonra “bayrağa” çevrilməsinin müəllifi olmuşdur. Sözsüz ki, o, bu ideyanın qaynaqlarını Ə. Ağaoğlu və Cəmaləddin Əfqani ilə formalaşdırmışdır.

Ə. Ağaoğlunun millətçilik ideyalarının özündə təşəkkül tapdığı “İttihad və tərəqqi” və “Gənc osmanlılar” təşkilatları ilə əlaqələri Azərbaycanda “Difai” pəriyasının qurulması ilə nəticələnmişdir [10, 447].

Ə. Ağaoğlu türkçülük haqqında fikirlərini “Millət və millətçilik” [6, 17.05.1909, №106], “Bizim millətçilər” [3, 25.09.1903], “Tulu edən ay parçası” [2, 22;23.03.1906, №74;75], “İslam və türk aləmi”, “İttihad” və “Tərcüman”, “Türk aləmi”, “Yeni türklər və panislamizm”, və s. məqalələrində şərh etmişdir [10, 112]. O, “Bizim millətçilər” məqaləsində yazır: “Millətçilik özlüyündə hörmətə layiq, hətta əzəmətli bir hadisədir, belə ki, o, xalqların həyatında zəruridir. Mən belə düşünürəm ki, bəşər təkamülü tarixində insan qəlbinin dindən sonra ikinci böyük tapınağı millətçilikdir. O, tarix boyu misilsiz hünərlər qaynağı olmuş və olacaqdır. Onsuz bir çox xalqlar hələ də özgələrin əsarəti altında inləyərdi və onun sayəsində çoxları hələ özlərinə çıxış yolu tapacaqlar” [3, 25.09.1903].

Ə. Ağaoğlu Azərbaycan xalqının milli intibahından danışarkən çarizm zülmünə və rus şovinizminə, mövhumat və fanatizmə, milli lovgalıq və milli ədavətə qarşı ardıcıl mübarizə aparmaq, siyasi və milli şüurun inkişafına, milli birliyə və mədəni tərəqqiyə nail olmaq və bir sıra amilləri onun əsas şərtləri kimi müəyyənləşdirmişdi.

Ə. Ağaoğlu bu fikirlərini silsilə şəkildə dərc etdirdiyi “Türk aləmi” adlı məqalələrində geniş şəkildə ifadə etmişdir [15, 212].

Ə. Ağaoğlunun “milli kimlik – millətçilik – türkçülük” ideyalarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, “azərbaycançılıq” ideologiyası məhz bu ideyaların təkamülünün son mərhələsi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu ideologiya əvvəlcə Azərbaycan xalqını Çar Rusiyasının istilasından xilas etməyə yönəlmiş, daha sonra Cümhuriyyət dövlətinin qurulmasına qədər öz məntiqi nəticələrini vermişdir.

Ə. Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığının son illərinə (təxminən 1930-cu ildən başlayaraq) nəzər salsaq görürük ki, bu dövrdə artıq onun fikir və ideyaları da təkamül edərək özünün ali hədəfinə çatmaqdadır. Məntiqi ardıcılıqla yaradıcılığının ilk dövrlərində Qafqazda və türk dünyasında müsəlmanların müqəddəratına geniş nəzər yetirən mütəfəkkir, yaradıcılığının yetkinlik dövründə milli və dini kimlik məsələlərinə çatır, son mərhələdə isə artıq xalqların millətləşmə, dövlətləşmə və bu mənada yaranan problemlərdən bəhs etməyə başlayır. Belə ki, ədəbin yaradıcılığının məntiqi davamı və ya sonu türk dünyasında demokratik dövlət modeli, eləcə də demokratik idarəetmədəki problemlər, xalq hakimiyyəti, respublika haqqında ideyalardan ibarətdir.

1930-cu ildə çap etdirdiyi “Sərbəst insanlar ölkəsində” kitabında Ə. Ağaoğlu əslində görmək istədiyi, arzu etdiyi ədalətli bir dövlət – xalq hakimiyyəti, respublika haqqında ideyalarını irəli sürmüşdür. O burada dövlətin üç idarəetmə forması və respublika haqqında məlumat vermişdir [16, 114]. Bunların əsasında Ə. Ağaoğlunun respublika və demokratik quruluş tərəfdarı olduğunu söyləmək mümkündür. Müəllif bu əsəri respublika idarəetməsinin üstünlüklərini şərh etmək məqsədilə yazmışdır.

Nəticə. Son dövrlərdə Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığına maraq və diqqətin artmasının, onun əsərlərinin tədqiqat obyektinə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri dahi mütəfəkkirə dövlət səviyyəsində qiymət verilməsidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı ilə Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir [12]. Bununla da, Ə. Ağaoğlu irsi yəni-dən aktualıq qazanmış və Azərbaycan tarixşünaslığında öz adını ehtiramlı şəxsiyyət olaraq qızıl hərflərlə yazdırmağı bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Həyat” qəzeti. 1905-ci il
2. “İrşad” qəzeti. 1906-cı il
3. “Kaspi” qəzeti. 1902-1905-ci illər
4. “Sankt-Peterburqskiye vedemosti” qəzeti. 1905-ci il
5. “Şərqi-Rus”, 4 yanvar 1904

6. "Tərəqqi", 17 may 1909, №106
7. Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu./ Tərtib edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi F.R.Cabbarov. - Bakı: Mütərcim, 2019. 276 s.
8. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 392 s.
9. Əhməd bəy Ağaoğlu: biblioqrafik göstərici /tərt.ed.: N.Cəfərova; S.Vurğun adına Sumqayıt ş. Mərkəzi Kitabxanası. - Sumqayıt, 2019. 72 s.
10. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı, 2-3 oktyabr 2019-cu il.
11. Abdullah Erdoğan. Atatürk'ün Kur'an-i Kerim'i Türkçeye Tercüme Ettirme, Hutbe ve Ezanı Türkçe Okutma Çalışmaları Hakkında İnceleme // Erciyes Akademi, Yıl: 2021, Cilt: 35, Sayı: 4, s.1409-1423. [Elektron resurs]. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesakademi/issue/66113/1001362> [30.11.2023].
12. "Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydaları"nın və "Əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin və dövlət varidatı elan edilən filmlərin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı şəhəri, 7 may 2019-cu il, №211. [Elektron resurs]. – URL: <https://e-qanun.az/framework/42272> [30.11.2023].
13. Əhməd bəy Ağaoğlu: İran patriotu, pantürkçü, müsəlman islahatçı, türk millətçi və nəhayət liberal / BBC News Azərbaycanca, 19 may 2023. [Elektron resurs]. – URL: <https://www.bbc.com/azeri/articles/cev4p99r95no> [30.11.2023].
14. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, "Ərgünəş", 2014, 264 s.
15. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973.
16. Zeynalova T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi-hüquqi təlimlər. Dərs vəsaiti, Bakı: Mütərcim, 2021, 128 s.

АФИГ НАДИРОВ

Докторант Азербайджанского Университета

МЕСТО АХМЕД БЕКА АГАОГЛУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Конец XIX - начало XX века является важным периодом для изучения истории Азербайджана. Присоединение Азербайджана к Царской России, создание Республики, вхождение Азербайджана в состав СССР, а также национальные и религиозные вопросы, межнациональные розни, армяно-мусульманский вопрос, акты геноцида являются самыми важными и значимыми событиями. Для изучения этого периода необходимо знать и уточнить источник, а также правильно изучать все события. Самым актуальными источниками являются периодическая пресса, а также произведения видных деятелей просвещения. Объектом исследования является жизнь и деятельность Ахмед бека Агаоглу. А это даёт полную возможность для освещения жизни, деятельности и творчества известного просветителя и политика. С этой точки зрения, изучение истории XX века в лице Ахмед бека Агаоглу может внести новый весомый вклад в науку историкивании Азербайджана.

Ключевые слова: А.Агаоглу, азербайджанская историография, историческая личность.

AFIQ NADIROV

Doctoral student of Azerbaijan University

AHMED BEY AGAOGLU'S PLACE IN AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY

The end of the 19th century - the beginning of the 20th century is one of the important periods for studying the history of Azerbaijan. The fact that Azerbaijan is a part of Tsarist Russia, the establishment of a republic, its inclusion in the USSR, as well as the issue of national and religious

identity in the Caucasus, inter-ethnic enmity, the Armenian-Muslim issue, acts of genocide, etc. such issues are among the most important events of the period. The main way to study this period is to identify and properly study the sources. The most relevant sources of the period consist of periodicals and works written by intellectuals. Setting the object of research in the image of Ahmet Bey Agaoglu gives him a wide opportunity to shed light on most of the mentioned issues of the life, activity and creativity of this genius. In this regard, studying the history of the beginning of the 20th century in the example of A. Agaoglu will make new contributions to Azerbaijani historiography.

Keywords: A. Agaoglu, Azerbaijani historiography, historical personality.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 930:314; UOT 94(479.24)

GÜNAY AŞUROVA

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi
Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL-nin elmi işçisi
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

XIX ƏSRDƏ GƏNCƏ BÖLGƏSİ ÜZRƏ ƏHALİNİN AİLƏ VƏZİYYƏTİ DEMOQRAFİK PROBLEMLƏR KONTEKSTİNDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/208-210>

Rusiya imperiyasının apardığı müstəmləkə siyasətinin izlərini günümüzdə də regionumuzda hiss etməkdəyik. Cənubi Qafqaz Rusiyanın ucqar sərhədləri olduğundan, bu ərazilərə Rusiyanın mərkəzində aparılan islahatlar gec gəlib çatmış və region olaraq demək olar ki, bütün progressiv məsələlərə gec başlamışdı. Gəncə bölgəsində də ailə tərkibi və demoqrafik göstəricilərin asılı olduğu səbəblərdən biri miqrasiya və zorla yerli əhalinin öz yurdlarından köçürülməsi idi. Beləliklə Rusiyanın müstəmləkə siyasətində Cənubi Qafqaz regionda Gəncənin başlıca yer tutmasını, onun demoqrafik vəziyyətində bəzi nəhamarlıqları görə bilərik.

Açar sözlər: Gəncə quberniyası, demoqrafiya, ailə tərkibi, Rusiya, müstəmləkə siyasəti.

Giriş. XIX əsrdə Cənubi Qafqazın demoqrafik vəziyyət problemi bir sıra məsələləri əhatə edir. İlk əvvəl əhalinin say dinamikası və yerləşməsinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. O cümlədən Gəncə bölgəsinin əhalisinin tərkibi, bu baxımdan önəm kəsb edir. Bu dövrdə əhalinin inkişafına təsir göstərən faktorların, əhalinin yenilənməsi, miqrasiyası, demoqrafik itkilər və.s. amillərin müəyyənləşdirilməsinə də kömək edə bilər.

Rusiya-Qacar müharibələri ilə bağlı olan problemlər bilavasitə Gəncə bölgəsinin ailə vəziyyətinə təsirləri də vardır. Məsələyə geniş aspektdən baxsaq, Rusiyanın digər regionlarda apardığı müharibələrin, Cənubi Qafqazın həm inzibati quruluşuna, həm demoqrafik xarakterinə müəyyən təsirləri olmuşdur. 1828-1829 və 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələri Zaqafqaziya və o cümlədən Gəncə ərazisinin demoqrafik strukturuna böyük ölçüdə təsir etmişdir. Rusiya imperiyasının tərkibində olmuş Gəncə quberniyasının ərazisi inzibati coğrafiyası da dəfələrlə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər Gəncə quberniyasının əhalisinin say dinamikasını, həm də ailə tərkibinə böyük ölçüdə təsir etmişdir. Bunun səbəblərindən biri, Rusiya hakimiyyəti, imperiyanın süqutunadək, bu ərazidə optimal inzibati-ərazi bölgü sistemi yaratmağa nail ola bilməməsidir [2, 508].

Cənubi Qafqaz üzrə indi də çox müxtəlif xarakterli və məqsədli tədqiqatlar üçün qiymətli qaynaqlar rolunu oynayan bu kameral təsvirlərdən (ilk tərtib 1842-1844-cü illər edilmişdir) ən sonuncusu 1873-cü ildə həyata keçirilmişdir. XIX əsrin 80-ci illərində siyahıyalmalar baxımından ən miqyaslı tədbir 1886-cı ilin ailə siyahılarının tərtibi, 90-ci illərində isə Rusiya imperiyası əhalisinin 1897-ci il yanvarın 15-də keçirilmiş birinci ümumi əhali sayımı olmuşdur. Bu qaynaqlar, o cümlədən 1886-cı il ailə siyahıları, həm də bütün diyarı, habelə Şimali Azərbaycan, o cümlədən də qədim Gəncə torpaqlarımızın, bu torpaqlarda XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinədək mövcud olmuş Yelizavetpol qəzasının inzibati quruluşunu öyrənmək üçün qiymətli qaynaqdır [4, 103].

Yelizavetpol quberniyası ərazisinin böyüklüyünə görə Cənubi Qafqazda ilk yerlərdən birini tutur. Ərazisi 38992,22 kvard verst idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu ölçünün tez-tez dəyişməsi onun say dinamikasına böyük ölçüdə təsir edirdi [4, 103].

Ümumiyyətlə problemin araşdırılmasında bəzi metodoloji məsələlərin öz həllini tələb edir. XIX əsr boyu Gəncə bölgəsi ilə bağlı kameral təsvirlərin müqayisəli şəkildə təsvir edilərək ümumi bir nəticə hasil edilməsi, siyasi hakimiyyətin dəyişilməsi və bunun demoqrafik vəziyyətə təsiri və bu kimi motivlərin problemə təsirlərini araşdırmaq vacib hesab edilir. Qarşıya qoyulan elmi problemin həllində ən mürəkkəb məsələlərdən biri qaynaqların vəziyyəti ilə əlaqədardır. Yəni Rusiya digər

ölkələrlə, xüsusilə Qərb ölkələrin əhali statistikasını ilə müqayisədə çox geridə qalmışdır. Belə ki, ilk əhali siyahıya almaları, ABŞ-da 1790-cı ildə, 1800-cı ildə İsveç, Danimarka, Finlandiya, Norveç, İngiltərə və Fransada keçirildiyi halda, ilk Ümumrusiya əhali siyahıya alınması yalnız 1897-ci ildə keçirilmişdi. Növbəti əhali siyahıya almasının 1916-cı ildə keçirilməsi nəzərdə tutulurdu ki, Birinci dünya müharibəsi başlaması ilə tədbirin həyata keçirilməsi təxirə salınmışdı [2, 510].

1897-ci il siyahıya alınması haqqında Azərbaycan müəlliflərinin fikirləri maraqlıdır. Məsələn, Məhəmməd Həsən Vəlili “Azərbaycan coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi öçerk” adlı əsərində, Azərbaycan əhalisinin statistik göstəriciləri ilə bağlı şərhləri diqqətəlayiqdir. Xüsusilə, Gəncə bölgəsi ilə bağlı statistik məlumatların təhrif edildiyini bu əsərdə qeyd edilir. O, təkcə əhalinin statistik göstəricilərini verməklə kifayətlənmirdi. Həmçinin Azərbaycan əhalisinin demoqrafik göstəricilərinin reallığına mane olan səbəbləri araşdırmışdır. 1897-ci ilin siyahıya alınmasının nəticələri ilə bərabərliyini də dilə gətirir. “Fəqət 1897-ci ilin siyahıyı-ümumiyyəsi ətraflı deyildi, zəif idi. Çünki müsəlman əhalisi mədəniyyət cəhətdən ən geridə qaldıqları və həmçinin əsgər alınacaqlarından (aparılacaqlarından), torpaq mükəlləfiyyətlərindən və vergi artırılacağından ehtiyat etdikləri üçün siyahı tutulan zaman yazılmaqdan imtina edirdilər” [1, 17]. Biz bu fikri təhlil etsək, onda, Gəncə bölgəsi ilə bağlı verilən rəqəmlərin də şübhəli olması qənaətinə gələ bilərik. Məhəmməd Həsən Vəlili, Azərbaycan əhalisinin real demoqrafik mənzərəsini yaratmağa əngəlləyən səbəblər içərisində maldar təsərrüfatı ilə məşğul olan köçəri əhalinin siyahıya alınma zamanı yaşadıkları kəndlərdən çox vaxt uzaqda-yaylaqlarda olmasını da qeyd edirdi. Nəzərə alsaq ki, Yelizavetpol quberniyasında yaşayan türk-müsəlman əhalinin böyük bir hissəsi yaylaq maldarlığı ilə məşğul olurdu, onda bu statistik göstəricilərin həqiqətə uyğun gəlmədiyini demək olar. Dolayısıyla Gəncə əhalisinin ailə tərkibinin statistik məlumatlarına da ehtiyatla yanaşılmalıdır [3, 16].

Məsələ ilə bağlı digər bir amil yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi siyasi motivlərin demoqrafik proseslərə təsirləri nə dərəcədə əhəmiyyətliyədir. Demoqrafik tədqiqatların siyasi proseslərə bağlılığının ətraflı şərhini isə hələ XX əsrin 20-ci illərində Məhəmməd Həsən Vəlili tam təfərrüatı ilə vermişdir. Belə ki, Azərbaycan əhalisinin doğru statistikasını əldə etməyinə mane olan səbəblərdən bəhs edərkən yazırdı: “Bu xətalara çar çinovnik və polisləri bilərəkdən buraxırdılar. Onlar qəsdən siyasi nöqteyi-nəzərdən müsəlman millətlərinin qədərini azaldırdılar və yəni gizləndən buna bəis olurdular. Məsələn, siyahı tutulan zaman belə şayiə buraxırdılar ki, bu siyahı qoşun yığmağa, vergiləri və zəmski vergiləri artırmağa görədir. Bu səbəbə müsəlmanların əksəri qeyd olunmaqdan qaçardılar. Ona görə Azərbaycan daxilində islam tayfalarının miqdarını bu rəqəmlərdən çox ehtimal etmək olur, əslində 10% çox göstərmək olur - yəni 2.150.000” [1, 17].

Dolayısıyla qeyd olunan fikirlərdən belə bir nəticə hasil edə bilərik ki, əhalinin say dinamikası və onun xüsusi göstəriciləri Cənubi Qafqazın müsəlmanlar yaşayan bölgələrində təxmini hesablamalar və qeyri-dəqiq rəqəmlərə əsaslanmışdır.

Digər bir məlumat 1856-cı il məlumatına görə Şimali Azərbaycanda şəhər əhalisinin sayı 110 min nəfər təşkil etmişdi. Bu dövrdə Şimali Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən olan Gəncə şəhərin əhalisi 10 mindən çox adam yaşayırdı.

Bildiyimiz kimi, çar Rusiyasının imperiya siyasətindən biri də, köçürmə siyasəti idi. 1828-ci ildə Şimali Azərbaycan Ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra, Gəncə bölgəsinə də köçürmə siyasətinə məruz qalmışdır. Bu iqtisadi-sosial natərzliqlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Öz pay torpaqlarından məhrum olan yerli əhali öz yurdlarından baş götürüb getmək məcburiyyətində qalırdı. Belə ki, köçürmə nəticəsində XIX əsrin I yarısında-XX əsrin əvvəllərinə qədər Gəncə quberniyasında 29 rus kəndi salınmışdır. Təbii bu dövrdə əhalinin artımı, təbii artım hesabından daha çox, miqrasiyaların hesabına baş verirdi.

Nəticə. XIX əsr Gəncə bölgəsinin əhalisinin ailə tərkibi, istər təbii coğrafi, istərsə də ictimai-sosial amillər sıx şəkildə bağlıdır. Başqa sözlə əhalinin artımı və məskunlaşması, ailə tərkibi ilə bağlı problemlərin yaranması, istərsə də həll edilməsi zamanı təbii və ictimai sosial amillərin qarşılıqlı surətdə bir-birilərinə ciddi təsir etmək imkanları mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmməd Həsən Vəliyev. Azərbaycan: fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi şərk. Bakı, Azərənşr, 1993, 204 s.
2. Şükürov Kərim. Birinci dünya müharibəsi dövründə Cənubi Qafqazda demoqrafik vəziyyət / VIII uluslararası Atatürk kongresi, 13-15 Ekim 2015. Gəncə, 2015, s.507-519.
3. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Dərslik. Bakı, 2019, 230 s.
4. Основы теории народонаселения. Под ред. Валентея Д.И.М. Москва, Высшая школа, 1986, 376 с.

ГЮНАЙ АШУРОВА

*научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории
«Азербайджанцы мира: история-демография»
Бакинского государственного университета*

СЕМЕЙНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ГЯНДЖИНСКОГО РАЙОНА В XIX ВЕКЕ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Следы колониальной политики Российской империи мы ощущаем в нашем регионе и сегодня. Поскольку Южный Кавказ является отдаленной границей России, реформы, проводимые в центре России, дошли до этих территорий поздно, и почти все прогрессивные вопросы в регионе начались поздно. В Гянджинском районе одной из причин, от которых зависели состав семьи и демографические показатели, стала миграция и вынужденное перемещение местного населения из своих домов. Таким образом, мы видим основное место Гянджи в Южно-Кавказском регионе в колониальной политике России и некоторые нарушения в ее демографической ситуации.

Ключевые слова: Гянджинская губерния, демография, состав семьи, Россия, колониальная политика.

GUNAY ASHUROVA

*research assistant at the research laboratory
“Azerbaijanis of the World: History and Demography”
of Baku State University*

IN THE NINETEENTH CENTURY, THE FAMILY SITUATION OF THE POPULATION OF GANJA REGION IN THE CONTEXT OF DEMOGRAPHIC PROBLEMS

We still feel the traces of the colonial policy of the Russian Empire in our region today. Since the South Caucasus is the remote borders of Russia, the reforms carried out in the center of Russia arrived late to these areas and almost all progressive issues as a region started late. In the Ganja region, one of the reasons on which the family composition and demographic indicators depended was migration and forced displacement of the local population from their homes. Thus, we can see the main place of Ganja in the South Caucasian region in the colonial policy of Russia, and some irregularities in its demographic situation.

Keywords: Ganja governorate, demography, family composition, Russia, colonial policy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Elgün Qəhrəmanov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 371.38

МЕДИНА ГАСЫМОВА

Бакинский Государственный университет
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ ПРЕЗЕНТАЦИИ КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/211-215>

Статья посвящена актуальной проблеме использования на уроках мультимедийных презентаций. Приведены подходы, рассмотрены основные этапы подготовки, описаны структурные элементы учебных презентации. Приводятся рекомендации по созданию презентации и их внедрение в образовательный процесс.

Ключевые слова: презентация, виды презентации, эффективность обучения, навыки.

Введение. Мировой опыт стран с демократическими традициями показывает, что традиционные, то есть знаниевые модели образования, не приспособлены для воспитания активных, информированных и ответственных граждан, по своим личностным качествам отвечающим требованиям жизни в современных обществах. Эти модели не предоставляют возможность учащимся исследовать и обсуждать противоречивые, социальные, политические, экономические и нравственные проблемы, т.к. основное внимание уделяется академическим знаниям, в то время как школьники постепенно теряют интерес к учебе. Поэтому необходимы, новые формы образования, разработка современных методов обучения, а также создания новых форм отношений с учащимися.

В решении этих проблем основную роль играет информационно- коммуникационная технология. Важность и необходимость пользования ИКТ в образовании стали также приоритетным вопросом государственной политики. «Программа обеспечения информационно- коммуникационными технологиями общеобразовательных школ Азербайджанской Республики» 1 утвержденная указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 21 августа 2004 г. еще раз подтвердила значение современных технологий обучения в повышении качества системы образования и развития подрастающего поколения и в прогрессе государство в целом (1).

ИКТ - это обобщающее понятие описывающее различные устройства, механизмы, способы, алгоритмы обработки информации. Использование ИКТ в качестве средства обучения совершенствует прогресс преподавания повышая его качество и эффективность, а также помогает изменению традиционных методов форм обучения. Активная интеграция ИКТ в образование - это создание грамотной системы образования, которая может отвечать требованиям современного информационного общества. Новые информационно- образовательные технологии повышает результативность занятий. Внедрение ИКТ в систему образования не только воздействует на образовательную технологию, но и вводит в процесс образования новые. Они связаны с применением компьютеров и телекоммуникаций, программных средств, систем обработки информации, также созданием новых средств обучения и хранения знаний. Цели использования ИКТ в школе разнообразны это- укрепление мотивацию школьников к обучению, пробуждение интереса к познавательной деятельности, концентрации внимания.

В учебном процессе наиболее частые направления использования ИКТ - это создание мультимедийных презентаций, которые являются одним из способов наглядно представить учебный материал. Презентация способствует созданию наиболее благоприятных условий, в процессе учебы помогает поднимать изученный предмет на более высокую степень, так же развивать способность, умения учащихся. Оно дает возможность учителям и ученикам обратить внимание на важнейшие события темы, сформировать соответствующие навыки, которыми необходимо овладеть. Использование презентации на уроках повышает наглядность, дает

достоверную информацию об изучаемых процессах, решает также многие дидактические задачи таких как закрепление пройденного, обобщения, систематизации событий. Она дает большого эффекта при дефиците учебного материала, визуализации изучаемых явлений. Посредством презентации удастся более качественного усвоения материала, яркость картинок, четкость, красочность привлекает внимание и таким образом повышает познавательный интерес. Использование презентаций в образовательном процессе позволяет решить одновременно несколько задач:

- с наглядными примерами пояснить новый материал;
- поддержать интерес;
- повышает мотивацию обучающихся;
- способствует восприятию и запоминанию материала;
- повышает самостоятельность и ответственность, более эффективно объяснять нового учебного материала;
- использовать и обрабатывать информацию;
- вступать в дискуссию и вырабатывать свое собственное мнение;
- научиться выступать публично;
- самостоятельно выражать свои мысли;
- сотрудничать и работать в команде.

Презентация может обусловлено следующими факторами:

- дефицит источников учебного материала;
- возможность представления мультимедийной форме редких информационных материалов, например: картины, видеофрагментов.

Типы презентаций бывают разными:

- убеждающие;
- информационные;
- обучающие;
- вдохновляющие.

Эти типы зависят от целей урока. Учитель по возможности должен использовать все типы, объединяя их. Поскольку информационной достаточно того, что класс получает новые данные, оно помогает передать послание классу с помощью изображений подает ученикам наглядную информацию в удобном формате. Убеждающие презентации более эффективны, здесь не только рассказываешь, но и убеждаешь (6, с.98). Обучающие пользуется для более наглядной демонстрации учебного материала. Вдохновляющие- в таких презентациях учитель демонстрирует патриотические материалы тем самым вдохновляет учеников. Проведение этих провитизации в старших классах должны относиться к вопросам политики и морали.

Виды презентаций по способу оформления также могут быть разными:

- анимированные;
- мультимедийные.

Наиболее приемлемым из них можно считать мультимедийный, так как здесь используется объекты разных форматов, звук, видео, фото. Эта презентация является одним из лучших методов учебного процесса, сочетание звука, изображения и текста обуславливает дидактически возможности мультимедийных технологий и повышает эффективность процесса обучения.

Условием эффективности применения мультимедийных учебных презентаций на урок истории является:

- учет возрастных особенностей;
- соответствие содержания отдельных слайдов и всей презентации в целом теме, цели, задачи урока;
- профессиональность учителя истории;
- наличие в кабинетах истории современной технической аппаратуры.

Преимущество использования презентаций помогает создать структурированное представление информации и делает обучение более интерактивным и запоминающим для учащихся оно позволяет объединить текст, изображение и видеоматериал в одном слайде. Использование презентаций также позволяет учителю использовать различные виды графики. Надо отметить, что учителя должны обладать навыками создания презентаций и уметь использовать различные функции отдельных программ, для достижения наилучших результатов. В связи с тем, что в научно- методической литературе отмечается, что при работе с различными электронными продуктами уровень утомляемости учеников возрастает.

Некоторые ученики известны своей низкой устойчивостью внимания. Чем длиннее презентация, тем более вероятна отвлеченность (4, с.76). Поэтому необходимо научить учащихся в современной работе с презентациями проводить их в режиме диалога с учащимся. Наиболее сложным в процессе формирования функциональной грамотности на уроках истории является выбор источников информации, адекватных целям учебно- познавательной деятельности и средств решения познавательных задач. Если средства решения адекватны выбранным источником информации, то возникает сотрудничество ученика и объекта учебной деятельности превращается в партнера по творчеству. Презентация должна дополнять доклад, а не дублировать ее. Учитель не должен читать текст из сайтов, речь должна дополнять, а не пересказывать представленную на слайдах информации.

Учитель не должен торопиться во время демонстрации слайдов. Количество слайдов должно соответствовать принципу необходимости. Частая перемена демонстрационных материалов, не дает сосредоточиться и это не эффективно. Успех возрастает если следовать основным принципам коммуникаций:

1. при планировании учитель должен четко представить ответы на вопросы (где, когда, т.д.);
2. необходимо определить приоритеты, выделяя главное в теме;
3. в начале нужно сделать введение в тематику, которая позволит лучше понять проблему;
4. события должны базироваться на фактах;
5. надо учесть уровень, возраст и характер значений (2, с.97).

Тексты слайдов должны быть простыми для восприятия, должны быть качественные изображения и общая композиция. Выражение «одна картина стоит тысячи слов» здесь актуальна. В процессе презентаций надо учитывать соотношение фактов и обобщений. Если будут преобладать факты, то презентация может превратиться в фактологию и это будет не интересно. Интерес связан с новизной, занимательностью, новые аспекты сравнений. Парой учителя не выходят за рамки существующего опыта обучения. Он не вводит в процесс обучения, т.е. элементы которые способствовали бы усовершенствованию обучения. Надо пользоваться малодоступными материалами, которые может вызвать большого интереса у учащихся. Есть ряд методов прошлого, которое может позволить использовать в современных условиях и этих методов можно применять в ходе презентации. Прогрессивный метод, может помочь компоновать и изучать исторический материал по стержневым идеям и положениям истории на основе знаменитых дат. Метод документации предложен Я.С. Колужеским (7, с.105). В этом методе специально подобранные документы привлекались для иллюстрации теста. Такое обучение позволит ученикам проверить, насколько важнейшие выводы ученика подтверждается документом. В этом случае у ученика формируется умение делать заключение на основе фактов. Лабораторный метод- основан на самостоятельной работе учащихся. Этот метод поможет во время презентаций применяемые на уроках семинаров, когда учащиеся готовят собственные выступления с использованием К.Т. Синтез этих методов и использование его принципов в процессе презентаций позволит повысить эффективность объяснения нового учебного материала.

Внедрение информационных технологий, провидений презентации имеют как было освещено на верху свои преимущество, а также недостатки:

1. интеграция использования компьютера в традиционную поурочную структуру, проведение занятий достаточно сложна;

2. требования к учителю возрастает, так как теперь ему необходимо иметь достаточный компьютерной грамотности.

Процесс информатизации образования существенно зависит от уровня компетентности учителя в области использования информационных технологий, поскольку реальная информатизация осуществляется только тогда, когда каждая дисциплина будет преподаваться специалистом, владеющим средствами информационных и коммуникационных технологий в соответствующей предметной области. В связи с этим проблема подготовки учителя истории-предметника к использованию средств информационных и коммуникационных технологий в профессиональной деятельности является актуальной. Анализ данной проблемы в Азербайджане показывает, что учителя-предметники испытывают значительные трудности в использовании ИКТ, поскольку их подготовка в данной области остается фрагментной. А информатизация общества выдвигает новые задачи в области образования.

К этому надо добавить его отсутствие методических рекомендаций по использованию технических средств. Поэтому мы предлагаем разработать и апробировать технологии использования мультимедийных учебных презентаций, методических рекомендаций по их использованию с целью эффективности процесса обучения. Изучение опыта презентаций отдельных школ так же могут дать положительный импульс.

Процесс обучения должен соответствовать, стандартам методы обучения должны строиться с применением компьютера. В этом случае презентация играет роль средства повышения эффективности метода обучения, выполняет функции дидактического усилителя.

Учителю, использующему ИКТ на уроках не следует забывать, что в основе любого учебного процесса лежат педагогические технологии. Информационно образовательные ресурсы должны не заменять их, а помочь стать более результативным. Информационные технологии признаны разгрузить учителя и помочь ему сосредоточиться на индивидуальной и творческой работе- отвечать на «каверзными» вопросами активных учеников и наоборот пытаться «расшевелить» самых слабых и пассивных (5, с.328). Набор приведенных рекомендаций далеко не полон, но они могут служить общим ориентиром в построении целесообразных учебных процессов.

Таким образом, использование мультимедийных технологий в преподавании истории позволяет развивать навыки, умения самостоятельно конструировать свои знания, ориентироваться в информационном пространстве. В результате, учащиеся овладевают приемами учебной деятельности навыками анализа и отбора информации.

Выводы. Образование как важный социальных институт испытывает на себе влияние информационной революции, что проявляется в изменении его содержания. В настоящее существует множество разнообразных средств информационных технологий, особое место занимает мультимедийная презентация обеспечивающее как эффективное средство обучения. Его использование позволяет реализовать такие принципы обучения как наглядность, системность, коммуникационность повышения самостоятельности и ответственности учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Программа обеспечения информационно-коммуникационными технологиями общеобразовательных школ Азербайджанской Республики», утвержденная указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 21 августа 2004 года. [Электронный ресурс]. – URL: <https://e-qanun.az/framework/5495> [12.10.2023].
2. Глазырина Т.Н. Методика преподавания истории. Н., Новополюк.ПГУ., 2011, 356 с.
3. Везиров Т.Г. Педагогические основы использования информационных и коммуникационных технологий в системе образования. Махачкала, ДГПУ, 2000, 228 с.
4. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. Учебно- методическое пособие. Москва, «Академия», 2013, 208 с.

5. Мусаев Даянат. Методика преподавания истории. Баку, АГПУ, 2021, 638 с.
6. Роберт И.В. Информационные и коммуникационные технологии в образовании. М., ИИОРАО, 2010, 140 с.
7. Семенова И.Н., Слепухин А.В. Методика использования информационно- коммуникационных технологий в учебном процессе. Екатеринбург, УГПУ, 2013, 144 с.

MƏDİNƏ QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ MULTIMEDIA TƏQDİMATLARI ÖYRƏNMƏ VASİTƏSİ KİMİ

Məqalə multimedia təqdimatlarından dərslərdə istifadənin aktual probleminə həsr edilmişdir. Yanaşmalar təqdim olunur, hazırlığın əsas mərhələləri nəzərdən keçirilir, təhsil təqdimatlarının struktur elementləri təsvir olunur. Təqdimatın yaradılması və onların tədris prosesində tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: prezentasiya, prezentasiyanın növləri, öyrənmənin effektivliyi, bacarıqlar.

MADİNA GASIMOVA

Baku State University

MULTIMEDIA PRESENTATIONS AS A LEARNING TOOL IN HISTORY CLASSES

The article is devoted to the actual problem of using multimedia presentations in classes. Approaches are presented, the main stages of preparation are reviewed, structural elements of educational presentations are described. Recommendations are given regarding the creation of the presentation and their application in the educational process.

Keywords: presentation, types of presentation, learning effectiveness, skills.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 oktyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: p.e.d. Mübariz Əmirov, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 930; UOT 371.31

ELMƏDDİN BEHBUD

Bakı Dövlət Universiteti
“Redaksiya-nəşriyyat işi” kafedrasının dissertantı
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**“1920-Cİ İLƏDƏK ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ OXUMUŞ AZƏRBAYCANLILAR”
ADLI (8 CİLDLİK) ENSİKLOPEDİK SORAQ KİTABININ NƏŞRİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/216-220>

Məqalədə 2018-ci ildən “Təhsil” nəşriyyatında çap edilməyə başlayan müəllifləri Misir Mərdanov və Ədalət Tahirzadə olan “1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar” (ensiklopedik soraq kitabı) adlı (8 cildlik) fundamental, iri həcmli, çoxcildli ensiklopediyanın nəşri xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Həmçinin, məqalədə ensiklopediyanın hazırlanması səbəblərindən, nəşrin bu sahədə ilk fundamental əsər olmasından, müəlliflərin ölkəmizdə və müxtəlif xarici dövlətlərdə apardıqları gərgin axtarışlardan və maraqlı tədqiqatlarından danışılır. Müəllif bu məqalədə 1920-ci ilə qədər müxtəlif dövlətlərin ali məktəblərində təhsil almış azərbaycanlılar haqqında əldə edilmiş informasiyaların ensiklopediyada soraq-məlumat ədəbiyyatının nəşr aparatına uyğun sistemləşdirilməsi, kitabın quruluşu, bədii və poliqrafik tərtibatı barədə dolğun və əhatəli şəkildə məlumat verməyə çalışıb. Məqalədə ensiklopedik nəşrin elmi əhəmiyyəti yüksək dəyərləndirilib və onun müvafiq istiqamət üzrə gələcək tədqiqatlar üçün əsas mənbə rolu olacağı xüsusi qeyd edilib.

Açar sözlər: ensiklopediya, təhsil, azərbaycanlı, universitet, nəşr, çap, redaktor, nəşir, soraq-məlumat nəşrləri.

Giriş. Müasir dövrdə nail olduğumuz milli müstəqilliyimizin mədəni, elmi dəyərlərini tərənnüm edən Azərbaycan soraq-məlumat nəşrləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə soraq-məlumat nəşrəri yeni, daha məzmunlu, müxtəlif mövzulu, tipli, növlü, gözəl bədii və texniki tərtibatda çap edilərək oxuculara təqdim edilir. Təxminən, XXI əsrin əvvəllərindən informasiya nəşrlərinin, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və nəşrinin təkmilləşdirilməsi prosesi daha da inkişaf etmişdir. İnformasiya nəşrləri sistemində əsas yer tutan soraq-məlumat nəşrləri müxtəlif sahələr üzrə, ümumiyyətlə, cəmiyyətin fəaliyyət sahələrində mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Belə bir şərait Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin geniş şəkildə nəşrini və istifadə olunmasını zərurətə çevirir. Nəzərə alsaq ki, nəşr (kitab) sosial və elmi kommunikasiya üsuludur, onda problemin elmi əhəmiyyəti və aktuallığı daha da yüksəkdir. Soraq-məlumat nəşrləri nəşriyyat işinin ayrılmaz və spesifik fəaliyyət sahəsidir.

Azərbaycan kitab nəşrinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq soraq-məlumat nəşrəri tarix boyu yeni, daha məzmunlu, müxtəlif mövzulu, tipli, növlü, gözəl bədii və texniki tərtibata malik olan kitablarla zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

İndinin özündə də bu məsələ ilə məşğul olan mədəni ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər yeni nəsil üçün iri həcmli, köklü, sahəvi ensiklopediyalar gərəkdir. Başqa sözlə desək indi informasiyanın geniş diapazona malik olması ilə əlaqədar olaraq bütün sahələr üzrə ensiklopediyalara, ensiklopedik sözlüklərə, adi soraq kitablarına, ikidilli, yaxud izahlı sözlüklərə və s. böyük tələbat daha çoxdur. Müstəqillik illərində respublikamızda fəaliyyət göstərən (dövlət və ya özəl) nəşriyyatlar bu ehtiyacı ödəmək üçün xeyli layihələr hazırlamış, müxtəlif quruluşlu, əhəmiyyətli nəşrlərin çapını həyata keçirmişdir.

Əsas hissə. “Təhsil” nəşriyyatı son dövrlərdə xeyli sayda sahəvi ensiklopedik nəşrlərin çapa hazırlayaraq oxuculara təqdim etmişdir. Bu cür əhəmiyyətli nəşrlərdən biri də 2018-ci ildən çapına başlanılmış (hal-hazırda 8 cildi çapdan buraxılıb) Misir Mərdanovun və Ədalət Tahirzadənin “1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar” adlı ensiklopedik məlumat kitabıdır.

Müsəlman Şərqində ilk müsəlman dövlət olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918-1920) 100 illik yubileyinə ərməğan edilmiş bu nəşrdə sözügedən dövrdə ali təhsilli dövlət adamlarının sənədlı tərcümeyi-halı ilk dəfə olaraq toplu halında sistemləşdirilərək ictimaiyyətə təqdim edilir.

Ensiklopediyanın birinci cildində müəlliflər oxuculara müraciət edərək bildirirlər ki, “Oxucuların nəzərinə çatdırırıq ki, əsərdə, əsasən müəlliflərin əldə edə bildiyi arxiv sənədləri və ailə məlumatları öz əksini tapıb. Ancaq ola bilsin ki, bəzi şəxslərin adları kənarda qalıb, yaxud haqqında yazılmış tələblərə dair bilgiler məhdud həcmdədir. Oxuculardan xahiş olunur ki, onlara bəlli olan tələblər haqqında müəlliflərə və ya nəşriyyata məlumat versinlər. Həmin məlumatlardan gələn cildlərin nəşrində itifadə ediləcək. Yardımçı olacaq oxuculara əvvəlcədən öz təşəkkürümüzü bildiririk”.

Nəşrin elmi redaktoru AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü, professor Yaqub Mahmudov, nəşiri “Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC-nin baş direktoru Tural Axundovdur.

Nəşrin birinci cildi 480 səhifə həcmindədir və burada A hərfinə uyğun olaraq materiallar sistemləşdirilmişdir.

Nəşrin forzasında Azərbaycanın gerbi və bayrağı rəngli şəkildə verilmiş, həmçinin cildin yubiley nəşri olduğu haqqında mətn tərtibata daxil edilmişdir.

Növbəti vərəqdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il) verilmişdir.

Ensiklopediyanın növbəti səhifəsində Misir Mərdanova məxsus “Varmış millətimizin xətti bu imzalar içində” adlı giriş məqaləsi tərtibata daxil edilmişdir. Bu giriş məqaləsində Misir Mərdanov tarixin səhifələrini vərəqləmiş, çox maraqlı faktlar üzə çıxarmışdır: “XX əsrin ikinci onilliyində bolşevik Rusiyası Cümhuriyyətimizi devirərək Azərbaycanı ikinci dəfə işğal etdikdə hakimiyyət başına onlara sözsüz itaət edəcək və mümkün olduqca savadsız adamları gətirdilər. Yaxşı xatırlayıram, 1998-ci ilin sentyabr ayının 25-də keçirəcəyimiz Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayına hazırlaşırıdım. Qurultayda edəcəyimiz məruzə üzərində işləyərkən Azərbaycan təhsil tarixi ilə daha dərindən tanış olmağa başladım. Bu zaman məlum oldu ki, 1920-22-ci illərdə Azərbaycan xalq maarif komissarı vəzifəsində işləmiş Dadaş Bünyadzadə birinci Azərbaycan sovetlər qurultayında deyib:

Bizim Azərbaycanda əsrlər boyu heç bir iş görülməmişdir. Bu yaxınlarda biz bütün əhalini siyahıya aldıqda məlum oldu ki, cəmi 62 nəfər ali təhsili olan müsəlman vardır. Bu, aydındır, çünki Azərbaycanın öz ali məktəbi yox idi” (Birinci Azərbaycan sovetlər qurultayının stenoqrafik hesabatı. Bakı, 1921. -s.11; A.Rzayev. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində ali pedaqoji təhsilin inkişafı tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1960. -S.10).

Həmin vaxtdan bu fikrə şübhə ilə yanaşırdım. İnanırdım ki, arxivlərdə ciddi araşdırmalar aparılsa sovet hakimiyyəti qurulanadək ali təhsil almış azərbaycanlıların sayı qat-qat arta bilər” [1, 11].

Misir Mərdanov və Ədqalət Tahirzadənin böyük zəhməti nəticəsində aparılmış geniş tədqiqatlardan sonra xeyli materiallar əldə olunur. Bu əldə edilən materiallar isə xarici dövlətlərin arxivləri əsasında aşkarlanır, dəqiq faktlara söykənir. Bu sənədlərin əsasında təhsil almış azərbaycanlıların sayının müəyyən edilməsi və ən əsası da onların sayı haqqında istər bilərəkdən, istərsə də bilməyərək-dən verilmiş yanlış rəqəmlər müəyyən bir müstəvidə təhlil edilir, sonda isə əhəmiyyətli nəticələr oxuculara bu fundamental nəşr vasitəsilə təqdim edilir. Məhz buna görə də Misir Mərdanov yazır: “Doğrudur, ümumən götürdükdə qonşu gürcü və ermənilərlə müqayisədə ali təhsil almış azərbaycanlıların sayı həmin dövrdə çox az idi, çünki, çarizm onların qarşısında yaşıl işıq yandırmış, bizim qarşımıza isə açılması çətin olan kötöklər yuvarlamışdı. Ancaq hətta bu obyektiv çətinliyi də nəzərə aldıqda azərbaycanlıların ali təhsildə geri qalmadığını, mümkün olmayanı mümkün etdiklərini görürük. Əlimizdəki bu kitab dediyimizin doğruluğuna əyani sübutdur. Biz bu kitabla xalqımızın ünvanına atılmış bədnam ləkəni təmizləməyə çalışmışıq və zənnimizcə, bunu bacarmışıq” [1, 12].

Bu nəşrin hazırlanmasında müəlliflər tərəfindən əvvəlcədən plan tutulur. Burada əsas bəndlər: 1) “dünya arxivlərindən tələbələrin sənədlərini toplayaraq məlumat bankı yaratmaq”; 2) “toplanmış materialı sistemləşdirərək nəşrə hazırlamaq”; 3) “hazır materialları kitab şəklində nəşr etdirmək”dən ibarət olmuşdur.

Təbii ki, bunların hər biri çox çətin və zaman tələb edən işdir. Lakin heç bir çətinlik qarşısında geri çəkilməyərək layihəni müəlliflər gerçəkləşdirməkdə qərarlı olmuşlar.

Bu kitaba 1920-ci ilin aprelinədək, yəni Azərbaycan Cümhuriyyəti süquta uğradılıb sovet hakimiyyəti qurulanadək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar haqqında məlumatlar daxil edilib. Məlumdur ki, 1919-cu ilədək - Bakı Dövlət Universiteti yaranana qədər Azərbaycanda digər ali məktəb olmayıb. Bu kitabda 1919-cu ildə BDU-ya qəbul edilmiş tələbələr daxil edilməyib.

Cümhuriyyət hökuməti 1920-ci ilin yanvarında ali təhsil almaq, yaxud ali təhsilini başa vurmaq üçün dövlət təqaüdü ilə əcnəbi ölkələrə 100 tələbə göndərmişdi. Bu kitabda onlar haqqında da məlumatlar daxil edilməyib. Yalnız həmin tələbələrin içərisində 1920-ci ilədək müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif kurslarda oxuyanlar vardı. Bu ensiklopediyada məhz həmin tələbələr haqqında informasiya vardır.

Ümumilikdə toplanan materiallar yalnız tələbələrin həyatını öyrənmək baxımından deyil, ümumən o dövr təhsil sistemi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, ensiklopediyada istifadə edilmiş mənbələrin düzgün göstərilməsi elmi əsərin başlıca məziyyətlərindəndir. Nəşrdə hər bir oçerkin sonunda qaynaqlar göstərilmişdir. Bu zaman əvvəlcə arxiv sənədləri, sonra kitablar, daha sonra isə jurnal və qəzet məqalələri qeyd olunub.

Ensiklopediyada istifadə edilən qaynaqların adı qısaldılaraq verilib. Qısaltmalar isə ayrıca siyahı şəklində tərtibata daxil edilib.

Arxivlərdən əldə edilmiş sənədlərin hamısı nadir istisnalarla rus dilindədir. Hə də onların 1920-ci ilədək olan imlası müasir orfoqrafiyadan yetərincə fərqlənir. Xüsusilə bəzi terminlər ya artıq çoxdan arxaıqlaşmış, ya da onların dilimizdə qarşılığı olmadığı üçün həmin qarşılıq sözləri müəlliflər tərəfindən yaradılmışdır. Bu cür termin və sözlərin qısa sözlüyünün də tərtib edilməsi məqsədəuyğun sayılaraq nəşrə daxil edilmişdir.

Nəşrdə verilən informasiyalardan bəlli olur ki, Avropada təhsil almış ali təhsillilərimiz nisbətən azlıq təşkil etmişdir. Bunun üçün isə Avropa arxivlərində də araşdırmalar aparmaq gərəkdir.

Ensiklopediyanın 23-cü səhifədən 39-cu səhifələrində digər müəllif Ədalət Tahirzadənin “Əlində dəmir əsa, ayağında dəmir çarıq” adlı əhatəli giriş məqaləsi verilmişdir. İri həcmli giriş məqaləsində Ədalət Tahirzadə bu ensiklopedik kitabdakı materialların toplanması üçün böyük zaman sərf etdiyini qeyd edir, həmçinin arxivlərdə apardığı araşdırmaları göz önünə gətirir, bu iri həcmli nəşrin böyük zəhmət nəticəsində ərsəyə gəldiyini xüsusi vurğulayır.

Ədalət Tahirzadə yazır: “Sovet dönəmi idi. Bütün kitablarda xalqımızın 1920-ci ilədək başdan-başa savadsız olduğu, yalnız 1920-ci il “Aprel inqilabı”ndan sonra savadlanmağa başladığımız yazılırdı. O zamankı təhsil naziri Dadaş Bünyadzadə Azərbaycanda cəmi 62 ali təhsilli olduğunu demiş, əslində bununla bizi rusların “adam etdiyini” söyləmək istəmişdi. Onun bu fikri “böyük qardaş”a hörmət əlaməti olaraq kitabdən kitaba köçürülürdü. Ən pisi o idi ki, bu fakt irəli sürülərkən millətimizin bacarıqsızlığı təsəvvürü yaradılırdı. Bəziləri bundan yararlanaraq hətta daha irəliyə gedir, erməni və gürcülərin guya bizdən daha qabiliyyətli olduğunu beyinlərinə yeridir, soydaşlarımızda özünəinam duyğusunu yaralayır.”

Açıqı, elə o axtdan “62” rəqəminin doğruluğuna ciddi şübhəm yaranmışdı. Dəftəri də bu məqsədlə tutmuş, ancaq orada cəmi 147 nəfərin adını qeyd edə bilmişdim.

O illərdə ağıma da gəlməzdi ki, bu iş haçansa əməlli-başlı ciddi bir tədqiqata və son nəticədə qalın-qalın kitablara çevrilə bilər” [1, 23].

Ədalət Tahirzadə əsasən bu məqalədə arxivlərdə işlədiyi zaman qarşılaşdığı problemləri, çətinlikləri və əldə etdiyi nəticələri təfərrüatı ilə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır.

Ədalət Tahirzadə qeyd edir ki, 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş təxminən 600-ə yaxın tələbələrimizin sənədlərini əldə etmiş və bu kitabı əsasən həmin sənədlər əsasında sistemləşdirməyə çalışıb [1, 39].

Həmçinin məqalənin sonunda müəllif Ə. Tahirzadə ensiklopediyanın hazırlanmasında müəlliflərə kömək edən AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda çalışan əməkdaşlardan Günel İsayevaya, Nərgiz Əliyevaya, Səbinə Salmanovaya, Leyla Fərzəliyevaya və Aygün İsayevaya təşəkkürünü bildirir.

“1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar” adlı ensiklopedik nəşrinin birinci cildinin 40, 41-ci səhifələrində nəşrdə gedən “Qısaltmalar” başlığı altında nəşrdə gedən qısaldılmış sözlərin açıq yazılışı verilir.

Ensiklopediyanın 42-ci səhifəsində “Qısa sözlük” başlığı altında nəşrdə rus dilində verilmiş sözlərin izahı verilmişdir. Ümumilikdə birinci cildə 77 azərbaycanlı ali təhsilli ziyamızın həyat və fəaliyyəti haqqında məlumatlar öz əksini tapır. Burada həmin şəxslərin portret şəkli, həyatı ilə bağlı maraqlı anları özündə əks etdirən müxtəlif fotolar, hətta onlarla bağlı olan sənədlərin fotosurətləri tərtibata daxil edilmişdir ki, bu da nəşrdə gedən materaillərin dəqiqliyinin sübutunu təsdiqləyir. Onlar haqqında təqdim edilən informasiyalara heç bir şübhə yaratmır.

Nəşrin sonunda isə (461-ci səhifədən 479-cu səhifəyə qədər) “Adlar göstəricisi” tərtibata daxil edilmidir.

Nəşrin bütün cildləri eyni poliqrafik tərtibatda hazırlanmışdır. Cildin üz qabığında milli kitab qrafikamıza uyğun olaraq arnamentlərdən istifadə olunmuşdur. Nəşrin kompüter dizaynı Aqil Əmrəhova məxsusdur. Nəşrin korrektorları: Səbinə Salamova, Aygün İsayevadır.

Nəşrin formatı 80x100, tirajı isə 500 nüsxədən ibarətdir.

Ensiklopediyanın ikinci cildi B hərfindən Ə-yə qədər olan əlifba üzrə soyadlar sistemləşdirilmişdir ki, bu da 116 azərbaycanlı tələbə haqqında məlumatı əhatə edir. Üçüncü cildə F-İ hərfləri, 88 nəfər; dördüncü cildə K-Q hərfləri, 92 nəfər; beşinci cildə M hərfi, 106 nəfər, 6-cı cildə N-S hərfləri, 118 nəfər, yeddinci cildə Ş-Z hərfləri, 128 nəfər əhatə edilmişdir.

Nəticə. Ensiklopediyanın nəşrində bütün nəşr qaydaları gözlənilmiş, nəşr aparatı düzgün tərtib edilmişdir. Kitabda redaktə məsələləri də xüsusilə diqqətdə saxlanılmış, orfoqrafik səhvlərdən tutmuş, qrammatik səhvlərə qədər peşəkar redaktorlar tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Nəşrin bədii tərtibatı göz oxşayır, bütün cildlərdə eyni qayda gözlənilmiş, həmçinin poliqrafik tərtibatında yüksək keyfiyyətli materiallardan (cild, kağız, tel-tikiş və s.) istifadə edilmişdir.

Bütövlükdə “1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar” adlı ensiklopedik soraaq-məlumat kitabının nəşr tərtibatında böyük bir kollektiv əməyinin şahidi oluruq. Arxiv materiallarının əldə olunmasında prof. Ədalət Tahirzadə şəxsən özü iştirak etmiş, xarici ölkələrə səfərlər etmiş, arxivlərdə axtarış aparmış və olduqca əhəmiyyətli sənədlər əldə edərək nəşri zənginləşdirmişdir. Oxuculara da bəlli olur ki, təqdim edilən ensiklopediyada arxiv sənədlərinin çox hissəsi Kiyev şəhərindən əldə edilmişdir. Bu da bəlli olur ki, azərbaycanlıların xeyli hissəsi oxumaq üçün Ukraynanı, xüsusən iqlim şəraiti münasib olan Kiyevi seçmişdir. Kiyevdə oxuyanların isə əksəriyyəti Müqəddəs Vladimir Universitetinin payına düşür. Burada təhsil alan yurddaşlarımızı üzə çıxarmaq isə həddən artıq zəhmət və vaxt tələb edən ağır bir işdir ki, bunu da əzmkar tədqiqatçı prof.Ə.Tahirzadə yerinə yetirə bilmişdir.

Əlbəttə, bu təqdim edilən çoxcildli ensiklopediyada dövlət arxivlərinin sənədləri başlıca rol oynayır. Lakin ailə arxivləri də istisna deyil.

Burada onu da xüsusi qeyd edə bilərik ki, gələcəkdə təhsil sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar da bu çoxcildli nəşrdən istifadə olduqca əhəmiyyətli olacaq. Çünki, zəngin informasiyanı özündə ehtiva edən bu nəşr ali təhsilli azərbaycanlı soydaşlarımız haqqında arxiv sənədlərinə giriş əldə etməyi təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar: ensiklopedik soraaq kitabı. /elmi redaktor: Yaqub Mahmudov. -C.1. -Bakı: Təhsil, 2018. -480 s.
2. Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar: ensiklopedik soraaq kitabı. /elmi redaktor: Yaqub Mahmudov. -C.2. -Bakı: Təhsil, 2019. - 552 s.
3. Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar: ensiklopedik soraaq kitabı. /elmi redaktor: Yaqub Mahmudov. -C.3. -Bakı: Təhsil, 2019. -480 s.
4. Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar: ensiklopedik soraaq kitabı. /elmi redaktor: Yaqub Mahmudov. -C.4. -Bakı: Təhsil, 2020. -536 s.
5. Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar: ensiklopedik soraaq kitabı. /elmi redaktor: Yaqub Mahmudov. -C 5.-Bakı: Təhsil, 2021. -612 s.
6. Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar: ensiklopedik soraaq kitabı. /elmi redaktor: Yaqub Mahmudov. -C.6. -Bakı: Təhsil, 2021. -584 s.

7. Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar: ensiklopedik soraq kitabı. /elmi redaktor: Yaqub Mahmudov. -C.7. -Bakı: Təhsil, 2022. -520 s.
8. Quliyeva, S. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatı. – Bakı: “Təhsil”, 2006. -176 s.
9. Vəliyev İ. Redaktənin əsasları: nəzəriyyə və təcrübə. –Bakı: “Günəş”, 2009. – 404 s.

ЭЛЬМАДДИН БЕХБУД

*Диссертант кафедры «Редакционно-издательское дело»
Бакинского Государственного Университета*

**ОСОБЕННОСТИ ИЗДАНИЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОГО СПРАВОЧНИКА
«АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ, ОБУЧАВШИЕСЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ
ДО 1920 ГОДА» (8 ТОМОВ)**

В статье говорится об издании фундаментальной, масштабной, многотомной энциклопедии «Азербайджанцы, учившиеся в высших школах до 1920 года» (энциклопедический обзорный сборник), авторами которой были Мисир Марданов и Адалят Тахирзаде, которая начала публиковаться в «Издательство Тахсил» в 2018 году.

Также в статье говорится о причинах написания энциклопедии, интенсивных поисках и исследованиях, проводимых авторами в нашей стране и за рубежом.

Автор статьи постарался предоставить в энциклопедии исчерпывающую информацию о полученных сведениях об азербайджанцах, обучавшихся в высших учебных заведениях до 1920 года, по справочно-информационно-издательскому аппарату, структуре издания, художественному и полиграфическому оформлению. В результате научная ценность работы была высоко оценена и особо отмечено, что она станет основным источником для будущих исследований.

Ключевые слова: энциклопедия, образование, азербайджанский, университет, издание, полиграфия, редактор, издательство, справочно-информационные издания.

ELMADDİN BEHBUD

*PhD student of "Editorial-publishing" department,
Baku State University*

**FEATURES OF THE PUBLICATION OF THE ENCYCLOPEDIC INQUIRY BOOK
"AZERBAIJANIS WHO STUDIED IN HIGHER SCHOOLS UNTIL 1920" (8 VOLUMES)**

The article talks about the publication of the fundamental, large-scale, multi-volume encyclopedia "Azerbaijani who studied in higher schools until 1920" (encyclopedia survey book), whose authors were Misir Mardanov and Adalat Tahirzade, which began to be published in "Tahsil" publishing house in 2018.

The article also talks about the reasons for writing the encyclopedia, the intense search and research conducted by the authors in our country and abroad.

The author of the article tried to provide comprehensive information about the information obtained about Azerbaijanis who studied in higher schools until 1920 in the encyclopedia according to the query-information publishing apparatus, the structure of the publication, artistic and polygraphic design. As a result, the scientific importance of the work was highly valued, and it was specially noted that it will be the main source for future research.

Keywords: encyclopedia, education, Azerbaijani, university, publication, printing, editor, publisher, inquiry-information publications.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Leyla Abbasova, t.e.d. Anar İsgəndərov.

**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərç olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).
- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.
- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.
- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, ya da mətndə rast gəlinədiyi ardıcılıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.
- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.
- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefədranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.
- Elmi jurnallarda “*əvvəli ötən sayımızda*”, “*ardı növbəti nömrədə*” adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.
- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

Redaksiya ilə əlaqə:

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).
- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).
- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.
- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).
- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.
- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.
- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.
- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.
- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.
- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала “История и ее проблемы”:
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.
- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).
- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.
- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).
- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.
- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.
- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.
- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.
- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.
- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Çapa hazırlayanlar: *Sevinc Ruintən* – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti

Tərcüməçi redaktorlar: *Anar Kərimov* – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti

Web-redaktor: *Ramil Dadaşov* – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 21.12.2023. Çapa imzalanmışdır: 25.12.2023.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

